

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
2014

ΑΘΗΝΑΙ 2016

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2014

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

2014

ΑΘΗΝΑΙ 2016

TOMOΣ 169 (2014)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672
Τηλ. +30210 3609689, FAX +30210 3644996
secr@archetai.gr • www.archetai.gr

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ Βασιλείου Χ. Πετράκου για τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 2014	0' - ιδ'
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΑΣΤΕΡΙΑ ΓΑΥΦΑΔΑΣ (Κωνσταντίνας Καζῆ-Παπαγεωργίου)	1 - 7
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΤΣΕΠΗ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ (Μαρίας Παντελίδου Γκόφα)	9 - 28
ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΒΡΑΝΑ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ (Μαρίας Παντελίδου Γκόφα et al.)	29 - 69
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ (Ξένης Ἀραπογιάννη)	71 - 87
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ (Πέτρου Γ. Θέμελη)	89 - 101
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΑΣ (Ἰωάννη Λώλου)	103 - 138
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΘΗΒΩΝ (Βασιλείου Ἀραβαντινοῦ)	139 - 166
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΕΡΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΚΗ ΟΓΧΗΣΤΟ (Ἰωάννη Μυλωνόπουλου)	167 - 184
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (Μιγάλη Β. Κοσμόπουλου)	185 - 187

η'	Περιεχόμενα	ΠΑΕ 2014
	ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ «ΝΤΙΚΙΑΙ ΤΑΣ» (Χαίδως Κουκούλη Χρυσανθάκη et al.)	189 - 199
	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ (Χριστίνας Α. Τελεβάντου)	201 - 210
	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΙΦΝΟΥ (Χριστίνας Α. Τελεβάντου)	211 - 220
	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ (Μαρίζας Μαρθάρη)	221 - 232
	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑΣ (Ανδρέα Γ. Βλαχόπουλου)	233 - 254
	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ (Έφης Σαπουνά Σακελλαράκη)	255 - 421
	ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΟΥΜΑΣΑΣ (Διαμαντή Παναγιωτόπουλου)	423 - 448
	Έργασίες μελέτης και συντήρησης εύρημάτων ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ (Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος)	449 - 458
	ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	459 - 462
	Σημείωμα Σύνταξης	463

Ε Κ Θ Ε Σ Η*
ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2014

Ἡ μνημόνευση τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ συνέπειές τους στὴν πρόοδο τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας θὰ ἀποτελοῦσε κοινοτοπία καὶ ἐπανάληψη πραγμάτων ποὺ λέγονται μονότονα ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, περισσότερο ἀπὸ καθῆκον καὶ λιγότερο μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ προκαλέσουν κάποια εὐνοϊκὴ ἀντίδραση. Τοῦτο βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ἐγκαταλείπουμε τὶς προσπάθειες γιὰ ἐξάλειψη τοῦ κακοῦ ποὺ συντελεῖται στὴ μνημειακὴ παράδοση καὶ στὴν ἀρχαιολογία.

Καὶ κατὰ τὸ 2014 χάθηκαν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἐταίρους μας.

Ὁ Γεώργιος Πετρουνάκος, γεννημένος στὴν Κόρινθο (1924 - 6 Μαρτίου 2014), ὑπῆρξε ἐξέχον στέλεχος τῆς Διπλωματικῆς Ὑπηρεσίας καὶ ὑπηρέτησε ὡς διπλωματικὸς υπάλληλος καὶ ὡς πρέσβυς σὲ πολλὰς θέσεις στὸ Ἐξωτερικό.

Ὁ Ἀνδρέας Βαβρίτσας ἀπὸ τὸ Σπήλαιο Γρεβενῶν (1914 - 18 Ἀπριλίου 2014), διορισμένος στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὸ 1947, ὑπηρετήσε ὡς Ἐπιμελητὴς καὶ Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων στὴ Μυτιλήνη (1947), στὶς Κυκλάδες (1954), στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (1961-1962), στὴν Κομοτηνὴ (1962), τὴν Ἀττικὴ (1968), τὴ

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2014, 7-8 καὶ 73.

Θεσσαλονίκη (1969), ὡς Διευθυντῆς Ἀρχαιοτήτων (1972), καί πάλι ὡς Ἐφορος στή Θεσσαλονίκη (1975-1979). Ἔλαβε μέρος στόν Ἀλβανικό ὡς ἔφεδρος ἀξιωματικός τῆς Μεραρχίας Κοζάνης καί τιμήθηκε γιά τή δράση του κατ' ἐπανάληψη.

Ὁ Robin Hägg (1935 - 8 Ἰουνίου 2014), ἐπίτιμος σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας, γεννημένος στήν Uppsala τῆς Σουηδίας ὅπου καί πέθανε, διετέλεσε καθηγητῆς τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχαιολογίας στά Πανεπιστήμια τῆς Uppsala καί τοῦ Göteborg ὡς καί διευθυντῆς τοῦ Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν (1976-1994).

Ὁ Georges Le Rider (1928 - 3 Ἰουλίου 2014), ἐπίτιμος σύμβουλος (2000), παλαιό μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, διετέλεσε καθηγητῆς στή Σορβόνη καί στό Collège de France καί ὑπῆρξε διαπρεπῆς νομισματολόγος, ἐλληνιστής καί ἱστορικός. Ἐγραψε βιβλία καί πλῆθος μελετῶν γιά τήν ἱστορία τῶν νομισμάτων καί τῆς νομισματικῆς καί τῆ σχέσης τῆς νομισματικῆς μέ τήν πολιτική καί οἰκονομική ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (14 Φεβρουαρίου 1912 - 16 Αὐγούστου 2014), ἑταῖρος μας ἀπό τό 1958, ὑπῆρξε κορυφαῖος ἱστορικός τῆς ἀρχαίας καί τῆς νεώτερης Ἑλλάδος. Γεννημένος στήν Πάτρα, ἔκαμε τίς ἐγκύκλιες καί πανεπιστημιακές σπουδές στήν Ἀθήνα. Ἐξ ἀρχῆς στράφηκε πρὸς τή νεώτερη ἐλληνική ἱστορία καί πρῶτο ἔργο του ὑπῆρξε ἡ σημαντικώτατη μονογραφία του *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, ἡ ὁποία συνάντησε τήν ἀντίδραση τοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου. Κατὰ τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τή νεώτερη ἱστορία καί στράφηκε πρὸς τήν ἀρχαία ἐλληνική. Τό 1959 ἔγινε καθηγητῆς στό Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, ἀπό τό ὁποῖο ἀπολύθηκε τό 1967. Διορίστηκε καθηγητῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Lyon στή Γαλλία, ὅπου δίδαξε ἀπό τό 1970 ἕως τό 1975. Τότε ἀνέκτησε τήν ἔδρα του στό Ἀριστοτέλειο, ἀπό τό ὁποῖο ἀποχώρησε τό 1979.

Ὁ Μιχαήλ Σακελλαρίου διετέλεσε καί Ἐπόπτης τοῦ «Κέντρου Ἑλληνικῆς καί Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος» τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, τό ὁποῖο ἔστρεψε πρὸς τή μελέτη τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καί Θράκης. Τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἐκεῖ ἔργου του, ὡς καί τῶν μαθητῶν του,

ὑπῆρξε ἐκπληκτικό. Ἡ γνώση μας γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη βασίζεται πλέον σὲ ἀκλόνητα ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα καὶ μελέτες¹.

Ὁ Γεώργιος Δεσπίνης (1936 - 13 Σεπτεμβρίου 2014), γεννημένος στὴν Τήνο, σπούδασε στὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὴ Γερμανία. Συνεργάστηκε μὲ τὸν Χρῆστο καὶ τὴν Σέμνη Καρούζου καὶ μὲ τὶς μελέτες του ἀναδείχθηκε σὲ ἐξάαιρετο ἐρευνητὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πλαστικῆς. Διετέλεσε Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ 1972 ἐξελέγη καθηγητὴς στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποχώρησε τὸ 1984. Τὰ βιβλία του καὶ οἱ μελέτες του ἀφοροῦν σημαντικὰ ζητήματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλυπτικῆς. Ὑπῆρξε ὁ ἐμπνευστὴς καὶ κύριος συντελεστὴς τοῦ καταλόγου τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ τοῦ καταλόγου τῶν ἀρχαϊκῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Ὁ Vincenzo La Rosa (1941 - 6 Νοεμβρίου 2014), ἐπίτιμος σύμβουλος τῆς Ἑταιρείας, γεννήθηκε στὴ Συρακούσα τῆς Σικελίας. Ὑπῆρξε μαθητὴς τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (1965-1966), τῆς ὁποίας ἔγινε ὑποδιευθυντὴς (1993-1999). Διετέλεσε καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κατάνια, καὶ τὰ βιβλία του καὶ οἱ μελέτες του ἀφοροῦν κυρίως τὴν ἀρχαία Κρήτη, ὅπου διηύθυνε τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας Μεσσαρᾶς. Διετέλεσε διευθυντὴς τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Creta Antica* καὶ τῆς σειρᾶς *Studi di archeologia cretese* τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κατάνια.

Ἡ Μάντω Οἰκονομίδου (1927 - 19 Ἰανουαρίου 2015), γεννημένη στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔκανε τὶς ἐγκύκλιες καὶ πανεπιστημιακὲς σπουδές, τὶς ὁποῖες συνέχισε στὶς ΗΠΑ, τὴ Γαλλία, τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἀγγλία, διετέλεσε ἐπιμελήτρια καὶ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου. Διό τῆς ἐπίτευγμα ὑπῆρξε ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου στὸ Ἰλίου Μέλαθρον. Ὑπῆρξε στενὸς συνεργά-

---

1. Βλ. *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 89 Β', 2014, 132-145 καὶ Ὁ *Μέντωρ* 110, 2014, 336-351.

της τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Σύμβουλος ἀπὸ τὸ 1988 καὶ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Συμβουλίου ἀπὸ τὸ 2002 ἕως τὸ 2011.

* * *

Πᾶνε 86 χρόνια πού ἓνας μεγάλος ποιητῆς περιέγραψε τὸ πολιτικὸ καθεστῶς κάποιας ἀποικίας πού δοκιμαζόταν μὲ στίχους ἀξεπέραστους: «ἔφθασε ὁ καιρὸς | νὰ φέρομε Πολιτικὸ Ἀναμορφωτῆ». Εἶχε ὅμως ὁ ποιητῆς προειδοποιήσει πὼς οἱ Ἀναμορφωτές «γιὰ τὸ παραμικρὸ ρωτοῦνε κ' ἐξετάζουν | κ' εὐθὺς στὸ νοῦ τους ριζικὲς μεταρρυθμίσεις βάζουν, | μὲ τὴν ἀπαίτηση νὰ ἐκτελεστοῦν ἄνευ ἀναβολῆς. - - - Κι ὅσο στὸν ἔλεγχό τους προχωροῦνε, | βρίσκουν καὶ βρίσκουν περιττά, καὶ νὰ παυθοῦν ζητοῦνε, | πράγματα πού ὅμως δύσκολα τὰ καταργεῖ κανεὶς». Κάποια στιγμή ὁ Ἀναμορφωτῆς ἔφυγε «παίρνοντας καὶ τὴν δικαίαν μισθοδοσίαν». Ὁ λαὸς πού ἀναμορφώθηκε ἀναρωτήθηκε ὁ δυστυχῆς: «νὰ ἰδοῦμε τί ἀπομένει πιά μετὰ | τόση δεινότητα χειρουργική».

Τὸ 2014 ὑπῆρξε καὶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία, δηλαδὴ γιὰ τὰ μνημεῖα, ἔτος ἀναμόρφωσης. Πρῶτα πρῶτα μὲ ἐπίμονη καὶ κατ' ἐπανάληψη πρόταση ξένου τέθηκε γιὰ συζήτηση τὸ θέμα τῆς παραχώρησης σὲ ἰδιῶτες ἐπιχειρηματίες ἀρχαιολογικῶν χώρων γιὰ ἐκμετάλλευση μὲ ἀντάλλαγμα ἄγνωστο ἀκόμη. Σ' αὐτὸ προηγήθηκε βέβαια τὸ Νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως (NMA), πού δὲν περιλαμβάνεται πλέον στὰ Δημόσια Μουσεῖα². Ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση, Ὄργανισμό, Γενικὴ Διεύθυνση μὲ 26 Διευθύνσεις, Τμήματα καὶ Γραφεῖα. Μέχρι τῆς κατασκευῆς τοῦ Νέου Μουσείου Ἀκροπόλεως ὑπῆρχε ἓνας μόνον Ἐφορος γιὰ τὶς ἀρχαιοτάτες τῆς Ἀθήνας, γιὰ τὴ Διοίκηση τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν μνημείων της καὶ γιὰ τὴ διοίκηση τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Τὸ περιεχόμενό του βέβαια δὲν ἄλλαξε οὔτε αὐξήθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Γιάννη Μηλιάδη, ἴσως ὅμως ἐλπίζεται ὅτι μετὰ τὴν Πετρούπολη θὰ ἔλθει καὶ στὴν Ἀθήνα

---

2. ΠΔ 64/2013, ΦΕΚ 113, τ. Α', 20 Μαΐου 2013.

ὁ Ἰλισσός, τὸ ἄγαλμα ἐννοῶ, καὶ ἔτσι θὰ παραδεχθοῦμε ἐκ τῶν πραγμάτων ὅτι τὸ θέμα ἔχει λήξει.

Τὸ 2003 ἔγινε ἔπειτα ἀπὸ χρόνια Ὄργανισμὸς τῆς Ὑπηρεσίας³ προσαρμολοσμένος στὶς διατάξεις τοῦ νόμου 3028/2002 «Γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων κτλ.». Τὸ 2008 ψηφίστηκε ὁ νόμος 3658⁴ ποὺ τροποποιῶσε ἢ συμπλήρωνε τὸν Ὄργανισμό. Τὸν Αὐγούστου τοῦ 2014 δημοσιεύτηκε νέος Ὄργανισμὸς⁵ μὲ τὸν ὁποῖο ἀνατράπηκε ἡ δοκιμασμένη, καὶ κατὰ καιροὺς ταλαιπωρημένη, διάρθρωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Οἱ Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων καὶ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἐνοποιήθηκαν καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν μνημείων γιὰ λόγους καθαρὰ ἐπιστημονικοὺς καταργήθηκε. Ἐγίναν μετακινήσεις ἀρχαιολόγων, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν μελέτες ἐτῶν, μὲ κριτήρια καθαρῶς μνημονιακά. Ἀποτελεῖ ὁ νέος Ὄργανισμὸς τὴν γιὰ πολλοστὴ φορὰ διατάραξη τῆς δομῆς τῆς Ὑπηρεσίας ὡς μέρος τῆς «Πολιτικῆς Ἀναμόρφωσής» τῆς ποὺ ἐπιβάλλουν τὰ μνημόνια, δηλαδὴ οἱ μεταρρυθμίσεις καὶ ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ κράτους. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἐπαναλάβουμε παραφρασμένο: «νὰ ἰδοῦμε τί θὰ ἀπομείνει πιά μετὰ ἡ τόση δεινότητα χειρουργική».

Ἄλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα σοβαρὰ στὴν ἀρχαιολογία καὶ πιθανῶς ἀρκετοὶ ἀπὸ ὅσους μὲ ἀκοῦτε θὰ ἤθελαν νὰ μάθουν καὶ γιὰ τὸ μεγάλο γεγονός τοῦ 2014. Κατ' ἀρχὴν δὲν εἶναι οὔτε μεγάλο οὔτε μικρὸ γεγονός. Ἦταν μία ἄτεχνα σκηνοθετημένη ἱστορία μὲ σκοπὸ νὰ ἀποσπασθεῖ ἡ προσοχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ αὐθαίρετα οἰκονομικὰ μέτρα ποὺ τὸν ἐπλητταν βαρύτερα. Τὸ μνημεῖο τὸ ἴδιο ἕως τώρα δὲν προσέφερε κάτι τὸ νέο καὶ οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δώσει ἡ ἀνασκαφὴ φαίνεται πὼς χάθηκαν ἐξ αἰτίας τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἀπὸ πρόσωπα ποὺ ἀγνοοῦν τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ μέθοδό τῆς.

3. ΠΔ 191/2003, ΦΕΚ 143, τ. Α', 13 Ἰουνίου 2003.

4. ΦΕΚ 70, τ. Α', 22 Ἀπριλίου 2008.

5. ΦΕΚ 171, τ. Α', 28 Αὐγούστου 2014.

Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ τὰ εὐχάριστα, ὅπως ἡ προσφορὰ ἐκ μέρους τῆς κυρίας Ναννῶς Μαρινᾶτου τοῦ ἐκμαγεῖου τῆς φημισμένης προτομῆς τῆς Νεφερτίτης, βασίλισσας τῆς Αἰγύπτου, συζύγου τοῦ Φαραῶ Ἄκενατόν. Τὸ ἐκμαγεῖο ἀποδίδει μὲ τελειότητα τὸ θαυμάσιο καὶ ἐκφραστικὸ κεφάλι τῆς βασίλισσας. Εἶχε δωρηθεῖ στὸν αἰμίμηστο Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο τὸ 1935, ὅταν ἦταν ἀκόμη Ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης. Τὸ πρωτότυπο, ποὺ ἐκτίθεται στὸ αἰγυπτιακὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, χρονολογεῖται γύρω στὸ 1340 π.Χ. καὶ ἀνήκει στὴ 18ῃ Δυναστεία τοῦ Νέου Βασιλείου. Εἶχε βρεθεῖ στὴν Ἀμάρνα, στὸ ἐργαστήριό τοῦ αὐλικῆς γλύπτη Τοῦθμωση καὶ χρησίμευε ὡς πρότυπο γιὰ τὴ φιλοτέχνηση προτομῶν τῆς Νεφερτίτης.

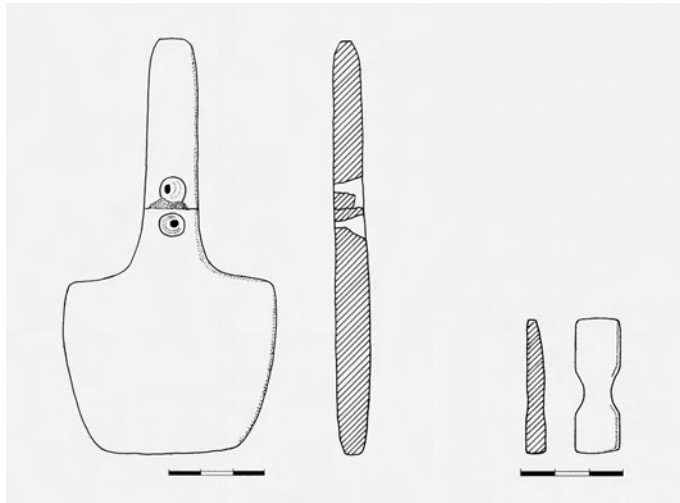
Θυμοῦμαι ὡς φοιτητῆς τὸν Μαρινᾶτο νὰ μᾶς μνημονεύει στὸ σχετικὸ μάθημα τῆς Αἰγυπτολογίας τὸ ἐκμαγεῖο αὐτὸ ποὺ κοσμοῦσε τὸ γραφεῖο του, ἀφοῦ κατὰ τὰ Δεκεμβριανὰ εἶχε κινδυνέψει νὰ καταστραφεῖ. Θεωρῶ τὴν Ἑταιρεία τυχερὴ ποὺ φυλάσσει στὸ μέγαρό της τὸ καλλιτέχνημα αὐτὸ μαζί μὲ ἄλλα πράγματα ποὺ ἀνήκουν σὲ μεγάλους Ἑλληνες ἀρχαιολόγους τοῦ παρελθόντος, διδασκάλους τῆς γενιᾶς μου καὶ τῶν παλαιότερων μου.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΑΣΤΕΡΙΑ ΓΛΥΦΑΔΑΣ

Τομέας 1B

Λάκκος - αποθέτης. Συνεχίστηκε η έρευνα του κυκλοτεροῦς χώρου που έχει χαρακτηριστεί ως λάκκος - αποθέτης και βρίσκεται σέ άμεση έπαφή με τίς ἐξ Ἀνατολῶν τελευταῖες, ἔως τώρα, συστάδες τάφων του πρωτοελλαδικου νεκροταφείου. Ο χώρος έχει χαρακτηριστεί ως αποθέτης, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τομέα του καὶ σέ άμεση γεινίαση με τοὺς τάφους (ἀρ. 1, 15, 2 καὶ 14) ἀνασύρθηκαν πάνω ἀπὸ 250 ἀγγεῖα, ἀκέραια καὶ σπασμένα, καθὼς καὶ ἄλλα εὐρήματα, ὅπως λεπίδες (εἰκ. 3) καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανου, λίθινα ἐργαλεῖα, θαλασσινα ὄστρεα, δύο εἰδώλια κυκλαδικου τύπου (εἰκ. 4-5, σχ. 1α-β) κ.ἄ. Ἐνῶ παλαιότερα ὁ χώρος αὐτὸς εἶχε ἐκτιμηθεῖ ὡς κυκλικὸς με διάμ. 10 μ. περίπου, ἀπὸ τὴν έρευνα τῶν δύο τελευταίων ἐτῶν διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ὠφέλιμη ἔκτασή του εἶναι πολὺ μεγαλύτερη καὶ ὅτι τὸ κυκλοτερές περίγραμμά του διακόπτεται ἀπὸ προεξέχοντα τόξα καὶ ἀνοιγματα, που ἀκόμη δὲν ἔχουν προσδιοριστεῖ πλήρως. Τὸ περίγραμμα του λάκκου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ δυτικά, ἐν μέρει βόρεια καὶ νότια, ἐνῶ παραμένει ἄσκαφτη ἡ ἀνατολική πλευρά του. Στὴ βορειοδυτικὴ πλευρά καὶ τὴ βόρεια τὰ τοιχώματα του λάκκου ἔχουν ὕψος πάνω ἀπὸ 0.70 μ. (εἰκ. 1). Στὴ δυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ πλευρά ἡ βραχώδης φυσικὴ ἐπιφάνεια, που βρίσκεται σέ χαμηλότερη στάθμη τουλάχιστον κατὰ 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ἄλλων πλευρῶν, παρουσιάζει ὁμαλὴ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ του λάκκου. Σὲ μῆκ. 1.20 μ. του δυτικου τοιχώματος, ὁ βράχος εἶναι κατακόρυφα κομμένος, ὁπότε διαμορφώνεται ἀνοιγμα πρὸς διευκόλυνση ἐνδεχομένως τῆς πρόσβασης στο ἐσωτερικὸ του κυκλοτεροῦς χώρου. Ο λάκκος εἶχε πληρωθεῖ με τέσσερα ἐναλλασσόμενα στρώματα ἐπίχωσης καὶ λιθολογήματος, τὰ ὁποῖα εἶναι σαφέστερα διακριτὰ στὴν κεντρικὴ

Σχ. 1α-β. Ειδώλια κυκλαδικού τύπου.

περιοχή του με κυμαινόμενο πάχ. από 0.25 έως 0.40 μ. (εικ. 2). Ἐξ αὐτῶν τὰ δύο ἀνώτερα ἐκτείνονται καὶ στὸν ἐξωτερικὸ περιβάλλοντα χῶρο τοῦ λάκκου ἀνατολικά καὶ νότια, καλύπτοντας τὸν φυσικὸ βράχο, ἐνῶ βόρεια καὶ δυτικὰ ἡ βραχῶδης ἐπιφάνεια πέραν τοῦ λάκκου καλύπτεται ἀπὸ ἐνιαῖο στρώμα καστανῆς ἐπίχωσης. Τὸ ὑπερκείμενο τῶν ἄλλων ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ λάκκου περιεῖχε ἄφθονη κεραμικὴ καὶ ἐλάχιστα ἄλλα εὐρήματα. Στὸ δεῦτερο στρώμα, πού συνίστατο σὲ λιθολόγημα καὶ λίγο χῶμα, ἀποκαλύφθηκε τὸ πλῆθος τῶν ἀγγείων πού προαναφέρθηκαν. Τὰ δύο ὑποκείμενα στρώματα περιεῖχαν ἄφθονη κεραμικὴ καὶ ἄλλα εὐρήματα, ὅπως λίθινα ἐργαλεῖα, ὄστρα καὶ ὀψιανούς. Σύμφωνα μὲ τὰ ἐν λόγῳ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, προκύπτει ὅτι ὁ λάκκος εἶχε ἤδη καταχωθεῖ ὅταν τὸ θεατὸ ἄνω στρώμα τοῦ λιθολογήματος χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόθεση τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἄλλων ἰδιαιτέρων εὐρημάτων. Οἱ ὀψιανοί, τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὄστρα προῦπηρχαν στὸ λιθολόγημα, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε δευτερογενῶς γιὰ τὴν κατάχωση τοῦ λάκκου. Ὁ μεγάλος πᾶντως ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων, ἡ κατάσταση διατήρησής τους καὶ ἡ ἀνεύρεσή τους σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τοὺς τάφους δηλώνουν ταφικὲς τελετουργίες πού λάμβαναν χώρα ἢ

κατά τή διαδικασία ταφής τῶν νεκρῶν ἤ στο πλαίσιο τῆς ἐπίσκεψης τῶν οἰκείων στοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους. Ἡ στενότητα τοῦ χώρου τῶν θαλάμων, πού δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀπόθεση τῶν κτερισμάτων ἐντὸς αὐτῶν, ἴσως ἦταν ἡ κύριος λόγος ἀπόθεσής τους στὸν γειτονικὸ λάκκο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἐφέτος ἡ ἀνεύρεση στοῦ ἀνώτερου στρώμα τοῦ λιθολογήματος εἴκοσι ὀκτὼ θραυσμάτων λιθαργύρου (εἰκ. 6), μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸ σχῆμα ρηχοῦ κυπέλλου/φιάλης μεταλλουργίας (φιαλίσχημα)¹. Πέντε ἀκόμα θραύσματα λιθαργύρου βρέθηκαν σὲ ἄλλες θέσεις ἐντὸς καὶ γύρω ἀπὸ τὸν λάκκο, ἐνῶ δύο ἀκόμη εὐμεγέθη θραύσματα βρέθηκαν στὴν ὑπερκείμενη ἐπίχωση τοῦ τάφου 14. Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ εὔρημα τῶν λιθαργύρων κρίνεται ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ, καθὼς ὑποδηλώνει μεταλλουργικὲς δραστηριότητες στὴν περιοχὴ, πού ἤδη ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὸν παράκτιο τομέα 1Α τῶν Ἀστεριῶν², ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τομέα 1Β, μὲ ἀφορμὴ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ πρωτοελλαδικοῦ λιθωροῦ νότια τοῦ νεκροταφείου³. Ἄλλωστε, τὸ θραυσμένο ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο συνίσταται τὸ λιθολόγημα καὶ ἡ παρουσία ἐν μέσῳ αὐτοῦ λίθινων ἐργαλείων τριβῆς καὶ κρούσης, ἀλλὰ καὶ ἀρκετῶν λίθων μὲ ἐμφανῆ τὰ ἴχνη ἰσχυρῆς καύσης, ὑποδηλώνουν μεταλλουργικὸ ἐργαστηριακὸ χῶρο. Προτοῦ καταχωθεῖ ὁ λάκκος καὶ ἡ περιβάλλουσα αὐτὸν βραχώδης ἐπιφάνεια, φαίνεται ὅτι διεξάγονταν ἐργαστηριακὲς δραστηριότητες στὸν χῶρο αὐτὸν μὲ τὴ χρήση νεροῦ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βόρειου περιμετρικοῦ βράχου παρατηρεῖται φυσικὴ νεροσυρμὴ μὲ τεχνητὲς ἐπεμβάσεις, πού ὀδηγεῖ σὲ ἓνα τετράπλευρο ὄρυγμα, καὶ μὲ ὁμαλὴ κλίση νοτιότερα, καταλήγει σὲ ἓνα μεγαλύτερο ὄρυγμα πού ἀκόμα δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ ὅλες του τίς διαστάσεις. Ὁ ἐργαστηριακὸς ἄλλω-

1. O. Kakavogianni, K. Douni, F. Nezeri, Silver metallurgical finds dating from the end of the Final Neolithic Period until the Middle Bronze Age in the area of Mesogeia, στοῦ Iris Tzachili (ἐπιμ.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age, Proceedings of an International Symposium held at the University of Crete, Rethymnon, Greece, on November 19-20, 2004*, 45-57.

2. AAA 39, 2006, 49-50.

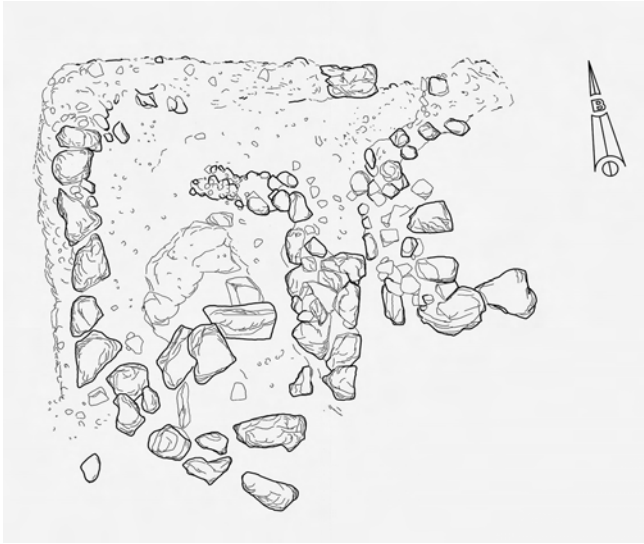
3. Ἔργον 2013, 11-13· 2014, 11-13.

στε χαρακτήρας τοῦ λάκκου, πρὶν ὁ χώρος του χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀποθήκη, δηλώνεται καὶ ἀπὸ ἀρκετὲς μικρὲς κοιλοότητες ποὺ ἔχουν διαμορφωθεῖ στὸν βράχο, διαμ. 0.20 μ. κατὰ μέσον ὄρο καὶ βάθ. 0.20 μ. περίπου. Στὸ ἐπίπεδο τῶν κοιλοτήτων αὐτῶν, ποὺ ἐντοπίζονται σὲ βάθ. 0.75 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοιχώματος τοῦ λάκκου-ἀποθέτη, ἀποκαλύφθηκε ἐξαιρετικὸ στρώμα δαπέδου ἀπὸ καθαρὸ, καλὰ πατημένο κιμιλόχωμα, πάχ. 0.10 μ. (εἰκ. 1). Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου δὲν περιέχει ὄστρακα καὶ ἐν πολλοῖς ἔχει καλύψει εἴτε τὸν ἰσοπεδωμένο φυσικὸ βράχο, εἴτε τὸ ὑποκείμενο δεύτερο στρώμα λιθολογήματος ποὺ ἐντοπίζεται στὸ κέντρο τοῦ λάκκου καὶ τὸν ἀνατολικὸ τομέα του.

Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ μὲ τὴν παράλληλη μελέτη τῶν εὐρημάτων, ἀναμένεται ὅτι θὰ ἀποσαφηνίσει τὸν χαρακτήρα καὶ τὶς περιόδους λειτουργίας τοῦ χώρου, ἢ χρῆση τοῦ ὁποῖου, σύμφωνα μὲ τὰ ἔως τώρα δεδομένα, ἀνάγεται πρὸ τῆς ΠΕ II περιόδου.

Τάφος 15. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς βραχώδους περιοχῆς νοτιοδυτικὰ τοῦ λάκκου-ἀποθέτη διαγράφηκε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τάφου 15, ὁ ὁποῖος βρίσκεται 1.10 μ. νότια ἀπὸ τὸν τάφο 1 (σχ. 2). Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου ἔχει διανοιχθεῖ στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια συστάδα μὲ τὸν τάφο 1, κατεύθυνσης Β.-Ν. Τὸ ὄρυγμα σύγχρονου ἀγωγῶ σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὸ πρόθυρο τοῦ τάφου 15, εἶχε διαταράξει τὶς ὑπέργειες κατασκευές του, οἱ ὁποῖες διασώζονται ἀποσπασματικά. Ἀπὸ τὸν τρίπλευρο περίβολο τοῦ τάφου, ἐξωτ. διαστ. 2.45×1.85 μ., σώζεται μονὴ σειρὰ ἕξι λίθων στὸ δυτικὸ σκέλος, τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ χῶμα στὸ κεντρικὸ σκέλος καὶ τμημα διπλῆς σειρᾶς λίθων, μήκ. 0.95 μ., στὸ ἀνατολικὸ σκέλος. Στὸ κέντρο τοῦ περιβαλλόμενου χώρου ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει ἡ καλυπτῆρια ἀσβεστολιθικὴ πλάκα τοῦ θαλάμου καὶ ἐπ' αὐτῆς δυὸ τρεῖς μόνο λίθοι ἀπὸ τὴν ὑπέργεια «ἐξέδρα», σὲ κυκλικὴ διάταξη. Διατάραξη παρατηρεῖται καὶ στὶς τρεῖς ὀρθιες πλάκες ποὺ σφραγίζουν τὸ ἄνοιγμα εἰσόδου τοῦ τάφου, καθὼς ἔχουν σπρωχθεῖ πρὸς τὴν καλυπτῆρια πλάκα. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ περιβόλου ὑπάρχει ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ ἀπὸ μικροὺς λίθους, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ὀρίζει παράπλευρο θαλαμίσκο, γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ παλαιότερων ταφῶν.

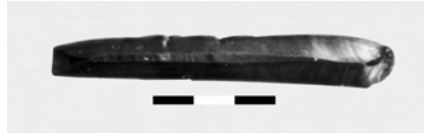
Σχ. 2. Κάτοψη κάλυψης τοῦ τάφου 15.

Ἔργασίες συντήρησης καὶ μελέτης. Παράλληλα συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες τοῦ πρώτου καθαρισμοῦ τῆς κεραμικῆς καὶ ἡ συντήρηση ἐπιλεγμένων εὐρημάτων ἀπὸ τὸν λάκκο-ἀποθέτη, προκειμένου νὰ διατυπωθῶν τὰ πρῶτα συμπεράσματα ὡς πρὸς τοὺς λιθαργύρους καὶ ἐν γένει τὸ ὕλικὸ πὸν προέκυψε ἀπὸ τὸν συγκεκριμένο χῶρο.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Εἰκ. 1-2. Λάκκος-ἀποθέτης. 1. ΒΔ. τομέας στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου. 2. Στρώματα λιθολογήματος με ἐνδιάμεσο στρώμα χώματος.

Είκ. 3. Λεπίδα ὀψιανοῦ.

Είκ. 4-5. Εἰδώλια κυκλαδικοῦ τύπου.

Είκ. 6. Θραύσματα φιαλόσχημου λιθαργύρου.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΤΣΕΠΙ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Στὸ Τσέπι Μαραθῶνος ἀνασκάφηκε τὸ 2014 ὁ τάφος 55, περὶ τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ νεκροταφείου (Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ Νεκροταφεῖο*, Ἀθῆναι 2005, 256-7). Ἐξωτερικὰ τοῦ τάφου, κατ' ἐξάιρεση τοῦ τηρουμένου κανόνος, δὲν ὑπῆρχε περίβολος καὶ τὸν τάφο σημεῖωνε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀρχαίου δαπέδου (-0.80 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς) τὸ λίθινο περίγραμμα τῶν πλευρῶν του (μέγ. διαστ. 3.10×1.60 μ.) (εἰκ. 1). Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἦταν καμπύλη καὶ τὸ σύνολο διαιροῦσαν σὲ δύο ἴσα περίπου μέρη λίγες ἐγκάρσια ἀκουμπισμένες πέτρες. Κατὰ τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ξεχωρίζουν ἀντικριστὰ δύο μεγάλες τραχειῆς πέτρες, ἐνῶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὲς μόλις διακρίνεται ἡ κορυφὴ λεπτῆς σχιστόπλακας τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ λίγο χαμηλότερα τῆς βόρειας, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς δύο τυπικὲς στήλες τοῦ προθύρου (εἰκ. 2).

Τῆ θέσῃ τοῦ λάκκου σήμαινε συμβολικὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του μία, ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὰ ὁρατὲς, ποταμίσια πέτρα, καθὼς καὶ μία τραχειὰ μὲ τριγωνικὴ κορυφὴ, στὸ μέσον τῆς λοξῆς ἐγκάρσιας σειρᾶς (εἰκ. 3). Δυτικὰ, πλησιέστατα τοῦ τέρματος, διέρχεται ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ μέχρι τὴ ΝΔ. γωνία, τμήμα μακρᾶς μονῆς σειρᾶς λίθων, ποὺ παρακολουθεῖται ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ τὸν τάφο 57 μέχρι περίπου τὴ θέσῃ 51, ἐπὶ μῆκους 12.70 μ. (βλ. *Τσέπι*, γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο).

Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα εἶχε κατασκευασθεῖ τὸ πρόθυρο, συν. μῆκ. 1.19 μ., πλάτ. πρὸ τοῦ λάκκου 0.81 μ. καὶ βάθους στὴν ἀρχὴ του 1.97 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς, ἢ 1.04 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεκροταφείου, ἐκεῖ. Τὰ τοιχώματα τοῦ ὀρύγματος νότια καὶ βόρεια συνέκλιναν πρὸς τὸ δάπεδο τοῦ προθύρου (εἰκ. 4) καὶ εἶχαν ἐπενδυθεῖ μὲ τραχειῆς πέτρες σὲ 8 στρώσεις. Οἱ κατώτατες 3-4 εἶναι πλακωτές,

κτισμένες κατά τὸ δυνατόν μὲ ἐπιμέλεια, καὶ ψηλότερα εἶναι ἀσύμμετρες, τοποθετημένες χαλαρὰ καὶ ἄτεχνα (εἰκ. 5), ἐνῶ τὸ προθύρο διευρύνεται μέχρι πλάτ. 0.81 μ. πρὸ τῆς εἰσόδου. Σ' αὐτὲς τὶς ἀνώτερες στρώσεις εἶχαν ἐνσωματωθεῖ οἱ δύο πλευρικές σχιστολιθικές στῆλες, ὕψ. 0.54 μ. καὶ οἱ δύο, σὲ ἀπόσταση 0.71 μ. ἡ βόρεια καὶ 0.66 μ. ἡ νότια ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν λάκκο.

Τὸ ὄρυγμα τοῦ προθύρου στὸ ἀνώτερο τμήμα του ἦταν γεμάτο μεγάλες ἕως πολὺ μεγάλες πέτρες μέχρι βάρθ. 1.35 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς ἢ 0.55 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος του. Ἐκεῖ βρέθηκαν στρωμένες 4-5 λεπτὲς πλάκες (εἰκ. 6), πού κάλυπταν μικρὸ ὠσειδῆ κοῖλον (βάρθ. 1.40-1.56 μ.) μέγ. διαστ. 0.90×0.60 μ. στὸ σημαδεμένο μὲ πέτρες χεῖλος του (εἰκ. 7). Μὲ μικρότερες πέτρες ἦταν καλυμμένες οἱ παρειές, καθὼς καὶ ὁ πυθμῆνας του, πού σκέπαζε μερικῶς ἀκέραιη ΠΕ II πρόχου (ἀγγεῖο ἀρ. 1). Ψῆλά, μέσα στὸ κοῖλον, σὲ βάρθ. 1.58-1.70 μ., εἶχε τοποθετηθεῖ μεμονωμένο ἓνα παιδικὸ κρανίον. Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ πυθμῆνα, πρὸς τὴ βόρεια πλευρά, βρέθηκαν ἡμιδιαλυμένα ὅσα νεαροῦ ἀτόμου, πού ἔδιναν τὴν εἰκόνα ταφῆς κατὰ χώραν (βάρθ. 1.69-1.83 μ.), ἀλλὰ τοῦτο δὲν διαπιστώθηκε λόγω τῆς κακῆς διατήρησής τους. Ἡ ταφή εἶχε ἀποτεθεῖ σὲ λεπτὸ στρώμα χώματος, σὲ βάρθ. 1.83 μ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ λίθινο κατώφλι τοῦ προθύρου (εἰκ. 8).

Τὸ ὄρυγμα τοῦ προθύρου τερμάτιζε δυτικὰ σὲ τοῖχο 7 δόμων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ κατώτατος πατοῦσε σὲ μία πέτρα τοῦ λίθινου ὠσειδοῦς κοίλου κατασκευάσματος (εἰκ. 7), κυρίως ὅμως ἐπάνω στὸ ἄκρο τῆς μεγάλης καλυπτήριας πλάκας τοῦ τάφου (εἰκ. 9) πού εἰσχωροῦε μέχρι τὸ προθύρο, ἐπάνω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου (βάρθ. 1.92 μ.). Ἡ πλάκα πού εἶχε τοποθετηθεῖ γιὰ κατώφλι (διαστ. Β.-Ν. 0.39×Α.-Δ. 0.34 μ.) ἦταν ἐπάνω σὲ μαλακὰ χώματα πάχ. 0.05 μ. (εἰκ. 10), καὶ ὅταν αὐτὰ ἀφαιρέθηκαν ἀποκάλυψαν παλαιότερη διαμόρφωση στὸ τέρμα τοῦ προθύρου. Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο, γενικὰ ὀριζόντιο, ἀποκτοῦσε ἔντονη κλίση σὲ ἀπόσταση 0.56 μ. ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ αὔξανε τὸ ὕψος τοῦ ἀνοίγματος σὲ 0.44 μ. Τελικὰ πάντως, τὴν εἴσοδο (ὕψ. 0.34 μ. καὶ πλάτ. 0.41 μ.) μὲ τὸ λίθινο κατώφλι ἔφρασσε ἀντὶ τῆς συνήθους ὀρθίας πλάκας, ὁ τοῖχος τῶν 7 δόμων, συν. ὕψ. 0.96 μ., πού ἔφθανε ἕως ἐπάνω καὶ πρόβαλλε ἐξωτερικὰ στὸ δάπεδο τοῦ νεκροταφείου.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ λάκκου τοῦ τάφου καὶ κατὰ τὸ περίγραμμά του, εἶχε κτισθεῖ σὲ 4 στρώσεις ὀρθογώνιο πλαίσιο, μὲ ἀνατολικὴ πλευρὰ τὸν τοῖχο 7 δόμων ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο. Τὸ πλαίσιο, ἀθέατο σὲ ὄλο του τὸ ὕψος ἐξωτερικὰ, πρόβαλλε στὸ δάπεδο τοῦ νεκροταφείου (ἢ σὲ βάθ. 0.75 μ. ἀπὸ 0.00 ἀνασκαφῆς) ὡς τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ὄρατοῦ περιγράμματος (εἰκ. 1), μὲ τραχιῆς πέτρες κοινοῦ μεγέθους. Οἱ χαμηλότερες ἦταν μεγάλες, ἀκόμα καὶ ὀγκόλιθοι, κτισμένες πρόχειρα καὶ ἄτεχνα μέχρι τὴν καλυπτήρια, σὲ βάθ. 1.35 μ. ἀπὸ 0.00. Στὸ ἐσωτερικὸ του ὑπῆρχαν μόνο σκληρὰ χῶματα (εἰκ. 11) καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα, στὰ ὁποῖα ξεχώριζαν στόμια φιαλῶν μὲ ἔσω νεύοντα χεῖλη τῆς ΠΕ I-II καὶ μία λεπίδα ὀψιανῶ.

Ὁ λάκκος ἦταν καλυμμένος μὲ μονόλιθη πλάκα (μέγ. διαστ. 2.17×1.51 μ.), ἀκανόνιστα ὠσειδῆ, μὲ τὴν περισσότερο εὐθεῖα πλευρὰ πρὸς τὴν εἴσοδο καὶ ἦταν ραγισμένη ἐγκάρσια, περὶ τὸ μέσον τῆς. Τὸ καμπύλο περίγραμμά τῆς ἄφηνε πρὸς Δ. κενό, κυρίως στὴ ΒΔ. γωνία, πλάτ. 0.35 μ., πὺ εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ λεπτὲς πλάκες σὲ δευτέρη χρήση. Ἄλλη μία ὅμοια, περίπου τετράγωνη πλάκα, χωρὶς προφανῆ χρησιμότητα, βρέθηκε θρυμματισμένη ἐπάνω στὴν καλυπτήρια περὶ τὴν ΝΑ. γωνία καὶ ἄλλη στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (εἰκ. 12).

Ὁ λάκκος ἦταν ὀρθογώνιος, μὲ διαστάσεις πλευρῶν ἄνω στὸ χεῖλος 1.48×1.26 μ. καὶ κάτω στὸν πυθμένα 1.40×1.15 μ. περίπου, ἐπενδυμένος μὲ τραχιῆς πέτρες σὲ 6 στρώσεις (εἰκ. 13). Ἡ κορυφὴ τῆς ἀνώτατης ἔφθανε σὲ βάθ. 1.48-1.55 μ. ἀπὸ 0.00. Μέσα στὸν λάκκο ἡ ἐπίχωση διακρίθηκε σὲ τέσσερις στρώσεις. Τὰ πρῶτα ὅστὰ καὶ 6 διαμελισμένα κρανία βρέθηκαν σὲ βάθ. 0.25-0.30 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ λάκκου (1.80 μ. περίπου ἀπὸ 0.00), σπρωγμένα καὶ συγκεντρωμένα κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἐν μέρει διαιρεμένα σὲ ὁμάδες (εἰκ. 14). Ἡ ὑπόλοιπη ἐπίχωση τοῦ λάκκου περιεῖχε μόνο χῶμα, ἀπόλυτα καθαρὸ, πάχ. 0.20 μ. περίπου, μὲ ψιλὰ χαλίκια παρασυρμένα ἴσως μὲ τὰ νερά τῆς βροχῆς, καὶ μία λεπίδα ὀψιανῶ ἢ χαλαζία.

Σὲ βάθ. 2.00 μ. καὶ κάτω, ξεχώρισαν δύο μεμονωμένα κρανία περὶ τὸ μέσον τῆς νότιας (τὸ ὑπ' ἀρ. 8) καὶ βόρειας πλευρᾶς (τὸ ὑπ' ἀρ. 9) τοῦ λάκκου (εἰκ. 15). Τὸ κρανίον 8 ἦταν τοποθετημένο κατὰ ἀσυνήθη

τρόπο με τὸ πρόσωπο πρὸς τὰ κάτω, χωρὶς τὴν κάτω γνάθο. Ἐπάνω του ἦταν ἓνα χαλίκι, σὲ ἄμεση ἐπαφή του μία φιάλη (ἀγγεῖο ἀρ. 2) καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸ ὑπῆρχε μία γνάθος. Τὸ δεύτερο κρανίο (ἀρ. 9) ἔφερε μεγάλη ὀπὴ στὴν κορυφή του, σκεπασμένη με μία πέτρα, καὶ δίπλα του μικρὴ φιάλη στερεωμένη με πέτρες σφηνωμένες γύρω της. Στὰ δυτικὰ συνέχιζαν τὰ συγκεντρωμένα ὀστά, κυρίως μεγάλα, ποὺ περιλάμβαναν ἐπίσης μικρὸ μελανὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο (ἀγγεῖο ἀρ. 3), ὅμοιο με μεγαλύτερα τοῦ Ἀποθέτη 39.

Λίγα ἑκατοστὰ χαμηλότερα, σὲ δεύτερη στρώση, σὲ βᾶθ. 2.05-2.15 μ. ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα γενικά, τὴν ἐπιφάνεια κάλυπταν πολλὰ μακρὰ ὀστά, ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ ἀρθρωμένα στὰ γόνατα (ποὺ πιθανὸν νὰ ἀνῆκαν στὰ δύο κρανία τοῦ ὑψηλοτέρου στρώματος) (εἰκ. 16). Συγκεκριμένα, τὸ κρανίο 8 στὰ νότια, ἢ ὠμοπλάτη δίπλα του, μερικὰ πλευρά, ἢ λεκάνη καὶ ὀστά διπλωμένων ποδιῶν, βρισκόνταν σὲ περίπου φυσικὴ σχέση μεταξύ τους, ἀλλὰ διαταραγμένα. Στὰ μακρὰ ὀστά τῶν ποδιῶν ἦταν ἓνα μεγάλο ὄστρακο καὶ λίγες πέτρες, ἐνῶ ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ λεκάνη βρέθηκε μικρὴ φιάλη (ἀγγεῖο ἀρ. 4), καθὼς καὶ ἄλλη ὅμοιά της λίγο πιο πέρα (ἀγγεῖο ἀρ. 5). Ἄλλα διπλωμένα ὀστά ποδιῶν ἦταν στὸ ΒΑ. τμήμα κοντὰ στὸ κρανίο 9, ἀλλὰ ὁ ὑπόλοιπος σκελετὸς με πολλὰ βότσαλα ἐπάνω του, ποὺ πιθανὸν νὰ ἔσωζε τὰ ὀστά ἐπὶ τόπου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνασυσταθεῖ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, ἄλλα εὐρήματα ἦταν ἓνα ἀπότμημα ὀψιανοῦ καὶ ἓνα ὀρείας κρυστάλλου. Γενικά πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι σὲ ἀντίθεση με τὰ πολλὰ πεταμένα βότσαλα καὶ πέτρες τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος, στὴ δυτικὴ λωρίδα βᾶθ. 2.05-2.14 μ. δὲν διαπιστώθηκαν παρόμοια εὐρήματα.

Μετὰ τὰ μεγάλα ὀστά, ἀκολουθεῖ στρώμα πάχ. 0.05-0.07 μ. περίπου ἀπὸ χρώματα καστανὰ καθαρὰ, χωρὶς ὀστά, πέτρες ἢ ὀψιανούς, ποὺ κάλυπτε τὴν τρίτη ἐκ τῶν ἄνω στρώση ὀστῶν σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λάκκου (βᾶθ. 2.10-2.25 μ.). Στὰ δυτικὰ ὑπῆρχαν τὰ συνήθη συγκεντρωμένα μακρὰ ὀστά, τακτικὰ τοποθετημένα μαζί με τμήματα κρανίων (ἀρ. 14 καὶ 15). Τὰ ὀστά περιορίζονται καὶ συκρατοῦνται σὲ λωρίδα πλάτ. 0.40 μ. ΝΔ. μέχρι 0.60 μ. ΒΔ., ἀπὸ ἄλλα μακρὰ, ὄρθια τοποθετημένα σὰν φράχτης (εἰκ. 17). Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, περὶ τὴν ΒΑ.

γωνία υπήρχε μία ακόμα συγκέντρωση με τὰ ὀστά ἐνὸς πιθανὸν νεκροῦ. Ἡ συγκέντρωση περιλαμβάνει μακρὰ ὀστά ποδιῶν καὶ χειριῶν, μία λεκάνη καὶ μεταξύ αὐτῶν μία πυξίδα (ἀγγεῖο ἀρ. 9), καθὼς καὶ μία πέτρα, ὅλα ἐπάνω σὲ μικρότερα σπασμένα ὀστά (εἰκ. 18). Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ μέχρι τὸ κέντρο τοῦ τάφου ἦταν ἀπλωμένα ὀστά σκελετοῦ μετακινήμενου. Ὁ θώρακας ἀπειχε ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τοίχωμα, τὸ ἓνα χέρι καὶ ἡ ὠμοπλάτη ἦταν ἐν μέρει στὴ θέση τους, τὰ πόδια ἐπίσης διπλωμένα περὶ τὸ μέσον τοῦ λάκκου, ἡ λεκάνη στὴ θέση της, ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ ἓνα κρανίον ἀνοικνόμενο στὰ δύο, ἀλλὰ τὸ κρανίον τοῦ σκελετοῦ εἶχε ἀφαιρεθεῖ, ἐνῶ μεταξύ τοιχώματος καὶ θώρακος δὲν ὑπάρχει ὁ ἀπαραίτητος χῶρος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση ὄλων τῶν εὐρημάτων καὶ μίας πρόχου (ἀγγεῖο ἀρ. 8) τοῦ τρίτου στρώματος, τὸ τελευταῖον κατώτατο στρώμα ἦταν ἐπίσης σκεπασμένο μετὰ καθαρὸ χῶμα πάχ. 0.05-0.07 μ. Κάτω ἀπ' αὐτό, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, βρέθηκαν δύο ἐπάλληλοι ἀκέφαλοι μετακινήμενοι σκελετοὶ καὶ κάτω ἀπὸ τὰ ὀστά τους δύο κρανία (ἀρ. 23 καὶ 24). Τὸ σύνολο τῶν ὀστῶν καταλάμβανε ἐπάνω στὸ δάπεδο τετράπλευρη ἐπιφάνεια μετὰ περίπου εὐθεῖα περιγράμματα (εἰκ. 19). Τὸ τετράπλευρον (διαστ. 0.80x0.70 μ. περίπου) ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν παρεῖα τῆς εἰσόδου μετὰ πλάτ. 0.70 μ. καὶ ἔφθανε δυτικὰ, λίγο πέρα ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ λάκκου. Ἡ βόρεια πλευρὰ, μήκ. 0.90 μ. καὶ ἡ νότια 0.80 μ., δὲν ἔφθαναν στὰ ἄκρα τοῦ λάκκου, ἀλλὰ περιβάλλονταν ἀπὸ καθαρὸ χῶμα, πλάτ. 0.23 μ. Ὁ κατώτερος σκελετὸς ἦταν ἀκουμπισμένος ἐπάνω στὸ χαλικιόστρωτο τοῦ λάκκου, ποὺ ἀποτελοῦσε κοίτη παλαιοῦ ποταμοῦ καὶ μερικὰ ὀστά τῶν πλευρῶν παρέμειναν κολλημένα στὶς πέτρες (εἰκ. 20). Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ λάκκου καλύπτουν δύο ἄλλα, διαφορετικὰ μεταξύ τους σύνολα. Στὴ ΒΔ. γωνία ἦταν καὶ πάλι συγκεντρωμένα ὀστά μετὰ ἀρκετὰς ριχτὰς πέτρες δίπλα τους, ἐνῶ στὴ ΝΔ. γωνία, εἶχαν διατηρηθεῖ κατὰ ἐντυπωσιακὸν τρόπο τακτικὰ παραταγμένα 8 κρανία (ἀρ. 20-22 καὶ 26-30) (εἰκ. 22). Ἐπὶ πλέον, κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρεῖας εἶχαν ἀποθεθεῖ δύο χρωματοτρίπτες καὶ ἓνα τρίωτο σφαιρικό (εἰκ. 23).

Ἡ μελέτη καὶ ἐκτίμηση τῶν στοιχείων τοῦ τάφου ἀποδίδει εἰκόνα σύνθετη. Τὸ τρίωτο σφαιρικό (ἀγγεῖο ἀρ. 11) παρουσιάζει μικρογραφικὸ

τύπο τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὸν Ἀποθέτη 39 τρίωτων σφαιρικῶν, (ὅμοιο τοῦ ἀρ. καταλ. 2423) ποὺ φέρει ἀκόμα καὶ τὶς χαρακτηριστικὲς δισκοειδεῖς λαβὲς μὲ ἐπίπεδη ράχη. Ἴσως, τὸ κατώτατο στρώμα μαζί μὲ τοὺς ἐπίσης πρώιμους ὀστέινους χρωματοτρίπτες (Τσέπι 320-1· πρβ. Ἔργον 2012, 21, Τάφος 58) χρονολογεῖται στὸ τέλος τῆς Χαλκολιθικῆς περιόδου, τὴν παλαιότερη φάση τοῦ νεκροταφείου, ποὺ διακρίνεται σὲ μικροὺς ὀρθογώνιους λακκοειδεῖς τάφους (πρβ. Τσέπι 32 κέ., εἰκ. 14, Τάφος 3). Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σχῆμα ἀποδίδουν οἱ δύο κατώτατοι, λίγο μετακινημένοι ἀλλὰ οὐσιαστικὰ κατὰ χώραν σκελετοί, ποὺ καταλάμβαναν σαφῶς διακρινόμενη τετράπλευρη ἐπιφάνεια, ἀπέχουσα ἀπὸ τὶς παρειὲς τοῦ κτιστοῦ λάκκου (εἰκ. 19). Τὸ σχῆμα δηλώνει ὅτι τὰ ὀστά ἦταν ἐγκιβωτισμένα σὲ περίπου ὀρθογώνιο λάκκο, ἀπὸ τὸν ὁποῖον σὲ ἐπόμενη φάση ἀφαίρεσαν τὶς πλάκες, προκειμένου νὰ διευρύνουν τὸν λάκκο, καὶ κατασκεύασαν τάφο προσιτὸ ἀπὸ πλευρικὴ εἴσοδο καὶ πρόθυρο. Τὰ μεγάλα ὀστά ποὺ ἐξέχουν τῶν εὐθύγραμμων πλευρῶν στὰ ΝΑ, ἀνῆκαν σὲ πόδια συνεσταλμένα, συγκρατημένα μέχρι τότε στὰ πλαίσια τοῦ λάκκου ποὺ ἔπεσαν ἔξω ἀπὸ τὰ ὄριά του μόλις ἀφαιρέθηκαν οἱ ὄρθιες πλάκες.

Γύρω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ παλαιοῦ τάφου σὲ βάθος πυθμένος 2.40 μ. ἀπὸ 0.00, κτίσθηκε ὁ νέος πολὺ εὐρύτερος λάκκος, μὲ τραχιεῖς πέτρες σὲ 6 στρώσεις καὶ εἴσοδο πρὸς Α. Ἐπάνω στὸ εὐρύτερο δάπεδο τοῦ λάκκου συγκέντρωσαν τὸ ὑπόλοιπο περιεχόμενο τοῦ παλαιοῦ καὶ πιθανῶς ἐπὶ πλέον ὀστά ἀπὸ ἄλλες ἀνακομιδές, σὲ μία γωνία τὰ 8 κρανία μὲ τὰ τρία κτερίσματα, ἀγγεῖο καὶ χρωματοτρίπτες, καὶ στὴν ἄλλη γωνία τὰ λοιπὰ ὀστά, στὰ ὁποῖα ἔριξαν κατὰ τὸ γνωστὸ ἔθιμο, ἀρκετὲς πέτρες (ΠΑΕ 2008, 2009 κλπ.).

Ἄλλα τὰ ὀστά τῶν παλαιῶν νεκρῶν καλύφθηκαν ἐπιμελῶς κάτω ἀπὸ παχὺ στρώμα γώματος (πρβ. ΠΑΕ 2009, 6-7) καὶ ὁ πυθμένος ἀνυψώθηκε κατὰ 0.15 μ., σὲ βάθ. 2.25 μ. περίπου ἀπὸ 0.00. Οἱ πρῶτες νέες ταφές τοῦ ἐπόμενου, τρίτου ἐκ τῶν ἄνω στρώματος ἀνασκαφῆς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ κατάλοιπα δύο μόνο κρανίων, ἦταν πολὺ λίγες, καὶ τὰ ὀστά τους μετὰ τὴ διάλυση τῶν σαρκῶν, περιορίσθηκαν κυρίως στὰ δυτικά, καὶ λιγότερα στὰ ΒΑ, ὅπου προστέθηκε καὶ μία πυξίδα (ἀγγεῖο ἀρ. 9). Ὁ τελευταῖος νεκρὸς τοῦ στρώματος σπρώχθηκε στὸ κέντρο ἀπὸ

τὴν εἴσοδο τοῦ προθύρου, πὺ εἶχε σκαφεῖ μέχρι βάρθ. 2.05 μ. καὶ ἀποτέθηκε περίπου ὕψις, μὲ τὴν πλάτη ἐπάνω στὸ νέο χωμάτινο δάπεδο σὲ βάρθ. 2.24 μ.

Ἡ ταφή, σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς πυξίδας ἀρ. 9, ἔγινε στὴν ΠΕ II περίοδο καὶ ὕστερα καλύφθηκαν ἐκ νέου, λάκκος καὶ μέρος τοῦ προθύρου, μὲ χῶμα. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνυψωμένου προθύρου στρώθηκε πλάκα γιὰ κατώφλι καὶ μείωσε τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου στὴ δεύτερη στρώση σὲ ὕψος μόλις 0.34 μ., ἀνεπαρκὲς γιὰ ταφή καὶ τακτοποίηση λοιποῦ περιεχομένου τοῦ λάκκου.

Ἡ δεύτερη στρώση ἀνασκαφῆς, βάρθ. 2.00-2.10 μ. ἀπὸ 0.00, περιεῖχε τὰ περισσότερα ὀστά τοῦ λάκκου, κυρίως μακρὰ καὶ μερικὰ ἀρθρωμένα, πὺ ἔφθαναν μέχρι τὸ κέντρο τοῦ λάκκου. Κυρίως ὅμως τὰ σπρωγμένα στὰ δυτικὰ ὀστά, πὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τὴν εἴσοδο 1.40 μ. καὶ οἱ δύο φιάλες (ἀγγεῖα ἀρ. 4 καὶ 5), τοποθετημένες περὶ τὸ μέσον τοῦ λάκκου (ἢ μία ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ λεκάνη τοῦ σκελετοῦ τοῦ χαμηλότερου στρώματος), προϋποθέτουν ἐργασίες πὺ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐκτελεστοῦν ἀπὸ τόσο μεγάλη ἀπόσταση, μέσα ἀπὸ τὸ μικρὸ ἄνοιγμα, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὀροφή καλυπτήριας πλάκας στρωμένης μόλις 0.35 μ. ψηλότερα.

Ἀκόμα πιὸ ἀπίθανο εἶναι νὰ εἰσχώρησαν ἄτομα στὸ ἀνώτερο στρώμα τοῦ λάκκου. Τὰ πράγματα φαίνεται νὰ διευκρινίζει τὸ μικρὸ σφαιρικὸ ἀγγεῖο ἀρ. 3, σύγχρονο τοῦ ἀγγείου ἀρ. 11, τοῦ τέλους τῆς Χαλκολιθικῆς περιόδου, πὺ εἶχε περιληφθεῖ σὲ βάρθ. 1.98-2.02 μ. στὰ ὀστά τῆς δυτικῆς παρεῖας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στὸ ἀνώτερο στρώμα δὲν ἔγιναν ταφές, ἀλλὰ ἀνακομιδὲς ὀστῶν καὶ κρανίων ἀπὸ καθαρισμὸ τάφων τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ νεκροταφείου, καὶ πιθανότατα κάτι παρόμοιο θὰ συνέβη στὸ δεύτερο στρώμα.

Ἔτσι φαίνεται ὅτι ὁ λάκκος μετὰ τὴν ταφή ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὴν τρίτη στρώση, χρησίμευσε ὡς ὀστεοφυλάκιο καθαρισμοῦ παλαιότερων τάφων. Ἡ πλήρωση τοῦ λάκκου κατὰ τὴς ἀνώτερες φάσεις πρέπει νὰ ἔγινε ἀπὸ τὴν ὀροφή, εἴτε καλυμμένη μὲ ἐλαφρότερες πλάκες ἢ κατ' ἀρχὴν ἀνοικτὴ, πὺ γέμισε ἐνιαῖα σὲ κάποια στιγμή, καὶ τελικὰ σφραγί-

σθηκε με την πελώρια πλάκα. Η έρμηνεία αυτή παρουσιάζεται ως μόνος τρόπος ενέργειας, πρακτική και έθιμο που δεν έχουμε μέχρι σήμερα συναντήσει στο Τσέπι, συνδεόμενα ίσως με την ΠΕ II εποχή, στην οποία ανάγεται το γέμισμα του λάκκου.

Έξ άλλου, η παιδική ταφή του προθύρου σε βάθ. 1.83 μ. έγινε ασφαλώς μετά την τοποθέτηση του λίθινου κατωφλίου, δηλ. τη δεύτερη φάση του λάκκου, και βεβαιώνει ότι έκτοτε ο λάκκος δεν ήταν πλέον προσιτός από την είσοδο. Ακόμα και αν υποθεθεί ότι άγνωστοι λόγοι απέτρεψαν την απόθεσή του στον λάκκο και επέβαλαν την ταφή του στο πρόθυρο, αυτή καθαυτή ή παρουσία του εμπρός από την είσοδο εμπόδιζε τη χρήση του ανοίγματος. Η ταφή έγινε ασφαλώς αφού ανοίχθηκε το πρόθυρο, αλλά πριν από τη δημιουργία του λίθινου ωσειδοῦς κατασκευάσματος, ἐφ' ὅσον αὐτὸ πάτησε ἐπάνω στὰ ὅστὰ καὶ περιέλαβε μόνο τὸ κρανίο. Δὲν αποκλείεται μάλιστα οἱ κατασκευαστὲς τοῦ ὠσειδοῦς τάφου νὰ ἦταν οἱ ἄνθρωποι τῆς δεύτερης στρώσης, πού ἀπέθεσαν κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ μῖα πρόχου, ὅμοια σχεδὸν μετὸ ἀγγεῖο ἀρ. 8 (εἰκ. 21).

Η ἐγκατάλειψη τοῦ τάφου 55 ἐπέρχεται μετὴν τοποθέτηση τῆς μεγάλης βαρειᾶς καλυπτήριας καὶ τὴν προσθήκη μερικῶν λεπτῶν πλακῶν πού, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ ὑλικὸ καὶ τὸ μέγεθός τους, θὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν κατώτατο κιβωτιόσχημο τάφο. Στὰ ὅρια τῆς καλυπτήριας κτίσθηκε τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο μετὸ ὀγκολίθους, ἐνῶ μετὸ ὅμοιους λίθους, ἄρα συγχρόνως ἴσως νὰ γέμισε καὶ τὸ πρόθυρο (βλ. καὶ ΠΕ II ὄστρακα προθύρου), ὥστε νὰ ἀποτρέπεται κάθε νέα ἐπίσκεψη στὸν τάφο 55. Τὴ θέση τοῦ σημειῶναν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεκροταφείου οἱ πέτρες τῆς κορυφῆς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, ἀλλὰ οἱ ἐξέχουσες κορυφές ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ προθύρου, ἀν ἐξεῖχαν ἕως τότε, ἀποκόπηκαν καὶ κυρίως ὁ τάφος δὲν ἀπέκτησε ποτὲ περίβολο.

Στις ἐργασίες τῆς ἀνασκαφῆς συμμετέσχε ἐνεργῶς ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτρης Κουφοβασίλης. Ἀνέλαβε προσωπικὰ τὶς ἐπὶ τόπου μετρήσεις, τὴ συλλογὴ, διαφύλαξη καὶ προσωρινὴ συντήρηση ὅλων τῶν εὕρημάτων, τὴ διαχείριση τυχόν τεχνικῶν προβλημάτων καὶ διευκόλυνε γενικὰ τὴν ὀμαλὴ ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν.

Συντήρηση

Ἡ συντήρηση τῆς κεραμικῆς τοῦ Ἀποθέτη 39, πού ἀνασκάφηκε τὰ ἔτη 1999 καὶ 2000, συνεχίσθηκε μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ τεχνικὴ ὑποστήρηξη τοῦ Ἰνστιτούτου Προϊστορικοῦ Αἰγαίου (INSTAP). Ἡ ἐργασία τὰ τελευταῖα ἔτη στρέφεται στὴ συγκόλληση μεγάλων οἰκιακοῦ τύπου σκευῶν. Ἡ συντήρησή τους, λόγω τοῦ μεγέθους τους, τοῦ ὁμοίομορφου χρωματισμοῦ τῶν ὀστράκων καὶ τῆς φθορᾶς τους, ἐπιτυγχάνεται χάρις στὴν ἰδιαίτερη ἱκανότητα τῆς συντηρήτριας κ. Ἀναστασίας Βουτσινᾶ.

Ὁ ἀρχαιολόγος Δημήτρης Κουφοβασίλης κατέγραψε τὰ νέα ἀγγεῖα καὶ ἰδίαιτα δηλωτικὰ τεμάχια κεραμικῆς καὶ τήρησε ἀνελλιπῶς τὸ ἀρχεῖο τῶν εὐρημάτων, πού στεγάζονται στὸ ἐργαστήριο. Παράλληλα ἐργάσθηκε στὴ σύνταξη πινάκων τυπολογίας τῆς κεραμικῆς.

Τὸ Κέντρο Ἐρευνᾶς Προϊστορικοῦ Αἰγαίου παραχώρησε τὸν καλλιτέχνη Doug Faulmann, ὁποῖος σχεδίασε τὰ πρόσφατα συγκολλημένα ἀγγεῖα.

Σχεδίαση τάφων

Ὁ εἰδικευμένος σχεδιαστὴς Νίκος Καλλιοντζῆς συμπλήρωσε τὴν ἀποτύπωση σὲ κάτοψη καὶ τομὴ ὄλων τῶν μετὰ τὸ 2005 ἀνασκαφέντων τάφων, προκειμένου νὰ περιληφθοῦν σὲ τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ νὰ ἐπικαιροποιηθεῖ τὸ ἤδη δημοσιευμένο Γενικὸ Τοπογραφικὸ, ἔργον τοῦ ἰδίου. Στὴν ἐργασία τῆς ἀποτύπωσης εἶχε βοηθὸ τὸν Δημήτρη Κουφοβασίλη.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

Εικ. 1. Ο τάφος 55 άσκαφος, από Α.

Εικ. 2. Τò πρόθυρο του τάφου 55, γεμάτο πέτρες και δύο εξέχουσες στα άκρα, από Α. (με βέλος σημειώνεται ή κορυφή της μιας σχιστόπλακας).

Είχ. 3. Τάφος 55. Τὸ πρόθυρο ἀπὸ Α. Στὸ βάθος τριγωνικὴ πέτρα.

Είχ. 4. Τάφος 55. Τὸ πρόθυρο ἀνασκαμμένο, ἀπὸ Δ.

Είκ. 5. Τάφος 55. Η νότια παρειά του προθύρου από ΒΔ. με ενσωματωμένη τή νότια στήλη.

Είκ. 6. Τάφος 55. Πλάκες στρωμένες στο πρόθυρο, από Α.

Εἰκ. 7. Τάφος 55. Πέτρες στὸ χεῖλος ὠοειδοῦς κοίλου μέσα στὸ πρόθυρο καὶ πρόγους στὸν πυθμένα σηματοδμεμένες με βέλος, ἀπὸ Α.

Εἰκ. 8. Τάφος 55. Ἡμιδιαλυμένα ὀστά στὸν πυθμένα τοῦ προθύρου, ἀπὸ Ν.

Είχ. 9. Τάφος 55. Οί κατώτατες πέτρες τοίγησης τοῦ προθύρου πατοῦν στό ἄκρο τῆς καλυπτήριας, ἀπό Ν.

Είχ. 10. Τάφος 55. Ἡ εἴσοδος τοῦ λάκκου μέ τὸ λίθινο κατώφλι, ἀπό Δ.

Εἰκ. 11. Τάφος 55 ἀπὸ Α. Ἐμπρὸς τὸ πρόθυρο, πίσω οἱ ἀνώτερες στρώσεις τοῦ κτιστοῦ πλαισίου.

Εἰκ. 12. Τάφος 55. Ἡ καλυπτήρια ἀπὸ Δ. καὶ ἐπάνω της λεπτὲς σχιστόπλακες.

Εικ. 13. Τάφος 55. Ἡ ἐπέκδυση τῆς βόρειας παρεῖας τοῦ λάκκου ἀπὸ Ν.

Εικ. 14. Τάφος 55. Ἡ ἀνώτατη στρώση ὀστέων στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ λάκκου, ἀπὸ Ν.

Εἰκ. 15. Τάφος 55. Τὸ ἄνω στρώμα τοῦ λάκκου μὲ τὰ κρανία ἀρ. 8 ἀριστερὰ καὶ ἀρ. 9 δεξιὰ, ἀπὸ Α.

Εἰκ. 16. Τάφος 55. Δεύτερο στρώμα ὀστέων, ἀπὸ Α. Ἀριστερὰ κρανίο ἀρ. 8, στὴ μέση λεκάνη, ἔμπρὸς ὀστά ποδιῶν.

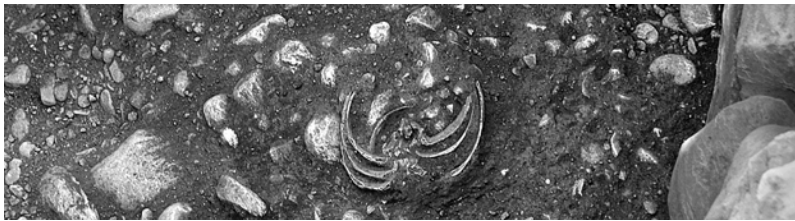
Είκ. 17. Τάφος 55. Τρίτο στρώμα. Όστα συγκεντρωμένα και συκρατημένα στο δυτικό τμήμα του λάκκου, από Α.

Είκ. 18. Τάφος 55. Τρίτο στρώμα. Όστα και αγγείο στη ΒΑ. γωνία, από Δ.

Είκ. 19. Τάφος 55. Κατώτατο στρώμα. Τετράπλευρη ἐπιφάνεια με ὅστά, ἀπὸ Δ.

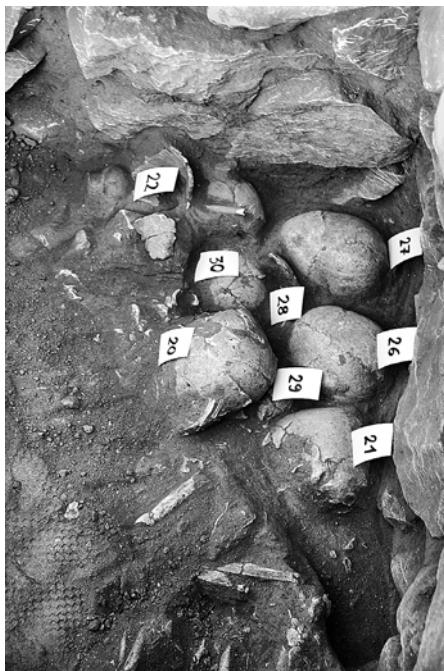

Είκ. 20. Τάφος 55. Ὅστά θώρακος κολλημένα στὰ βότσαλα τοῦ πυθμένα, ἀπὸ Ν.

Είκ. 21. Τάφος 55. Τὸ σύνολο τῶν πρωτοελλαδικῶν ἀγγείων μαζί με τὰ δύο μελανὰ Χαλκολιθικῆς περιόδου, στὸ κέντρο.

Είκ. 22. Τάφος 55. Κατώτατο στρώμα. Κρανία στη ΝΔ. γωνία και εμπρός
ἀριστερά πρώτο σφαιρικό, ἀπὸ Α.

Είκ. 23. Τάφος 55. Κατώτατο στρώμα. ΝΔ. γωνία με κρανία, χρωματοτρι-
πτη και πρώτο σφαιρικό, ἀπὸ ΒΑ.

ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΒΡΑΝΑ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ*

Τὸ 2013 ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἓνα νέο πενταετὲς πρόγραμμα (2014-18) μὲ στόχο τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν τεσσάρων προϊστορικῶν τύμβων πού ἀνέσκαψε ὁ Σπ. Μαρινᾶτος στὴ θέση Βρανᾶ Μαραθῶνος¹. Τὸ νέο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τελεῖ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ὁμότιμης καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κυρίας Μαρίας Παντελίδου Γκόφα, μὲ μόνιμους ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες τοὺς ἀρχαιολόγους Gilles Touchais (ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Paris 1 Panthéon-Sorbonne), Ἄννα Φίλιππα Touchais (συνεργάτιδα τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν) καὶ Νικόλα Παπαδημητρίου (Ἐπιμελητὴ τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης).

Κατὰ τὸ 2014, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος πραγματοποιήθηκαν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: 1) λεπτομερὴς ἀποτύπωση καὶ προκαταρκτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τῶν Τύμβων I-III μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχιτεκτόνων Νεοπτώλεμου Μιχαηλίδη καὶ Δημήτρη Μπάρτζη· 2) μελέτη τῆς κεραμικῆς τοῦ Τύμβου I μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἀνθῆς Μπαλιτσάρη (ὑποψήφιας διδάκτορος Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν)· 3) προκαταρκτικὴ καταγραφή τῶν ἀνθρώπινων ὀστέων ἀπὸ τὴν Σέβη Τριανταφύλλου (λέ-

---

* Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερος τὸν Γενικὸ Γραμματέα Βασίλειο Πετράκο, πού μᾶς ἐμπιστεύθηκαν τὴ μελέτη τῶν μνημείων, καθὼς καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς πρώην Β' ΕΚΠΑ γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ βοήθεια καὶ συνεργασία πού μᾶς προσέφεραν. Τέλος, ἐκφράζουμε τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μας πρὸς τὸ INSTAP, πού χρηματοδότησε τὶς ἐργασίες τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ προγράμματος.

1. *ΙΑΕ* 1970, 9-18.

κτορα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Η συντηρήτρια Τασούλα Βουτσινᾶ συντήρησε όρισμένα αποσπασματικῶς σωζόμενα μυκηναϊκά άγγεια που φυλάσσονται στις αποθήκες του Μουσείου Μαραθῶνος. Τέλος, ό Klaus-Valtin von Eickstedt ψηφιοποίησε μιᾶ σειρά παλαιῶν φωτογραφιῶν του Σπυριδῶνος Μαρινάτου και του Σπύρου Μελετζῆ, από τὸ άρχείο τῆς κυρίας Παντελίδου Γκόφα.

Στὴν παρούσα έκθεση θᾶ αναφερθοῦμε σε όρισμένα νέα στοιχεῖα που προέκυψαν από τὴ λεπτομερῆ μελέτη τῶν σωζόμενων δεδομένων και τὴν παραβολή τους με στοιχεῖα του ανασκαφέως. Ἰδιαίτερη έμφαση θᾶ δοθεῖ στα πορίσματα τῆς έρευνας του Τύμβου I, ἡ όποία έχει προχωρήσει περισσότερο.

A. ΟΙ ΤΥΜΒΟΙ ΒΡΑΝΑ

Γενικές παρατηρήσεις

Από τους τέσσερεις τύμβους που ανέσκαψε ό Σπ. Μαρινάτος, οι τύμβοι I και II διατηροῦνται σε έξαιρετική κατάσταση. Αντίθετα ό τύμβος III σώζεται αποσπασματικά σε ύψος μόλις ενός δόμου. Ό τύμβος IV εἶναι σήμερα καλυμμένος με χῶμα και βρίσκεται εκτός του στεγάστρου. Στὸν ευρύτερο χῶρο πιθανολογεῖται ἡ ύπαρξη τριῶν ακόμη τύμβων, οι όποιοι ώστόσο δεν έχουν ανασκαφεί².

Τὰ εύρήματα τῆς ανασκαφῆς, όπως καταγράφονται στις ανασκαφικές εκθέσεις, τὸ ἡμερολόγιο του ανασκαφέως και τὰ εύρετήρια του Μουσείου Μαραθῶνος, εντοπίστηκαν σχεδόν στο σύνολό τους. Περιλαμβάνουν 30 άκέραια ἢ συμπληρωμένα άγγεια, πάνω από 1.000 όστρακα, 17 λίθινες αἰχμές βελῶν, αρκετά πήλινα και λίθινα σφονδύλια, λίγα γυάλινα, χαλκά και άργυρά αντικείμενα, πολλά ανθρώπινα όστα και έλάχι-

2. ΠΑΕ 1970, 10. Οι πιθανολογούμενοι τύμβοι έχουν αποτυπωθεῖ με τους λατινικούς αριθμούς V, VI και VII στο J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988) 230, εἰκ. 281.

στα ὀστά ζώων. Οἱ σκελετοὶ τοῦ τύμβου I βρίσκονται *in situ* καὶ σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση. Τὰ ὀστά τῶν ὑπολοίπων τύμβων (6 κιβώτια συνολικά) μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Μαραθῶνος στὸ Ἐργαστήριο Fitch τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς, ὥστε νὰ μελετηθοῦν ὑπὸ καταλλήλότερες συνθῆκες.

Ἀποτύπωση τῶν τύμβων καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου

Στὴ συνοπτικὴ ἔκθεση καὶ τὸ ἡμερολόγιο τῆς ανασκαφῆς τοῦ Σπ. Μαρινᾶτου δὲν καταγράφονται συστηματικὰ οἱ μετρήσεις τῶν τύμβων καὶ τῶν τάφων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν πραγματοποιήθηκε νέα ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν ἐντὸς τοῦ στεγᾶστρου τύμβων (I, II, III) μὲ τὴ μέθοδο τρισδιάστατης ἐγχρωμῆς ψηφιακῆς σάρωσης³ (εἰκ. 1).

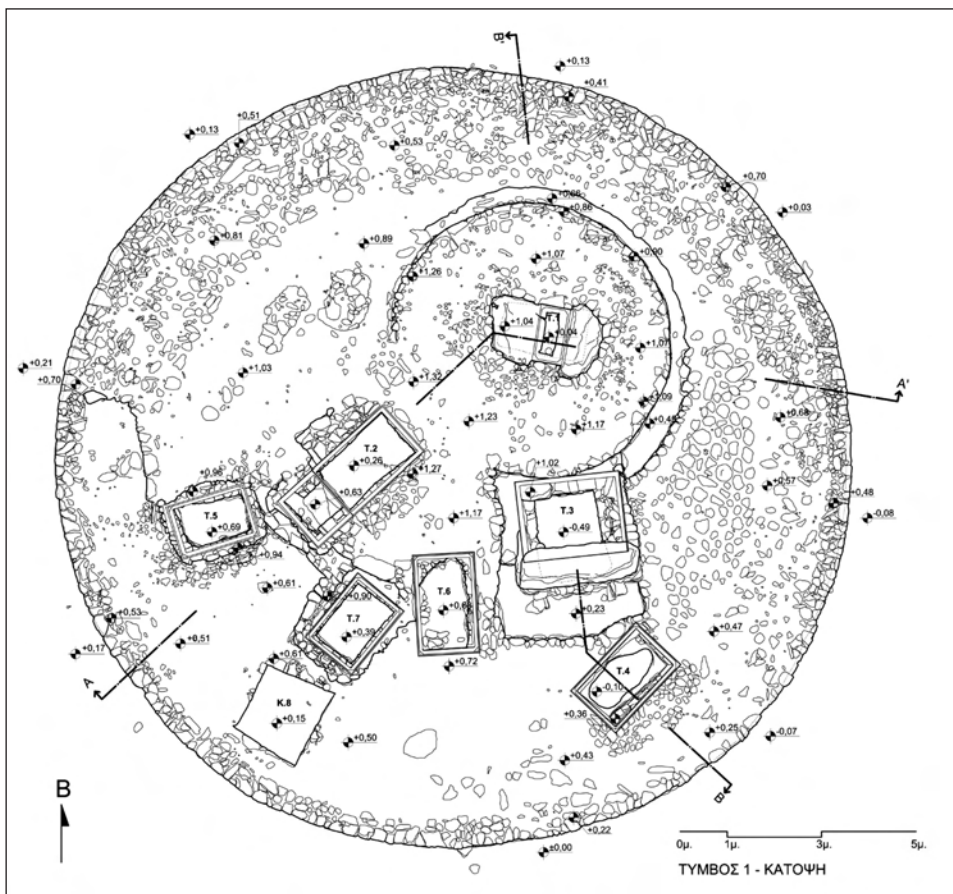
Στὰ νέα ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ποὺ παρήχθησαν ἀποδίδονται ὅλες οἱ νεώτερες ἐπεμβάσεις, ὅπως οἱ ὀρθογώνιες βάσεις γιὰ τὰ καλύμματα ἀπὸ εἰδικὸ κρύσταλλο ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ πάνω ἀπὸ τοὺς τάφους, μιὰ ἀβαθῆς τάφος ποὺ ἀφῆθηκε ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο πέραξ τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου γιὰ νὰ εἶναι ὁρατὸς ὁ περίβολος, κ.ἄ. (σχ. 1-2). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη γίνεται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ σχέδια ποὺ ἐκπονήθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν ανασκαφὴ⁴, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν τὴν ἀρχικὴ μορφή τῶν μνημείων (σχ. 3).

Πραγματοποιήθηκε ἐπίσης τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ εὐρύτερου ἀρχαιολογικοῦ χώρου Βρανᾶ Μαραθῶνος⁵ (σχ. 4), μὲ σκοπὸ τὴ λεπτομερῆ ἐπικαιροποίηση τοῦ σχετικοῦ τοπογραφικοῦ χάρτη τῆς πρώην Β' ΕΠΚΑ, ἀλλὰ καὶ τὴν κατανόηση τῆς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἀνεγέρθησαν οἱ τύμβοι.

3. Χρῆση FARO Focus 3D Multisensor, ἀκρίβειας ±6 χιλ.

4. ΠΑΕ 1970, εἰκ. 3-5.

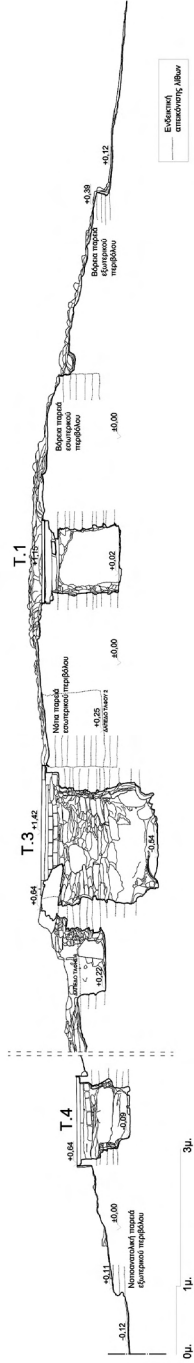
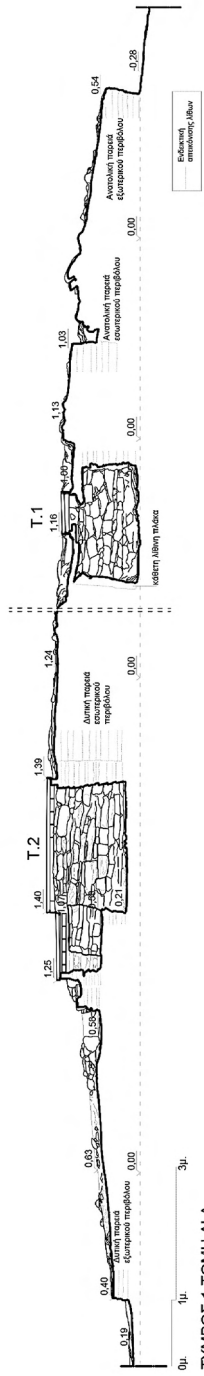
5. Στὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση συμμετεῖχε ἡ τοπογράφος-μηχανικὸς τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς κυρία Ἐ. Πορτελάνου.

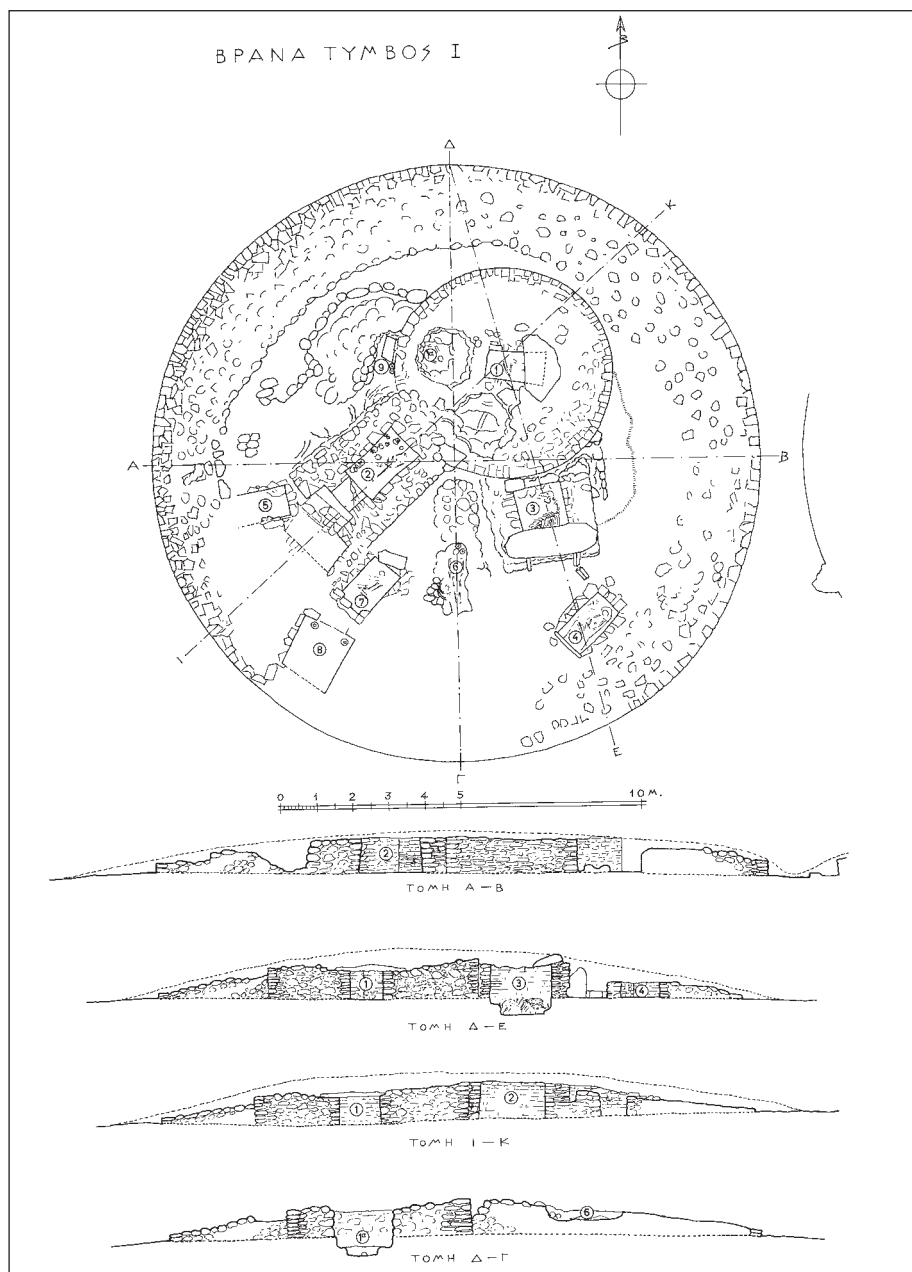
Σχ. 1. Βρανᾶς Μαραθῶνος. Κάτοψη τοῦ τύμβου Ι στῆ σημερινή κατάσταση (Ν. Μιχαηλίδης, Δ. Μπάρτζης).

Τοπογραφία καὶ μορφολογία τοῦ ἐδάφους

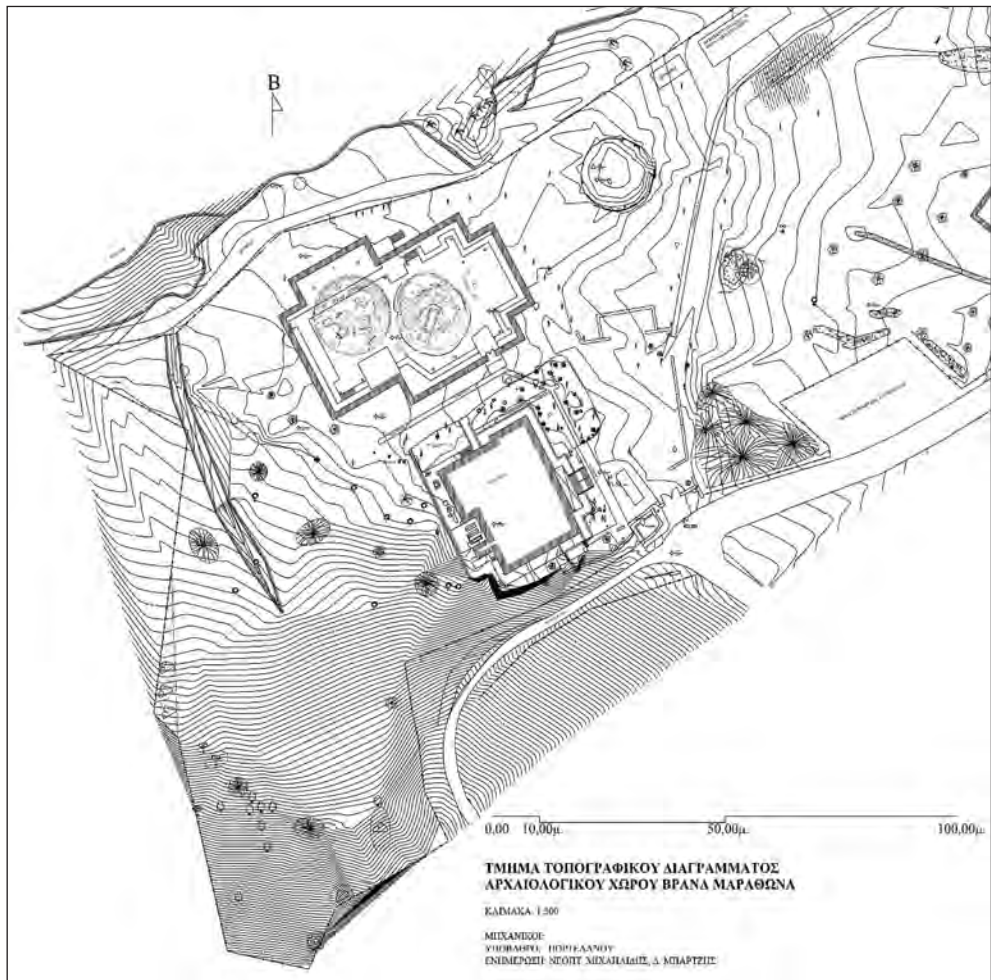
Οἱ τύμβοι βρίσκονται σὲ ὑψόμετρο 41-42 μ. ἀπὸ τῆ σημερινῆ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, στὴν κατωφέρεια χαμηλοῦ ἐξάρματος ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βόρεια ἀπόληξη τοῦ λόφου Ἀγριλίκι, καὶ ὁρίζεται ἀπὸ χεῖμαρροστὰ Β./ΒΔ. (σχ. 4). Ὡστόσο δὲν ἐδράζονται στὸν φυσικὸ βράχο. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Ἀττικῆς,

Σχ. 2. Βρανάς Μαραθώνος. Τύμβος Ι, τομές Α'-Α και Β'-Β (Ν. Μιχαηλίδης, Δ. Μπαρτζώλης).

Σχ. 3. Βρανάς Μαραθῶνος. Κάτοψη και τομές τύμβου Ι μετά τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς (ΠΑΕ 1979, εἰκ. 3).

Σχ. 4. Τμήμα τοπογραφικού διαγράμματος αρχαιολογικού χώρου Βρανά Μαραθῶνος (Ε. Πορτελάνου, Ν. Μιχαηλίδης, Δ. Μπάρτζιτσης).

κατά τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν τὸ 2003 στὰ σημεῖα θεμελίωσης τοῦ νέου στεγάστρου διαπιστώθηκε ἐπίχωση πάχους ἄνω τῶν 3 μ., ἀποτελούμενη ἀπὸ χῶμα καὶ μεγάλους ποτάμιους λίθους. Τὸ ὑπέδαφος ἀπὸ κροκάλες εἶναι ὄρατὸ σήμερα στὸ βάθος τοῦ τάφου 3 τοῦ

τύμβου Γ⁶, ἐνῶ διακρίνεται καὶ σὲ ὀρισμένες ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες στὸ βάθος τομῶν ποὺ διενήργησε ὁ Μαρινᾶτος στὴν περιφέρεια τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου.

Κατὰ πόσον πρόκειται γιὰ φυσικὴ ἢ τεχνητὴ ἐπίχωση εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπιστωθεῖ ἐπὶ τοῦ παρόντος, λόγῳ τῶν συνεχῶν πλημμυρῶν τοῦ χειμάρρου (Σκόρπιο ποτάμι). Ὡστόσο, ἡ ἀποκάλυψη ΠΕ τάφου σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τύμβο Π κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 2003 (ὁ τάφος εἶναι ὀρατὸς ἐντὸς τοῦ στεγάστρου), ὑποδηλώνει προγενέστερη χρῆση τοῦ χώρου. Τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τυμβοειδῶν ἐξαρμάτων καὶ στὴν πιθανὴ ὕπαρξη προγενέστερων τάφων ἢ ἄλλων κατασκευῶν στὴν περιοχὴ ἐνδέχεται νὰ ἀπαντηθοῦν μέσῳ τῆς γεωφυσικῆς διασκόπησης.

B. Ο ΤΥΜΒΟΣ I

Παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς

Ὁ τύμβος εἶναι σχεδὸν ἀπολύτως κυκλικός, διαμ. 16.45 ἕως 16.82 μ. καὶ μεγ. ὕψ. 1.14 μ. (σχ. 1-3). Ἀποτελεῖται ἀπὸ κτιστὸ περίβολο, λίθινο μανδύα (ἢ διαδοχικοὺς μανδύες, βλ. παρακάτω) καὶ ἐσωτερικὸ περίβολο διαμ. 5.92-6.05 μ. ἔκκεντρα τοποθετημένο ὡς πρὸς τὸν ἐξωτερικό.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ τύμβου ἔχει ἀποτελέσει ἀντικείμενο συζητήσεων. Ὁ Μαρινᾶτος θεώρησε ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος ἦταν ἴσως μεταγενέστερος τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐπειδὴ εἶχε διαταράξει τὸν βόρειο (πίσω) τοῖχο τοῦ τάφου 3⁷. Ἡ ἐπιτόπια μελέτη τοῦ μνημείου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, τὰ ἡμερολόγια καὶ τὶς ἀνασκαφικὲς

6. ΠΑΕ 1970, πίν. 15β.

7. Αὐτόθι: 11.

φωτογραφίες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο έσωτερικός περίβολος ἦταν πιθανότατα προγενέστερος⁸. Αυτό βασίζεται στα ἑξῆς στοιχεία:

α) Οἱ δύο μεγαλύτεροι τάφοι 2 καὶ 3 παρουσιάζουν ἀκτινωτὴ διάταξη σὲ σχέση με τὸν ἐσωτερικὸ κύκλο, καὶ ὄχι με τὸ νοητὸ κέντρο τοῦ εὐρύ-τερου τύμβου, συνεπῶς ὁ ἐσωτερικὸς κύκλος θὰ πρέπει νὰ προῦπήρχε.

β) Οἱ ἀνώτερες στρώσεις τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου 2 φαίνεται νὰ ἐπικαλύπτουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου, ὁ ὁποῖος συνεπῶς πρέπει νὰ εἶναι προγενέστερος.

γ) Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου εἶναι κτισμένη με ἐπιμέλεια καὶ σχηματίζει μέτωπο σὲ ἀρκετὸ βάθος (εἰκ. 2), πράγμα πὺ ὑποδηλώνει ὅτι σὲ κάποια χρονικὴ περίοδο ἦταν ὄρατος.

δ) Ὁ πίσω τοῖχος τοῦ τάφου 3 δὲν ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἐσω-τερικὸ περίβολο, ἀντιθέτως ἔχει κτιστεῖ λεπτότερος στὸ κέντρο καὶ παχύτερος στὰ ἄκρα, ὥστε νὰ ἐφαρμόζει καλὰ πάνω του καὶ νὰ τὸν χρη-σιμοποιεῖ ὡς ἀντιστήριξη (εἰκ. 2). Ὁ δὲ ἐσωτερικὸς περίβολος ἔχει ἐπι-μελημένη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια στὸ σημεῖο πὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸν τάφο 3, γεγονός πὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἐὰν ἀποτελοῦσε μεταγενέ-στερη κατασκευή.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ τύμβου θέτει καὶ ἄλλα ἐρωτήματα. Ὅπως φαίνε-ται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες, οἱ σειρὲς λίθων πὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση «περιβόλων», βορείως τοῦ τάφου 2, ἀντιστοιχοῦν πιθανότατα σὲ διαδοχικοὺς μανδύες τοῦ τύμβου (εἰκ. 3)⁹. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ θὰ μπο-ροῦσε νὰ ὑποδηλώνει διαδοχικά (χρονικῶς διακριτὰ) στάδια κατα-σκευῆς¹⁰ ἢ τὸν τρόπο χτισίματος τοῦ τύμβου. Ὡστόσο, στὶς δημοσιευ-μένες τομὲς Μαρινάτου (Α-Β, Δ-Ε, Δ-Γ, σχ. 3) διακρίνονται ὑπολείμ-ματα λίθινων πρᾶνων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τύμβου, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν

8. O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires* (BEFAR 229, Paris 1976) 103.

9. ΠΑΕ 1970, πίν. 9β, 12β.

10. Βλ. ἐπίσης I. Kilian-Dirlmeier, *Alt-Ägina IV.3: Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina* (Mainz 1997) 91-97.

διαδοχικές φάσεις επέκτασης. Για να συναχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα για τον τρόπο κατασκευής του τύμβου απαιτείται καλύτερη κατανόηση της εσωτερικής δομής του, ή όποια μπορεί να αποκτηθεί μέσω γεωφυσικής διασκόπησης.

Τάφοι και άλλες κατασκευές του τύμβου I

Τάφος 1¹¹

Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ.: μῆκ. 1.74-1.79 μ., πλάτ. 0.83-1.05 μ., ὕψ. 0.85-0.94 μ. Οἱ τρεῖς κτιστὲς πλευρὲς ἔχουν κατασκευαστεῖ με σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ ἐπιμήκεις ὀγκόλιθους τοποθετημένους σὲ 10-11 στρώσεις, ἐνῶ παρουσιάζουν ἐλαφρὰ ἐκφορικότητα. Ὁ συνεσταλμένος σκελετὸς στῆ ΒΑ. γωνία τοῦ τάφου ἦταν στραμμένος στὰ νότια, με τὸ κρανίον πρὸς Ἀνατολάς. Σύμφωνα με τὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ὁ σκελετὸς ἔκειτο «ἐπὶ λεπτοῦ στρώματος μελανῆς γῆς, πάχους 5-8 ἑκατοστῶν».

Ταφή 1α καὶ κατασκευὴ 9

Τὸ κυκλικὸ ὄρυγμα με τὸν ὀκλάζοντα σκελετὸ «παλαιότερας ἐποχῆς», ποὺ ἀνεσκάφη δυτικὰ τοῦ τάφου 1, ἐντὸς τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου¹² (σχ. 3, ἀρ. 1α), ἔχει ἐπιχωθεῖ καὶ δὲν εἶναι πλέον προσβάσιμο. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ με τὴν κατασκευὴ 9, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ περιβόλο καὶ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρεῖς πλάκες καὶ δύο λαιμοὺς ἀμφορέων (σχ. 3, ἀρ. 9)¹³. Ὁ ἀνασκαφέας θεώρησε ὅτι πρόκειται γιὰ εἶδος βόθρου «πρὸς σπονδικὰς τελετάς»¹⁴. Ἡ ἀξονικὴ τοποθέτηση τοῦ τάφου 1 καὶ τῆς κατασκευῆς με τὶς πλάκες ἐπιτρέπει ἐπί-

11. ΠΑΕ 1970, 11 καὶ πίν. 10.

12. Αὐτόθι 11 καὶ πίν. 12α.

13. Αὐτόθι 13 καὶ πίν. 12β.

14. Αὐτόθι· βλ. ἐπίσης Kilian-Dirlmeier ὅ.π. 91-96.

σης τήν υπόθεση ὅτι ἡ τελευταία λειτουργοῦσε καί ὡς εἶδος «συμβολικῆς εἰσόδου» πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ περίβολο καί τὸν τάφο 1.

Τάφος 2¹⁵

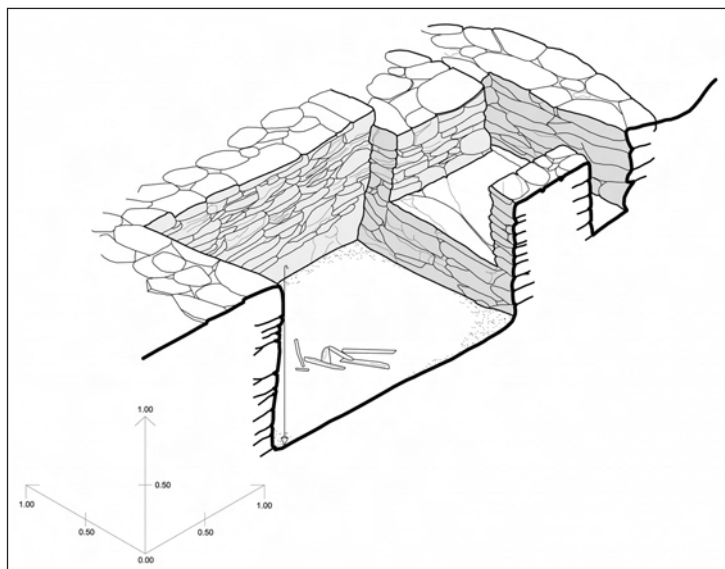
Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ.: συν. μῆκ. 2.89 μ., μῆκ. θαλάμου 1.97 μ., πλάτ. 1.35-1.40 μ., ὕψ. 0.96-1.06 μ., μῆκ. στομίου 0.82 μ., πλάτ. στομ. 0.70 μ. Σύνθετος ὀρθογώνιος τάφος μὲ τρεῖς κτιστὲς πλευρὲς καί εἴσοδο μὲ στόμιο στὴν τέταρτη (σχ. 5). Τὰ τοιχώματα εἶναι ἐπιμελῶς κατασκευασμένα σὲ ὕψος 11-12 δόμων. Οἱ δύο μακρὲς πλευρὲς παρουσιάζουν ἐλαφρὰ ἐκφορικότητα, ἐνῶ ἔχουν ἀσυνήθιστα μεγάλο πάχος καί ἐπιμελημένη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (σχ. 2, τομὴ Α'-Α, σχ. 3, τομὴ Α-Β).

Οἱ παραστάδες τοῦ στομίου ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους, ἀλλὰ δὲν συνδέονται μὲ τὴν τοιχοδομία τῶν μακρῶν πλευρῶν, ὡς ἐκ τούτου θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη. Ὡστόσο, ἂν καί οἱ παρεμβάσεις πού ἔχουν γίνει γιὰ τὴν τοποθέτηση καλύμματος δὲν ἐπιτρέπουν λεπτομερεῖς παρατηρήσεις, ἡ τοιχοδομία τῶν μακρῶν πλευρῶν φαίνεται νὰ συνεχίζει ἀδιάλειπτη πίσω ἀπὸ τὶς παραστάδες ἕως τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ σύνολο τοῦ τάφου πρέπει νὰ κατασκευάστηκε σὲ μία φάση (δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ κατασκευαστεῖ ἕνας τόσο ἐπιμήκης τάφος ἂν δὲν ἐπρόκειτο νὰ δημιουργηθεῖ στόμιο στὸ ἓνα ἄκρο του).

Τὸ δάπεδο τοῦ στομίου βρίσκεται 0.37 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου καί εἶναι στρωμένο μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες (σχ. 5). Ἡ συγκεκριμένη διαμόρφωση ἀποτελεῖ πρωτοτυπία γιὰ τοὺς κτιστοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τῆς ΜΕΧ καί Υ'ΕΧ καί δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἄλλες γνωστὲς θέσεις¹⁶. Ἀνυψωμένα στόμια ἀπαντοῦν, ὡστόσο, στὸ ΠΕ νεκροτα-

15. ΠΑΕ 1970, 13 καὶ πίν. 13α, 17α, β.

16. Βαθμιδωτὰ στόμια εἶναι γνωστὰ ἀπὸ Υ'Ε I-IIA κτιστοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους στὸ Ἄργος καί τὸν Μεδεώνα, ὡστόσο ἡ συγκεκριμένη διευθέτηση καί ἡ κάλυψη τοῦ δαπέδου τοῦ στομίου μὲ πλάκες ἀποτελεῖ τοπικὴ ἰδιαιτερότητα, N. Papadimitriou, *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, BAR IntS 925 (Oxford 2001) 159.

Σχ. 5. Βρανᾶς Μαραθῶνος. Τύμβος Ι, ἄξονομετρικὸ σχέδιο τάφου 2 (Ν. Μιχαηλίδης, Δ. Μπάρτζης).

φεῖο πού ἔχει ἀνασκαφεῖ στό γειτονικὸ Τσέπι¹⁷. Ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σχέση τῶν δύο τύπων τάφων, πού ἀπέχουν αἰῶνες μεταξύ τους, δὲν εἶναι σαφές. Ὡστόσο, ἡ ἀνεύρεση ἑνὸς ΠΕ τάφου σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τύμβο ΙΙ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ προγενέστερη παράδοση ἴσως δὲν ἦταν ἄγνωστη στοὺς κτίστες τοῦ ΜΕ τύμβου Ι.

Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου διαμορφώνεται μεταξύ τῶν ἀπολήξεων τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ φράσσεται ἀπὸ σύνθετη τοιχοδομία. Ὅπως φαίνεται

17. Π.χ. Μ. Παντελίδου Γκόφα, Ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς μεταξύ ὙΕ κτιστῶν καὶ ΠΕ Ι τάφων τοῦ Τσέπι Μαραθῶνος, στὸ Δ. Δανιηλίδου (ἐπιμ.), *Δῶρον. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος 6 (Ἀθήνα 2009) 565-573. Βλ. ἐπίσης Μ. Παντελίδου Γκόφα, *Τσέπι Μαραθῶνος. Τὸ Πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 235 (Ἀθήνα 2005).

στις ανασκαφικές φωτογραφίες¹⁸, τὸ ἀνώτερο τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπίπεδους ἀσβεστόλιθους καὶ τὸ κατώτερο ἀπὸ μεγαλύτερους ὀγκόλιθους καὶ χῶμα (μόνον τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς τοιχοδομίας εἶναι ὄρατὸ σήμερα). Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης, ἂν καὶ πρὸς τὸ παρὸν ὄχι ἀπόλυτα σαφές, θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώνει διαφορετικές φάσεις κατασκευῆς.

Σύμφωνα μὲ τὴν ανασκαφικὴ ἔκθεση, ὁ τάφος περιεῖχε μόνον ἓνα σκελετό. Ὡστόσο, ὁ ἀριθμὸς τῶν μακρῶν ὀστέων ἐνδέχεται νὰ ὑποδηλώνει τὴν παρουσία περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς νεκρῶν στὸ ἴδιο δάπεδο. Ἡ ὑπόθεση αὐτή, πού θὰ ἐλεγχεῖ ἀπὸ τὴν ὀστεολογικὴ μελέτη, θὰ μπορούσε νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν μεγάλου ἀριθμὸ καὶ τὸν χρονολογικὸ ὀρίζοντα τῶν ἀγγείων (βλ. παρακάτω).

Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ τάφος χρησιμοποιήθηκε γιὰ μία νεώτερη ταφή. Σὲ ανασκαφικές φωτογραφίες φαίνεται καθαρὰ ὅτι τουλάχιστον 30 ἐκ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο (δηλαδὴ στὸ ὕψος περίπου τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ στομίου) ἐντοπίστηκαν μεγάλα ὀστά ἀπὸ ἀνθρώπινο σκελετό (εἰκ. 4). Ἡ ταφή δὲν ἀναφέρεται στὴν ἔκθεση οὔτε στὸ ἡμερολόγιο ανασκαφῆς, ἐπιβεβαιώνεται ὅμως ἀπὸ τὰ εὑρητήρια τοῦ Μουσείου Μαραθῶνος καὶ τίς καρτέλες πού συνοδεύουν ὀρισμένα εὑρήματα καὶ ὀστά, ὅπου ἀναφέρεται εὐκρινῶς «νεωτέρα ταφή τοῦ τάφου 2». Τὰ ἀντικείμενα πού ἀποδίδονται στὴν ταφή αὐτή (ἄτο κύπελλο καὶ τμήμα ἀμφικωνικῆς ἀγνύθας, ἱστορικῶν χρόνων) δὲν ἐντοπίστηκαν στὸ Μουσείο, διατηροῦνται ὅμως ὀστά, τὰ ὁποῖα ἴσως ἐπιτρέψουν τὴ ραδιοχρονολόγηση τοῦ σκελετοῦ.

Τάφος 3¹⁹

Προσανατολισμὸς Β.-Ν. Διαστ.: μῆκ. 1.70-1.75 μ., πλάτ. 1.30-1.44 μ., ὕψ. τοιχοδ. 0.80-0.90 μ. Βάθ. λάκκου 0.46-0.66 μ. Ὁρθογώ-

18. ΠΑΕ 1970, πίν. 17α, β.

19. Αὐτόθι 13 καὶ πίν. 15α, β. Π. Θέμελης, Μαραθῶν. Τὰ πρόσφατα εὑρήματα σὲ σχέση μὲ τὴ μάχη, ΑΔ 29, 1974, Α, 242-244.

νιος (έλαφρά τραπεζιόσχημος) τάφος με είσοδο στη νότια στενή πλευρά. Τα τοιχώματα είναι κτισμένα με πλάκες και μεγαλύτερους επιμήκεις ογκόλιθους (τουλάχιστον 9-10 δόμοι). Η βόρεια στενή πλευρά έχει λεπτότερο τοίχωμα, πιθανότατα επειδή ακολουπούσε στον περίβολο του προγενέστερου κύκλου (σχ. 1, 3, εικ. 2). Οι δύο μακρές πλευρές παρουσιάζουν έλαφρά εκφορικότητα.

Στο έσωτερικό του τάφου βρέθηκε σκελετός αλόγου σε βάθ. 45-66 εκ. κάτω από τη βάση της τοιχοδομίας. Φαίνεται δηλαδή ότι η ταφή έχει γίνει εντός λάκκου που κατελάμβανε όλο το εύρος της έσωτερικής επιφανείας του τάφου, όπως άλλωστε διακρίνεται και στις σχεδιαστικές τομές (σχ. 2: τομή Β'-Β, σχ. 3: τομή Δ-Ε). Από την εξέταση των παρειών του λάκκου είναι σαφές ότι η ταφή του αλόγου έγινε πάνω σε στρώμα από μεγάλες κροκάλες, οι οποίες πρέπει να αποτελούσαν το υπόστρωμα του τύμβου. Από την ίδια εξέταση φαίνεται επίσης ότι θα πρέπει να αφαιρέθηκαν αρκετές κροκάλες για την ταφή του ζώου.

Η χρονολόγηση και οι συνθήκες ταφής του αλόγου έχουν αποτελέσει αντικείμενο διαφωνιών²⁰. Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής, η επίχωση του τάφου περιείχε όστρακα ιστορικών ίσως και μεταγενέστερων χρόνων ενισχύοντας την άποψη ότι ο λάκκος επιχώθηκε σε νεώτερα χρόνια²¹. Ελπίζουμε ότι από τη ραδιοχρονολόγηση του σκελετού θα προκύψουν ασφαλέστερα δεδομένα για την επανεξέταση του ζητήματος.

Τάφος 4²²

Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ.: μῆκ. 1.77-1.80 μ., πλάτ. 0.88-1.00 μ., ὕψ. 0.30-0.38 μ. (άνώτερο δάπεδο) και 0,60 μ. (κατώ-

20. Sp. Marinatos, The first 'Mycenaeans' in Greece, στὸ R. A. Crossland, A. Birchall (ἐπιμ.), *Bronze Age Migrations in the Aegean* (London 1973) 111-112. Θέμελης ὁ.π.

21. Θέμελης ὁ.π. 243.

22. ΠΑΕ 1970, 14 καὶ πίν. 16.

τερο δάπεδο). Ὁρθογώνιος τάφος μὲ τρεῖς κτιστὲς πλευρὲς καὶ κάθετη πλάκα στὴν τέταρτη. Οἱ κτιστὲς πλευρὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ὀριζόντιες στρώσεις πλακοειδῶν λίθων ποὺ στὴ ΒΑ. στενὴ πλευρὰ σώζονται σὲ ὕψος 6-7 δόμων.

Στὸ ἐσωτερικὸ του ἐντοπίστηκαν δύο σκελετοὶ σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα (εἰκ. 5α). Ὁ Μαρινᾶτος θεώρησε τὴν κατώτερη ταφὴ μεταγενέστερη λόγῳ τοῦ παραμερισμοῦ τῆς ἀνώτερης. Ἡ ἐρμηνεία του, ὡστόσο, παρουσιάζει προβλήματα. Στὶς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ ἐπίχωση ἐπὶ τῆς ὁποίας βρέθηκε ὁ ἀνώτερος σκελετὸς κάλυπτε ἐν μέρει τὰ γόνατα τοῦ κατώτερου²³, στοιχεῖο ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀνώτερη ταφὴ ἦταν μᾶλλον μεταγενέστερη. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ὁ πυθμῆνας τοῦ «λάκκου» θὰ μπορούσε νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ τάφου²⁴. Ἄλλωστε ἡ τοιχοδομία τοῦ τάφου φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἀνώτερο δάπεδο, ἐνῶ καὶ ἡ κάθετη πλάκα ποὺ φράζει τὴ ΝΔ. πλευρὰ ἐμφανῶς συνεχίζει εἰς βάθος (εἰκ. 5β).

Σήμερα τὰ ὅστὰ τῆς ἀνώτερης ταφῆς βρίσκονται συγκεντρωμένα στὴ βόρεια γωνία τοῦ τάφου (εἰκ. 5α). Εἶναι σαφές ὅτι αὐτὴ ἡ διάταξη δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ θέση εὕρεσής τους²⁵ καὶ μᾶλλον ὀφείλεται σὲ μετακίνησή τους ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ κατώτερου σκελετοῦ, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Μαρινᾶτος στὸ ἀνασκαφικὸ ἡμερολόγιο. Ἡ προγραμματιζόμενη ραδιοχρονολόγηση τῶν ὀστέων ἐλπίζουμε ὅτι θὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολογικὴ διαδοχὴ τῶν ταφῶν.

23. Αὐτόθι πίν. 16α.

24. Καὶ ὁ Μαρινᾶτος, ἄλλωστε, διατύπωσε τὴν ὑπόθεση «νὰ εὐρίσκεται μικρόν τι κτέρισμα εἰς τὸ ἄσκαφον παραμεῖναν στρώμα ὑπὸ τὸν πρῶτον νεκρόν», αὐτόθι 13-14.

25. Βλ. αὐτόθι πίν. 16α.

Τάφος 5²⁶

Προσανατολισμός Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ. Διαστ.: μῆκ. 1.32-1.45 μ., πλάτ. 0.78-0.90 μ., ὕψ. 0.20-0.37 μ. Ὁρθογώνιος τάφος με κτιστά τοιχώματα ἀποτελούμενα ἀπὸ στρώσεις πλακοειδῶν καὶ ἀκανόνιστων λίθων σὲ ὕψος 3-4 δόμων. Ὁ τάφος ἔχει πλέον ἀποκατασταθεῖ με κτιστά τοιχώματα καὶ κατὰ τὶς τέσσερις πλευρές, ὥστόσο ὁ Μαρινᾶτος τὸν περιγράφει ὡς «ἀβαθῆ λάκκο» καὶ στὴν ἀρχικὴ ἀπόψη δὲν ἀποτυπώνεται τὸ ἥμισυ τῆς δυτικῆς του πλευρᾶς, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι δὲν σωζόταν (σχ. 3).

Τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐκθεσης εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφῆ ὡς πρὸς τὰ ὀστά τοῦ τάφου. Σήμερα, τὰ ὀστά εἶναι συγκεντρωμένα στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ τάφου (εἰκ. 6), ὑποδηλώνοντας πρακτικὴ παραμερισμῶ ἢ ἀνακομιδῆς. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι σημαντικό γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ΜΕ ταφικῶν πρακτικῶν, διότι ἡ ἀνακομιδὴ δὲν ἦταν συνήθης στὴ ΜΕ περίοδο. Ἡ μελέτη καὶ ἡ ραδιοχρονολόγηση τῶν ὀστῶν ἐλπίζουμε ὅτι θὰ προσφέρουν νέα δεδομένα στὴ σχετικὴ συζήτηση.

Τάφος 6²⁷

Πρόκειται γιὰ ἐπιμήκη ἀπλὸ λάκκο με ἐκτάδην ταφὴ ἡ ὁποία, βάσει χαλκοῦ νομίσματος, χρονολογήθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Διάφοροι λίθοι ποὺ φαίνονται σήμερα στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα τοῦ τάφου (εἰκ. 7α) δὲν ἐμφανίζονται στὶς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες καὶ πιθανότατα ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθήκες γιὰ λόγους στήριξης.

Ὁ ΜΕ πίθος ποὺ καταστράφηκε ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ ταφὴ ἦταν τοποθετημένος ὀρθίος καὶ ὄχι πλαγιαστός, ὅπως συμβαίνει συνήθως σὲ ἐγγυτρισμούς. Ἡ ἐπιτόπια μελέτη ἔδειξε ὅτι πάνω στὰ ὑπολείμματα τοῦ πίθου (ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ ὕψ. 0.20 μ. περίπου) ὑπῆρχαν λείψανα ἀνεστραμμένης λεκάνης, ἡ ὁποία χρησίμευε ἀσφαλῶς ὡς πῶμα

26. ΠΑΕ 1970, 14 καὶ πίν. 17α.

27. Αὐτόθι 14 καὶ πίν. 18.

(είκ. 7β). Με βάση τον γνωστό τύπο της τροπιδωτής αυτής λεκάνης (βλ. παρακάτω), το συνολικό ύψος της οποίας δεν υπερβαίνει τα 0.25 μ., υπολογίζουμε ότι η όλη εγκατάσταση θα είχε ύψος γύρω στα 0.45 μ.

Η παρουσία του πίθου με τη λεκανίδα ανάμεσα στους τάφους 2 και 3 θέτει το ερώτημα του συσχετισμού της εγκατάστασης με το ταφικό μνημείο, και εν τέλει της σημασίας της. Ο ανασκαφέας δεν αναφέρει αν βρέθηκαν οστά ως υπολείμματα ταφής στο έσωτερικό του πίθου. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να υπήρχαν οστάρια παιδικής ή βρεφικής ταφής, τα όποια όμως δεν έγιναν αντιληπτά λόγω της κακής διατήρησής τους. Επομένως, με βάση τα έως τώρα δεδομένα, δεν είναι σαφές εάν ο πίθος συνδεόταν με ΜΕ έγχυτρισμό ή κάποια τελετουργία. Ένας προσεκτικός καθαρισμός (με επίπλευση) στο ελάχιστο χώμα που απομένει στο βάθος του πίθου θα μπορούσε ενδεχομένως να φέρει στο φως κάποια νέα στοιχεία σχετικά με την πιθανή ύπαρξη ταφής.

Τάφος 7²⁸

Προσανατολισμός ΒΑ./ΝΔ. Διαστ.: μήκ. 1.45 μ., πλάτ. 0.96-0.98 μ., ύψ. 0.30-0.40 μ. Ορθογώνιος τάφος με κτιστά τοιχώματα κατά τις τρεις πλευρές και άσαφη διαμόρφωση κατά την τέταρτη, ΝΔ. στενή πλευρά, με λίθους μόνον κατά το ανώτερο τμήμα (είκ. 8α-β). Συνεπώς δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ή ΝΔ. στενή πλευρά να είχε χαρακτήρα εισόδου (συμβολικής ή ίσως πραγματικής). Την πιθανότητα αυτή ίσως ενισχύει ή διευθέτηση της κατασκευής 8 (βλ. παρακάτω). Ένας ογκώδης επίπεδος λίθος που βρέθηκε πάνω από τη ΒΑ. στενή πλευρά ίσως αποτελούσε μέρος της στέγασης του τάφου (σχ. 1, 3). Το βάθος του τάφου δεν ξεπερνά τα 40 εκ. Ωστόσο, είναι πιθανόν αρκετοί λίθοι των τοιχωμάτων να συνεχίζουν βαθύτερα του σημερινού «δαπέδου», συνεπώς δεν αποκλείεται το αρχικό επίπεδο ταφής να βρισκόταν βαθύτερα (βλ. αντίστοιχο πρόβλημα στον τάφο 4).

28. Αυτόθι 14 και πίν. 17β.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατὰ χώραν ὀστῶν ὑποδηλώνει τὴν παρουσία περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς νεκρῶν. Ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν νεκρῶν θὰ διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴ μελέτη.

«Κατασκευὴ» 8²⁹

Προσανατολισμὸς ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ.: μῆκ. 1.76 μ., πλάτ. 1.53-1.55 μ., ὕψ. 0.15-0.40 μ. Ὄρθογώνια κατασκευὴ ἀσαφοῦς χρήσης. Διατηροῦνται 1-2 δόμοι ἀπὸ λίθους διαφόρων διαστάσεων (εἰκ. 9α). Ἡ σημερινὴ κατάστασις τῆς «κατασκευῆς» 8 διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὰς φωτογραφίες, τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ΒΑ. πλευρᾶς δὲν ἦταν κτισμένο. Τὸ τμήμα αὐτὸ συμπληρώθηκε μὲ πλάκες (καὶ κονίαμα) μετὰ τὴν ἀνασκαφή (εἰκ. 9β). Ἀρχικὰ στὴν πλευρὰ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἄνοιγμα στὸ μέσον, πλάτ. 0.70-0.80 μ. περίπου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἦταν τοποθετημένοι δύο λαιμοὶ ἀμφορέων (βλ. παρακάτω). Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ ΝΔ. στενὴ πλευρὰ ἦταν κτισμένη. Στὶς φωτογραφίες διακρίνονται μόνον κάποιοι λίθοι, ἐνῶ στὴν κάτοψη ἀποδίδεται μὲ διακεκομμένη γραμμὴ (σχ. 3).

Δεδομένου ὅτι ἐντὸς τῆς «κατασκευῆς» 8 δὲν βρέθηκαν ὀστά ἢ ἄλλα εὐρήματα, πλὴν τῶν λαιμῶν ἀμφορέων, ὁ Μαρινᾶτος ὑπέθεσε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ χῶρο σπονδικῶν τελετῶν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὡστόσο, ὅτι τὸ πιθανὸ ἄνοιγμα τῆς ΒΑ. στενῆς πλευρᾶς τῆς «κατασκευῆς» 8 συνορεύει μὲ τὴν ἡμίκτιστη (;) ΝΔ. στενὴ πλευρὰ τοῦ τάφου 7. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ ἄνοιγμα τῆς «κατασκευῆς» 8 σηματοδοτοῦσε κάποιοι εἶδους πρόσβαση πρὸς τὸν τάφο 7, ἴσως παρόμοια μὲ τὴ «συμβολικὴ εἴσοδος» τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου (βλ. παραπάνω, Κατασκευὴ 9), ὅπου ἐπίσης ὑπῆρχαν δύο λαιμοὶ ἀμφορέων.

29. ΠΑΕ 1970, 14 (ἀναφέρεται ὡς «τάφος 8») καὶ πίν. 17β.

Μελέτη τῶν ἀγγείων τοῦ τύμβου I

Ἐφέτος ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων περιορίστηκε στή λεπτομερῆ ἀνάλυση, καταγραφή καί σχεδίαση³⁰ τῶν δεκαπέντε ἀκέραϊων μεσοελλαδικῶν ἀγγείων τοῦ τύμβου I, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐκτεθειμένα στό Μουσεῖο Μαραθῶνος³¹. Ἐπειδὴ ὁ ἀνασκαφέας εἶχε δώσει ἓνα πολὺ γενικὸ πλαίσιο τῆς χρονολόγησής τῶν ἀγγείων, στόχος τῆς λεπτομεροῦς ἀνάλυσης εἶναι ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή τους καί ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησή τῶν τάφων, τουλάχιστον ἐκείνων ποὺ περιεῖχαν ἀγγεῖα.

Κατανομή ἀγγείων

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ ἀγγεῖα ἦταν ἄνισα κατανεμημένα σὲ τρεῖς τάφους: στὸν τάφο 1 (δύο ἀγγεῖα), στὸν τάφο 2 (ἔνδεκα ἀγγεῖα) καί στὸν τάφο 4 (δύο ἀγγεῖα). Ἡ κτέριση τοῦ νεκροῦ μὲ δύο ἀγγεῖα ἦταν συνήθης, κυρίως σὲ ταφές τῶν πρώιμων φάσεων τῆς ΜΕ περιόδου (ΜΕ I-II). Ὡστόσο, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων σὲ ἀτομικὲς ταφές, ὅπως θεωρεῖται ἡ περίπτωση τοῦ τάφου 2, ἀπαντᾶται σπανίως. Ὁ μεγάλος αὐτὸς ἀριθμὸς θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει εἴτε ὅτι ἡ ταφή ἦταν ἐξαιρετικὰ σημαίνουσα, εἴτε ὅτι ὑπῆρχαν ἐνδεχομένως στὸν τάφο, στό ἴδιο δάπεδο³², περισσότερες ἀπὸ μία ταφές.

Τεχνολογία καί τυπολογία ἀγγείων

A. Τεχνολογία. Τὰ ἀγγεῖα εἶναι στὸ σύνολό τους λεπτότεχνα καί, μολονότι τὰ περισσότερα φέρουν πολλὰ ἰζήματα ποὺ καλύπτουν σημαν-

30. Τὰ σχέδια τῆς κεραμικῆς ἔγιναν ἀπὸ τὴν Ἄνθη Μπαλιτσάρη, ἡ ὁποία συμμετεῖχε καί στή μελέτη τοῦ ὕλικου.

31. Τὰ ἀγγεῖα φέρουν δύο ἀριθμούς καταγραφῆς: σὲ παρένθεση ἀριθμὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (τετραψήφιο), ἐνῶ ἀκολουθεῖ ὁ αὐξων ἀριθμὸς τοῦ Μουσείου Μαραθῶνος. Στὴν παρούσα μελέτη προτάσσεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ Μουσείου Μαραθῶνος (MM).

32. Δὲν ἀναφερόμαστε στή «νεώτερη ταφή» τοῦ τάφου 2, ἡ ὁποία βρισκόταν σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο (βλ. παραπάνω τάφο 2).

τικά στοιχειά της τεχνολογίας τους (επίχρισμα, ἴχνη στίλβωσης ἢ τροχοῦ), μπορούν νὰ διακριθοῦν σὲ δύο γενικὲς κατηγορίες: τὰ στιλβωμένα ἀδιακόσμητα (12 ἀπὸ τὰ 15) καὶ ἐκεῖνα μὲ γραπτὸ διάκοσμο σὲ ἄδρὸ βάθος. Τὰ στιλβωμένα ἀγγεῖα διακρίνονται σὲ γκρίζα (7 συνολικὰ) καὶ καστανά (5 συνολικὰ).

Τὰ **γκρίζα στιλβωμένα** (Μινυακὰ) εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ συνήθως καθαρὸ, ἄρκετὰ μαλακὸ, μὲ λίγη μίκα, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια δὲν διατηρεῖ καλὴ στίλβωση. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ πηλὸς αὐτὸς εἶναι συνηθέστερος καὶ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸν καστανὸ θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώνει ἐντοπιότητα.

Τὰ **καστανά στιλβωμένα** ἀγγεῖα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ καστανοκόκκινο πηλὸ, ἄρκετὰ καθαρὸ μὲ λίγη μίκα. Ἡ ἐπιφάνεια ἦταν καλυμμένη μὲ ἀραιὸ ἐπίχρισμα ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος, τὸ ὁποῖο εἶχε στιλβωθεῖ μᾶλλον ἀμελῶς. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο εἶναι ὁ εὐθρυπτος πηλὸς ποὺ δηλώνει μᾶλλον χαμηλὴ θερμοκρασία ὄπτησης. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ εὐθρυπτος αὐτὸς πηλὸς συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ Μυκηναϊκὰ χρόνια (κεραμικὴ τύμβων II-IV), γεγονός ποὺ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ἐντοπιότητας τῆς συγκεκριμένης τεχνολογίας.

Σύμφωνα μὲ τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση, τὰ στιλβωμένα ἀγγεῖα φέρουν ἴχνη ἐπεξεργασίας στὸν τροχὸ (wheel fashioned), ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου τροχήλατα (wheel thrown). Ἐνῶ δηλαδὴ στὴν ἐσωτερικὴ κυρίως ἐπιφάνεια διακρίνονται ἀυλακώσεις ἀπὸ τὴ χρῆση τροχοῦ, ὑπάρχουν συγχρόνως στοιχειὰ χειροποίητων, ὅπως π.χ. ἀκανόνιστο πάχος τοιχωμάτων, ἔντονες ἀσυμμετρίες τοῦ σώματος, κ.ἄ. Τὸ θέμα θὰ ἐξεταστεῖ περαιτέρω.

Τὰ ἀγγεῖα μὲ **γραπτὸ διάκοσμο** σὲ ἄδρὴ ἐπιφάνεια (Ἀμαυρόχρωμα) εἶναι μόνο τρία. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ (MM 11) εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο, μαλακὸ πηλὸ, πιθανότατα τοπικῆς προέλευσης, ἐνῶ δύο ραμφόστομες πρόχοι (MM 7, 10), κατασκευασμένες ἀπὸ ἠφαιστειογενῆ κιτρινοπράσινο πηλὸ μὲ χρυσίζουσα μίκα, εἶναι μὲ βεβαιότητα εἰσαγμένες ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Καὶ οἱ δύο, ἄλλωστε, φέρουν σημεῖα κεραμῶν χαρακτηριστικὰ τῆς αἰγινήτικης παραγωγῆς (εἰκ. 11β-γ). Ἀξίζει νὰ

σημειωθεί ὅτι ἀμαυρόχρωμη αἰγινήτικης προέλευσης εἶναι καὶ ἡ λεκανίδα πού ἔφραζε τὸ στόμιο τοῦ ΜΕ πίθου τοῦ «τάφου» 6, ἡ ὁποία βρίσκεται ἀκόμα στὸν τύμβο.

Β. Τυπολογία. Κυριαρχοῦν τὰ ἀγγεῖα ἀνοικτοῦ σχήματος (10 ἀπὸ τὰ 15). Ἀναλυτικότερα τὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν στοὺς ἐξῆς τύπους: φιάλες (4), κάνθαροι (4), πρόχοι (4), πυξίδα μὲ πῶμα, καλαθίσκος καὶ ἀσκός. Ὁ κάνθαρος, κατ' ἐξοχὴν ἀγγεῖο πόσης, καὶ ἡ πρόχος ἀποτελοῦν τὸ «βασικὸ σέτ» ἀγγείων σὲ ΜΕ τάφους ἤδη ἀπὸ τὴν πρώιμη ΜΕ περιόδῳ³³. Ἡ παρουσία ἀρκετῶν φιαλῶν, ἀγγείων προσφορᾶς, εἶναι σπανιότερη καὶ ὡς ἐκ τούτου ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὶς ταφικὲς πρακτικὲς.

Συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν ἀγγείων

Τάφος 1

Στὸν τάφο 1 βρέθηκαν, ὡς γνωστόν, μία ὀπισθότητη πρόχος (ΜΜ 1) καὶ ἓνας κάνθαρος (ΜΜ 14)³⁴, καὶ τὰ δύο καστανοῦ χρώματος μὲ ἀμελῆ στίλβωση (σχ. 6: ἐπάνω).

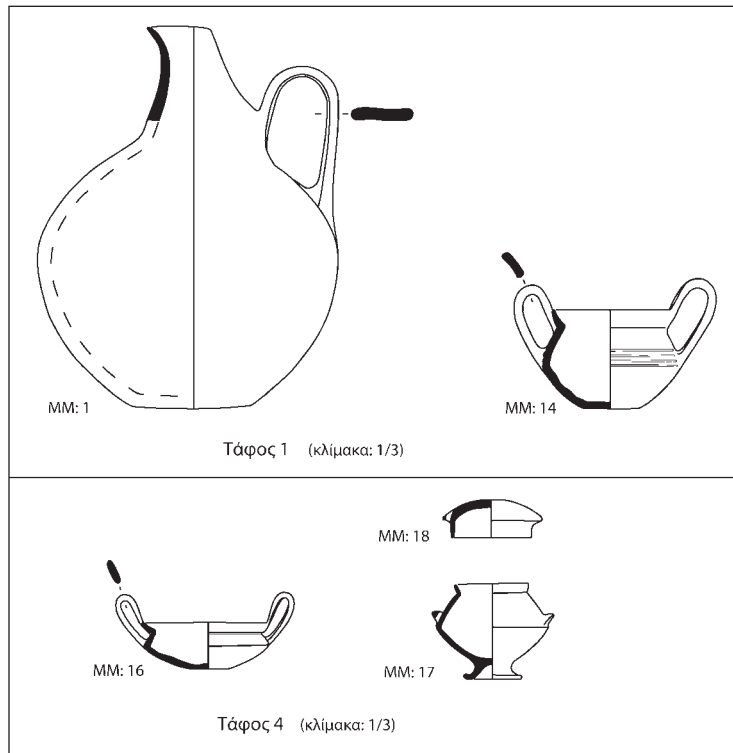
Ἡ πρόχος (ὑψ. 29 ἐκ.) ἔχει σῶμα σχεδὸν σφαιρικό, εὐρὺ λαιμὸ καὶ πλατεῖα ταινιωτὴ λαβή, ἔντονα ὑπερυψωμένη. Κάθετα ἴχνη ἀπὸ ἐργαλεῖο στὴν εὐρύτερη διάμετρο («ἐγχαράξεις» κατὰ τὸν Μαρινᾶτο³⁵) προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὴ στίλβωση, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀποτελοῦσαν συγχρόνως προσπάθεια διακόσμησης (“pattern-burnishing”)³⁶.

33. G. Nordquist, Pots, prestige and people. Symbolic action in Middle Helladic burials, *Opuscula Atheniensia* 27, 2002, 119-135.

34. ΠΑΕ 1970, 11 καὶ πίν. 10α-β, 11α-β.

35. Αὐτόθι πίν. 11α.

36. P. Pavuk, What Can Troia Tell us about the Middle Helladic Period in the Southern Aegean?, στὸ Fl. Felten, W. Gauss, R. Smetana (ἐπιμ.), *Ägina – Kolonna. Forschungen und Ergebnisse*, Bd. 1: *Middle Helladic Pottery and Synchronisms* (Wien 2007) 298-299 καὶ εἰκ. 1.

Σχ. 6. Βρανᾶς Μαραθῶνος. Τύμβος Ι, σχέδια ἀγγείων τάφων 1 καὶ 4 (σχέδια Α. Μπαλιτσάρη).

Ἡ πλατεία, ὑπερυψωμένη λαβὴ ἀποτελεῖ μᾶλλον στοιχεῖο τῆς Πρωτοχαλκῆς παράδοσης καὶ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ ἀγγεῖα τῆς ΠΕ ΙΙΙ ἢ ΜΕ Ι³⁷.

37. Γιὰ ἀνάλογες λαβὲς σὲ ἄλλου τύπου ἀγγεῖα, βλ. J. Forsén, Aphidna in Attica Revisited, στὸ Α. Philippa Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright (ἐπιμ.), *Mesohelladica. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age* (Athens 2010) 233, εἰκ. 1: 6-7. J. Rambach, Investigations of two MH I Burial Mounds at Messenian Kastroulia (Near Ellinika, Ancient Thouria), στὸ Fl. Felten, W. Gauss, R. Smetana (ἐπιμ.), *Ägina – Kolonna. Forschungen und Ergebnisse*, Bd. 1: *Middle Helladic Pottery and Synchronisms* (Wien 2007) 142-144, εἰκ. 11-13, 16-17, 20-22.

Ἀνάλογες ΜΕ πρόχοι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Σέσκλο³⁸ δὲν χρονολογοῦνται μὲ ἀκρίβεια, ὥστόσο ὅμοιο παράδειγμα ἀπὸ τὸ Ἄργος (Νότια Συνοικία, ἀδημοσίευτο) χρονολογεῖται σὲ ΜΕ I ὀρίζοντα.

Ὁ **κάνθαρος** (ὕψ. σώματος 7.5 ἐκ.) ἔχει ἀμφίκυρτο περίγραμμα, λεπτές αὐλακώσεις στὸν ὦμο, καὶ ἀμβλεία γωνίωση στὸ μέσον τοῦ σώματος³⁹. Τὸ ἀγγεῖο σχολιάζει ὁ καθ. J. Maran (ἀναφερόμενος στὸν συγχρονισμό ΜΕ θέσεων) καὶ τὸ χρονολογεῖ σὲ πρώιμη φάση τῆς ΜΕ, μὲ βάση παράλληλα ἀπὸ τὰ Πευκάκια (φάσεις 4-5), τὴν Αἴγινα (Πόλεις VII-VIII) καὶ τὴ Λέρνα (VA)⁴⁰. Οἱ φάσεις αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στὴν ὄριμη ΜΕ I περιόδῳ⁴¹. Παράλληλα ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα (χωρὶς τίς αὐλακώσεις) χρονολογοῦνται ἐπίσης στὸν ἴδιο ΜΕ I ὀρίζοντα⁴².

Ἐπομένως, μὲ βάση τὰ παραπάνω ὁ τάφος 1 πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὴ ΜΕ I, μᾶλλον σὲ ἓνα ὄριμο στάδιο τῆς φάσης αὐτῆς.

Τάφος 2

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ τάφος 2 περιεῖχε ἔνδεκα συνολικὰ λεπτότεχνα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ ἀγγεῖα προσφορᾶς (τέσσερα), ὑδροφόρα (τρία), πόσης (δύο) καὶ εἰδικῆς χρήσης (δύο).

38. S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages* (Princeton 1971) 67, 87: 351 καὶ πίν. 24. Χρ. Τσουντας, *Αἱ προϊστορικὰ ἀχρόπολεις Διμηγίου καὶ Σέσκλου* (Ἀθῆναι 1908) εἰκ. 51.

39. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1970, πίν. 11β.

40. J. Maran, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thes-salien III: Die mittlere Bronzezeit* (Bonn 1992) 320-321.

41. Maran ὁ.π. I 370, εἰκ. 25. L. C. Spencer, *Pottery technology and socio-economic diversity on the Early Helladic III to Middle Helladic II Greek Mainland* (PhD Institute of Archaeology, University College London, 2007) 248, εἰκ. 1.1.

42. M. B. Cosmopoulos, *The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age* (Athens 2014) εἰκ. 11: 295, 12: 297.

Άγγεϊα προσφοράς. Πρόκειται για 4 τροπιδωτές φιάλες με στυλιβωτή επιφάνεια.

Ἡ πρώτη, γκρίζα Μινύεια (MM 2), ἔχει βαθύ σῶμα (ὑψ. 15 ἐκ.), ταινιωτὲς λαβὲς στὸν ὦμο καὶ δακτυλιόσχημη βάση (εἰκ. 10α). Ὁ τύπος εἶναι δημοφιλὴς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ Πευκάκια ἕως τὴ ΒΑ. Πελοπόννησο. Ἐμφανίζεται στὰ τέλη τῆς ΜΕ I/ἀρχὲς ΜΕ II τόσο στὰ Πευκάκια (φάση 5)⁴³, ὅσο καὶ στὴ Λέρνα καὶ τὴν Ἀσπίδα Ἀργους⁴⁴, ἢ χρῆση του ὅμως συνεχίζεται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ΜΕ II⁴⁵.

Οἱ ἄλλες τρεῖς φιάλες φέρουν τοξωτὲς λαβὲς πάνω στὸ χεῖλος (εἰκ. 10β-δ). Δύο εἶναι γκρίζες μινύειες μὲ χαμηλὸ πόδι (MM 3, MM 4) καὶ ἢ τρίτη καστανῶ χρώματος, μὲ ἐπίπεδη βάση (MM 8). Ἡ φιάλη MM 3 εἶναι μεγαλύτερη (ὑψ. 15 ἐκ.) καὶ πιὸ περίτεχνη, μὲ λεπτὲς αὐλακώσεις στὸν ὦμο καὶ πλαστικὲς ἀποφύσεις στὸ σημεῖο στερέωσης τῶν λαβῶν πάνω στὸ χεῖλος (εἰκ. 10β)⁴⁶. Φέρει ἐπίσης σημεῖο κεραμέως κάτω ἀπὸ μιὰ λαβὴ (ἐγχάρακτες κάθετα τεμνόμενες γραμμές). Ἡ φιάλη MM 4 εἶναι πολὺ χαμηλότερη (ὑψ. 8,2 ἐκ.) (εἰκ. 10γ), ἐνῶ ἡ φιάλη MM 8, ἀνάλογου μεγέθους (εἰκ. 10δ), φέρει κάτω ἀπὸ τὴ βάση δύο ἐγχάρακτες τεμνόμενες γραμμές, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἀποτελοῦσαν ἐπίσης σημεῖο

43. Maran ὅ.π. II πίν. 46: 14, 55: 6, 8.

44. C. Zerner, *Lerna V: Area D* (unpublished plates circulated at the conference *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, Salzburg 2004) εἰκ. 20: 359-361. A. Philippa-Touchais, G. Touchais, *Fragments of the Pottery Equipment of an Early Middle Helladic Household from Aspis, Argos*, στὸ W. Gaus, M. Lindblom, R. A. K. Smith, J. C. Wright (ἐπιμ.), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age, Papers presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday* (Oxford 2011) 206, εἰκ. 12: 25, 210, εἰκ. 8.

45. Maran ὅ.π. II πίν. 68: 7-10, 82: 13, 83: 8, 95: 1. Zerner ὅ.π. εἰκ. 24: P470, 26: P506. Βλ. ἐπίσης Cosmopoulos ὅ.π. 274-275, εἰκ. 13: 331, 14: 332-335, πίν. 25: 323.

46. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1970, πίν. 13β.

κεραμέως. Τὰ σημεῖα κεραμῶν εἶναι ἐξαιρετικά σπάνια στή στιλβωτὴ Μεσοελλαδικὴ κεραμικὴ⁴⁷, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἔντονη παρουσία τους σὲ νησιωτικὰ ἀγγεῖα τῆς ἴδιας περιόδου.

Ὁ τύπος τῆς φιάλης μὲ λαβὲς κάθετα πάνω στὸ χεῖλος (γνωστὴ καὶ ὡς «τύπου Πτελεοῦ») εἶναι δημοφιλὴς στή νότια Θεσσαλία καὶ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, ἀλλὰ ὄχι στή ΒΑ. Πελοπόννησο. Στὰ Πευκάκια, ὅπως καὶ στὸν Πτελεό, ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίζεται στὰ τέλη τῆς ΜΕ I-ἀρχὲς ΜΕ II (φάση 5) καὶ ἀπαντᾷ ἕως τὰ μέσα τῆς ΜΕ II (φάση 6 μέση)⁴⁸, ἐνῶ στή Λέρνα τὰ ἐλάχιστα δείγματα χρονολογοῦνται στήν πρόωμη καὶ ὕστερη ΜΕ II⁴⁹. Συνήθως τὸ ἀγγεῖο στηρίζεται σὲ ψηλὸ πόδι μὲ δακτυλίους (χαρακτηριστικὸ τῆς ΜΕ II), ἐνῶ τὸ χαμηλὸ πόδι, ὅπως στὸν Βρανᾶ, εἶναι σπανιότερο. Μὲ βάση κυρίως τὰ παράλληλα ἀπὸ τὰ Πευκάκια, προτείνεται ὅτι ὁ τύπος τῆς συγκεκριμένης φιάλης χρονολογεῖται στὸν Βρανᾶ στὸ ἀ΄ μισὸ τῆς ΜΕ II.

Ἀγγεῖα ὑδροφόρα. Ἀπὸ τὶς τρεῖς ραμφόστομες πρόχους (εἰκ. 10ε-στ, 11α), ἡ μία εἶναι ἀδιακόσμητη (ΜΜ 6) καὶ οἱ δύο ἄλλες ἀμαυρόχρωμες (ΜΜ 7, ΜΜ 10).

Ἡ πρόχους ΜΜ6 δὲν διαφέρει οὐσιαστικά ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν τεχνολογία ἀπὸ τὴν πρόχου τοῦ τάφου 1 (ΜΜ1)⁵⁰, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ λαβὴ τῆς εἶναι διπλὴ κυλινδρική (εἰκ. 10ε)⁵¹. Οἱ λαβὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπαντοῦν συχνὰ στήν ΠΕ II ἀλλὰ καὶ τὴν ΠΕ III περίοδο⁵².

47. J. Crouwel, Pot-marks on grey minyan ware, *Kadmos* 12, 1973, 101-108.

48. Maran ὅ.π. II πίν. 55: 7, 58: 5 (φάση 5), 89: 3, 90: 4 (φάση 6 μέση), 148: 1-3 (Πτελεός).

49. Zerner ὅ.π. εἰκ. 24: P475, 28: P550.

50. Βλ. ἐπίσης Maran ὅ.π. I 321.

51. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1970, πίν. 14α.

52. Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ Ἀφίδνες, Λέρνα, Ὁρχομενὸ, Ἄγ. Εἰρήνη Κέας, βλ. Forsén ὅ.π. 227 καὶ σημ. 21.

Όμοια λαβή στα Πευκάκια μαρτυρείται επίσης στην ΠΕ ΙΙΙ (φάση 2)⁵³. Βάσει τῶν παραπάνω, ἡ πρόχους θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ἀργότερο στὴ ΜΕ Ι.

Οἱ δύο ἀμαυρόχρωμες πρόχοι ἔχουν διαφορετικὸ μέγεθος (εἰκ. 10στ, 11α)⁵⁴. Ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, καὶ οἱ δύο εἶναι αἰγινήτικης προέλευσης (πηλός, σημεῖα κεραμέων, εἰκ. 11β-γ). Ἡ μεγαλύτερη (ΜΜ 7)⁵⁵ ἔχει ὡς πρὸς τὸ σχῆμα παράλληλα στὴν Κολώνα Αἴγινας, χρονολογούμενα κυρίως στὰ τέλη τῆς ΜΕ Ι (Πόλη VIII)⁵⁶, ἐνῶ τὸ διακοσμητικὸ θέμα ἀπαντᾷ στὴν ἴδια φάση (Πόλη VIII) ἀλλὰ καὶ στὴ ΜΕ ΙΙ (Πόλη IX)⁵⁷. Ἡ μικρότερη πρόχους (ΜΜ 10) ἔχει παράλληλα στὴν Κολώνα Αἴγινας, χρονολογούμενα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ τὸ διακοσμητικὸ θέμα μᾶλλον στὰ τέλη τῆς ΜΕ Ι (Πόλη VIII ἢ φάση Η σύμφωνα μὲ τὴ νεώτερη ἔρευνα)⁵⁸, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ΜΕ ΙΙ (Πόλη IX ἢ φάση Ι)⁵⁹. Ἐπομένως θὰ προτεῖναμε ὅτι οἱ δύο αἰγινήτικες πρόχοι χρονολογούνται, ἂν ὄχι στὰ τέλη τῆς ΜΕ Ι, σὲ ἓναν πρώιμο ὀρίζοντα τῆς ΜΕ ΙΙ.

Ἀγγεῖα πόσης. Οἱ δύο κάνθαροι (ΜΜ 5, ΜΜ 11) ἔχουν ὅμοιο σχῆμα (ἀμφικωνικό, ἐλαφρῶς ἀμφίκυρτο σῶμα καὶ ψηλὸ πόδι), μὲ τὴ δια-

53. Maran ὁ.π. ΙΙ πίν. 19: 11b.

54. Ἡ μεγαλύτερη (ΜΜ 7) ἔχει ὕψ. 33 ἐκ. καὶ ἡ μικρότερη (ΜΜ 10) 16 ἐκ.

55. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1970, πίν. 14β.

56. H. Siedentopf, *Alt-Ägina IV.2: Mattbemalte Keramik der mittleren Bronzezeit* (Mainz 1991) πίν. 59-60: 281-282.

57. Αὐτόθι πίν. 74: 365 (Πόλη VIII), πίν. 74: 368 (Πόλη IX).

58. Ἡ λαβὴ εἶναι ἔντονα τοξωτὴ ὅπως στὰ πρώιμα δείγματα, βλ. W. Gauss, R. Smetana, Aegina Kolonna, the Ceramic Sequence of the SCIEM 2000 Project, στὸ Fl. Felten, W. Gauss, R. Smetana (ἐπιμ.), *Ägina – Kolonna. Forschungen und Ergebnisse*, Bd. 1: *Middle Helladic Pottery and Synchronisms* (Wien 2007) 73, εἰκ. 5: FG 63-17. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα (μὲ δικτυωτὰ τρίγωνα ποὺ καταλήγουν σὲ γεμάτο κύκλο) παραπέμπει ἐπίσης στὸ θεματολόγιο τῶν Ἀμαυρόχρωμων ἀγγείων τῆς ΜΕ Ι, βλ. Siedentopf ὁ.π. πίν. 1: 6, πίν. 111: 716 (Πόλεις VII-VIII).

59. Siedentopf ὁ.π. πίν. 63-64. Gauss, Smetana ὁ.π. 74, εἰκ. 6: XXXV-3.

φορά ότι ο πρώτος είναι γκριζος Μινύειος και ο δεύτερος άμαυρόχρωμος. Ο γκριζος Μινύειος (ΜΜ 5, εικ. 12α) είναι ραδινός και λεπτότεχνος (Ψ. 10.5 εκ.). Στα Πευκάκια ακριβώς όμοιο άγγειο άπαντά σε όριζοντα της άρχόμενης ΜΕ ΙΙ⁶⁰. Ο άμαυρόχρωμος κάνθαρος (ΜΜ 11, εικ. 12β), λίγο μικρότερος (Ψ. 7.7 εκ.), είναι κατασκευασμένος από μαλακό πορτοκαλόχρωμο πηλό, πιθανώς τοπικής προέλευσης, και έντυπωσιάζει με την έπιμελημένη κατασκευή του (είναι γνωστό ότι ή παραγωγή άμαυρόχρωμων άγγείων δέν ήταν συνήθης κατά την πρώιμη ΜΕ στην Άττική και γενικότερα τή Στερεά Έλλάδα). Οί δικτυωτοί ρόμβοι που κοσμοούν τον ώμο του έμφανίζονται κυρίως στον όριζοντα της ΜΕ Ι αλλά και στη ΜΕ ΙΙ⁶¹.

Άγγεία ειδικής χρήσης. Ο γκριζος Μινύειος **καλαθίσκος** (ΜΜ 9, εικ. 12γ) έχει λαιμό κυλινδρικό, σώμα άμφίκυρτο, καλαθόσχημη λαβή (basket handle) με πλαστικές άποφύσεις στα σημεία στερέωσής της πάνω στο χείλος και χαμηλό πόδι (Ψ. 10.5 εκ.). Όμοιος καλαθίσκος από την Αφίδια, αλλά με άγκυρόσχημες άποφύσεις, χρονολογήθηκε πρόσφατα στην ΠΕ ΙΙΙ⁶². Στα Πευκάκια τó σωζόμενο άνωτερο τμήμα άναλογου άγγείου (άλλα με διπλή κυλινδρική λαβή) χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ (φάση 2)⁶³. Υποθέτουμε ότι, βάσει των παραπάνω, ó καλαθίσκος από τον Βρανά πρέπει να χρονολογείται στον όριζοντα της ΜΕ Ι.

Ο **άσκος** (ΜΜ 12, εικ. 12δ), με πυραμιδόσχημο σώμα (Ψ. 11 εκ.) και όριζόντιες αύλακώσεις, θά πρέπει να είχε άρχικά στιλβωμένη έπιφάνεια, ή όποία έχει διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό. Τό κατώτερο τμήμα του φέρει ίχνη καύσης. Πρόκειται ίσως για είσαγωγή από τις Κυκλάδες.

60. Maran ό.π. ΙΙ πίν. 65: 2 («πριν από την άρχή της φάσης 6 πρώιμης»).

61. Βλ. Πευκάκια, αυτόθι πίν. 32: 3, 41: 8, 54: 6, 57: 4a, 63: 19 (κυρίως στις φάσεις 3-5, σπανιότερα στις φάσεις 6 και 7). Λέρνα, Zerner ό.π. εικ. 10: P135, 137-8, εικ. 12: P175 (V:1). Αίγινα, Siedentopf ό.π. πίν. 1: 1, 28: 125, 31: 138e, 33: 151, 88: 499 (Πόλεις VIII και IX).

62. Forsén ό.π. 233, εικ. 1: 5.

63. Maran ό.π. ΙΙ πίν. 19: 11a (άλλα με διπλή κυλινδρική λαβή).

Άκριβῶς ὅμοιος ἀσκὸς μὲ ἀλλαγώσεις ἀπὸ τὴν Ἀθήνα χρονολογεῖται στὴ ΜΕ Ι, ἐνῶ στὴν Εὐτρηση σώζονται πολλὰ παραδείγματα προερχόμενα ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῆς μετάβασης στὴ ΜΕ καὶ δάπεδα τῆς πρώτης ΜΕ ἐγκατάστασης⁶⁴. Ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, ὅπου ὑπάρχουν πολλὰ παράλληλα (Κέα, Φυλακωπή), ἀναφέρουμε ἀκριβῶς ὅμοιο δείγμα ἀπὸ τὴν Ἄμοργό, χρονολογούμενο στὴν ΠΚ ΠΙΒ/ΜΚ Ι⁶⁵.

Ἐπομένως, μὲ βάση τὴν παραπάνω ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς, ὁ τάφος 2 θὰ πρέπει νὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ ΜΕ Ι ἕως τὰ μέσα τῆς ΜΕ ΙΙ. Ὁ σχετικὰ εὐρὺς αὐτὸς ὀρίζοντας χρήσης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγείων, ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴν ὑπόθεση τῆς παρουσίας λειψάνων μιᾶς δεύτερης ταφῆς μέσα στὸν τάφο. Ἡ μελέτη τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου θὰ δώσει ὀριστικὴ ἀπάντηση στὸ θέμα.

Τάφος 4

Τὸν ἀνώτερο νεκρὸ τοῦ τάφου 4 συνόδευαν δύο μικρὰ ἀγγεῖα (σχ. 6: κάτω)⁶⁶, ἓνας κἀνθαρος (ΜΜ 16) καὶ μιὰ πυξίδα μὲ πῶμα (ΜΜ 17-18). Καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν γκρίζων στιλβωμένων (Μινύειων).

Ὁ κἀνθαρος εἶναι πεπλατυσμένος (ὕψ. σώμ. 3.5 ἐκ.), μὲ ἔντονα τροπιδωτὸ σῶμα καὶ χεῖλος ἔξω νεῦον, ἐλαφρῶς κοίλο ἐσωτερικά. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾷ στὰ Πευκάκια ἀπὸ τὴν τελικὴ ΜΕ Ι (φάση 5) ἕως τὴ ΜΕ ΙΙΙ (φάση 7) καὶ εἶναι ἀρκετὰ δημοφιλῆς στὴ Στερεὰ κυρίως Ἑλλάδα, τὴν ἴδια περίοδο, σύμφωνα μὲ παράλληλα ἀπὸ διάφορες θέσεις⁶⁷ (σὲ ἀρκετές, ὥστόσο, ἢ στρωματογραφία δὲν εἶναι ἀσφαλῆς). Τὰ

64. Immerwahr ὁ.π. πίν. 17, 70, 256. H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia* (Cambridge, Mass. 1931) 182-183, εἰκ. 255: 1-2, 256: 1.

65. R. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age* (London 1987) 93, εἰκ. 65.

66. ΠΑΕ 1970, 13 καὶ πίν. 16β.

67. Maran ὁ.π. I 321-322, ἰδιαίτ. σημ. 1059 μὲ παραδείγματα ἀπὸ Πευκάκια καὶ ἄλλοῦ.

πλησιέστερα παράλληλα τοῦ κανθάρου MM 16 προέρχονται ἀπὸ τὴν πρῶιμη καὶ μέση MM II τῶν Πευκακίων⁶⁸.

Ἡ **πυξίδα** (ὕψ. 7.2 ἐκ.) ἔχει κοντὸ κυλινδρικό λαιμό, ἀμφικωνικό σῶμα, γλωσσοειδεῖς, διάτρητες λαβές καὶ χαμηλὸ πόδι. Ἀμφικωνικές πυξίδες, συνήθως μὲ ἐγγάρακτο διάκοσμο, εἶναι γνωστές στὴν ΠΚ II καὶ ΠΚ III. Τὸ τροπιδωτὸ σῶμα καὶ τὸ χαμηλὸ πόδι τῆς πυξίδας παραπέμπουν στὸ περίγραμμα τῶν κανθάρων καὶ τοῦ καλαθίσκου ποῦ εἶδαμε στὸν τάφο 2 καὶ χρονολογοῦνται πιθανότατα σὲ ἓναν ὄψιμο ὀρίζοντα τῆς ME I ἢ στὴν ἀρχόμενη ME II.

Τὸ **πῶμα** (ὕψ. 3 ἐκ.) τὸ ὁποῖο βρέθηκε δίπλα στὴν πυξίδα⁶⁹, εἶναι κυρτὸ ἄνω, μὲ 2 ὀπές στὴν περιφέρεια ποῦ ἀντιστοιχοῦν στίς ὀπές τῶν λαβῶν τῆς πυξίδας. Πῶματα αὐτοῦ τοῦ τύπου, συνήθως μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση, εἶναι κοινὰ στὴν ΠΚ III, ἐνῶ στὴν Αἴγινα, μὲ ἢ χωρὶς ἐγγάρακτη διακόσμηση, ἀπαντοῦν στὴν ὄψιμη ME I (Πόλη VIII, φάση H)⁷⁰.

Ἡ ἀνώτερη ταφή τοῦ τάφου 4 παρουσιάζει πιθανῶς ὀρισμένες δυσκολίες χρονολόγησης ἐπειδὴ συνοδεύεταν ἀπὸ ἀγγεῖο τῆς ME I (πυξίδα) καὶ ἓνα ἄλλο ποῦ χρονολογεῖται συνήθως στὴν ME II (τροπιδωτὸς κἀνθαρος). Ἡ προβληματικὴ ἴσως αὐτὴ συνύπαρξη θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια διατάραξη ἢ/καὶ ἐπαναχρήση τοῦ τάφου⁷¹. Δὲν ἀποκλείεται, ὡστόσο, ὁ κἀνθαρος νὰ χρονολογεῖται ἐπίσης στὴν ἀρχόμενη ME II, ἐφ' ὅσον ὅπως εἶδαμε παραπάνω στὰ Πευκάκια, ἐμφανίζεται

68. Maran ὅ.π. II πίν. 69: 8 (φάση 6 πρῶιμη), πίν. 89: 5 (φάση 6 μέση).

69. ΠΑΕ 1970, πίν. 16.

70. Forsén ὅ.π. 233, εἰκ. 1: 2. Gauss, Smetana ὅ.π. 73, εἰκ. 5: XXVII-40.

71. Ἀνάλογη θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἡ περίπτωση τάφου στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἁγίου Λουκά Σύρου, ὅπου ἓνας ὅμοιος κἀνθαρος συνυπάρχει μὲ πρῶιμότερη πυξίδα (ΠΚ III). Ἡ συνύπαρξη, μολονότι ἔχει ἀποδοθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὲς σὲ διατάραξη τοῦ τάφου, ἔχει προκαλέσει ἀνοικτὴ ἀκόμη συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸν συγχρονισμό τῶν φάσεων τοῦ τέλους τῆς ΠΚ καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ME περιόδου, βλ. R. L. N. Barber, A Tomb at Ayios Loukas Syros: Some thoughts on Early – Middle Cycladic Chronology, *JMAA* 1, 1981, 167-179.

στη φάση αυτή. Ἐλπίζουμε ἡ μελέτη τοῦ ὀστεολογικοῦ ὕλικου καὶ ἡ ραδιοχρονολόγηση ὀστέων νὰ προσφέρουν νέα στοιχεῖα στὴ συζήτηση.

Τάφος 6

Ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀμαυρόχρωμη λεκάνη ποὺ βρισκόταν πάνω στὸν ΜΕ πίθο, παραπλεύρως τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τάφου 6 (βλ. παραπάνω), σώζονται μόνο θραύσματα τοῦ ἀνώτερου τμήματος (εἰκ. 7β). Σύμφωνα μὲ τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ πηλοῦ, τὸ ἀγγεῖο εἶναι αἰγινήτικης προέλευσης. Ἔχει γωνιωδὲς περίγραμμα, ὁ ὦμος εἶναι σχεδὸν κάθετος, τὸ χεῖλος μὴ διακρινόμενο (διάμ. χεῖλ. 35 ἐκ. περίπου) καὶ οἱ λαβὲς ὀριζόντιες τριγωνικῆς διατομῆς. Ὁ ὦμος φέρει γραπτὴ ζώνη τετραπλῶν τεθλασμένων γραμμῶν. Ὅμοια παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κολώνα τῆς Αἰγίνας χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῆς ΜΕ I (Πόλεις VII-VIII)⁷².

Συμπερασματικὲς παρατηρήσεις ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς τοῦ τύμβου I

Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ δύο μόνο συμπερασματικὲς παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν τεχνολογία τῶν ἀγγείων. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς συνάγεται ὅτι ἡ κύρια χρῆση τοῦ τύμβου I τοποθετεῖται στὴν πρώιμη ΜΕ περίοδο, ἀντίθετα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ ἀνασκαφέα⁷³ καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα ἔκτοτε ἀντίληψη ὅτι ὁ τύμβος αὐτὸς χρονολογεῖται στὰ τέλη τῆς ΜΕ περιόδου. Πιὸ συγκεκριμένα, καὶ οἱ τρεῖς τάφοι ποὺ περιέχουν κεραμικὴ (τάφοι 1, 2, 4), ἀλλὰ καὶ ὁ ΜΕ πίθος μὲ τὴ λεκάνη (6), χρονολογοῦνται στὸν ὀρίζοντα τῆς ΜΕ I καὶ τῶν ἀρχῶν ἢ τὸ ἀργότερο τῶν μέσων τῆς ΜΕ II.

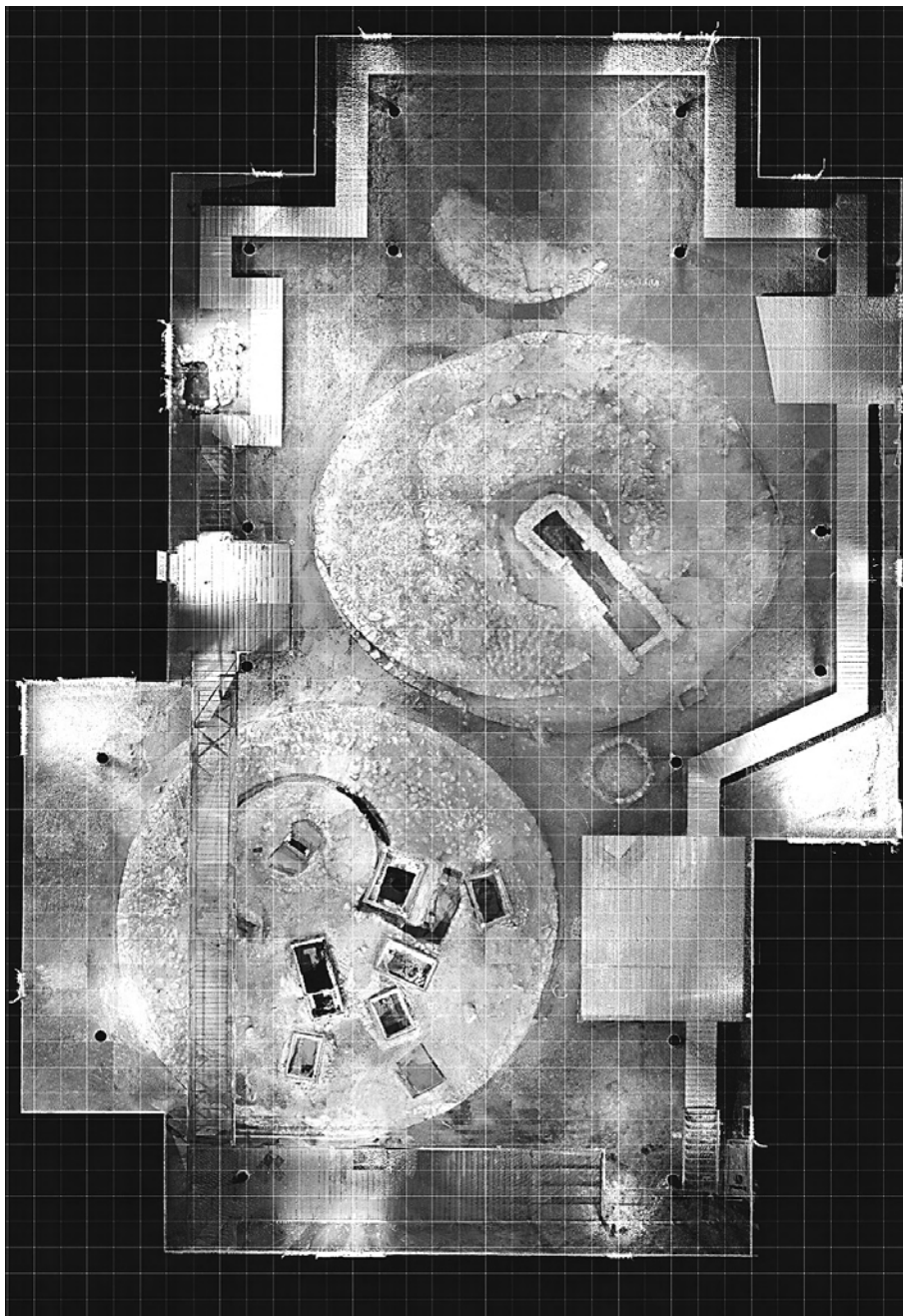
72. Siedentopf ὀ.π. πίν. 80: 425-428.

73. ΠΑΕ 1970, 18. Τὴν πρώιμη χρονολόγηση τοῦ τύμβου I ἐπεσήμανε ὠστόσο ὁ Maran ὀ.π. I 320-322.

Ἡ ὁμοιογενῆς τεχνολογία τῆς πλειονότητας τῶν σπιλωτῶν ἀγγείων (τὰ ὅποια σαφῶς ὑπερτεροῦν) ὑποδηλώνει τὴν παραγωγή τους σὲ ἐργαστήρια τῆς περιοχῆς. Ἡ πιθανὴ αὐτὴ τοπικὴ παραγωγή φαίνεται ὅτι συνδέοταν στενὰ μὲ κεραμικὲς παραδόσεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας (ὑπερίσχυση Μινυακῶν), ἐνῶ συγχρόνως ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν δραστήριων ἐργαστηρίων τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Αἴγινας. Στὸ διαδραστικὸ αὐτὸ περιβάλλον καὶ τὸν δημιουργικὸ πολιτισμικὸ συγκερασμὸ πὺ παρατηρεῖται στὸν Βρανᾶ θὰ πρέπει νὰ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ ἡ θέση τοῦ Μαραθῶνος σὲ ἓνα κομβικὸ σημεῖο συνάντησης χερσαίων καὶ θαλάσσιων δρόμων ἐπικοινωνίας.

Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, G. TOUCHAIS,
Α. ΦΙΛΙΠΠΑ TOUCHAIS, Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

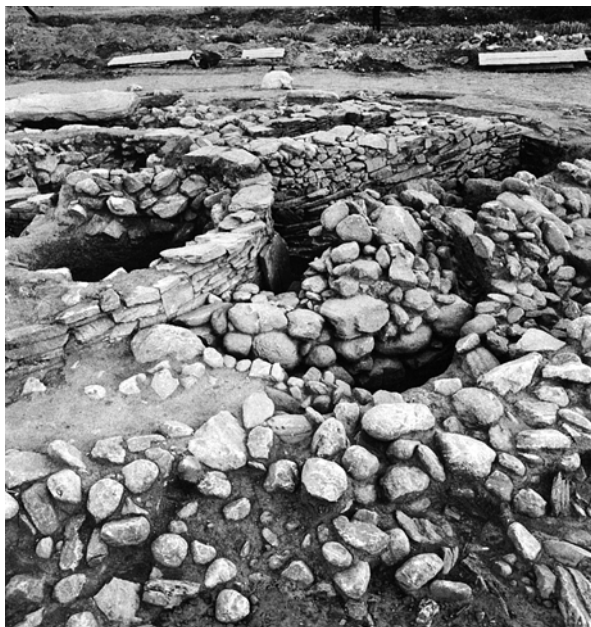

Είκ. 1. Βρανᾶς Μαραθῶνος. Οἱ τύμβοι I-II ἐντὸς τοῦ στεγάστρου μὲ κάναβο 1×1. Ὁρθοφωτογραφία ἀπὸ τὸ τρισδιάστατο ψηφιακὸ μοντέλο, ἀποτύπωση μὲ ἐπίγειο ψηφιακὸ σαρωτὴ (Ν. Μιχαηλίδης-Δ. Μπάρτζης).

Εἰκ. 2. Τύμβος Ι: ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ τάφου 3 καὶ ὁ ἐσωτερικὸς περίβολος, λήψη ἀπὸ Α. (φωτ. Σπ. Μελετζής, φωτ. ἀρχεῖο Μ. Παντελίδου Γκόφα).

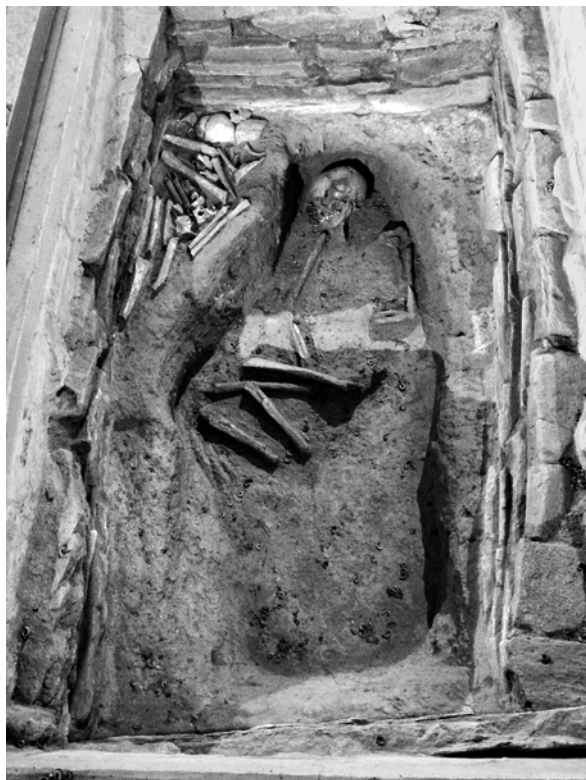

Εἰκ. 3. Τύμβος I: οἱ διαδοχικοὶ λίθινοι μανδύες βορείως τοῦ τάφου 2 καὶ δυτικὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου, λήψη ἀπὸ ΒΔ. (φωτ. Σπ. Μελετζής, φωτ. ἀρχεῖο Μ. Παντελίδου Γκόφα).

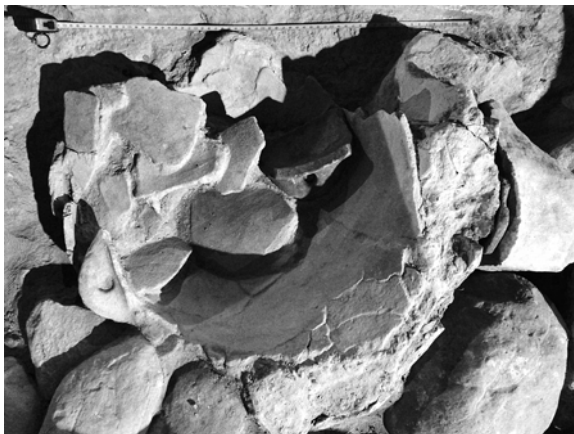
Εἰκ. 4. Τύμβος I, τάφος 2: λείψανα νεωτέρας ταφῆς σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῆς ἐπίχωσης, λήψη ἀπὸ ΝΔ. (φωτ. ἀρχεῖο Μ. Παντελίδου Γκόφα).

Εἰκ. 5α-β. Τύμβος Ι, τάφος 4. α. Ἐνταφιασμοὶ σὲ δύο ἐπίπεδα, λήψη ἀπὸ ΝΔ.
β. Πλάκα στῆ ΝΔ. στενὴ πλευρὰ τοῦ ἴδιου τάφου.

Εικ. 6. Τύμβος I, τάφος 5, λήψη από Ν.

Εικ. 7α-β. Τύμβος I, τάφος 6. α. Ταφή του 4ου αι. μ.Χ. και λείψανα ΜΕ πίθου, λήψη από Δ. β. Κατεστραμμένος ΜΕ πίθος και λείψανα λεκανίδας γύρω από τη δεξιά πλευρά του πίθου. Τμήμα χείλους και ώμου με λαβή της λεκάνης βρίσκεται στο εσωτερικό του πίθου.

Είχ. 8α-β. Τύμβος Ι. α. Τάφος 7, λήψη από ΝΔ. β. Τάφος 7, ἡ ΝΔ. στενή πλευρά.

Είχ. 9α-β. Τύμβος Ι. α. Κατασκευή 8 κατά την ανασκαφή. Διακρίνονται οι λαιμοί αμφορέων εκατέρωθεν πιθανού ανοίγματος στη ΒΑ. στενή πλευρά. Στο βάθος ο τάφος 7. Έπάνω αριστερά διακρίνεται τμήμα της εισόδου του τάφου 2 (φωτ. αρχείο Μ. Παντελίδου Γκόφα). β. Κατασκευή 8: ή ΒΑ. στενή πλευρά όπως είναι σήμερα. Στο βάθος ο τάφος 7.

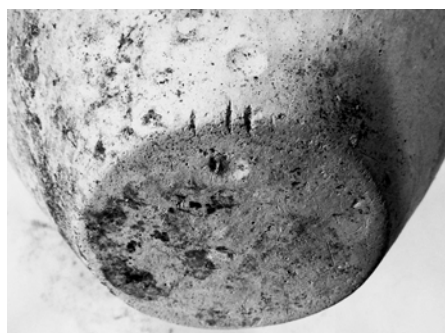

Εἰκ. 10α-στ. Τύμβος Ι, τάφος 2: α. Γκρίζα Μινύεια βαθειὰ φιάλη (ΜΜ 2). β. Γκρίζα Μινύεια φιάλη (ΜΜ 3). Κάτω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ λαβὴ διακρίνεται σημεῖο κεραμέως. γ. Γκρίζα Μινύεια φιάλη μὲ τοξωτὲς λαβές (ΜΜ 4). δ. Καστανὴ στιλβωτὴ φιάλη μὲ τοξωτὲς λαβές (ΜΜ 8). ε. Καστανὴ στιλβωτὴ πρόχους (ΜΜ 6). στ. Ἀμαυρόχρωμη πρόχους αἰγινήτικης προέλευσης (ΜΜ 7).

α

β

γ

Είχ. 11α-γ. Τύμβος Ι, τάφος 2: α. Άμαυρόχρωμη πρόχουα αιγινητικής προ-έλευσης (ΜΜ 10). β. Σημεϊο κεραμέωα ατή βάζη τήα άμαυρόχρωμηα πρόχουα (ΜΜ 7). γ. Σημεϊο κεραμέωα ατή βάζη τήα άμαυρόχρωμηα πρόχουα (ΜΜ 10).

Εἰκ. 12α-δ. Τύμβος Ι, τάφος 2: α. Γκρίζος Μινύειος κἀνθαρος μὲ πόδι (ΜΜ 5). β. Ἄμαυρόχρωμος κἀνθαρος μὲ πόδι (ΜΜ 11). γ. Γκρίζος Μινύειος καλαθίσκος μὲ πόδι (ΜΜ 9). δ. Καστανὸς στιλβωτὸς ἀσκὸς (ΜΜ 12).

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ

Κατὰ τὸ ἔτος 2014 δὲν πραγματοποιήθηκε συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὴ θέση «Παναγίτσα» Αἰψείας τῆς ἀρχαίας Θουρίας, ὅπου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, λόγῳ τεχνικῶν προβλημάτων, πὺ δὲφείλονταν στὴν κατολίσθησι βράχων στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου.

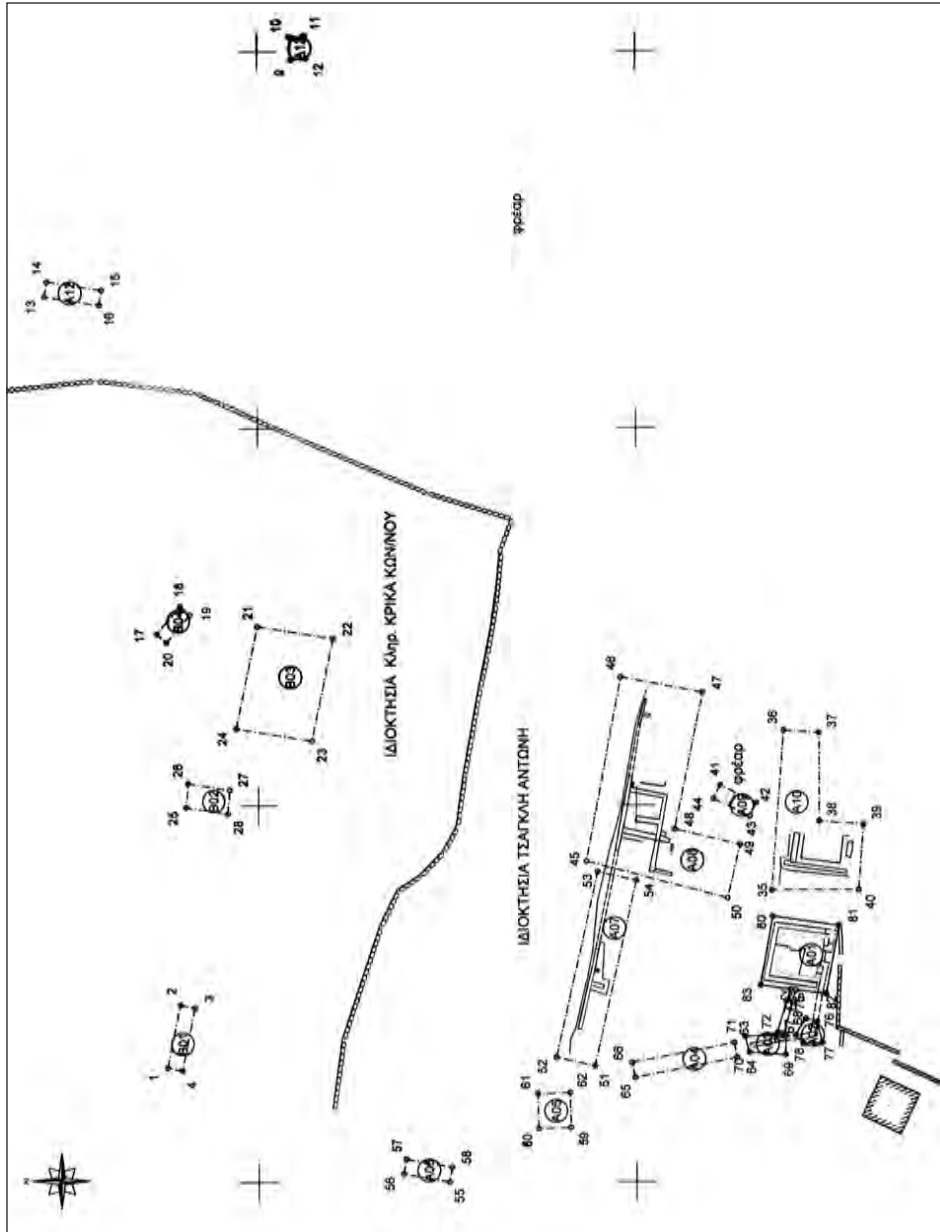
Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὴν περιοχὴ «Ἑλληνικά» τῆς ἀρχαίας Θουρίας, ὅπου διενεργήθηκαν δύο δοκιμαστικὲς τομὲς σὲ ἐπιλεγμένους θέσεις, προκειμένου νὰ ἐμπλουτιστοῦν οἱ γνώσεις μας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔκτασι, τὴ δομὴ καὶ τὴν ὀργάνωσι τῆς ἀρχαίας πόλης.

Ἡ θέσι «Ἑλληνικά» βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ πλατώματος τῆς κορυφῆς τοῦ ἐπιμήκους ὑψώματος, στὸ ὁποῖο ἀπλώνεται ἡ ἀρχαία πόλις. Ἡ ἔκτασι ἀποτελεῖται ἀπὸ πλατιὰ ἐπίπεδα σὲ βαθμιδωτὴ διάταξι, τὰ ὁποῖα συγκρατοῦνται ἀπὸ ἀρχαίους ἀναλημματικὸς τοίχους καὶ σύγχρονες ξερολιθιές, πολλὰς φορὰς κτισμένες ἐπάνω στοὺς ἀρχαίους τοίχους.

Ἡ περιοχὴ βρῖθει ἐπιφανειακῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων, καὶ εἶναι κατάσπαρτη μὲ κεραμικὴ, καθὼς καὶ μὲ πλῆθος διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (λιθόπλινθοι κτιρίων, τμήματα ἐπιστυλίων, σφόνδυλοι κιόνων, θραύσματα στηλῶν κλπ.) καὶ ἀρχαίων οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχαν διενεργηθεῖ στὴν περιοχὴ καὶ ἄλλες δοκιμαστικὲς τομὲς ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, οἱ ὁποῖες ἔφεραν στὸ φῶς οἰκοδομήματα δημόσια καὶ ἰδιωτικά, κυρίως ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ θέσι ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, βρίσκεται σὲ ἀπόστασι περίπου 450 μ., σὲ εὐθεία γραμμὴ, νοτίως τῶν ὀρατῶν ἐρείπιων τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης (εἰκ. 1).

Σχ. 1. Τοπογραφικό τής ανασκαφής.

Ίδιοκτησία Ἀντωνίου Τσαγκλή, Τομή Α06 (σχ. 1)

Ἐντὸς τῆς ἀνωτέρω ἰδιοκτησίας εἶχαν διενεργηθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος δύο δοκιμαστικὲς τομές, οἱ ὁποῖες εἶχαν φέρει στὸ φῶς τὰ λείψανα ἀναλημματικῶν τοίχων καὶ μιᾶς κατοικίας ἐλληνιστικῶν χρόνων. Στὸν ἴδιο χῶρο ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πού εἶχε πραγματοποιηθεῖ τὸ ἔτος 2011 ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, εἶχε ἀποκαλύψει ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, πιθανῶς ὑπαίθριο (διαστ. 7.50×8 μ.) μὲ πλακόστρωτο δάπεδο (διαστ. πλακῶν 1.50×0.70 μ.) καὶ ἀβαθῆ ἀγωγό, πλάτ. 0.60-0.70 μ., πού περιτρέχει ἐσωτερικὰ καὶ τὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ κτιρίου. Ἡ ἄφθονη συλλεγείσα κεραμικὴ χρονολογεῖ τὸ κτίριο στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους (εἰκ. 2).

Ἡ τομή Α06 ἀνοίχθηκε σὲ ἀπόσταση 50 μ. περίπου ΒΔ. τοῦ ὀρθογώνιου ὑπαίθριου κτιρίου, σὲ σημεῖο ὅπου ἦταν ὄρατοὶ μεγάλοι λιθόπλινθοι ἐνσωματωμένοι σὲ σύγχρονη ξερολιθιά. Σὲ βάθ. 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκε μεταγενέστερος τοῖχος πρόχειρης κατασκευῆς, κατεύθυνσης Α.-Δ. (εἰκ. 3).

Ὁ τοῖχος εἶναι οἰκοδομημένος ἀπὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό σὲ β' χρήση, ἔχει μέγ. σωζ. διαστ. μῆκ. 4.60 μ. καὶ πλάτ. 0.50-0.60 μ., καὶ φαίνεται ὅτι συνεχίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐνῶ τὸ δυτικὸ του ἄκρο εἶναι κατεστραμμένο. Ἐνσωματωμένο στὸν τοῖχο βρίσκεται σὲ β' χρήση ἓνα μεγάλο φθαρμένο κατώφλι, σπασμένο σὲ δύο τμήματα, μῆκ. 1.48 μ. καὶ πλάτ. 0.50 μ. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (βάθ. 1 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) βρέθηκε μπροστὰ στὸν τοῖχο τμήμα καὶ ἄλλου κατωφλιοῦ καλῆς κατασκευῆς ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, σωζ. διαστ. 0.65×0.50 μ. (εἰκ. 4). Ἐνας πήλινος πίθος διαμ. 0.30 μ. βρέθηκε στὴ θέση του στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου, ἐνῶ στὸ δυτικὸ του ἄκρο εἶναι πεσμένο τμήμα μεγάλου ἐπιστυλίου ἀπὸ ἀσβεστόλιθο διαστ. 1.40×0.70 μ. καὶ ὕψ. 0.35 μ. Ἐντυπωσιακὸς εἶναι ὁ σφόνδυλος ραβδωτοῦ κίονα, ὕψ. 1.50 μ. καὶ διαμ. 0.35 μ. (ἄνω) καὶ 0.38 μ. (κάτω), ὁ ὁποῖος ἀποκαλύφθηκε ΝΔ. τοῦ τοίχου, προερχόμενος ἀπὸ ἄγνωστο γειτονικὸ κτίριο (εἰκ. 5).

Στὸ κιτρινωπὸ στρώμα χρώματος πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο τοῖχο, ἀποκαλύφθηκε στρώμα σπασμένων κεραμίδων μὲ

μεγάλο αριθμό οστράκων καλής ποιότητας, ελληνιστικῶν χρόνων (3ος-2ος αἰ. π.Χ.).

Ἰδιοκτησία κληρονόμων Κωνσταντίνου Κρίκα. Τομή Β03 (σχ. 1)

Ἡ ἐπιλογή γιὰ τὴ διενέργεια τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς στὴ θέση αὐτὴ ἔγινε λόγῳ τῶν ὁρατῶν καταλοίπων τμήματος ἰσοδομικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, σὲ ἀπόσταση περίπου 40 μ. ΒΑ. τῆς ἐλληνιστικῆς κατοικίας καὶ 65 μ. ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο ὑπαίθριο κτίριο (εἰκ. 6).

Ὁ χώρος τοῦ ἐλαιώνα ὅπου βρίσκονται τὰ ἀρχαῖα λείψανα, ἀναπτύσσεται σὲ δύο πλατιὰ ἐπίπεδα. Τὸ χαμηλότερο καταλαμβάνει τὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια ἔκταση τοῦ χώρου καὶ τὸ ὑψηλότερο τὴ δυτικὴ καὶ βόρεια.

Μετὰ τὸν λεπτομερῆ καθαρισμὸ τοῦ ἀγροκλήματος ἀπὸ τὴν πυκνὴ βλάστηση πού τὸ κάλυπτε, ἀποκαλύφθηκε καλύτερα ἢ ὁρατὴ ΝΑ. γωνία τοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου 1, πού σωζόταν σὲ ὕψος δύο δόμων καὶ διακρινόταν σὲ μῆκ. 2 μ. (εἰκ. 7). Ὁ τοῖχος 1, κατεύθυνσης Α.-Δ, ὀριοθετεῖ τὸ ἄνωτερο ἐπίπεδο τοῦ ἀγροκλήματος. Στὴν πρὸς Δ. συνέχειά του καλύπτεται ἀπὸ σύγχρονη ξερολιθιά, πάχ. 1 μ. περίπου, ἢ ὁποῖα ἐφάπτεται στὴν πρόσοψή του καθιστώντας τον μὴ ὁρατό.

Ὁ ἀρχαῖος τοῖχος 2, πού σχηματίζει ὀρθὴ γωνία μὲ τὸν τ. 1 καὶ ἔχει κατεύθυνση Β.-Ν., εἶναι πολὺ κατεστραμμένος καὶ σώζεται τμηματικά μόνο στὸν κατώτερο δόμο, πού ἐδράζεται στὸν φυσικὸ λειασμένο βράχο. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος τοῦ τοίχου 2 εἶναι 21.40 μ.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ξερολιθιάς, ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 1 σὲ μῆκ. 20.80 μ., σωζόμενος σὲ ὕψος 1-2 δόμων. Ἐδράζεται στὸν φυσικὸ, λειασμένο βράχο καὶ εἶναι ἐπιμελῶς κτισμένος ἰσοδομικά, ἀπὸ μεγάλους ὀρθογώνιους πωρολίθους, μῆκ. 1.30-1.35 μ., πλάτ. 0.65-0.70 μ. καὶ ὕψ. 0.40 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων διακρίνονται τὰ μογλοβόθρια σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους, μῆκ. 0.10 μ. καὶ πλάτ. 0.02 μ. (εἰκ. 8).

Στην πρόσοψη του τοίχου 1 κείτονται πεσμένοι λιθόπλινθοι από την κατεστραμμένη σε μεταγενέστερους χρόνους ανωδομή του. Ανάμεσα στους πεσμένους λιθοπλίνθους, βρέθηκε τμήμα ὀρθογώνιας ἀσβεστολιθικής βάσης για την ἔνθεση πιθανόν ἐνεπίγραφης πλάκας (σωζ. μέγ. διαστ. βάσης 0.35×0.31 μ., ὕψ. 0.20 μ., διαστ. ὀρθογώνιας ἐγκοπῆς μῆκ. 0.25 μ., πλάτ. 0.10 μ. καὶ βάθ. 0.04 μ.).

Σὲ ἀπόσταση 13 μ. δυτικά ἀπὸ τὴ γωνία του ὁ τοῖχος 1 διακόπτεται δημιουργώντας ἀνοιγμα πλάτ. 2.30 μ., τὸ ὁποῖο συμπληρώθηκε μεταγενέστερα μὲ πρόχειρη κατασκευὴ ἀπὸ ἀργούς λίθους μετρίου μεγέθους.

Ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου 1 καὶ κάθετοι πρὸς αὐτόν, ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι σὲ βάθ. 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, οἱ ὁποῖοι ὀριοθετοῦσαν προφανῶς τοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τοῦ περιβόλου. Ὁ τοῖχος α, σωζ. μῆκ. 3.40 μ., ἔχει πλάτ. 0.70-0.74 μ., ὕψ. 0.44 μ. καὶ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 14 μ. δυτικά τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ περιβόλου.

Σὲ ἀπόσταση 6.20 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου α ἀποκαλύφθηκε ὁ παράλληλος του τοῖχος β, μέγ. σωζ. μῆκ. 2.65 μ., πλάτ. 0.45 μ. καὶ ὕψ. 0.65 μ. (εἰκ. 9).

Οἱ δύο τοῖχοι α καὶ β εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ὀρθογώνιους λιθοπλίνθους, κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα δόμησης, ὅπως ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ περιβόλου. Πιθανῶς συνδέονταν μεταξύ τους μὲ ἐγκάρσιο τοῖχο, ὁ ὁποῖος εἶναι πλήρως κατεστραμμένος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μνημειῶδες κατώφλι I, τὸ ὁποῖο σώζεται ἀκέραιο στὴ θέση του. Τὸ κατώφλι I, κατασκευασμένο ἀπὸ ἐξαιρετικὰ καλὰ λειασμένο ὑπόφαιο ἀσβεστόλιθο, διατηρεῖται σὲ ἄριστη κατάσταση: διαστ.: μῆκ. 2.40 μ., πλάτ. 0.90 μ. καὶ πάχ. 0.27 μ.

Στὸ ἄκρο τοῦ τοίχου α ἀποκαλύφθηκε τὸ κατώφλι II παρόμοιας κατασκευῆς μὲ τὸ προηγούμενο, ἀλλὰ μικρότερων διαστάσεων, μὲ ἐλαφρῶς ἀποκρουσμένο τὸ ἓνα ἄκρο του. Σωζ. διαστ.: μῆκ. 1.56 μ., πλάτ. 0.74 μ., πάχ. 0.28 μ. Ἐδράζεται σὲ στρῶμα ἀργῶν λίθων μετρίου μεγέθους (εἰκ. 10).

Στὸν χώρο ἐσωτερικὰ τοῦ κατωφλιοῦ II ἡ περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδωσε μεγάλη ποσότητα πεσμένων κονιαμάτων ἄριστης ποιότητας, ἐπάνω στὰ ὁποῖα διακρίνονται ἴχνη χρωμάτων: λευκό, ἐρυθρό,

σκοῦρο κυανό καί κίτρινο. Προφανῶς τὰ κονιάματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων τοῦ χώρου, ποὺ ἀναπτύσσεται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ.

Βόρεια καὶ νότια τοῦ κατωφλιοῦ I ἐντοπίστηκαν δύο φρεάτια, ἓνα κυκλικὸ καὶ ἓνα ὠσειδές (διαμ. 0.40-0.43 μ. καὶ βάρθ. 0.25 μ.), λαξευμένα μέσα στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἐπιστρωμένα μὲ παχὺ ὑδραυλικὸ κονίαμα, προφανῶς γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ διοχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

Ἡ χαμηλὴ ἐπίχωση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, ὅπου ἡ στρωματογραφία περιορίζεται σὲ δύο μόνο στρώσεις χωμάτων κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ —α) καστανοκίτρινο μὲ πολλὰ ὄστρακα καὶ β) κιτρινωπὸ συμπαγὲς χωρὶς εὐρήματα—, ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς μεγάλης καταστροφῆς τῶν ὀρατῶν ἀρχαίων τοίχων στοὺς μεταγενέστερους χρόνους, προφανῶς γιὰ τὸν προσπορισμὸ οἰκοδομικοῦ ὕλικου.

Ἡ συλλεγεῖσα κεραμικὴ εἶναι ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐνῶ βρέθηκαν ἀρκετὰ τμήματα πηλίνων εἰδωλίων, πολλὲς πήλινες ἀγνύθες, ὄστρεα καὶ ἀρκετὰ χάλκινα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζει ἓνα νόμισμα Θουρίας, στὴ μιὰ ὄψη τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται στεφανωμένη κεφαλὴ Διός, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἡ θεὰ Ἀθηνᾶ μὲ κράνος καὶ δόρυ καὶ ἡ ἐπιγραφή ΝΙΚΩΝΥΜΟΣ (60-40 π.Χ.) (εἰκ. 11α-β).

Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς στὴν τομὴ Β03 ἦταν ἡ ὀρθογώνια στήλη ἀπὸ ταινᾶριο λίθο (rosso antico), ἡ ὁποία βρέθηκε στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τῶν τοίχων 1 καὶ β, σὲ βάθος λίγων ἐκατοστῶν (0.10 μ. περίπου) ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά τους (εἰκ. 12).

Ἡ στήλη, ὕψ. 0.695 μ., σώζεται σὲ ἐξαιρετικὴ κατάσταση σχεδὸν ἀκέραιη, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὴ ἀπόκρουση στὴν πίσω κάτω γωνία της. Οἱ διαστάσεις τῆς ἐπίστεψῆς της εἶναι 0.25×0.215 μ. καὶ ὕψ. 0.035, ἐνῶ τῆς κάτω ἔδρασῆς της 0.32×0.245 μ., ὕψ. 0.03 μ. Ἡ ὄψη κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο διπλὸ ρόδακα σωζόμενο ἀκέραιο. Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της φέρει ὀρθογώνια ὑποδοχὴ γιὰ τὴν ἔνθεση ἀγάλματος, διαστ. 0.092×0.095 μ., βάρθ. 0.02 μ. (εἰκ. 13). Βαθύτερα κατὰ 0.10 μ. παραπλεύρως τῆς στήλης, βρέθηκε ἡ ὀρθογώνια βάση της, ἀκέραιη, διαστ. 0.46×0.39 μ., ὕψ. 0.50 μ.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικά τῆς στήλης, στὸν ἴδιο χῶρο, σχεδὸν σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου 1, ἤλθε στὸ φῶς μεγάλη ἀσβεστολιθική, σχεδὸν τετράγωνη, πλάκα, μὲ λειασμένη τὴ μία ἐπιφάνεια (διαστ. 1×0.90 μ., πάχ. 0.15 μ.). Ἡ χρήση τῆς εἶναι ἄγνωστη καὶ προφανῶς εἶχε μεταφερθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ ἄλλου.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀγροκτήματος ἀποκαλύφθηκε, σὲ ἀπόσταση 11.25 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου 2 τοῦ περιβόλου, τὸ χεῖλος μεγάλης στέρνας ὕδατος, κατασκευασμένο ἀπὸ δύο μεγάλους ὀρθογώνιους λιθοπλίνθους (διαστ. $1.50 \times 0.64-0.66$ μ.), ἐφαπτόμενους κατὰ τὴ μακρὰ πλευρὰ τους, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἐνιαία κατασκευὴ διαστ. 1.32×1.50 μ. καὶ ὕψ. 0.30 μ. Στὸ κέντρο ἔχει λαξευθεῖ τὸ στόμιο τῆς στέρνας, διαμ. 0.51 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς εἶναι γεμάτο μὲ χώματα καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ὥστε νὰ γνωρίζουμε τίς ἐσωτερικὲς τῆς διαστάσεις (εἰκ. 14).

Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, πού ἐκτείνεται ἀνατολικά τοῦ περιβόλου, διακρίνονται σχεδὸν ἐπιφανειακὰ καὶ ἄλλοι τοῖχοι μεγάλων κτιρίων κτισμένων ἀπὸ ὀρθογώνιους πωρολίθους, ἴδιων σχεδὸν διαστάσεων μὲ τοὺς λιθοπλίνθους τῶν οἰκοδομημάτων πού ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή, καθὼς καὶ λίθινος ἀγωγὸς ὕδατος.

Ἡ ἔρευνα στὴ δοκιμαστικὴ Τομὴ Β03 δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, ἐνῶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα πού ἔχουν προκύψει δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ τεκμηριώσουν συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ περιβόλου, οὔτε νὰ δώσουν ἀπαντήσεις στὸ ἐρώτημα ἂν αὐτὸς ὀριοθετοῦσε κτίρια κοσμικὰ ἢ θρησκευτικὰ. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀναμένεται νὰ δώσει σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ συμπεράσματα, δεδομένου ὅτι ἡ θέση εἶναι παντελῶς ἀνεξερεύνητη.

Ἴερό Ἄσκληπιοῦ καὶ Ὑγείας

Στὴ θέση «Παναγίτσα» τῆς ἀρχαίας Θουρίας κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν πεσμένων χωμάτων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος, στὸν χῶρο πλησίον τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ ἄφθονα ὄστρακα καὶ μεγάλο

ἀριθμὸ ὀστέων ζώων, καὶ ἀρκετὰ μικροσευρήματα, ὅπως χάλκινη σπάτουλα καὶ χάλκινο ψέλιο (εἰκ. 15α-β), ἓνας ὀστέινος καὶ ἓνας γυάλινος ἀστράγαλος (εἰκ. 15γ-δ), τμήματα πήλινων πλακιδίων μὲ γυναικεῖες μορφές (εἰκ. 15ε), γυναικεῖα κεφαλὴ πήλινου εἰδωλίου (εἰκ. 16α), πήλινο εἰδώλιο πτηνοῦ (εἰκ. 16β), δύο πήλινες ἀγνύθες (εἰκ. 16γ-δ) καὶ τμήμα ἐνσφράγιστης κεραμίδας, ὅπου διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή: ΕΠΙΔ[---] (εἰκ. 16ε).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Εικ. 1. Άποψη τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς ἀκροπόλεως τῆς Θουρίας.

Εικ. 2. Ὁρθογώνιο ὑπαίθριο οἰκοδόμημα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

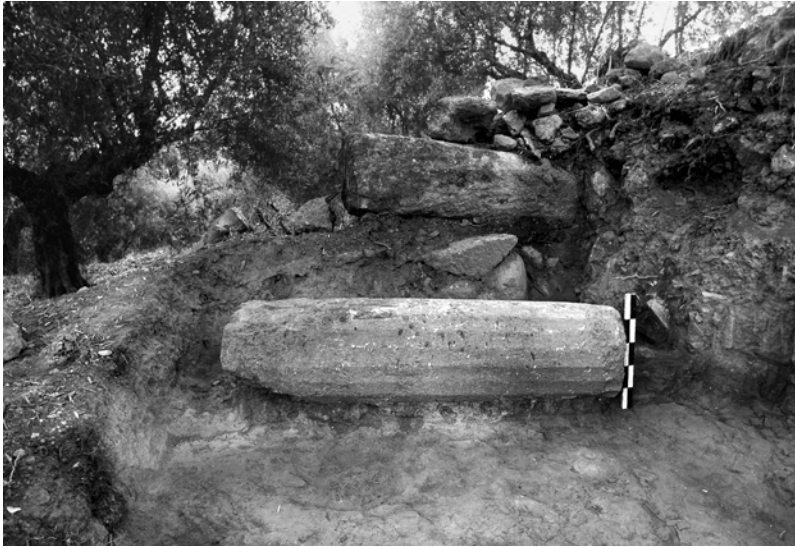

Είκ. 3. Τομή Α06. Μεταγενέστερος τοίχος. Άποψη από Ν.

Είκ. 4. Τομή Α06. Μεταγενέστερος τοίχος. Δύο κατώφλια.

Είχ. 5. Τομή Α06. Ραβδωτός κίονας. Άποψη από Α.

Είχ. 6. Οικόδομικά λείψανα κατοικίας ελληνιστικῶν χρόνων.

Είκ. 7. Τομή Β03. ΝΑ. γωνία τοῦ τοίχου 1 τοῦ περιβόλου. Ἐποψη ἀπὸ Ν.

Είκ. 8. Τομή Β03. Ὁ τοίχος 1 ἀπὸ Α.

Εικ. 9. Τομή Β03. Τοίχος β. Άποψη από Β.

Εικ. 10. Τομή Β03. Κατώφλια Ι και ΙΙ. Άποψη από ΒΔ.

Είκ. 11. Νόμισμα Θουρίας. α. Α΄ όψη: κεφαλή Διός. β. Β΄ όψη: Ἀθηνᾶ καὶ ΝΙΚΩΝΥΜΟΣ.

Είκ. 12. Τομή Β03. Στήλη ἀπὸ rosso antico κατὰ τὴν εὕρεσή της στὴ γωνία τῶν τοίχων 1 καὶ β. Ἐποψη ἀπὸ Β.

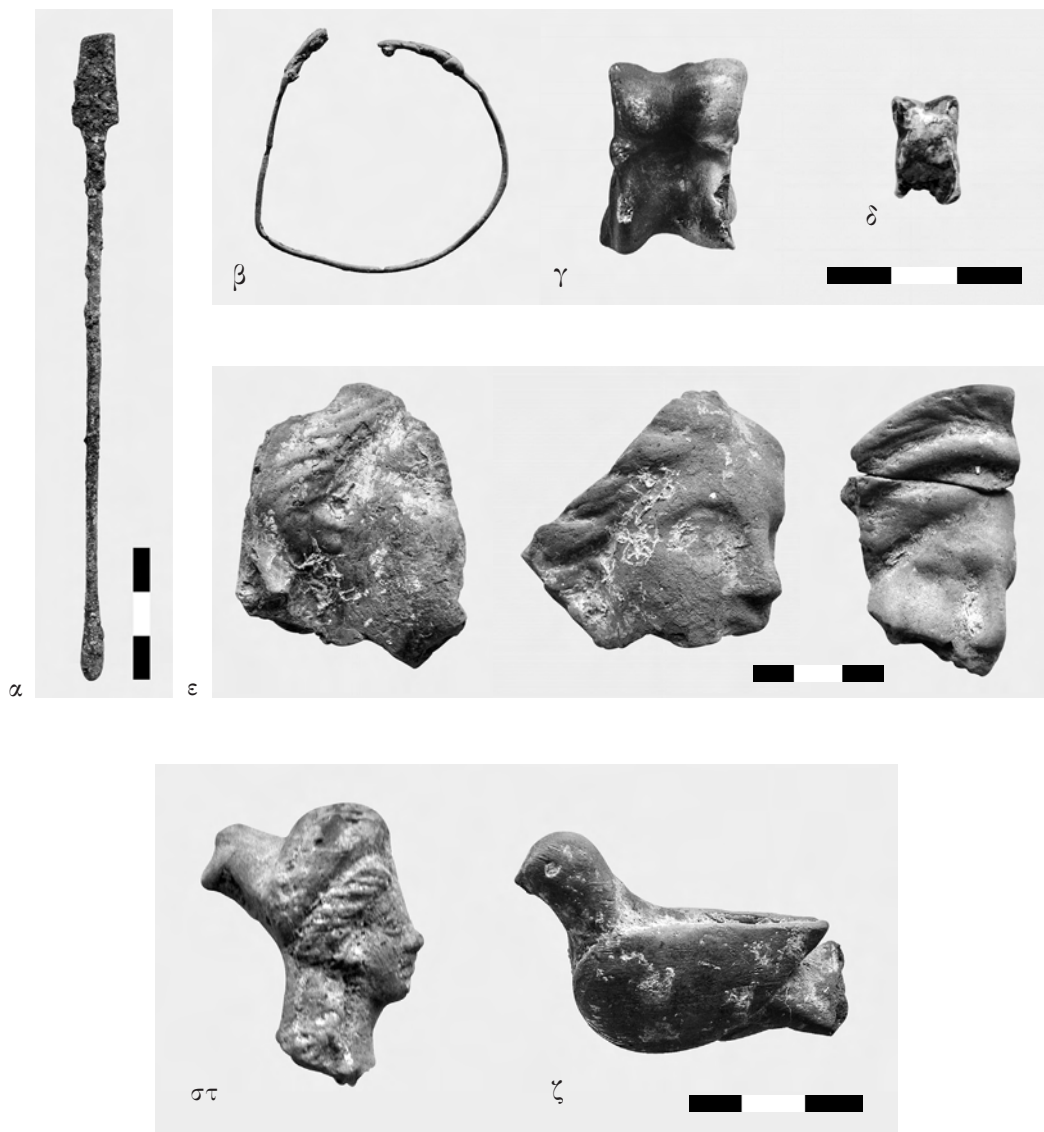

Είχ. 13. Τομή Β03. Η στήλη από rosso antico.

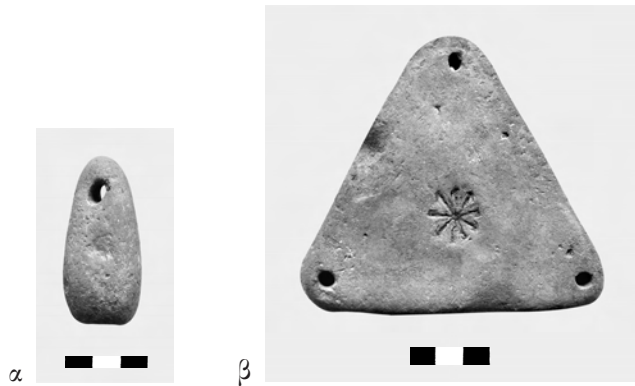

Είχ. 14. Στέρνα ύδατος. Άποψη από Β.

Εἰκ. 15. Ἱερὸ Ἀσκληπιοῦ καὶ Ὑγιείας. α. Χάλκινο ἐργαλεῖο. β. Χάλκινο ψέλιο. γ. Ὀστέινος ἀστράγαλος με ἕψη καύσης. δ. Γυάλινος ἀστράγαλος. ε. Τμήματα πήλινων πλακιδίων με γυναικεία μορφή. στ. Γυναικεῖο κεφάλι πήλινου εἰδωλίου. ζ. Πήλινο εἰδώλιο πτηνοῦ.

Εἰκ. 16. Ἱερὸ Ἀσκληπιοῦ καὶ Ὑγείας. α. Πήλινη ἀγνύθα. β. Πήλινη τριγωνική ἀγνύθα. γ. Τμῆμα ἐνσφράγιστης κεραμίδας.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Ἡ ἀνασκαφή τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στήν ἀρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε καί κατά τὸ 2014 ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Γιά τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε α) στήν περιοχή τῆς ἀγορᾶς καί β) στὸ θέατρο.

Ἡ ἀνασκαφή στὴ βόρεια στοὰ τῆς ἀγορᾶς ἐπεκτάθηκε πρὸς τὰ δυτικά καί ἀποκάλυψε τὸ μνημεῖο σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος του (196 μ., εἰκ. 1). Ἀποκαταστάθηκε σὲ ὁλόκληρο τὸ ὕψος του τῶν 5 μ., συμπεριλαμβανομένου τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου του, ὁ πρῶτος ἀπὸ ἀνατολικά φαρμακτικὸς κορινθιακὸς κίονας τῆς μεσαίας ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 2).

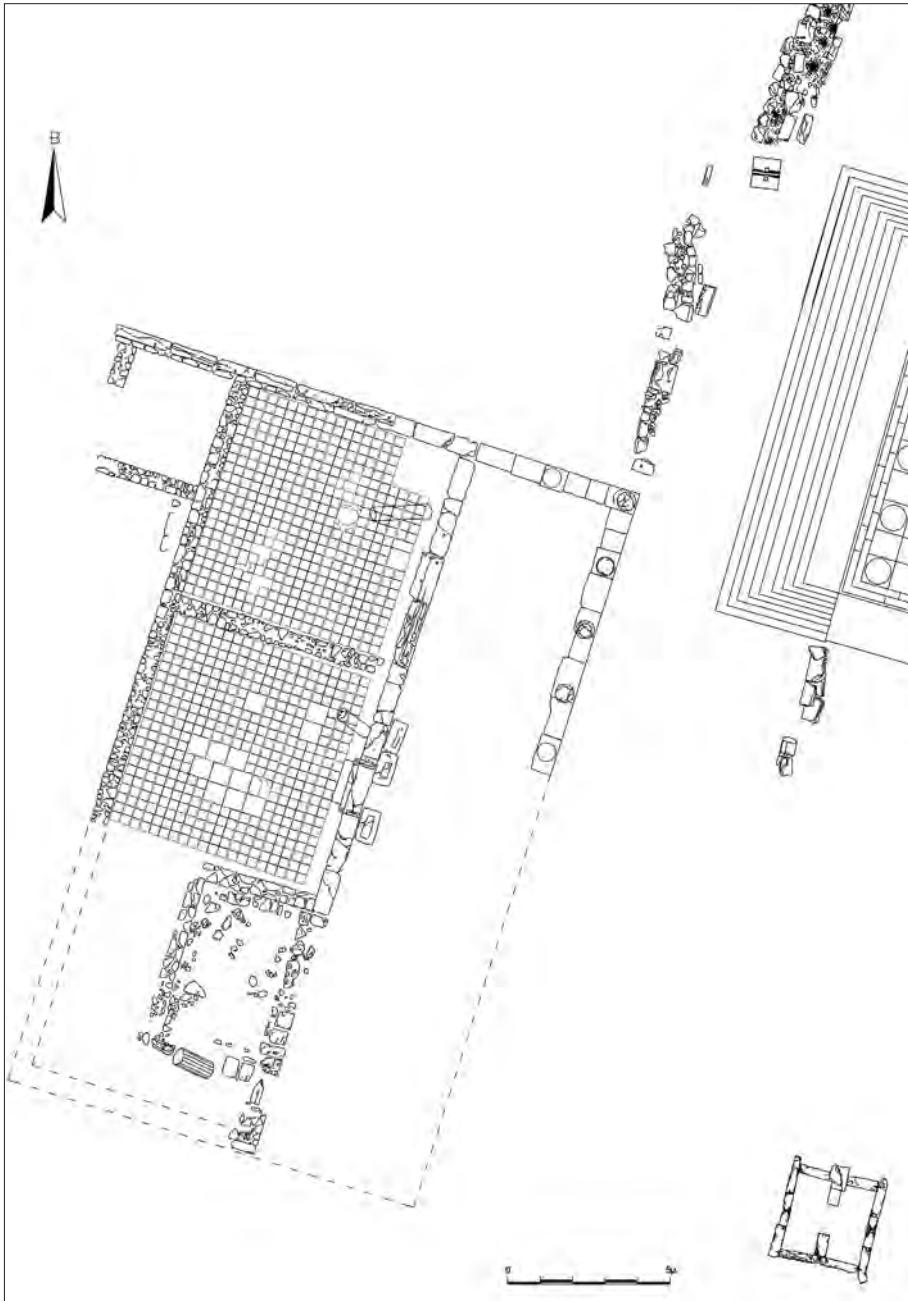
Τὸ μεγάλο βάθρο σχήματος Γ μὲ τὸ λίθινο ἔδρανο κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς του, ποὺ ἀποκαλεῖται βῆμα σὲ τρία ψηφίσματα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν πέρυσι, στερεώθηκε καί ἀποκαταστάθηκε (εἰκ. 3). Στὰ ψηφίσματα τιμᾶται ὁ ταμίας καί ἀντιστράτηγος Πόπλιος Κορνήλιος Σκιπίων, γνωστὸς καί ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ 2ου/3ου μ.Χ. αἰ. (ἀρ. εὐρ. 1012, SEG 23, 206) ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ Σεβάστειο τοῦ Ἀσκληπιείου. Στὸ ψηφίσμα τοῦ Σεβαστείου ὁ Ρωμαῖος ἀξιωματοῦχος τιμᾶται ἀπὸ τοὺς συνέδρους τῆς Μεσσήνης γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ τέλεση τῶν Καισαρείων μὲ δική του δαπάνη καί γιὰ τὴν καθιέρωση ἐτήσιας θυσίας πρὸς τιμὴν τοῦ Γαΐου, θεοῦ γιοῦ τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφύγει τὸν κίνδυνο μαχόμενος ἐναντίον τῶν βαρβάρων στήν Ἀρμενία. Στὰ τρία νέα ψηφίσματα τιμᾶται ὁ ἴδιος ἀξιωματοῦχος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καί τοὺς Ρωμαῖους κατοίκους τῆς Μεσσήνης ὡς σωτήρας καί εὐεργέτης «διὰ τὰν ἀναστροφὰν ἀν πεποίηται ἐν ταῖ πόλει». Ἐκφράζεται ἔτσι ἡ εὐγνωμοσύνη ὄλων γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Σκιπίωνος στήν ἀνάκαμψη

τῆς πόλης μετὰ ἀπὸ καταστροφῆς πού ὑπέστη, πιθανότατα ἀπὸ τὸν σεισμό τοῦ 2ου/3ου μ.Χ. αἰ., καὶ ὄχι τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. ὅπως εἶχαμε παλαιότερα ὑποθέσει.

Στὸ μέσο περίπου τῆς στοᾶς τὸ συγκρότημα τοῦ βαλανείου τῶν ὕστερων χρόνων (ἀρχὲς 5ου - 7ος αἰ. μ.Χ.) πού ἀποκαλύφθηκε, περιλαμβάνει ὅλους τοὺς ἀναγκαίους γιὰ τὴ λειτουργία του χώρους (prefurnium, caldarium, piscina-frigidarium, tepidarium) (εἰκ. 4). Ἡ ὕστερη χρονολόγησή στηρίζεται στὴν εὑρεση φόλλεως (ἔτος κοπῆς 606/7 μ.Χ.) τοῦ αἰμοσταγοῦς αὐτοκράτορα Φωκά (606-610 μ.Χ.) πάνω στὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου πού ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ frigidarium στὸ tepidarium.

Στὸν χώρο τῆς ἀγορᾶς, ἀμέσως δυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσάνας, τῆς θεοποιημένης προδωρικῆς βασίλισσας τῆς χώρας, πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ στόχο τὴν πληρέστερη ἀποκάλυψη καὶ μελέτη τοῦ οἰκοδομήματος πού εἶχε μερικῶς ἀνασκαφῆ τὸ 2007 (ΠΑΕ 2007, 43, πίν. 33). Ἡ πρώτη, ἐλληνιστικὴ, φάση τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖο φέρει δωρικὴ στοᾶ στὴν εὐρυμέτωπη ἀνατολικὴ πλευρά του, σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν ναὸ τῆς θεᾶς. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐγγύτητα καὶ τὸν προσανατολισμὸ του πρὸς τὸν ναό, τὴ μορφή τῆς κάτοψής του καὶ τὴν ἐλαφρῶς ἔκκεντρη τοποθέτησή τῶν δύο θυρῶν του (σχ. 1), λειτουργοῦσε πιθανότατα ὡς δειπνιστήριον. Ἡ ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα πτώσης τῆς κεραμοσκεποῦς στέγης του (εἰκ. 5) ὀφείλεται στὸν γνωστὸ καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 365 μ.Χ., πού ἐπιβεβαιώθηκε καὶ στὴν περίπτωσή αὐτῆ χάρις στὴν εὑρεση θησαυροῦ δεκαεννέα χάλκινων νομισμάτων τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου Β' (337-361), κοπῆς τῆς περιόδου 351-361 μ.Χ., πάνω στὸ δάπεδο τοῦ νότιου δωματίου κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα πτώσης τῶν κεραμιδιῶν.

Ἡ στρώση τῶν δαπέδων τῶν δύο μεγάλων αἰθουσῶν τοῦ οἰκοδομήματος μὲ πήλινες τετράγωνες πλάκες (ὀπτοπλίνθους), στερεωμένες μὲ χρῆση ἀσβεστοκονιάματος στὴν ἀρμολόγησή τους, ἀνήκει σὲ δευτέρη ὕστατη φάση λειτουργίας του, πιθανῶς ὡς ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 6).

Σχ. 1. Κάτοψη του οικοδομήματος (δειπνιστηρίου) της αγοράς.

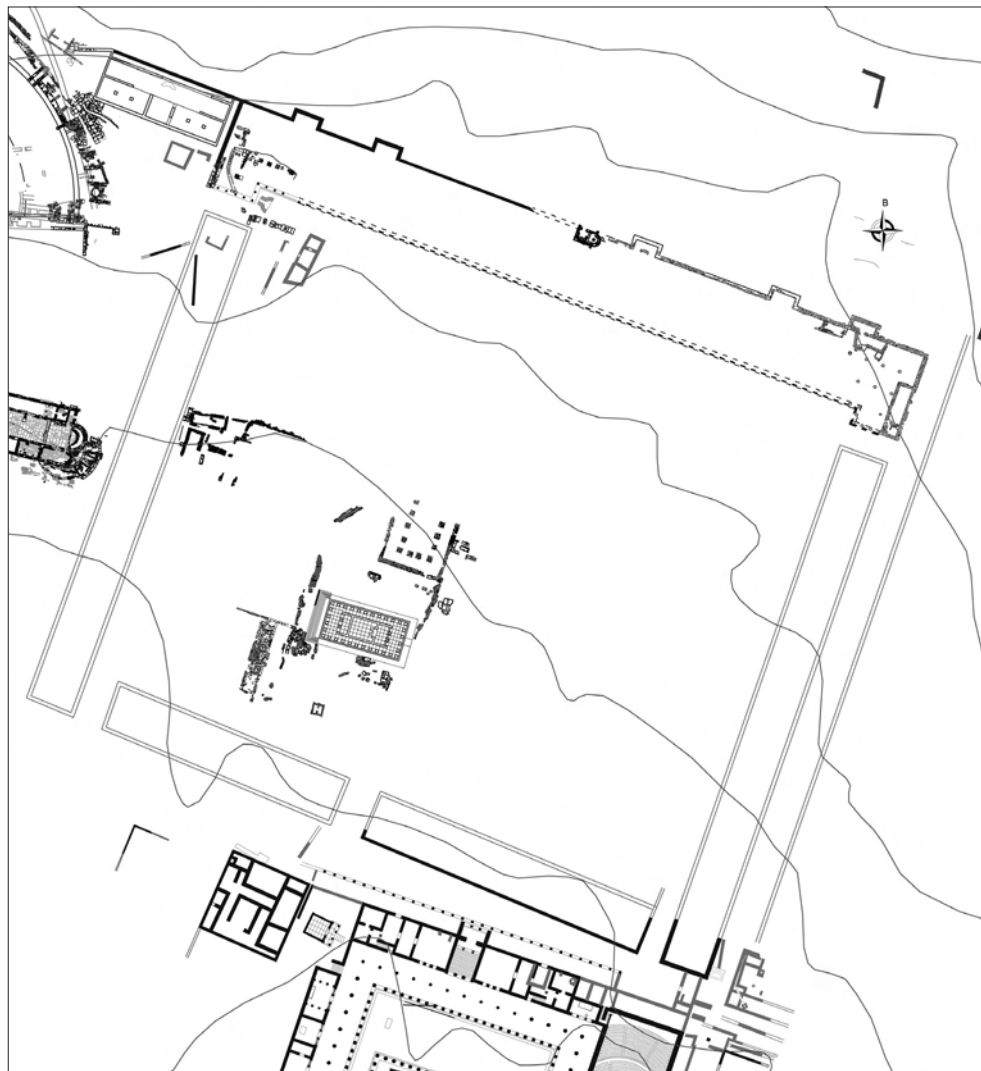
Περιοχή Θεάτρου

Ἡ βόρεια μακρὰ πλευρὰ τῆς αἴθουσας συμποσιῶν τῆς ἔπαυλης τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων (στό κέντρο τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε πέρυσι ἢ ἐπιγραφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ ἢ ἰδιοκτήτη Παραμόνου, εἰκ. 7), ἔφερε κιονοστοιχία ἀπὸ ἀράβδωτους ἀσβεστολιθικούς κίονες (εἰκ. 8) καὶ μέσῳ αὐτῆς ἐπικοινωνοῦσε μὲ δεύτερη, ἐπίσης ψηφιδωτημένη αἴθουσα, διαστ. 10×12 μ., ἡ ὁποία φέρει θύρα εἰσόδου στὸν βόρειο τοῖχο της. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου, στό ἐσωτερικὸ τῆς βόρειας αὐτῆς εἰσόδου ἀποκαλύφθηκε θησαυρὸς χάλκινων νομισμάτων τοῦ Κωνσταντίου Β', κοπὲς τῆς δεκαετίας 351-361 μ.Χ., πὺ δρίζουν τὸ τέλος χρήσης τῆς αἴθουσας καὶ χρονολογοῦν τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ὅλου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος στὴν ἴδια περίοδο μὲ τὴν ἀχρήστευση τοῦ κτιρίου τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐγκατάλειψη ἐντάσσεται στὸν γνωστὸ ὀρίζοντα καταστροφῆς πὺ ἔχει βεβαιωθεῖ ἀνασκαφικὰ σὲ πλεῖστα σημεῖα τῆς πόλης καὶ σχετίζεται μὲ τὰ προσεισμικὰ μηνύματα καὶ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 365 μ.Χ.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς δεύτερης αἴθουσας πρὸς τὴν παρακείμενη ὁδὸ τοῦ θεάτρου δὲν σώζεται, ἐνῶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς της ἔχει ἀνοιχτεῖ τάφος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀφαίρεση τοῦ ψηφιδωτοῦ στό σημεῖο αὐτό. Ἡ ψηφιδότση πάντως εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη μὲ χρήση λεπτῶν σπαστῶν ψηφιδῶν (σχ. 2, εἰκ. 9). Στὸ κέντρο δεσπόζει ὀρθογώνιο σύμπλεγμα μαιάνδρων, τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ ζώνη μὲ σύστημα ἀντιθετικὰ τοποθετημένων μηνίσκων (πέλτες). Ἀκολουθοῦν λεπτότερες ζῶνες πὺ περιθέουν περιμετρικὰ τὸ κεντρικὸ θέμα μὲ τὰ ἐξῆς διαδοχικὰ μοτίβα: τρίγωνα, βλαστοὺς κισσοῦ, ρόμβους καὶ ἄλλα. Λόγῳ ἐλαφρᾶς καθίζησης τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, διαγράφονται ἀμυδρὰ ἀπὸ κάτω οἱ τοῖχοι προγενέστερου οἰκοδομήματος διαφορετικῆς διαρρύθμισης. Στὴ ΒΑ. πλευρὰ τοῦ δαπέδου τῆς αἴθουσας ἤλθε στό φῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ, ψηφιδωτημένη μὲ λευκὲς ψηφίδες σὲ ταινία ἀπὸ μελανὲς ψηφίδες (εἰκ. 10):

Θεόδουλος ἐπίσκο<ι>πος ποιεῖ.

Ἡ λέξη ἐπίσκοπος δηλώνει νομίζω τὸν ὑπεύθυνο ἐπόπτη τῆς ψηφιδότσης ἢ καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιρίου καὶ ὄχι τὸν ἀνώτατο

Σχ. 2. Οί αίθουσες με τὰ ψηφιδωτά δάπεδα. Κάτοψη.

ἐκκλησιαστικὸ λειτουργό, μολονότι τὸ ὄνομα Θεόδουλος (σὲ συνδυασμὸ με̐ ἐκεῖνο τοῦ ἀναγνώστου) ὑποδηλώνει τὸν σταδιακὸ ἐκχριστιανισμὸ τῆς μεσσηνιακῆς κοινότητος, ὁ ὁποῖος κορυφώνεται με̐ τὴν ἴδρυση τῆς βασιλικῆς τοῦ θεάτρου στὸ β' μισὸ τοῦ βου αἰ. μ.Χ., καὶ ὄχι ἀργότερα

σύμφωνα με τὰ πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, τὴν εὕρεση θησαυροῦ χάλκινων νομισμάτων τοῦ 5ου-6ου αἰ. μ.Χ. καὶ ἐνὸς φόλλεως τοῦ Τιβέριου Β' Κωνσταντίου (578-582 μ.Χ.) στὸ δάπεδο αἴθουσας ἡ ὁποία βρίσκεται βόρεια τοῦ νάρθηκα καὶ ἐπικοινωνεῖ μετὰ αὐτὸν μέσω ἀνοίγματος θύρας. Στὴν αἴθουσα αὕτη τῆς βασιλικῆς ἀποκαλύφθηκαν, τοποθετημένα κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς, τέσσερα λίθινα ἔδρανα μιᾶς ἐλληνιστικῆς ἐξέδρας σὲ δεύτερη χρήση, καθὼς καὶ λίθινος θρόνος ἀπὸ τὸ θέατρο (εἰκ. 11). Ἡ αἴθουσα αὕτη, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μετὰ τὸν νάρθηκα, λειτουργοῦσε πιθανότατα ὡς χώρος κατήχησης.

Ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες

Οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες ποὺ ἐκτελοῦνται στὸ πλαίσιο τοῦ ΕΣΠΑ προχωροῦν μετὰ ἱκανοποιητικὸς ρυθμούς. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀναστήλωση τῆς μακρᾶς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου (εἰκ. 12). Συνεχίζονται οἱ ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες στὴ βόρεια καὶ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου. Στὴ νότια πλαγιά τῆς Ἰώμης ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀναστήλωση τοῦ ἱεροῦ ἀρ. 10, τοῦ ἀφιερωμένου πιθανῶς στὴ λατρεία τῆς Εἰλειθυίας (εἰκ. 13).

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος ὁ νομισματολόγος Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, ἡ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πελοποννήσου Ἐλένη Ζυμῆ, ἡ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πρετόρια Magdel Le Roux μετὰ μεταπτυχιακοὺς φοιτητές τῆς, οἱ ἀρχαιολόγοι Εὐῆ Λαμπροπούλου, Ἀγγελικὴ Τσίκου, Μάρω Σπαθῆ, Τάνια Γιαγκάκη, καθὼς καὶ ἡ φοιτήτρια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Θεὼνη Ζόμπολα. Ἡ συντήρηση τῶν εὐρημάτων πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴς Σταυρούλα Πολυμενέα, Ἀρεζίνα Σακκά καὶ Σοφία Σαμπαζιώτη. Ἡ ἀρχαιολόγος Βούλα Μπαρδάνη ἀνέλαβε τὴ μεταγραφή τῶν ἐπιγραφῶν. Ὁ Δημήτρης Μπαλόπουλος καὶ ἡ Κυριακὴ Κάβουρα ἀσχολήθηκαν μετὰ τὴ διαχείριση τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὴ διεκπεραίωση τῆς ἀλληλογραφίας.

Είκ. 1. Άποψη τής βόρειας στοᾶς τής ἀγορᾶς ἀπό Α.

Είκ. 2. Πλήρης κορινθιακὸς κίονας τής ἐσωτερικῆς κινοστοιχίας.

Είκ. 3. Τò βήμα με τὸ ἔδρανο μετὰ τὴν ἀποκατάστασή του.

Είκ. 4. Λουτήρας τοῦ βαλανείου τῆς βόρειας στοᾶς.

Είχ. 5. Άποψη τῆς νότιας αἴθουσας τοῦ δειπνιστηρίου ἀπὸ Δ.

Είχ. 6. Άποψη τῶν δύο δωματίων τοῦ δειπνιστηρίου ἀπὸ Δ.

Εἰκ. 7. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Παραμόνου ἀναγνώστου.

Εἰκ. 8. Ἡ αἴθουσα μετὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Παραμόνου ἀπὸ Β.

Είχ. 9. Άποψη τῶν δύο αἰθουσῶν μὲ τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἀπὸ Β.

Είχ. 10. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδούλου στὸ ψηφιδωτὸ τῆς δεύτερης αἰθουσας.

Είκ. 11. Τὸ δωμάτιο τοῦ φωτιστηρίου (;) τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἀπὸ Β.

Είκ. 12. Ἐποψη τῆς ἀναστηλωμένης ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου.

Εἰκ. 13. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ 10 (τῆς Εἰλειθυίας) μὲ τὸ βάθρο τοῦ λατρευτικοῦ εἰδώλου τῆς θεᾶς μετὰ τὴν ἀναστήλωση.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΟΣ¹

Κατὰ τὸ δεῦτερο ἔτος ἀνασκαφῆς στὴν ἀρχαία Σικυώνα ἐπικεντρωθήκαμε σὲ δύο περιοχῆς (σχ. 1): α) στὰ ΝΑ. τῆς ἀγορᾶς, ὅπου συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν κτισμάτων πού ἀρχίσαμε νὰ ἀποκαλύπτουμε τὸ 2013 καὶ ὅπου ἐπὶ πλέον διερευνήθηκε τμῆμα ἀρχαίας ὁδοῦ καὶ παράδιας στοᾶς, καὶ β) στὰ ΒΔ. τῆς ἀγορᾶς, ὅπου ἀνασκάψαμε ἕναν ἀρχαῖο ναὸ καὶ τμῆμα μεγάλου συγκροτήματος στὰ βόρειά του. Στὶς περιοχῆς αὐτὲς ἀνοίχθηκαν συνολικὰ 4 σκάμματα συνολικοῦ ἐμβαδοῦ περίπου 700 τετραγωνικῶν μέτρων².

Νοτιοανατολικά τῆς ἀγορᾶς

Συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφὴ τῆς περυσινῆς τομῆς διαστ. περίπου 5×25 μ., τὴν ὁποία καὶ ἐπεκτείναμε κατὰ 2 μ. πρὸς Β. καὶ κατὰ 5 μ. πρὸς Α. (σχ. 2, εἰκ. 1). Ἡ προέκταση τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς τομῆς ἔγινε γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ κτιρίου τῆς πρώιμης - μέσης ρωμαϊκῆς περιόδου πού ἀποκαλύψαμε πέρυσι καὶ γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ σχέση τοῦ κτιρίου αὐτοῦ μὲ τὴ μακρὰ στοὰ στὰ βόρειά του. Ἡ πρὸς Α. ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε γιὰ νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἀποκάλυψη τῶν κτισμάτων καθ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς τομῆς. Στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς², μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (cont. 525),

---

1. Ὅπως καὶ πέρυσι ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε μὲ ὁδηγὸ τὴ στρωματογραφία, χωρὶς τετράγωνα καὶ μάρτυρες. Κάθε ομάδα συνευρημάτων καταγραφόταν ξεχωριστὰ ἀκολουθώντας τὴ μέθοδο τοῦ single-context recording. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης.

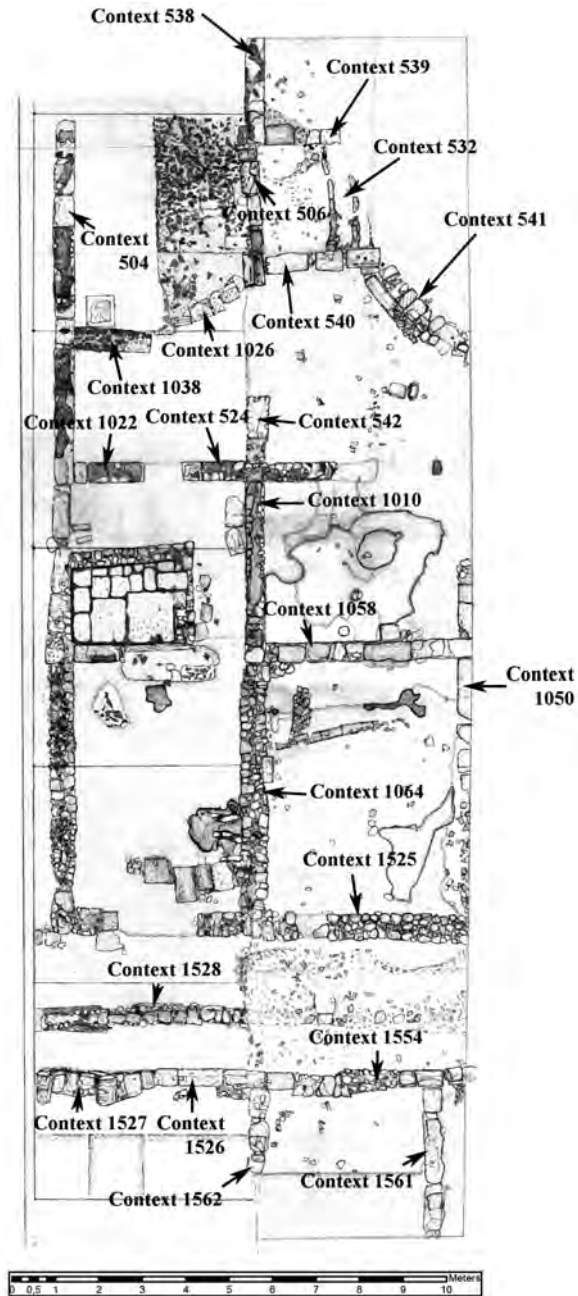
2. Ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτοῦ τοῦ τμήματος ἦταν ἡ Susan-Marie Price.

Σχ. 1. Η άγρὰ τῆς Σικελίας με τὰ ἀνασκαμμένα μνημεῖα, τὴν ἐρμηνεία τῶν γεωφυσικῶν διασκοπήσεων καὶ τὸ περίγραμμα τῶν ἀνασκαφικῶν τομῶν. Μὲ διακεκομμένη γραμμὴ σημειώνονται τὰ ὅρια τοῦ περιφραγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

άνασκάψαμε στρώματα (cont. 526-529), πάχ. 20-40 εκ., που περιείχαν κυρίως κεραμική τής ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (τά ύστερότερα όστρακα χρονολογούνται στον 7ο αϊ. μ.Χ.). Σημειωτέον ότι τὸ στρώμα 526, δυτικά τοῦ τοίχου 506, περιείχε πολύ περισσότερη κεραμική ἀπ' ὅ,τι τὰ στρώματα ἀνατολικά τοῦ τοίχου (cont. 528-529). Μὲ τὴν άνασκαφή τῶν στρωμάτων αὐτῶν ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι κάθετοι μεταξύ τους στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τομῆς (cont. 538-539), τοῖχος προσανατολισμοῦ Α.-Δ. στὰ νότιά τους (cont. 540), δύο παράλληλα τοιχάρια (cont. 532) κάθετα στον τοῖχο 540, καὶ τμήμα καμπύλου τοιχίου ἀκόμα νοτιότερα (cont. 541). Ὁ τοῖχος 538, κατασκευασμένος μὲ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους πλάτ. 0.45 μ., ἔχει προσανατολισμὸ Β.-Ν. Δὲν εἶναι συνευθειακὸς μὲ τὸν τοῖχο 506 (ἡ γραμμὴ του παρεκκλίνει κατὰ 5 εκ. πρὸς Α.) καὶ ἐκτείνεται πρὸς Β. πέραν τῶν ὀρίων τῆς τομῆς. Οἱ τοῖχοι 539 καὶ 540 εἶναι παρόμοιαι κατασκευῆς καὶ πλάτους ἀντίθετα μὲ τὸν καμπύλο τοῖχο 541, πού ἐφάπτεται μὲ τὴ δυτικὴ ἀπόληξή τοῦ τοίχου 540 καὶ εἶναι κατασκευασμένος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ἀκανόνιστους λίθους διαφόρων διαστάσεων καὶ λίγες ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρῆση. Δεδομένου ὅτι μόνο τὸ περίγραμμα τῶν δομῶν αὐτῶν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθεῖ, δὲν εἶναι ἀκόμα δυνατὸ νὰ ἀναγνωρίσουμε μὲ βεβαιότητα τὴ μεταξύ τους σχέση ἢ τὴς χρονολογικῆς τους φάσεις. Πάντως μὲ βάση τὰ ὀρατά τους τμήματα φαίνεται ὅτι ὁ τοῖχος 539 εἶναι πρωιμότερος τῶν τοίχων 538 καὶ 532, καὶ ὅτι συνέχιζε πρὸς Δ. γιὰ νὰ συναντήσῃ κάθετα τὸν τοῖχο 504, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου διακρίνεται ὑπόλειμμα τοῦ κονιάματος πού κάλυπτε τὴ γωνία τῶν δύο αὐτῶν τοίχων. Ἡ κατασκευὴ cont. 532, πλάτ. 41 εκ., μοιάζει νὰ εἶναι κάποιου εἶδους ἀγωγὸς μεταξύ τῶν παράλληλων τοίχων 540 καὶ 539, ἀλλὰ χρειάζεται περαιτέρω άνασκαφή γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ μορφή καὶ ἡ λειτουργία του. Οἱ τοῖχοι 540 καὶ 541 συγκρατοῦσαν καὶ μερικῶς καλύπτονταν ἀπὸ μιὰ πιθανότατα τεχνητὴ ἐπίχωση πού ἐκτεινόταν πρὸς Ν. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ (cont. 533), πάχ. περίπου 50 εκ., ἀπετελεῖτο ἀπὸ πολυάριθμους ἀργοὺς λίθους, κεραμίδια καὶ ὅστρακα, πού χρονολογούνται μέχρι τὸν 6ο αϊ. μ.Χ. Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῆς ἐπίχωσης ξεχωρίζει πῆλινη ἀκροκέραμος καὶ θραῦσμα πῆλινης ὑδρορροῆς μὲ μορφή

Σχ. 2. Τὸ πρῶτο σκάμμα νοτιῶς τῆς μακρᾶς στοᾶς (σχ. Α. Γούναρη).

λεοντοκεφαλῆς. Τὸ στρώμα γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπίχωση ἀνασκάφηκε χωριστά (cont. 537) καὶ βρέθηκε νὰ περιέχει συγκριτικὰ λίγα τέχνηρα, πὺ τὸ χρονολογοῦν στὸν 5ο-6ο αἰ. μ.Χ.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς, ἀφαιρέσαμε τὸν πρόχειρο ἀναλημματικὸ τοῖχο (cont. 1026) πὺ συγκρατοῦσε τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων στὰ βόρειά του. Τὸ ὑλικὸ πὺ βρέθηκε μέσα στὸν τοῖχο (τὸ χῶμα μεταξὺ τῶν λίθων κοσκινίστηκε στὸ σύνολό του) χρονολογεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ μᾶλλον πρόκειται γιὰ προῖον διατάραξης, δεδομένου ὅτι τόσο τὸ παχὺ στρώμα πὺ συγκρατοῦσε (cont. 535), ὅσο καὶ τὰ ὑποκείμενα στρώματα (cont. 534 καὶ 536), χρονολογοῦνται στὸν 5ο-6ο αἰ. μ.Χ. Τὸ στρώμα cont. 535, ὑπόλοιπο τῆς μεγάλης ἐπίχωσης πὺ ἀφαιρέσαμε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο (cont. 510, 511, 516), περιεῖχε μεγάλη ποσότητα κεραμιδιῶν καὶ σαφῶς περισσότερο ὀστεολογικὸ ὑλικὸ ἀπ' ὅ,τι τὸ ὑποκείμενο στρώμα cont. 536.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὶς δύο πλευρὲς τοῦ τοίχου 506, ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀνώτερος σωζόμενος δόμος του καθ' ὅλο τὸ ὕψος, καθὼς καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια ἐνὸς δεύτερου δόμου χαμηλότερα. Ὁ ἀνώτερος δόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ λιθοπλίνθους διαφορετικῶν διαστάσεων ἐμφανῶς σὲ δεύτερη χρῆση καὶ τοποθετημένους κατὰ τὴ στενὴ τους πλευρὰ ἐν εἴδει ὀρθοστατῶν. Μικρότεροι, ἀκανόνιστοι λίθοι, χῶμα καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν καλύπτουν τὰ κενὰ μεταξὺ τῶν λιθοπλίνθων. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου ἔχουν ἀνοιχθεῖ ἀνὰ 25 ἐκ. κυκλικὲς ὀπὲς μέσης διαμ. 10 ἐκ. καὶ βᾶθ. περ. 5 ἐκ. Εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ δοκοθήκες, ἀλλὰ ὅπως ὅποτε χρειάζεται περισσύτερη ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὸν ρόλο αὐτῶν τῶν ὀπῶν καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς δομὲς πὺ φάνηκαν στὸν ἴδιο χῶρο (cont. 540, 539, 532).

Νοτιότερα, συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου πὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 1038 πρὸς Β. καὶ 1022 καὶ 524 πρὸς Ν., ἡ ὁποία εἶχε ξεκινήσει τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ἀφαιρέσαμε στρώματα ἐπιχώσεων κυρίως τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς περιόδου (cont. 1056, 1065, 1066), συν. πάχ. περ. 80 ἐκ., χωρὶς νὰ ἐντοπίσουμε σαφῆ ἴχνη δαπέδου.

Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ τελευταῖο στρώμα εἶναι περ. 70 ἐκ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐγκατάστασης τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. πού ἀνασκάψαμε νοτιότερα. Μὲ τὴν ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν ἐπιχώσεων ἀποκαλύφθηκαν ὀλόκληρη ἢ γραμμὴ τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ δωματίου, ἢ ἀνώτερη ἐπιφάνεια ἐπίπεδου μαρμαρίνου λίθου (κατωφλιοῦ;) στὸ μέσο τοῦ τοῖχου αὐτοῦ, καθὼς καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος (cont. 542), ἀποτελούμενος ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ ὀρθογώνια λιθόπλινθο καὶ στὶς δύο πλευρὲς τῆς ἀπὸ τοιχοποιία μὲ στρώσεις ἀργῶν λίθων καὶ κεραμίδων.

Στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τοῦ σκάμματος³ συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς ἀγροικίας ἐπεκτεινόμενοι πρὸς Α. (εἰκ. 2). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (cont. 1046), φάνηκε τοῖχος κατεύθυνσης Α.-Δ. (cont. 1058) πού χώρισε τὸ βόρειο ἀπὸ τὸ νότιο δωμάτιο. Στὸ βόρειο δωμάτιο, διαστ. 3.7×4.4 μ., ἓνα στρώμα κεραμίδων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. (cont. 1063), πάχ. περ. 40 ἐκ., κάλυπτε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, πού ἦταν ἀπὸ πατημένο χῶμα καλυμμένο μὲ λεπτὸ ὑπόλευκο κονίαμα. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου διατηρεῖται καλὰ στὸ κεντρικὸ καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου, ἀλλὰ ἐλάχιστα κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς. Στὸ κέντρο σχεδὸν τοῦ δωματίου ἐντοπίστηκε ρηχὸς λάκκος, διαμ. περ. 0.8 μ., ἀγνώστου χρήσεως. Περὶ τὰ 0.5 μ. ΝΔ. τοῦ λάκκου σώζεται μικρὴ τετράγωνη κατασκευὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ κεραμίδες καὶ μικροὺς λίθους πακτωμένους κάθετα στὸ δάπεδο, πού σχηματίζουν στὸ ἐσωτερικὸ τους τετράγωνη ὀπὴ πλευρᾶς 15 ἐκ., προφανῶς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ στύλου πού θὰ στήριζε τὴν ὀροφὴ τοῦ δωματίου. Νοτιότερα, καὶ σὲ ἀπόσταση μόλις 12 ἐκ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου (cont. 1058), σώζεται κατὰ χώραν ὀκταγωνικὸς κίονας διαμ. περ. 25 ἐκ. καὶ ὕψ. 42 ἐκ. Τὸ ἀρχικὸ ὕψος τοῦ κίονα, ὅπως καὶ ἡ χρῆση του, παραμένουν ἀγνωστα. Πάντως δὲν πρέπει νὰ εἶχε στατικὸ ρόλο δεδομένης τῆς ἐγγύτητάς του μὲ τὸν τοῖχο τοῦ δωματίου. Τέλος, στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιη χύτρα τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ., πιθανὸν στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τοίχους τοῦ δωμα-

3. Ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἦταν ὁ Martin Wells.

τίου ὁ δυτικός καὶ ὁ νότιος σώζονται καθ' ὅλο τὸ μῆκος τους, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ἀποσπασματικά. Ὁ δυτικός τοῖχος (cont. 1010), πού χωρίζει τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἀπὸ τὸν γῶρο μὲ τὸ πατητήρι στὰ δυτικά του, ὅπως καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου (cont. 524), ἔχουν μέσο πλάτ. 0.40-0.50 μ., καὶ μεικτὴ τοιχοποιία, ἀποτελούμενη ἀπὸ λιθοπλίνθους καὶ στρώσεις μικρότερων λίθων καὶ κεραμίδων μὲ κονίαμα ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Ὁ νότιος τοῖχος (cont. 1058), πλάτ. 0.5 μ., ἀλλὰ καὶ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πού ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθεῖ (cont. 1050), εἶναι κτισμένοι κυρίως μὲ λιθοπλίνθους. Ἡ πρόσβαση στὸ βόρειο δωμάτιο γινόταν ἀπὸ βόρεια ἢ καὶ ἀπὸ ἀνατολικά, ἂν καὶ δὲν ἔχει μέχρι στιγμῆς ἀποκαλυφθεῖ κατῶφλι.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νότιου δωματίου, διαστ. 4.3x5.8 μ., ἀποκάλυψε στρώμα κεραμίδων (cont. 1055), πάχ. 0.30 μ., καὶ ἀπὸ κάτω ἴχνη τοῦ δαπέδου πού, ὅπως καὶ στὸ βόρειο δωμάτιο, συνίσταται σὲ πατημένο γῶμα ἐπικαλυμμένο μὲ λεπτό, ὑπόλευκο κονίαμα. Τὸ δάπεδο ἐντοπίστηκε κυρίως στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς πού τὸ κάλυπτε χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. μ.Χ. Ἐκτὸς τῶν διαστάσεων του, πού εἶναι μεγαλύτερες, τὸ δωμάτιο αὐτὸ διαφέρει ἀπὸ τὸ βόρειο δωμάτιο καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοποιία του. Συγκεκριμένα ὁ δυτικός (cont. 1064) καὶ ὁ νότιος (cont. 1525) τοῖχος του, πάχ. 0.60 μ., εἶναι κατασκευασμένοι μὲ ἀργούς λίθους καὶ κονίαμα καὶ μὲ τὴ σποραδικὴ ἐνσωμάτωση παλαιότερων λίθινων μελῶν (διακρίνεται θραῦσμα ἰωνικοῦ κίονα καὶ γείσου). Ὁ τρόπος δομῆς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ συγκροτήματος πού ἀποκαλύψαμε πέρυσι, ἔτσι ὥστε νὰ μπορούμε νὰ τοὺς ἀποδώσουμε στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση. Στὸ δωμάτιο πού σκάψαμε φέτος δὲν βρήκαμε τὴ συνέχεια τῆς ἐγκατάστασης πού ἐντοπίσαμε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸν γῶρο ἀμέσως δυτικά τοῦ τοίχου 1064 καὶ πού εἴχαμε ταυτίσει μὲ ὑπόλειμμα ἀσβεστοκαμίνου. Ἄντ' αὐτοῦ, κοντὰ στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ φετινοῦ δωματίου ἀποκαλύψαμε ἀνοικτὸ ἀγωγὸ κατεύθυνσης Α.-Δ., ἀποτελούμενο ἀπὸ κεραμίδες (καλυπτῆρες τοποθετημένες ἀνάποδα), πού σώζονται σὲ μῆκος μικρότερο τῶν 3 μ. Ἡ προέλευση καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ παραμένουν ἄγνωστα, ὅπως καὶ ὁ ἀκριβὴς του ρόλος. Εἶναι πιθανὸ νὰ συνδέεται μὲ

τό (οἶνο)πισστήριο πού ἀποκαλύψαμε πέρυσι, ἀλλά κάποια στιγμή ἐγκαταλείφθηκε καί μέρος του καλύφθηκε ἀπό πρόχειρο τοίχιο. Ἡ πρόσβαση στό νότιο δωμάτιο πρέπει νά γινόταν ἀπό ἀνατολικά, ἀλλά μόνο τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (cont. 1050) σώζεται.

Στὴ νότια περιοχή τοῦ σκάμματος⁴ συνεχίσαμε πρὸς Α. τὴ διερεύνηση τῆς πιθανῆς διόδου μὲ τὸν ἀγωγὸ καί τὴν ἀποκάλυψη τοῦ νότιου (ἀναλημματικοῦ) τοίχου (cont. 1526), καθὼς καί τὴν ἀνασκαφὴ στρωμάτων Ν. αὐτοῦ τοῦ τοίχου. Ὡς πρὸς τὴν πιθανὴν διόδου, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (cont. 1542) καί τῶν ὑποκείμενων στρωμάτων (cont. 1544, 1548, 1550), πού χρονολογοῦνται στὸν 5ο καί 6ο αἰ. μ.Χ., ἀποκαλύψαμε μιὰ ἐπιφάνεια πακτωμένου χρώματος ἀναμειγμένου μὲ θραύσματα κεραμίδων, μικρὲς πέτρες καί βότσαλα (cont. 1551). Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ εἶναι κυρτὴ, καθὼς εἶναι ὑπερυψωμένη στὸ κέντρο σκεπάζοντας ἔτσι τοὺς καλυπτήριους λίθους τοῦ ἀγωγοῦ στὸν ἄξονα τῆς «διόδου». Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν πρόκειται γιὰ κάποιου εἶδους ὁδόστρωμα ἢ ἀπλῶς γιὰ μιὰ ἐπιφάνεια πού κάλυπτε τὸν ἀγωγό. Ἐυελπιστοῦμε ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Α. θὰ μᾶς βοηθήσει νά ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα. Μέχρι τότε, καί γιὰ λόγους ἀσφαλείας, ἀποφασίσαμε νά μὴν σκάψουμε χαμηλότερα ἐδῶ ἀλλὰ νά ἐπικεντρωθοῦμε στὰ νότια τοῦ τοίχου 1526 (εἰκ. 3). Ἐπειδὴ ἡ ἀνώτερη στρώση τοῦ δυτικοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τοίχου (cont. 1527), πού εἴχαμε ἀποκαλύψει πέρυσι καί ἀπετελεῖτο ἀπὸ θραύσματα κιόνων καί ἄλλων ἐπαναχρησιμοποιημένων λίθων, κινδύνευε ἀπὸ κατάρρευση, ἀποφασίσαμε νά τὴν ἀφαιρέσουμε ἔτσι ὥστε νά συνεχίσουμε ἀσφαλῶς τὴν ἀνασκαφὴ χαμηλότερα. Τὰ χαμηλότερα στρώματα (cont. 1547, 1553), πάχ. περ. 0.50 μ., χρονολογοῦνται στὴ μέση ρωμαϊκὴ περίοδο (2ος-4ος αἰ. μ.Χ.). Μὲ τὴν ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν στρωμάτων φάνηκαν δύο παράλληλοι τοῖχοι κατεύθυνσης Β.-Ν., κάθετοι στὸν τοῖχο 1526 καί παρόμοιας κατασκευῆς, δηλαδὴ μὲ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους πλάτ. 0.45 μ. Ὁ ἀνατολικότερος (cont. 1561), πού ἐκτείνεται πρὸς Ν. πέραν τῶν ὁρίων τῆς

4. Ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἦταν ὁ Nicola Nenci.

τομῆς, φαίνεται νὰ σχηματίζει γωνία μὲ τὸν τοῖχο 1526, ὀρίζοντας ἔτσι τὴ ΒΑ. γωνία ἑνὸς κτιρίου. Ἡ ΒΔ. γωνία αὐτοῦ τοῦ κτιρίου δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκαλυφθεῖ. Ἐπὶ πλέον, ἡ σειρὰ τῶν λίθινων ὀρθοστατῶν ποὺ συνθέτουν τὸν τοῖχο 1526 διακόπτεται σὲ ἀπόσταση μόλις 1 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία καὶ γιὰ μῆκ. 2.4 μ., καὶ τὴ θέση τους καταλαμβάνει μιὰ προφανῶς μεταγενέστερη τοιχοδομὴ ἀπὸ ἀργούς καὶ ἡμιλαξευμένους λίθους, στρώσεις κεραμίδων καὶ κονίαμα (cont. 1554). Χρειάζεται περισσότερη ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ χρονολογήσουμε αὐτὴν τὴν προσθήκη ἢ ἐπισκευὴ καὶ γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἐὰν βαίνει πάνω σὲ χαμηλότερο δόμο τοῦ τοίχου 1526. Πάντως, μιὰ μικρὴ συγκέντρωση ἀγγείων ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ τοίχου (cont. 1557) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτότοιχα κύπελλα, χρονολογεῖται στὸν ὕστερο 1ο - πρῶμο 2ο αἰ. μ.Χ. Τὸ τμήμα τοῦ τοίχου 1526 ἀκριβῶς δυτικὰ τῆς μεταγενέστερης προσθήκης σώζει δύο ζεύγη λιθοπλίνθων ποὺ συνδέονταν μὲ μεταλλικούς συνδέσμους σὲ σχῆμα διπλοῦ πέλεκου (πελεκίνους). Ὁ δυτικότερος ἀντίστοιχος τὸρμος ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἐνῶ ὁ ἀνατολικότερος ἐφέτος, ἐνισχύοντας τὴν πιθανότητα οἱ λίθοι αὐτοὶ νὰ βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση (καὶ ὄχι σὲ δευτέρη χρῆση) καὶ κατὰ συνέπεια ὁ τοῖχος στὸν ὁποῖο ἀνήκουν νὰ χρονολογεῖται στὰ πρωιμότερα ρωμαϊκὰ ἢ ἀκόμα καὶ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια.

Δυτικότερα, ἡ ἀφαίρεση τῆς ἀνώτερης, ἐτοιμόρροπης στρώσης τοῦ μεταγενέστερου τμήματος τοῦ τοίχου (cont. 1527) ἀποκάλυψε ἀκόμα περισσότερα ἐπαναχρησιμοποιημένα μέλη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν τὰ ἀποτμήματα δύο κιόνων, ἑνὸς δωρικοῦ καὶ ἑνὸς ἰωνικοῦ. Καθὼς ἡ βάση αὐτοῦ τοῦ τμήματος δὲν ἔχει ἀκόμα σαφῶς ἀποκαλυφθεῖ, ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς παραμένει ἀβέβαιη. Πάντως τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν πέρυσι σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ αὐτοῦ τοῦ τοίχου, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα σχεδὸν ἀκέραια (cont. 1529), χρονολογοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸν ὕστερο 1ο - πρῶμο 2ο αἰ. μ.Χ. Ἐὰν ἀληθεύει ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποτελεῖ δευτερογενῆ ἀπόθεση, ὅπως ὑποδεικνύει ἡ θέση τῶν ἀγγείων καὶ ὁ βαθμὸς διατήρησής τους, τότε ὁ τοῖχος 1527 πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Νοτίως τοῦ τοίχου 1526-1527 καὶ δυτικὰ τοῦ τοίχου 1562 ἀνασκάψαμε στρώματα τῆς

μέσης (cont. 1547: 2ος-4ος αἰ. μ.Χ.) καὶ πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου (cont. 1556: ὕστερος 1ος - πρώιμος 2ος αἰ. μ.Χ.). Στὸ τελευταῖο στρώμα (cont. 1556) βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση διατήρησης, μεταξύ τῶν ὁποίων πολλὰ λεπτότοιχα κύπελλα – προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου, ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὰ λίγα κακοψημένα παραδείγματα ποὺ ἐπίσης βρέθηκαν στὸ ἴδιο στρώμα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε τμηματικὰ ἐπιφάνεια πατημένου χρώματος (cont. 1558), ποὺ ἴσως ἀντιστοιχεῖ σὲ ὑπόλειμμα δαπέδου.

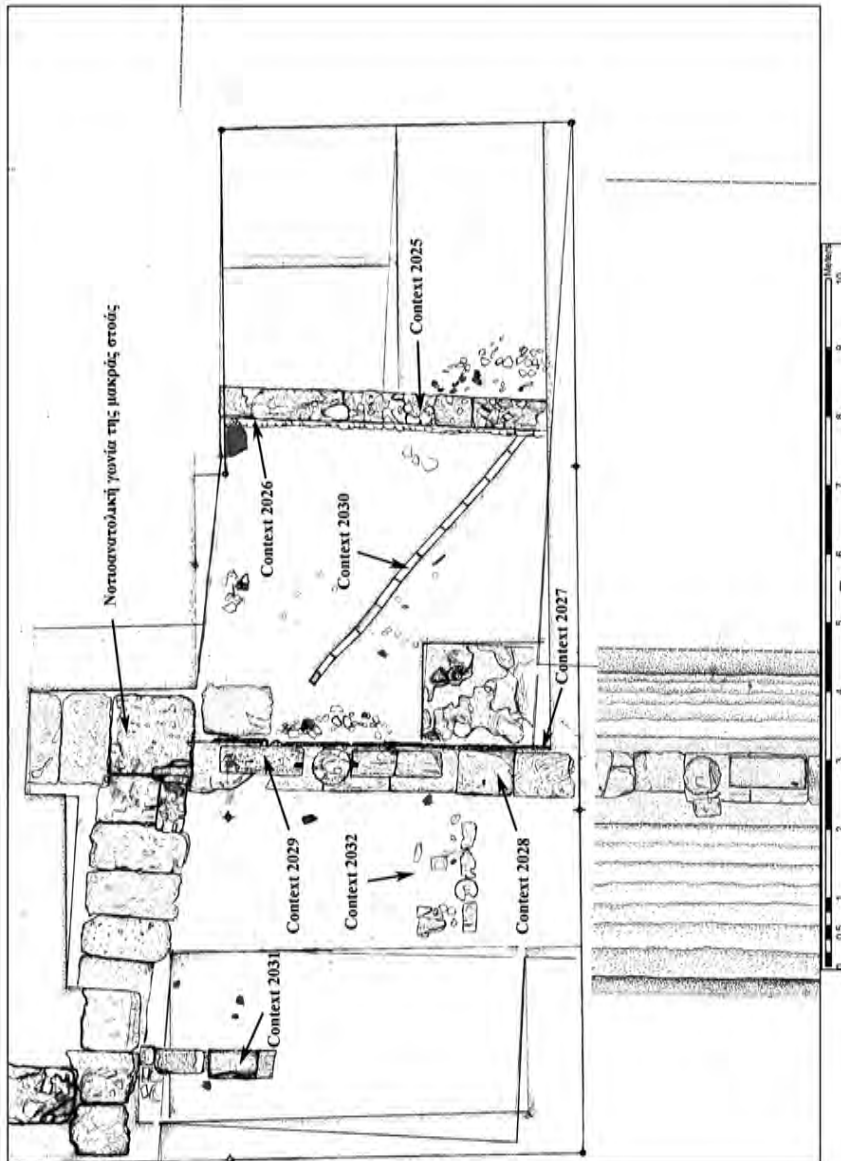
Χρειάζεται περισσότερη ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ νὰ χρονολογήσουμε μὲ βεβαιότητα τὸν τοῖχο 1526, ὅπως τὰ δύο μεταγενέστερα τμήματά του (cont. 1527 καὶ 1554), καὶ νὰ κατανοήσουμε τὴ σχέση αὐτοῦ τοῦ τοίχου μὲ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα πρὸς Ν. καὶ τὴν πιθανὴ δίοδο πρὸς Β. Μιὰ πιθανότητα μὲ βάση τὰ μέχρι τώρα στοιχεῖα εἶναι ὅτι στὴν ἀρχικὴ του φάση ὁ τοῖχος ἀποτελοῦσε τὴ βόρεια πλευρὰ ἐνὸς κτιρίου καὶ ὅτι τὰ κενὰ στὴ σειρά τῶν λιθοπλίνθων ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἀνοίγματα θυρῶν ποὺ ἀργότερα κλείστηκαν, ἔτσι ὥστε ὁ τοῖχος νὰ χρησιμεύσει ὡς τὸ νότιο ἀνάλημμα τοῦ ὑπερυψωμένου πλέον ὁδοστρώματος τῆς διόδου ποὺ διερχόταν κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς του.

Τὸ δεῦτερο σκάμμα⁵ ἀνοίχθηκε στὴ ΝΑ. γωνία τῆς στοᾶς μὲ διαστ. 5 (στὸν ἄξονα Β.-Ν.)×15 μ. (στὸν ἄξονα Α.-Δ.)⁶ (σχ. 3, εἰκ. 4). Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς ἦταν ἡ διερεύνηση τμήματος στυλοβάτη ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο τὸ 1951⁷ καὶ τῆς σχέσης του μὲ τὴ νότια στοά, καθὼς καὶ τῆς διερχόμενης ὁδοῦ ποὺ εἴχαμε ἀναγνωρίσει μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ καὶ γεωφυσικὴ ἔρευνα τῶν παρελθόντων ἐτῶν. Τὸ πρῶτο μας μέλημα ἦταν νὰ ἀπομακρύνουμε (μὲ τὴ βοήθεια ἐκσκαφέα) τοὺς σωροὺς τῶν χωμάτων τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ἔκταση καὶ τὸ βάθος τῆς τομῆς τοῦ Ὁρλάνδου ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ στυλοβάτη. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώμα-

5. Ὑπεύθυνος αὐτοῦ τοῦ σκάμματος ἦταν ὁ Matt Maher.

6. Ἡ ἀρίθμηση τῶν contexts αὐτοῦ τοῦ σκάμματος ἔγιναν μὲ ἀφετηρία τὸ 2000.

7. Α. Κ. Ὁρλάνδος, *Ἀνασκαφαὶ Σικυῶνος*, ΠΑΕ 1951, 1952, 188-189.

Σχ. 3. Τὸ δεύτερο σκάμμα ΝΑ. τῆς μακρᾶς στοᾶς (σχ. Α. Γούναρη).

τος τῆς παλαιᾶς τομῆς (cont. 2002, βάθ. περ. 1.50 μ., πλάτ. 0.70 μ.), συνεχίσαμε με τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἀδιατάρακτων πλέον στρωμάτων ἀνατολικά τοῦ στυλοβάτη. Με τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων (cont. 2003, 2004, 2005) ἀποκαλύφθηκε τοιχίο (cont. 2025) κατεύθυνσης Β.-Ν. καὶ πλάτ. 0.48 μ., κατασκευασμένο με ἀργούς λίθους καὶ κονίαμα καὶ με τὶς δύο πλευρές του (ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ) ἐπιχρισμένες με κονίαμα. Ὁ τρόπος κατασκευῆς καὶ ἡ μορφή αὐτοῦ τοῦ τοιχίου δὲν ταιριάζουν με ἀνάλημμα ἀρχαίας ὁδοῦ, πού συνήθως ἦταν κατασκευασμένο με λιθοπλίνθους ἢ ἡμίεργους λίθους. Ἐπὶ πλέον τὸ ὕψος του σὲ σχέση με τὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη (σώζεται περ. 0.4 μ. ψηλότερα) καὶ ἡ μικρὴ του ἀπόσταση ἀπὸ τὸν στυλοβάτη, δηλαδὴ 4.7 μ. ἔναντι τῶν 6+ μ. μᾶς τυπικῆς ἀρχαίας Σικυώνιας ὁδοῦ σύμφωνα με τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιφανειακῆς καὶ τῆς γεωφυσικῆς ἔρευνας, δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀνάλημμα ἀρχαίας ὁδοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀνατολικά αὐτοῦ τοῦ τοιχίου (cont. 2007) σὲ βάθ. περ. 0.50 μ. δὲν ἀποκάλυψε ἕγνη ἄλλου ἀναλήμματος κι ἔτσι ἀποφασίσαμε νὰ περιοριστοῦμε στὸν χῶρο δυτικὰ τοῦ τοιχίου. Ἐδῶ, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἐντοπίσαμε ἓνα στρώμα τεχνητῆς ἐπίχωσης (cont. 2006, 2009) πάχ. 0.5 μ., γεμάτο με θραύσματα κεραμίδων πού ὀρίζεται πρὸς Α. ἀπὸ τὸ τοιχίο 2025 καὶ πρὸς Δ. ἀπὸ τὸν στυλοβάτη (cont. 2029) καὶ χρονολογεῖται στὸν 5ο καὶ 6ο αἰ. μ.Χ.⁸ Μάλιστα τὸ ὕψος τοῦ τοιχίου ἀντιστοιχεῖ με τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῆς ἐπίχωσης, κάτι πού ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ ρόλος τοῦ τοιχίου στὰ ἀνατολικά καὶ τῶν λίθων πού τοποθετήθηκαν ἀργότερα πάνω στὸν στυλοβάτη στὰ δυτικὰ ἦταν νὰ συγκρατοῦν αὐτὴν τὴν ἐπίχωση. Ὁ λόγος τῆς ἐπίχωσης πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου τῆς ὁδοῦ στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια. Χαμηλότερα, συναντήσαμε ἓνα λεπτὸ στρώμα (cont. 2015), πάχ. περ. 15 ἐκ., με μικρὰ βότσαλα καὶ πολὺ μεγάλη πυκνότητα κεραμικῆς τῆς μέσης ρωμαϊκῆς περιόδου (2ος-4ος αἰ. μ.Χ. – τὰ ὑστερότερα ὄστρακα

8. Με βάση τὰ θραύσματα κεραμίδων πού μετρήσαμε καὶ ζυγίσαμε σὲ 1 μ.² τῆς ἐπίχωσης, ὑπολογίζουμε ὅτι τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα περιεῖχε τουλάχιστον 20,000 θραύσματα συνολικοῦ βάρους περισσότερο τῶν 3 τόνων.

είναι τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.), πάνω σὲ ἓνα ἐπίσης λεπτὸ στρώμα μὲ σαφῶς λιγότερα βότσαλα καὶ ἀραιότερη κεραμικὴ (cont. 2019), ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Μὲ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀποκαλύφθηκε ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη, καθὼς καὶ πήλινος ἀγωγὸς ποὺ διασχίζει τὴν ὁδὸ στὰ ἀνατολικά τοῦ στυλοβάτη. Ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη (cont. 2027) ἀποτελεῖται ἀπὸ λιθοπλίνθους ὕψ. 0.41 μ. καὶ μῆκ. 0.92 μ., μὲ ἀδρὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, δεδομένου ὅτι ἦταν ἀθέατες. Ὁ πήλινος ἀγωγὸς (cont. 2030), κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 κυλινδρικὰ στελέχη μῆκ. 0.47 μ. καὶ διαμ. 10 ἐκ., οἱ συνδέσεις τῶν ὁποίων εἶναι σφραγισμένες μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Προσεκτικὴ ἐξέταση τῆς βόρειας ἀπόληξης τοῦ στυλοβάτη (cont. 2028) ἔδειξε ὅτι ἓνα μικρὸ του τμήμα τοῦ ἀφαιρέθηκε γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τὸν ἀγωγό, κατὰ συνέπεια ὁ ἀγωγὸς εἶναι μεταγενέστερος τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς θεμελίωσής του (cont. 2027). Ἀντίθετα, στὸ ΝΑ. ἄκρο του ὁ ἀγωγὸς φαίνεται νὰ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὴ βάση (cont. 2026) τοῦ τοιχείου 2025, καὶ ἄρα εἶναι προγενέστερος τοῦ τοίχου 2026. Τὸ στρώμα μέσα στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ ἀγωγὸς (δὲν ἀναγνωρίσαμε τάφρο θεμελίωσης) εἶναι σκληρὸ μὲ λίγες προσμείξεις καὶ λιγοστὴ κεραμικὴ. Μὲ τὴν ἀφαίρεση μικροῦ τμήματός του πλευρᾶς 1.5 μ. στὴ ΝΔ. γωνία (cont. 1022) διαπιστώσαμε ὅτι πρόκειται γιὰ στρώμα κάλυψης τοῦ ἀνισόπεδου φυσικοῦ βράχου. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ ἀνακτῆθηκε ἀπὸ τὴ μικρὴ αὐτὴ τομὴ ἢ ὑστερότερη χρονολογεῖται στὸν 2ο-3ο αἰ. μ.Χ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος διακρίναμε τὸ ὄριο τῆς τάφρου θεμελίωσης τοῦ στυλοβάτη (cont. 2033) στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, πλάτ. 14 ἐκ. καὶ πᾶχ. 15 ἐκ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου σὲ μῆκ. 0.74 μ. (cont. 2023) ἀπέδωσε λίγα διαγνωστικὰ ὄστρακα τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου.

Δυτικὰ τοῦ στυλοβάτη (εἰκ. 5) ξεκινήσαμε ἀφαιρώντας τὰ διαταραγμένα στρώματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὁρλάνδου σὲ βάθ. 1.5 μ., ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὸ ἐπίπεδο τοῦ στυλοβάτη (cont. 2008)⁹. Μὲ

9. Πλέον γνωρίζουμε ὅτι ἡ τομὴ τοῦ Ὁρλάνδου στὰ δυτικὰ τοῦ στυλοβάτη (cont. 2024) εἶχε πλάτος περίπου 2 μ.

τὴν ἀφαίρεση ἀποκαλύφθηκαν τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου κάθετου στὸν στυλοβάτη καὶ σὲ μῆκ. περ. 1.7 μ. (cont. 2032). Ὁ τοῖχος ἔχει πλάτ. 0.84 μ. καὶ στὴ δομὴ του διακρίνεται ἀπότμημα σπονδύλου κίονα προφανῶς σὲ δεύτερη χρήση. Συνεχίσαμε μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὑπόλοιπης τομῆς, δυτικὰ τῶν ὀρίων τῆς τομῆς τοῦ Ὁρλάνδου. Κάτω ἀπὸ τὰ ἀνώτερα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαταραγμένα στρώματα (cont. 2012, 2018) ἀποκαλύφθηκε τοῖχος κατεύθυνσης Β.-Ν., κάθετος στὴ νότια πλευρὰ τῆς μεγάλης στοᾶς. Ὁ τοῖχος (cont. 2031) διακρίνεται σὲ μῆκ. 2 μ. καὶ τὸ πλάτος του ὑπολογίζεται σὲ 0.8 μ., ἂν καὶ μόνο ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ, ἀποτελούμενη ἀπὸ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους, διακρίνεται καθαρὰ σὲ αὐτὸ τὸ στάδιο. Εἶναι πιθανὸν ὁ τοῖχος 2031 νὰ εἶναι ὁ πίσω τοῖχος τῆς στοᾶς ὅπου θὰ ἀνήκε ὁ στυλοβάτης, ἀλλὰ μόνο ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ βάθος μπορεῖ νὰ τὸ ἐπιβεβαιώσῃ. Τότε μόνο θὰ ἐξακριβωθεῖ καὶ ἡ σχέση αὐτῆς τῆς στοᾶς μὲ τὴ μεγάλη στοὰ στὰ βόρεια τῆς, ἀλλὰ ἤδη φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερη, καθὼς τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου 2031 πατᾶ πάνω στὰ θεμέλια τῆς μεγάλης ἑλληνιστικῆς στοᾶς.

Μὲ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα μποροῦμε νὰ ἀνασυνθέσουμε τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὡς ἑξῆς: Στὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο κατασκευάστηκε δωρικὴ στοὰ προσανατολισμοῦ Β.-Ν., κάθετα στὴ μεγάλη ἑλληνιστικὴ στοὰ. Τὸ πλάτος τῆς στοᾶς ὑπολογίζεται σὲ περ. 5 μ., ἐνῶ τὸ μῆκος τῆς παραμένει ἄγνωστο. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν θεμελίων τοῦ στυλοβάτη τῆς (cont. 2027) ἀπὸ ἡμίεργους κροκαλοπαγεῖς λίθους ὕψ. 0.41 μ. κάθετα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου τῆς μεγάλης στοᾶς ἀνοίχθηκε τάφος πλάτ. περ. 1 μ. Ὁ ἴδιος ὁ στυλοβάτης (cont. 2028) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβεστολιθικούς λιθοπλίνθους μῆκ. 0.92, πλάτ. 0.65 καὶ ὕψ. 0.20 μ. Οἱ λίθοι αὐτοὶ φέρουν βαθμιδωτὲς ἐντομὲς στὸ κάτω μέρος τους, καὶ πιθανὸν βρίσκονται σὲ δεύτερη χρήση. Ὁ σπόνδυλος δωρικοῦ κίονα πού ὀρθώνεται ἀνάμεσα στοὺς (μεταγενέστερους) ὀρθοστάτες πιθανὸν νὰ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κιονοστοιχία. Ἀνατολικὰ τοῦ στυλοβάτη, κάτω ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἐπίχωση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, δὲν βρέθηκαν σαφῆ ἴχνη ὁδοστρώματος, ὅπως θὰ περιμέναμε. Ἡ πιθανότητα ἑνας λίθος, πλάτ. 0.75 μ., μῆκ. 0.97 μ. καὶ ὕψ. μόλις 0.16 μ., πού σώζεται στὴ ΒΔ. γωνία τῆς ὁδοῦ καὶ στὸ

ἴδιο ἐπίπεδο μὲ αὐτὸ τῆς ἐδράσης τοῦ στυλοβάτη, νὰ ἀνήκει στὴν πλακόστρωση τῆς ὁδοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ, ἀλλὰ προσκρούει στὸ γεγονός ὅτι δὲν βρέθηκαν στὸ ὑπόλοιπο σκάμμα ἴχνη τάφρων παραβίασης παρόμοιων λίθων. Δὲν εἶναι σαφές τί ἀπέγινε τὸ ὁδόστρωμα τῆς ὁδοῦ, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ὁ στυλοβάτης ἦταν τὸ δυτικὸ ὄριό της. Τὸ ἀνατολικὸ της ὄριο εἶναι πιὸ προβληματικό, καὶ μόνο ἡ ἀνασκαφὴ ἀνατολικά τοῦ ὑστερότερου τοιχίου (cont. 2025) μπορεῖ νὰ διασαφηνίσει τὴν κατάσταση. Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς κιονοστοιχίας πού ἔφερε, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοιχίου 2025, τοποθετήθηκε ὁ πῆλινος ἀγωγός, μᾶλλον ὑδρευτικός, ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῶν ἀρμῶν του, πού μετέφερε τὸ νερὸ ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Ὁ τοῖχος 2026 κατασκευάστηκε στοὺς μέσους ρωμαϊκοὺς χρόνους ἴσως γιὰ νὰ περιορίσει τὸ πλάτος τῆς ἀρχικῆς ὁδοῦ, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν ἀναγνωρίστηκε ὁδόστρωμα πού νὰ σχετίζεται μὲ τὴ μέση ρωμαϊκὴ φάση τῆς ὁδοῦ. Ἴσως νὰ καταστράφηκε κατὰ τὴ μεγάλη ἐπίχωση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων πού ἔγινε προφανῶς γιὰ νὰ ἀνυψωθεῖ ἡ στάθμη τῆς ὁδοῦ περισσότερο ἀπὸ 0.5 μ. Γιὰ τὴ συγκράτηση τῆς ἐπίχωσης πρὸς Δ. ἀφαιρέθηκαν λιθόπλινθοι ἀπὸ τὴν παρακείμενη μεγάλη στοὰ καὶ τοποθετήθηκαν ὡς ὀρθοστάτες πάνω στὸν στυλοβάτη, ἐνῶ τὸ τοιχίον 2025, πού κατὰ τὰ φαινόμενα κατασκευάστηκε τότε, χρησίμευσε ὡς ἀνάλημμα τῆς ἐπίχωσης στὰ ἀνατολικά. Ἡ ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς στοᾶς σημαίνει ὅτι στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους ἡ στοὰ εἶχε παύσει νὰ λειτουργεῖ καὶ τμήματά της χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ἄλλους σκοπούς, ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ τμήματος τοῦ 4ου δωματίου τῆς στοᾶς (ἀπὸ τὰ δυτικά). Ὁδόστρωμα ἢ ἐπιφάνεια πού νὰ σχετίζεται μὲ τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση δὲν βρέθηκε – προφανῶς καταστράφηκε ἀπὸ τὴ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους στοὺς νεώτερους χρόνους.

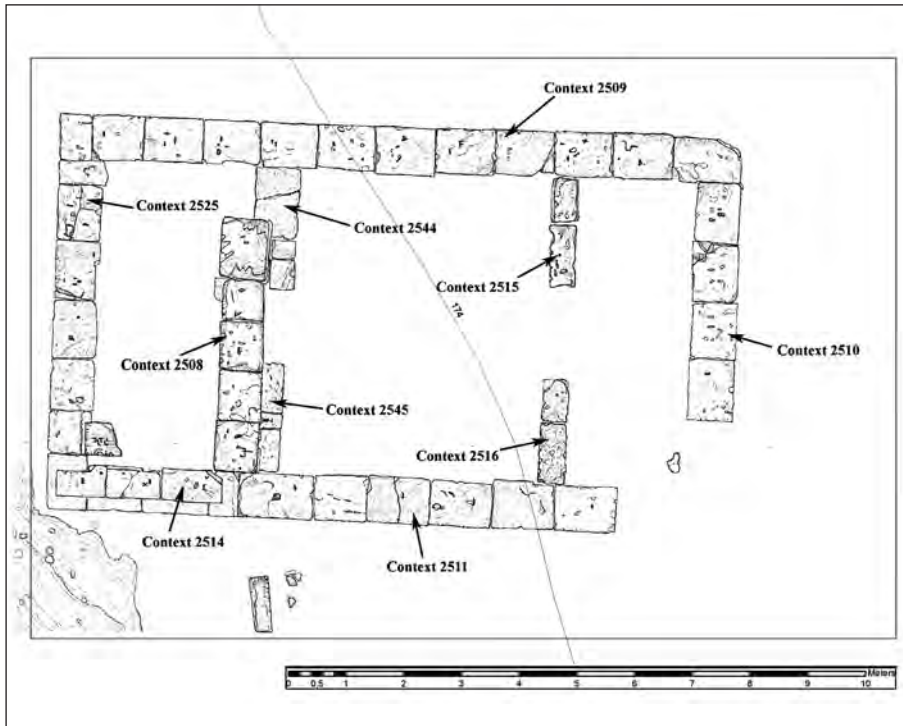
Βορειοδυτικὰ τῆς ἀγορᾶς (σχ. 1)

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀποσκοποῦσε στὴν ἀποκάλυψη ναόσχημου κτιρίου καὶ τμήματος μνημειακοῦ περιστυλίου πού εἶχαν ἀνι-

χνευθεῖ μετὰ τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα τῶν παρελθόντων ἐτῶν. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀνοίχτηκαν δύο ἀκόμα σκάμματα Β. τῆς παλαιστρας μετὰ διαστ. 10×15 μ. καὶ 24×15 μ. ἀντίστοιχα.

Τὸ τρίτο σκάμμα συμπεριέλαβε ὀλόκληρο τὸ κτίριο (σχ. 4, εἰκ. 6, 7)¹⁰. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος (cont. 2500), παχύτερο στὴ δυτικὴ ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σκάμματος, προχωρήσαμε μετὰ δοκιμαστικὴ τομὴ διαστ. 5×5 μ. στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ σκάμματος. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ δύο στρωμάτων (cont. 2501-2502) ποὺ ἀναγνωρίσαμε ὡς διαδοχικὲς ἐπιχώσεις ἀπὸ τὴ φυσικὴ διάβρωση τῆς πλαγιᾶς τῆς ἀκρόπολης στὰ δυτικὰ μετὰ ἐλάχιστα εὐρήματα, ἀποκαλύψαμε τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια ἐνὸς λίθου ποὺ σώζεται κατὰ χώραν. Ἀκολούθως ἀποφασίσαμε νὰ συνεχίσουμε τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ὑπόλοιπου σκάμματος μέχρι τὸ βάθος του (cont. 2502) ὑποβοηθούμενοι καὶ ἀπὸ μικρὸ ἐκσκαφικὸ μηχανήμα. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος αὐτοῦ (cont. 2503), ποὺ ἐπίσης ὀφείλεται σὲ φυσικὴ ἐπίχωση, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ ναοῦ (cont. 2511), καθὼς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ (cont. 2508). Ἡ λίγη κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε εἶναι κυρίως ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀλλὰ ἦταν ἀναμειγμένη μετὰ μεταγενέστερο ὑλικὸ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου. Τὰ στρώματα 2504-2507 φαίνεται νὰ εἶναι ξεχωριστὲς ἀποθέσεις κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σκάμματος, μετὰ κεραμικὸ ὑλικὸ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ κλασικὰ ἕως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ξεχωρίζουν τὰ στρώματα 2506 καὶ 2507 γιατί περιεῖχαν μικρὲς πέτρες καὶ θραύσματα κεραμίδων, ὅπως καὶ τὰ ὑποκείμενα στρώματα 2512, 2517-2519. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων 2507, 2528 καὶ 2536 στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ σκάμματος ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος μετὰ ἔχνη λάξευσης τῆς πλαγιᾶς, προφανῶς γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ, ἐνῶ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 2512 φάνηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ (cont. 2525). Ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ σκάμματος (cont.

10. Ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτοῦ τοῦ σκάμματος ἦταν ὁ Martin Wells.

Σχ. 4. Ἡ τρίτη τομή βορείως τῆς παλαίστρας (σχ. Α. Γούναρη).

2528, 2536 καὶ 2542) περισυλλέξαμε 10 νομίσματα πού δὲν ἔχουν ἀκόμα καθαριστεῖ, καθὼς καὶ ἀρκετὴ κεραμικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων μαζί μὲ λίγα ὄστρακα κλασικῶν χρόνων (κυρίως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Ἀνατολικότερα, μεταξύ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ναοῦ (cont. 2511) καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ σκάμματος, τὰ στρώματα (cont. 2530, 2537) ἀπέφεραν κεραμικὴ κυρίως ἐλληνιστικὴ, ἀνάμεικτη μὲ λίγα πρωιμότερα (κλασικά) ἀλλὰ καὶ ὑστερότερα (ρωμαϊκά) ὄστρακα.

Κατὰ μῆκος τῶν θεμελίων στὴ ΒΔ. πλευρὰ διακρίναμε ἓνα λεπτὸ στρώμα (cont. 2520), πάχ. 10 ἐκ., πού ἐρμηνεύσαμε ὡς γέμισμα μιᾶς πιθανῆς τάφρου ἀφαίρεσης (cont. 2521) τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Σημάδια διατάραξης τῶν ἀρχαιολογικῶν ὀριζόντων ἐντοπίσαμε καὶ χαμηλότερα: τὸ στρώμα 2529 στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ σκάμματος,

ὅπως καὶ τὸ ὑποκείμενο στρώμα 2538, περιεῖχαν ἄφθονη ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ μαζί με λίγα ὄστρακα τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου. Τὸ στρώμα (cont. 2513) μεταξύ τοῦ τοίχου 2525 καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ (cont. 2508) περιεῖχε ἀρκετὴ λατύπη, ἀλλὰ σχεδὸν καθόλου κεραμικὴ, καὶ πιθανὸν νὰ σχετίζεται με ἀπορρίμματα τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς μετασκευῆς τοῦ κτιρίου. Χαμηλότερα στὸν ἴδιο χῶρο τὸ χῶμα περιεῖχε πολλὰ βότσαλα καὶ μικρὲς πέτρες (cont. 2526), ποὺ ἴσως νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου. Ἡ κεραμικὴ εἶναι κυρίως ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀλλὰ στὸ ἴδιο στρώμα βρήκαμε καὶ λίγα πρῶμα ρωμαϊκὰ ὄστρακα. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὑποκείμενου στρώματος (cont. 2543) δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἀλλὰ θὰ συνεχιστεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ὁ βορειότερος λίθος τοῦ τοίχου 2508 ἀπουσιάζει, καὶ στὸ γέμισμα τῆς τάφρου παραβίασης ποὺ ἀναγνωρίσαμε (cont. 2534) βρήκαμε κεραμικὴ ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων με λίγα πρωιμότερα ὄστρακα, ποὺ ἴσως νὰ ὑποδεικνύει ὅτι ὁ λίθος ἀφαιρέθηκε ἐκείνη τὴν περίοδο.

Ἀνατολικά τοῦ τοίχου 2508 τὸ στρώμα 2527 περιεῖχε ἀνάμεικτη κεραμικὴ τῶν ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ χαμηλότερα (cont. 2539) ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων εἶναι σχεδὸν ἀμελητέος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος 2539 ἀποκαλύφθηκαν δύο τμήματα ἐγκάρσιου τοίχου (cont. 2544 καὶ 2545) κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 2508. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ στὴν πρώτη φάση τοῦ ναοῦ. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ δύο τμήματα (τοῖχοι 2515 καὶ 2516) μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν στρωμάτων 2531 καὶ 2533. Τὸ ἀνώτερο στρώμα (cont. 2531) περιεῖχε κεραμικὴ ἀνάλογη τοῦ στρώματος 2527 στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σηκοῦ. Στὸ κατώτερο στρώμα (cont. 2533) ὅμως βρήκαμε πολλὴ κεραμικὴ, κυρίως ἑλληνιστικὴ ἀλλὰ καὶ ὑστερότερων περιόδων (μέχρι τὴν ὑστερορρωμαϊκὴ), σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸ στρώμα 2539 στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σηκοῦ, ὅπου δὲν βρήκαμε σχεδὸν καθόλου ὄστρακα.

Μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ (cont. 2510) καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρίου τοῦ σκάμματος τὸ στρώμα 2540, ποὺ εἶναι ἀντίστοιχο τοῦ στρώματος 2537 κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ σκάμματος, εἶναι

φυσική επίχωση με ώς επί τὸ πλεῖστον ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀνάμεικτη με ρωμαϊκὴ, κυρίως τῆς ὕστερης περιόδου. Τὸ ἀντίστοιχο στρώμα κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ σκάμματος εἶναι τὸ 2541, ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Ν. μέχρι τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ (cont. 2509).

Τὸ συνολικὸ πάχος τῶν στρωμάτων ποὺ ἀνασκάψαμε αὐτὴν τὴν περίοδο κυμαίνεται λόγῳ τῆς ἀρχικῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ περ. 1.2 μ. στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ σκάμματος ἕως 0.5 μ. στὴ ΒΑ. του γωνία. Τὸ κτίριο ποὺ ἀποκαλύφθηκε εἶναι τριμερὲς με διαστ. 11.8 μ. στὸν ἄξονα Α.-Δ. καὶ 6.8 μ. στὸν ἄξονα Β.-Ν. Μέχρι στιγμῆς ἔχουμε ἀναγνωρίσει τρεῖς φάσεις: στὴν πρώτη ἀνήκουν οἱ τοῖχοι 2525, 2509, 2510, 2511, 2514, 2515, 2516, 2544 καὶ 2545. Οἱ πρῶτοι τέσσερις πιθανότατα ἀντιστοιχοῦν στὴν εὐθυντηρία τοῦ ναοῦ καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους, μέσου μήκ. 0.9-1 μ. καὶ μέσου πλάτ. 0.7-0.8 μ. ἴδιες διαστάσεις ἔχουν καὶ οἱ λίθοι τοῦ δυτικῶν τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἀλλὰ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος (cont. 2515, 2516) εἶναι στενότερος, με λίθους πλάτ. 0.4 μ. Σαφῆ ἴχνη λάξευσης με ξοῖδα εἶναι ὄρατὰ στὶς ἐπιφάνειες τῶν περισσώτερων λίθων. Ἐντεκα λίθοι τῆς ἐξωτερικῆς θεμελίωσης τοῦ ναοῦ φέρουν τεκτονικὰ σημεῖα με τὴ μορφή γραμμῶν τῆς ἀλφαβήτου, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται τὰ Α, Β, Γ, Δ, Ε, Θ καὶ Ι (εἰκ. 8α-δ). Ἡ ἀλφαβητικὴ ἀλληλουχία τους ἐπιβεβαιώνει ὅτι οἱ λίθοι βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἀντίθετα στοὺς λίθους ποὺ ὀρίζουν τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ σηκοῦ δὲν διακρίνονται τέτοια σήματα. Ἐπίσης ἀρκετοὶ λίθοι φέρουν μογλοβόθρια γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λίθων τοῦ ἀνώτερου δόμου. Ὁ δόμος αὐτὸς φαίνεται νὰ σώζεται κοντὰ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ κτιρίου καὶ σὲ μῆκος μόλις 2.8 μ. (cont. 2514). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς λίθους, πλάτ. 0.55 μ., ποὺ φέρουν ὀριζόντια ἐντομὴ (πατούρα) στὸ κάτω μέρος τους.

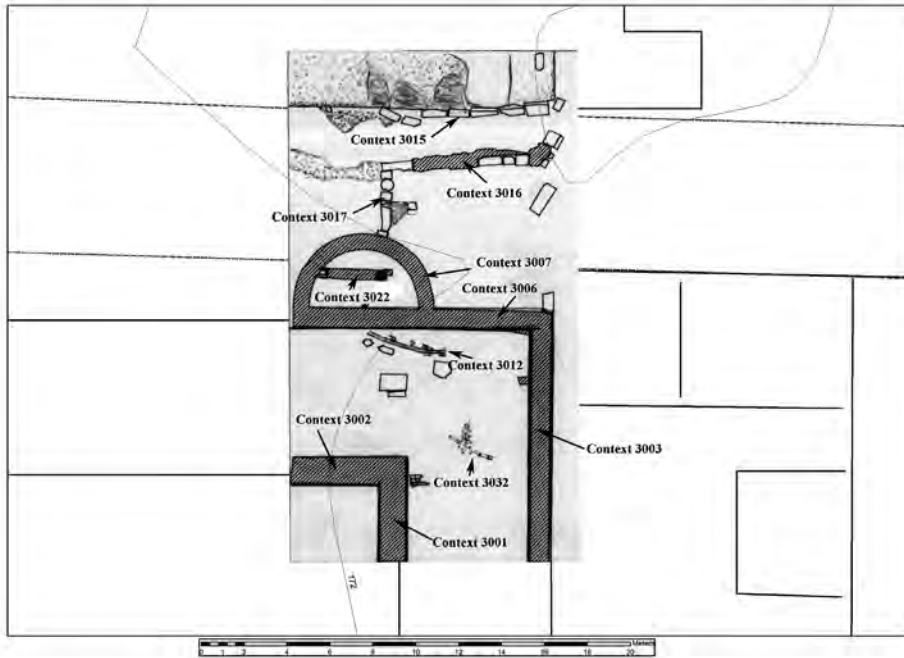
Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ γιὰτὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεθεῖ τάφροι θεμελίωσης, ἴσως γιὰτὶ βρίσκονται ἀκόμα χαμηλότερα. Ἡ πρωιμότερη κεραμικὴ εἶναι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ σχετικὰ ἀφθονεῖ ἡ κεραμικὴ τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἡ πιθανότητα ὁ ναὸς νὰ ἰδρῦθη αὐτὴν τὴν περίοδο συνάδει καὶ με τὴ μορφή τῶν γραμμῶν στοὺς λίθους τῆς θεμελίωσης, ποὺ χρονολογοῦν-

ται ἀσφαλῶς μετὰ τοὺς ἀρχαίκοις καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς ρωμαίκοις χρόνους¹¹.

Οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις χρονολογοῦνται στοὺς πρώιμους ρωμαίκοις καὶ στοὺς ὑστερορωμαίκοις χρόνους βάσει τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου πὸν βρέθηκε στὶς τάφρους παραβίασης τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ κτιρίου (cont. 2520) καὶ τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ τοίχου 2508 (cont. 2534), ὅπως καὶ στὰ στρώματα πὸν ἀνασκάψαμε ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ. Ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν μεταγενέστερων ἀναμοχλεύσεων δὲν ἐντοπίσαμε κλειστά στρώματα, στρώμα καταστροφῆς ἢ ἐγκατάλειψης τοῦ ναοῦ, οὔτε βέβαια δάπεδα. Ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα δεδομένα φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἀποδομήθηκε γιὰ ἄγνωστους λόγους στοὺς πρώιμους ρωμαίκοις χρόνους καὶ ὅτι τουλάχιστον ἡ δυτικὴ του πλευρὰ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου 2508, πὸν βαίνει ἐπὶ τῶν πρωιμότερων θεμελίων 2544 καὶ 2545. Μάλιστα οἱ λίθοι τοῦ τοίχου αὐτοῦ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ διαστάσεις τους, τὸ ἄπεργο κάτω μέρος τους καὶ τὰ μοχλοβόθρια στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά τους, ὅπως καὶ τὸ ὅτι τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ τμήματος τῆς θεμελίωσης πὸν ἔχει ἀφαιρεθεῖ (ἀπὸ τὴ ΝΑ. γωνία τοῦ κτιρίου καὶ ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ) συμπίπτει μὲ τὸ μῆκος τοῦ νέου αὐτοῦ τοίχου (2508). Ὁ βορειότερος λίθος αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἀφαιρέθηκε στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια μαζί πιθανὸν καὶ μὲ ἄλλους λίθους. Αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ τρίτη καὶ τελευταία φάση αὐτοῦ τοῦ κτιρίου.

Βάσει τῆς κάτοψης τοῦ κτιρίου, πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ ναὸ, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε πότε ιδρύθηκε, ποιὸς ἦταν ὁ προσανατολισμὸς του καὶ ἀπὸ τοὺς δύο χώρους ἐκατέρωθεν ποιὸς ἦταν ὁ πρόναος καὶ ποιὸς ὁ ὀπισθόδομος.

11. Οἱ ἀσφαλῶς χρονολογημένες ἐπιγραφές τῆς Σικυῶνος εἶναι ἐλάχιστες καὶ κατὰ συνέπεια δὲν μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς συγκριτικὰ παραδείγματα. Σχετικὰ βέβαιη εἶναι ἡ χρονολόγηση τῶν λίθων τοῦ βουλευτηρίου, στὸν πρώιμο 3ο αἰ. π.Χ. πὸν φέρουν τεκτονικὰ σήματα. Ξεχωρίζει τὸ Β μὲ γωνιώδη ἡμικύκλια σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ καμπύλα ἡμικύκλια τοῦ ἴδιου γράμματος στὸν ναὸ πὸν ἀνασκάπτουμε. Οἱ λίθοι τοῦ μαρμάρινου στυλοβάτη τοῦ θεάτρου, πὸν ἐπίσης φέρουν τεκτονικὰ σήματα, εἶναι ἀσφαλῶς σὲ δεύτερη χρῆση.

Σχ. 5. Ἡ τέταρτη τομὴ ΒΑ. τῆς παλαιστρας (σχ. Α. Γούναρη). Μὲ γραμμὴ ἀποδίδεται ἡ ἐρμηνεῖα τῶν γεωφυσικῶν διασκοπήσεων γύρω ἀπὸ τὴν τομὴ.

Ἡ θέση καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ τέταρτου σκάμματος (24×15 μ.) καθορίστηκαν ἔτσι ὥστε νὰ συμπεριλάβουν τὴ γωνία τοῦ μεγάλου περιστυλίου καὶ τμῆμα τῆς ὁδοῦ ποὺ διερχόταν στὰ βόρεια του, ἀμφότερα ἀγνωρισμένα μὲ βάση τὴ γεωφυσικὴ διασκόπηση (σχ. 5, εἰκ. 9). Ἡ περιοχή τοῦ σκάμματος ἔχει ἀπαλὴ κατωφέρεια ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Γιὰ πρακτικούς λόγους τὴν χωρίσαμε σὲ τρεῖς ἰσομεγέθεις τομές, καθεμία διαστ. 8×15 μ.¹² Στὸ νότιο μισὸ τοῦ σκάμματος ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφα-

12. Στὴ νότια καὶ κεντρικὴ τομῆ, ποὺ καλύπτουν τὸ κτίριο, καταγράψαμε τὰ cont. μὲ ἀφετηρία τὸ 3000, ἐνῶ στὴ βόρεια ποὺ καλύπτει τὴν ὑποθετικὴ ὁδὸ μὲ ἀφετηρία τὸ 3500. Ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς νότιας τομῆς ἦταν ὁ Nicola Nenci, τῆς κεντρικῆς ἡ Susan-Marie Price καὶ τῆς βόρειας ὁ Matt Maher.

νειαικοῦ στρώματος (cont. 3000), ἀποτέλεσμα ἀλλεπάλληλων φυσικῶν ἀποθέσεων χρώματος ἀπὸ τῆ διάβρωση τῆς πλαγιᾶς στοὺς νεώτερους χρόνους, ἀποκάλυψε τοὺς τοίχους 3001-3002 καὶ 3003-3006, ποὺ σχηματίζουν ὀρθές γωνίες καὶ ἀνήκουν στὸ συγκρότημα ποὺ εἶχαμε ἀνιχνεύσει μὲ τῆ γεωφυσικὴ διασκόπηση (εἰκ. 10). Οἱ τοῖχοι 3001-3002, πάχ. 1.2 μ., εἶναι κτισμένοι ἐσωτερικὰ μὲ opus caementicium (ἀργοὶ λίθοι, θραύσματα κεραμίδων καὶ κονίαμα) καὶ φέρουν ἐξωτερικὴ ἐπένδυση ἀπὸ ἡμιλαξευμένους μικροὺς λίθους καὶ κονίαμα. Οἱ τοῖχοι 3003-3006, εἶναι παρόμοιας κατασκευῆς, ἀλλὰ ἔχουν μικρότερο πάχος (0.9-1.1 μ.) καὶ ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐπένδυση φαίνεται νὰ εἶναι λιγότερο προσεγμένη. Στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ σκάμματος ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀποκάλυψε μιὰ ὑπόλευκη καὶ σχετικὰ σκληρὴ ἐπιφάνεια (cont. 3005) ποὺ ἀποφασίσαμε νὰ διατηρήσουμε τουλάχιστον μέχρι νὰ ἐπεκτείνουμε τὸ σκάμμα πρὸς Ν. καὶ Δ. στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ἡ ἀνασκαφὴ μεταξὺ τῶν τοίχων 3001-3002 καὶ 3003-3006, δηλαδὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑποθετικοῦ στωικοῦ κτιρίου, ἀποκάλυψε τρεῖς παράλληλους πῆλινους ἀγωγούς (cont. 3012) κοντὰ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου 3006. Τὰ σωζόμενα τμήματα, ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ Δ.-ΒΔ. πρὸς Α., ἔχουν συν. μῆκ. περ. 4 μ. καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ πῆλινα, κυλινδρικὰ στελέχη, μῆκ. 0.57 μ. καὶ διαμ. 12-14 ἐκ. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῶν ἀγωγῶν, σῶζονται τρεῖς λίθοι τοποθετημένοι σὲ σειρά, ποὺ ἴσως ἀνήκουν σὲ τοιχίον προστασίας καὶ ὑποστηρίξεως τῶν ἀγωγῶν σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο. Ὁ προορισμὸς τῶν ἀγωγῶν παραμένει ἄγνωστος, ἀλλὰ πρὸς τὰ Δ.-ΒΔ. ἓνας τουλάχιστον περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 3006 καὶ συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὴν ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ ἐντοπίστηκε στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τῆς (cont. 3028). Διατηρήσαμε τὸ στρώμα τῶν ἀγωγῶν καὶ συνεχίσαμε χαμηλότερα στὸν ὑπόλοιπο χῶρο ποὺ ὀρίζουν ἐξωτερικὰ οἱ τοῖχοι 3003-3006 καὶ ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι 3001-3002. Ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα 2013 ἀνακτήσαμε σχετικὰ λίγη κεραμικὴ, ποὺ χρονολογεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους μὲ λίγα ὄστρακα τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Χαμηλότερα, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν στρω-

μάτων 3026 και 3027 αποκάλυψε τήν επίπεδη ανώτερη επιφάνεια ὀρθογώνιου λίθου, διαστ. 1×0.75 μ., τοποθετημένου μεταξύ τῶν τοίχων 3006 και 3002. Στή νότια πλευρά του ἐφάπτεται μικρότερος λίθος. Οἱ λίθοι δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καθ' ὄλο τὸ πάχος τους, και κατὰ συνέπεια εἶναι ἀκόμα ἀσαφές σὲ τί χρησίμευαν. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ βάση ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἢ γιὰ ὑπόλειμμα πλακόστρωσης, ἀλλὰ μόνο ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς μπορεῖ νὰ ἀποσαφηνίσει τὸν ρόλο τους. Ἀνατολικότερα, ἀποκαλύφθηκε τμήμα πῆλινης σωλήνωσης (cont. 3032), συν. μήκ. 2.3 μ., πού διακόπτεται ἀπὸ ἓνα μικρὸ στρῶμα λογάδην λίθων και κεράμων. Ὁ ἀγωγὸς ἔχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και ἀποτελεῖται ἀπὸ πηλοσωλήνες διαφορετικοῦ μήκους ἀλλὰ σταθερῆς διατομῆς 12.5 ἐκ. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἔχει παρόμοια διάμετρο μὲ αὐτὴ τῶν ἀγωγῶν πού ἐντοπίσαμε πλησίον τοῦ τοίχου 3006, ἀλλὰ δὲν σχετίζεται μὲ αὐτοὺς καθὼς βρίσκεται 32 ἐκ. χαμηλότερα.

Τὸ ἂν ἡ «ἐξωτερικὴ» γωνία (τοῖχοι 3003-3006) και ἡ «ἐσωτερικὴ» γωνία (τοῖχοι 3001-3002) πού βρέθηκαν στὸ νότιο μισὸ τοῦ σκάμματος εἶναι μέρος τοῦ ἰδίου κτιρίου δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιβεβαιωθεῖ, ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν βάσει τῆς τοιχοδομίας και τῆς χωροτακτικῆς τους σχέσης. Πότε κτίστηκαν αὐτοὶ οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπίσης ἀσαφές και μόνο ἡ ἀνασκαφὴ βαθύτερων στρωμάτων μπορεῖ νὰ τὸ διαλευκάνει. Τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ ἐπιχρίσματος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τοίχου 3002, και τὸ ἐπίπεδο τῆς σωλήνωσης κοντὰ στὸν τοῖχο 3006 εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς στάθμης ἑνὸς δαπέδου ἀπὸ πατημένο χῶμα, πού ὅμως δὲν ἐντοπίστηκε. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἦταν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας πού ἐντοπίσαμε στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ σκάμματος, δηλαδή μόλις λίγα ἑκατοστὰ ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια, και κατὰ συνέπεια νὰ καταστράφηκε ἀπὸ τὴ συνεχῆ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους παραμένει ἀνοιχτό. Χαμηλότερα βρισκόταν ἄλλο, προγενέστερο δάπεδο, πού ἴσως σχετίζεται μὲ τὸν λίθο πού ἐντοπίσαμε κατὰ χώραν μεταξύ τῶν τοίχων 3006 και 3002, ἂν και δὲν βρέθηκε στρῶμα καταστροφῆς. Στὴν ὑστερότερη φάση ἀνήκει πιθανὸν και ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα (cont. 3007), δεδομένου ὅτι οἱ ἀπολήξεις της δὲν δένουν μὲ τὸν τοῖχο 3006, και ὅτι ἡ ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου

3006 (περ. 167.5 μ.) δὲν φέρει ἴχνη κατωφλιοῦ τῆς εἰσόδου στὴν ἐξέδρα, πού σημαίνει ὅτι ἡ εἴσοδος τῆς βρισκόταν κατὰ τι ψηλότερα. Αὐτὸ εἶναι ἀκόμα μιὰ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ πατημένου χώματος στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ σκάμματος (167.67 μ.) ἴσως νὰ ἦταν καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τῆς τελευταίας φάσης τοῦ κτιρίου.

Ἡ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα (εἰκ. 11) πού ἀνοίγεται στὸν τοῖχο 3006 (cont. 3007), μέγ. ἀκτίνας 2.7 μ., εἶναι κτισμένη μὲ λογάδην λίθους, θραύσματα κεραμιδῶν καὶ κονίαμα μὲ ἐξωτερικὴ ἐπένδυση ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους καὶ κονίαμα (opus incertum)¹³. Τὸ μέσο πάχος τῆς (0.90 μ.) καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς εἶναι παρόμοιοι μὲ αὐτὰ τοῦ τοίχου 3006, ἀλλὰ ἡ ἐπαφὴ τῶν δύο ὑποδεικνύει ὅτι ἡ ἐξέδρα εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Τὰ στρώματα πού σκάψαμε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐξέδρας (cont. 3008 καὶ 3014) περιεῖχαν ἀρκετὴ κεραμικὴ κυρίως τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια προγενέστερα ὄστρακα. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀποκαλύφθηκε ὁ πῆλινος ἀγωγός (cont. 3028) στὴ ΝΔ. γωνία τῆς ἐξέδρας καὶ τμήμα πρωιμότερου τοιχαρίου (cont. 3022), πλάτ. 0.45 μ., παράλληλου μὲ τὸν τοῖχο 3006. Στὴ δομὴ τοῦ τοιχαρίου, πού εἶναι κατασκευασμένος πρόχειρα μὲ λίθους διαφόρων διαστάσεων καὶ χωρὶς κονίαμα, διακρίνονται καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση, μεταξύ τῶν ὁποίων μαρμάρινος ἀμφικιονίσκος τοποθετημένος ὀριζόντια. Εἶναι πιθανὸν τὸ ὄρατὸ μέρος τοῦ τοίχου νὰ εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη πάνω σὲ ἀρχαιότερα θεμέλια πού σώζονται χαμηλότερα. Σὲ κάθε περίπτωσιν ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶναι προγενέστερη τῆς κατασκευῆς τῆς ἐξέδρας. Τὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς ἐξέδρας βρέθηκε σὲ παχὺ στρώμα ἀκριβῶς ἀνατολικά τῆς ἐξέδρας (cont. 3009) μὲ κεραμικὸ ὕλικὸ πού χρονολογεῖται μέχρι τὸν 7ο αἰ. μ.Χ. Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ

13. Στὸ γέμισμα τοῦ τοίχου διακρίναμε καὶ λίγα κομμάτια ἀπὸ πίθους καὶ ἀμφορεῖς.

βρέθηκαν επίσης τμήμα κίονα και μία λιθόπλινθος, πού όπως και άλλα δύο τμήματα κίωνων πού αποκαλύφθηκαν στη βορειότερη τομή, είναι πιθανόν νά προέρχονται από τόν παρακείμενο τοίχο 3017¹⁴.

Βόρεια τῆς ἀψίδας τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (cont. 3010) ξεπερνοῦσε σὲ πάχ. τὸ 1 μ. καὶ περιεῖχε ὕλικὸ πολλῶν περιόδων, ἀπὸ τὴν πρώιμη ἑλληνιστικὴ μέχρι τὴ νεώτερη. Μὲ τὴν ἀφαίρεσή του ἀποκαλύφθηκε τὸ περίγραμμα τριῶν τοιχιῶν (cont. 3015-3017) (εἰκ. 12). Τὸ βορειότερο (cont. 3015), κατεύθυνσης Α.-Δ., σώζεται σὲ μῆκ. 7.80 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρά λιθοπλίνθων τοποθετημένων μὲ τὴ στενὴ τους πλευρὰ στὴ βάση, προφανῶς σὲ δεύτερη χρῆση. Τὸ σωζόμενο τμήμα δὲν εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένο — κάποιοι λίθοι ἔχουν μετατοπιστεῖ ἴσως ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ χώματος πού συγκρατοῦσαν καὶ ἄλλοι ἔχουν γείρει πρὸς Β. Ἀκριβῶς βόρεια τοῦ τοιχίου αὐτοῦ καὶ 40 περ. ἐκ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ἀποκαλύφθηκε σκληρὴ ἐπιφάνεια μὲ ἴχνη ὑπόλευκου κονιάματος, πού ἴσως ἀνήκει σὲ ὕστερη φάση τῆς ὁδοῦ πού ἀναζητοῦμε, ἀλλὰ χωρὶς συνέχιση (καὶ ἐπέκταση) τῆς ἀνασκαφῆς αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Ἐὰν ἰσχύει, τότε ὁ τοίχος 3015 θὰ λειτουργοῦσε ὡς τὸ νότιο ἀνάλημμα τῆς ὁδοῦ.

Παράλληλος πρὸς τὸν τοίχο 3015 πρὸς Ν. εἶναι ὁ τοίχος 3016, μῆκ. 6.83 μ., πού στὸ δυτικὸ ἄκρο του σχηματίζει ὀρθὴ γωνία μὲ τὸν τοίχο 3017. Οἱ δύο αὐτοὶ τοίχοι (3016 καὶ 3017) εἶναι προφανῶς σύγχρονοι καὶ κατασκευασμένοι κυρίως μὲ λίθινα μέλη προγενέστερων κτιρίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ξεχωρίζουν τμήμα κίονος μὲ ἀράβδωτο τὸ κατώτερο μέρος του, τρίγλυφος-μετόπη μεγάλων διαστ. (μῆκ. 1.41 μ., πλάτ. 0.46 μ., ὕψ. 0.92 μ.), ἓνα δεύτερο, μικρότερο τμήμα τριγλύφου-μετόπης, θραῦσμα τριγλύφου, τμήμα γείσου καὶ τμήμα ἐπιστυλίου. Δεδομένου ὅτι ἡ νότια ἀπόληξη τοῦ τοίχου 3017 ἐφάπτεται στὴν ἀψίδα

14. Τὰ μέλη αὐτὰ καταγράφηκαν (3024.01-04) καὶ τοποθετήθηκαν δυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς ἀγορᾶς (ὅπου ἡ Ἐφορεία ἔχει συγκεντρώσει καὶ ἄλλους ἀρχαίους λίθους).

τοῦ συγκροτήματος (cont. 3007) εἶναι πιθανὸ ὁ τοῖχος 3017, μήκ. 3.15 μ., νὰ χτίστηκε γιὰ τὴν ἀντιστήριξη τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ἀψίδας ἢ καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τοίχου 3016. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μόνον τὸ δυτικὸ ἥμισυ τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῆς ἐξέδρας σώζει κονίαμα μὲ ζῶνες ἐγγάρακτων διπλῶν γραμμῶν ποὺ σχηματίζουν ἀμελὲς ἀβακωτὸ μοτίβο, καὶ ὅτι τὸ διαχωριστικὸ σημεῖο εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου ὁ τοῖχος 3017 ἐφάπτεται τῆς ἐξέδρας. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ κονίαμα ἐφαρμόστηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου 3017 (καὶ 3016).

Τὰ στρώματα ποὺ ἀνασκάψαμε (cont. 3011, 3020, 3023) μεταξὺ τῆς γραμμῆς τοῦ τοίχου 3015 πρὸς Β., τῆς ἀψίδας (cont. 3007) καὶ τῶν τοίχων 3017 καὶ 3016 πρὸς Ν., συν. πάχ. 0.80 μ., ἀπέδωσαν ἄφθονο κεραμικὸ ὑλικό, κυρίως ἀλλὰ ὄχι ἀμιγῶς ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων. Ἀπὸ στρώματα ἐπίγωσης (cont. 3024, 3030) μεταξὺ τοῦ τοίχου 3016 πρὸς Β., τοῦ τοίχου 3017 πρὸς Δ. καὶ τῆς γωνίας τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος πρὸς Ν., προῆλθαν τὰ spolia ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω (μὲ ἀριθμὸ καταγραφῆς 3024.01, 02, 03, 04). Ἡ χρονολόγησις τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου 3016-3017 δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς καὶ ἡ χρῆσις του παραμένει ἀνιγματοειδής. Ἴσως νὰ λειτουργοῦσε μαζί μὲ τὸν παράλληλο τοῖχο 3015 (ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο τοιχιῶν εἶναι περίπου 1.7 μ.) ὡς σύστημα ἐγκιβωτισμοῦ μικροῦ χειμάρρου προερχόμενου ἀπὸ τὸ ἀνώτερο πλάτωμα, ἀλλὰ μόνον ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Δ. καὶ Α. μπορεῖ νὰ ἐλέγξει μιὰ τέτοια ὑπόθεσις. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ κατασκευὴ αὐτῶν τῶν τοιχιῶν (3015-3017) μαζί μὲ τὴν κονίασις μέρους τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῆς ἀψίδας (cont. 3007) ἀντιπροσωπεύουν τὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάσις στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σκάμματος. Οἱ κατασκευαστὲς τοὺς ἀντλήσαν τὰ ὑλικά δομῆς ἀπὸ προγενέστερα δημόσια κτίρια, ἴσως ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τίς στοᾶς ποὺ προϋπήρχαν ἐδῶ (ἀπ' ὅπου ἀσφαλῶς προέρχεται ὁ κίονας μὲ τὸ ἀράβδωτο κάτω μέρος του) καὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ τὸν ἀνασκαμμένο ἐλληνιστικὸ ναὸ στὰ ἀνατολικά, ὅπου μᾶλλον ἀνήκει τὸ εὐμέγεθες τμημα τρίγλυφου-μετόπης.

Κεραμική¹⁵

Στις περιοχές που άνασκάψαμε κατὰ τὸ 2014 συλλέξαμε καὶ καταγράψαμε μεγάλο ὄγκο κεραμικῆς. Τὰ πρωιμότερα δείγματα, πολὺ περιορισμένα σὲ ἀριθμὸ, εἶναι τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος στὰ ΒΔ. τῆς ἀγορᾶς. Πρόκειται κυρίως γιὰ ἀγγεῖα χοῆς καὶ πόσης, δηλαδὴ οἰνοχόες καὶ σκύφους, μὲ λίγα παραδείγματα ἀπὸ κοτύλες καὶ ὄλπες. Ἀπὸ τὰ σκάμματα αὐτὰ προέρχεται καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῆς ἑλληνιστικῆς κεραμικῆς πὺ εἶχαμε φέτος καὶ πὺ περιλαμβάνει διαφορὸς τύπους κανθάρων (one-piece, articulated καὶ cyma), ἐχίνοειδεῖς σκύφους, σκύφους μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση, πινάκια, μυροδοχεῖα, κύπελλα συμπεριλαμβανομένων αὐτῶν πὺ ἀναγνωρίστηκαν ὡς σικυώνια, κρατῆρες, mortaria, χύτρες, λοπάδες καὶ ἀμφορεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σικυώνιους.

Ἡ πλειονότης τῶν ὀστράκων καὶ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τῆς ρωμαϊκῆς καὶ ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου. Ἡ λεπτὴ κεραμικὴ περιλαμβάνει παραδείγματα ἀνατολικῆς sigillata Α καὶ Β, ἰταλικῆς sigillata, καθὼς καὶ κεραμικὴ Çandarli. Τὰ σκεύη τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου πὺ συναντήσαμε σὲ πολλὰ στρώματα εἶναι τὰ λεπτότοιχα κύπελλα, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἦταν τοπικὲς παραγωγές. Τὸ cont. 1556, στὸ νότιο μέρος τοῦ πρώτου σκάμματος (νοτίως τῆς στοᾶς), περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ τέτοιων ἀγγείων. Συχνὰ εἶναι τὰ κύπελλα τύπου Collarino, πὺ ἀπαντοῦν ἐπίσης στὴν Ἀθήνα, τὸ Ἄργος καὶ τὴν Κνωσό.

Οἱ πολυπληθέστερες κατηγορίες εὐρημάτων τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς περιόδου ἦταν, ὅπως ἀναμενόταν, ἡ χονδροειδῆς κεραμικὴ καὶ τὰ μαγειρικὰ σκεύη. Στὴν πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται οἱ λεκάνες μὲ ἐπίπεδη βάση, τοίχωμα πὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὀριζόντιο χεῖλος μὲ δύο ἀλακώσεις¹⁶ καὶ τέσσερες τύποι κρατῆρων πὺ βρίσκουν παράλληλα στὴν

15. Τὸ τμήμα αὐτὸ βασίζεται σὲ ἐκθέσεις τῶν καθηγητῶν Sarah James καὶ Scott Gallimore.

16. Πρβ. J. Hayes, *The Villa Dionysos excavations, Knossos: the pottery*, *BSA* 78, 1983, 108-109 type 1, εἰκ. 15.

Κόρινθο¹⁷. Τὰ μαγειρικά σκεύη αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι χύτρες καὶ λοπάδες, οἶνοχόες, πώματα καὶ τηγάνια (περισσότερα ἀπ' ὅ,τι στὴν περυσινὴ περίοδο). Οἱ χύτρες εἶναι διαφόρων τύπων¹⁸, τὸ ἴδιο καὶ οἱ λοπάδες¹⁹, ἐνῶ συχνές ἦταν καὶ οἱ οἶνοχόες μαγειρικοῦ πηλοῦ μὲ κυκλικὸ στόμιο.

Τὰ παραδείγματα πρώιμων ρωμαϊκῶν ἀμφορέων περιλαμβάνουν τοπικὲς παραγωγές πού προσιδιάζουν στὸν τύπο Dressel 25, ἀλλὰ καὶ εἰσηγμένους τύπους ἀπὸ τῆ βόρεια Ἀφρική (Africane 1, Africane 2), τὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο (Dressel 1, Dressel 2-4), καὶ τὴν Ἰσπανία (Beltran 2, Dressel 7-11), πού ὑποδεικνύουν οἰκονομικὲς σχέσεις τῆς Σικυώνας μὲ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο ἐκείνη τὴν περίοδο.

Τὰ παραδείγματα ἀγγείων τῆς ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὰ πού βρήκαμε πέρυσι. Πλέον συχνοὶ εἶναι τύποι Ἀφρικανικῆς ἐρυθροβαφοῦς κεραμικῆς (African Red Slip), πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 3ο ἕως τὸν 5ο αἰ. μ.Χ., σὲ ἀντίθεση μὲ ὑστερότερους τύπους πού ἀπαντῶνται σπάνια στὰ φετινὰ σύνολα. Ἐπίσης σπάνια εἶναι ἡ ὑστερορωμαϊκὴ C κεραμικὴ, πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ λίγα πινάκια τύπου 3. Ἀπὸ τοὺς τύπους ἀμφορέων αὐτῆς τῆς περιόδου, ὁ πλέον συνήθης εἶναι ὁ τύπος 2 (Late Roman 2). Ὅπως καὶ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἡ πολυπληθέστερη κεραμικὴ τῆς ὑστερορωμαϊκῆς περιόδου εἶναι ἡ μαγειρικὴ, μὲ τύπους χυτρῶν καὶ λοπάδων πού βρίσκουν παράλληλα στὴν Κόρινθο²⁰ καὶ ἄλλους συγγενεῖς τύπους πού παράγονταν στὴ Σικυώνα, ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ κακοψημένα καὶ ἀποτυχημένα παραδείγματα πού βρέθηκαν.

17. Πρβ. *Corinth XVIII.2* ἀρ. 261, 262, 271, 274.

18. Πρβ. Hayes 1983, 105 Type 2, *Corinth XVIII.2* ἀρ. 177, K. Slane, Two Deposits from the Early Roman Cellar Building at Corinth, *Hesperia* 55, 1986, 282 ἀρ. 22, 293 ἀρ. 96, K. Slane, Tetrarchic Recovery in Corinth: Pottery, Lamps, and Other Finds from the Peribolos of Apollo, *Hesperia* 63, 1994, 142 ἀρ. 48.

19. Πρβ. *Corinth XVIII.2*, 79-80 ἀρ. 168-169, Slane 1986, 293 ἀρ. 99.

20. Πρβ. K. Slane, G. Sanders, Corinth: Late Roman Horizons, *Hesperia* 74, 2005, 256 ἀρ. 1-35, 265 ἀρ. 2-40, 272 ἀρ. 3-30, 279 ἀρ. 4-27.

Ἐν κατακλειδί, ἡ ρωμαϊκὴ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἐνισχύει τὴν περυσινὴ διαπίστωση ὅτι οἱ εἰσαγωγεῖς χαρακτηρίζουν τὴν πρώιμη ρωμαϊκὴ περίοδο, ἐνῶ ἀντίθετα στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια οἱ κάτοικοι τοῦ πλατώματος χρησιμοποιοῦσαν κατὰ κόρον τοπικὰ κεραμικὰ προϊόντα.

Νομίσματα

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρήκαμε συνολικὰ 70 νομίσματα, ὅλα χάλκινα, ποὺ ἀκόμα δὲν ἔχουν καθαριστεῖ καὶ διαβαστεῖ.

Κάλυψη ἀνασκαμμένης περιοχῆς, καθαρισμός, τακτοποίηση εὐρημάτων

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης τῶν καταλοίπων οἱ τομὲς καλύφθηκαν μὲ γεωϋφασμα. Ἄφου πλύναμε τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς, ξεχωρίσαμε τὰ ὄστρακα πρὸς ἀποθήκευση ἀπὸ αὐτὰ ποὺ δὲν θὰ κρατήσουμε. Ἡ ἀποθήκευση τῶν ὀστράκων ἔγινε σὲ πλαστικὰ κιβώτια κατὰ ἀριθμὸ στρώματος, ποὺ τοποθετήθηκαν στὰ ράφια τῆς ἀποθήκης τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα ἀπορρίφθηκαν στὴν τομὴ τοῦ 4ου δωματίου τῆς νότιας στοᾶς τῆς ἀγορᾶς ποὺ ἀνασκάψαμε πέρυσι.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΩΛΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Τὸ προσωπικὸ ἦταν τεσσαρακονταμελές. Ἡ ἀνασκαφὴ διήρκεσε 6 ἐβδομάδες, ἀπὸ τὴ Δευτέρα 30 Ἰουνίου ἕως τὴν Κυριακὴ 10 Αὐγούστου 2014.

Ἡ δρ Sarah James, καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Colorado (Boulder), ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου καὶ ὁ δρ Scott Galimore, καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο Wilfrid Laurier (Καναδᾶς), μελέτησε τὴν κεραμικὴ τῶν ρωμαϊκῶν καὶ ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ δρ Ἀλέξανδρος Γούναρης (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) ἀνέλαβε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση μὲ τὴ

βοήθεια τῆς ἀρχιτέκτονος Ναταλί Dillon (Πανεπιστήμιο KU Leuven, Βέλγιο) καὶ τοῦ τοπογράφου Γιάννη Δρίτσα. Ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν τακτοποίηση τῶν εὐρημάτων στὴν ἀποθήκη ἦταν ἡ Kate Hickey (Πανεπιστήμιο τοῦ Colorado), ἐνῶ τὶς τομὲς ἐπέβλεψαν οἱ ἀκόλουθοι: δρ Matt Maher (Πανεπιστήμιο τοῦ Winnipeg, Καναδάς), δρ Susan-Marie Price (Πανεπιστήμιο τοῦ British Columbia), καθηγητῆς Martin Wells (Austin College, ΗΠΑ) καὶ Nicola Nenci (Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου). Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Μαρία Καραγιανοπούλου, Εἰρήνη Κλεισούρα, Εὐαγγελία Κολοφωτιᾶ, Ἑλένη Μακεδόνα, Εὐαγγελία Μακρῆ, Παρασκευὴ Μακρίδου, Ἡλιάννα Μανωλάκη-Βαρθολόμου, Ἑλένη Μιχαλῆ, Εὐμορφία Μουτσινᾶ, Ἑλένη Μπάρκουλη, Τριανταφυλλιά Μπουνταλᾶ, Ἀναστασία Παλιατσῆ, Ἑλένη Παπαδημητρίου καὶ Κωνσταντίνα Πουρσανίδου, ἡ ἀπόφοιτη ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Αἰγαίου Ἰωάννα Γεωργίου, ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Colorado Liz Cummings, οἱ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Winnipeg Sarah Brereton, Andrew Brown, Alexander Frovich, Cody Hodge, Alistair Mowat, Tiffany Okaluk, Danielle Rowe καὶ Everett Vun, καὶ ὁ φοιτητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κοπεγχάγης Philip Madsen. Ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν οἱ Χρῆστος καὶ Ἄγγελος Μουρίκης, Γιάννης Ντούλας, Ἀνδρέας καὶ Παναγιώτης Ρότσιος, Ἀλέκος Σαρανταυγᾶς, Κώστας Τσατσάνης καὶ Τάσος Τσόγκας.

Ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε χάρις στὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ δρ Charles K. Williams καὶ τοῦ 1984 Foundation (Philadelphia, ΗΠΑ), τοῦ Δήμου Σικυωνίων καὶ τῆς Περιφέρειας Πελοποννήσου, τοῦ Ἰδρύματος Κωστοπούλου, τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας καὶ τοῦ ζεύγους Nick καὶ Dawn Popielski (Atlanta, ΗΠΑ). Καθοριστικῆς σημασίας ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ δημάρχου Σικυωνίων κ. Σπύρου Σταματόπουλου, τοῦ περιφερειάρχου Πελοποννήσου κ. Πέτρου Τατούλη, καθὼς καὶ τοῦ τότε ἀντιπεριφερειάρχου Κορινθίας κ. Ἄγγελου Παπαγγελόπουλου, τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστοῦμε ιδιαίτερα. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἐπίσης στὶς Ἐκδόσεις Καταγράμμα, τὴν δρ Ἀννίτα Θεοχαράκη καὶ τὸν Τάκη Γιαννάκαινα.

Είχ. 1. Τὸ πρῶτο σκάμμα ἀπὸ Β.

Είχ. 2. Ἐποψη τῆς ὑστερορωμαϊκῆς ἀγροικίας ἀπὸ ΒΑ.

Εἰκ. 3. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ σκάμματος ἀπὸ ΝΑ.

Εἰκ. 4. Τὸ δεύτερο σκάμμα ἀπὸ Α. Διακρίνεται τὸ τοιχίο 2025 καὶ στὸ βάθος ὁ στυλοβάτης.

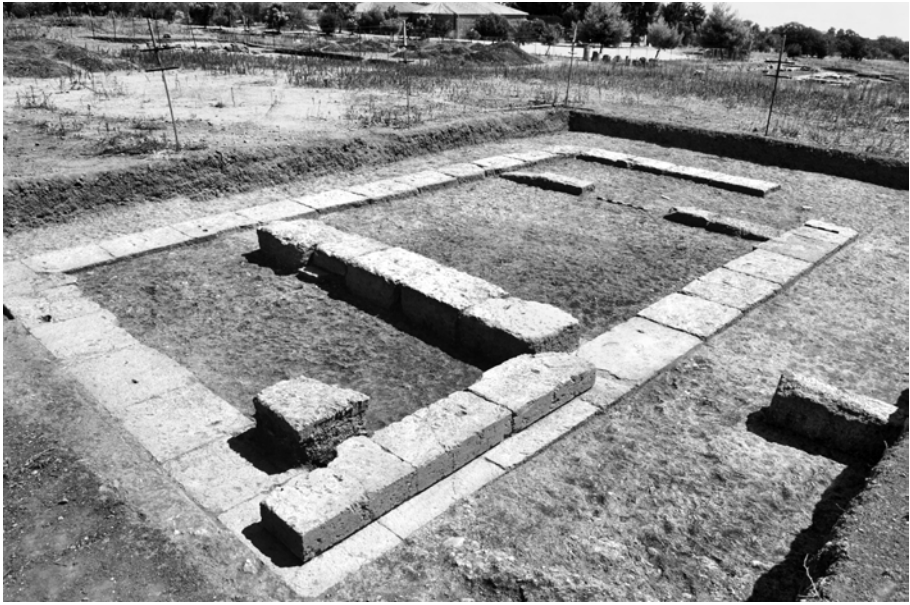

Είκ. 5. Τὸ ἀνασκαμμένο τμήμα δυτικά τοῦ στυλοβάτη ἀπὸ Β.

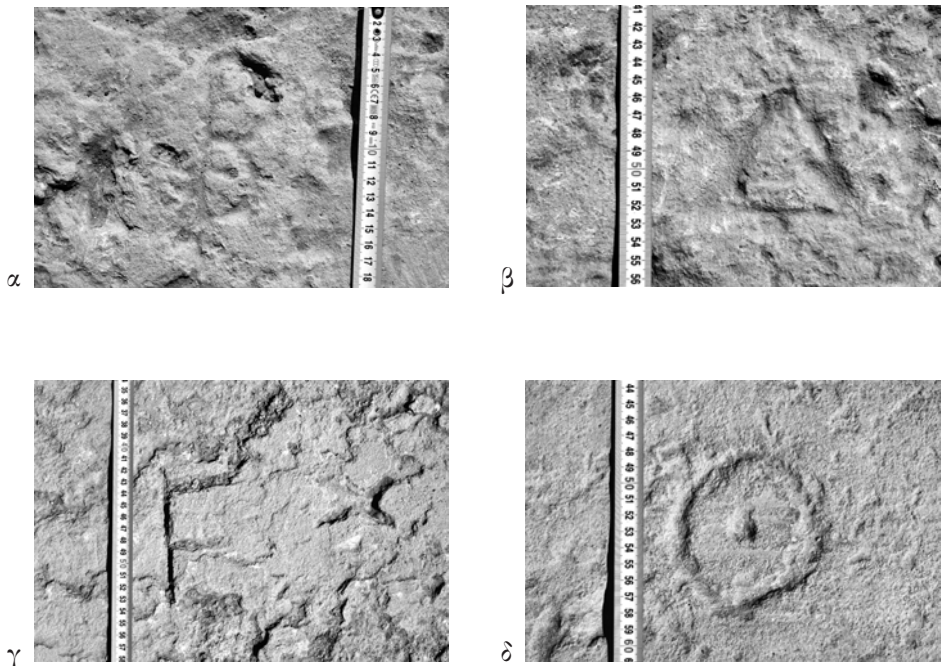

Είκ. 6. Τὸ τρίτο σκάμμα ἀπὸ ΝΑ.

Εἰκ. 7. Ὁ ναὸς ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 8α-δ. Οἰκοδομικὰ σήματα: τὰ γράμματα Β, Δ, Ε καὶ Θ σὲ πλίνθους θεμελίωσης τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 9. Τὸ τέταρτο σκάμμα ἀπὸ Β.

Εἰκ. 10. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ σκάματος ἀπὸ ΒΔ.

Εἰκ. 11. Ἡ ἡμικυκλική ἐξέδρα μετὰ τὰ ἴχνη προσιμότερου τοιχείου (cont. 3022) στὸ ἐσωτερικὸ τῆς (ἀπὸ Α.).

Εἰκ. 12. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ σκάματος ἀπὸ Α.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ ΘΗΒΩΝ

Ἡ διεξαγωγή τῆς νέας συστηματικῆς ἀνασκαφῆς στήν ἀκρόπολη τῶν ἀρχαίων Θηβῶν, Καδμεία, πραγματοποιήθηκε καί φέτος ὑπό τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος, μέ τῆ συνεργασία τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας¹. Ὅπως καί τὰ προηγούμενα χρόνια, ἔτσι καί κατὰ τῆ φετινῆ, τρίτη ἀνασκαφική περίοδο, οἱ ἐργασίες πεδίου διενεργήθηκαν στό διάστημα τῶν μηνῶν Ἰουνίου καί Ἰουλίου². Σύμφωνα μέ τὸ πενταετές ἐρευνητικό πρόγραμμα καί τίς ἀνασκαφικές ἐκθέσεις τῶν δύο προηγούμενων ἐτῶν, ἡ νέα διεπιστημονική ἐρευνα στόν κεντρικό χῶρο τῆς Καδμείας ἀποσκοπεῖ κατὰ κύριο λόγο στήν ὀριοθέτηση, ἀποκάλυψη, μελέτη καί ἀκριβῆ ἐπαναχρονολόγηση τοῦ κεντρικοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος καί τῶν παραρτημάτων τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῶν Θηβῶν.

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ πρώτη μακρόχρονη ἀνασκαφή μυκηναϊκῶν ἀρχαιοτήτων στή Θήβα διενεργήθηκε ἀπό τόν Ἄντ. Δ. Κεραμόπουλλο στήν ἀρχή τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ πρωτοποριακές καί ἐπίμονες ἐρευνες τοῦ Μακεδόνα ἀρχαιολόγου, πού προχωροῦσαν μέ πολλά διαλείμματα λόγω τῶν διαδοχικῶν πολεμικῶν συρράξεων καί ἄλλων σοβαρῶν πολιτικοστρατιωτικῶν γεγονότων, καλύπτουν χρονικά τίς τρεῖς πρώτες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰώνα (1906-1929). Σχεδόν ἀπό τήν ἑναρξή τους εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀποκάλυψη σπουδαίων μυκηναϊκῶν κτιρίων

---

1. Γιά τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στό τέλος τῆς ἐκθεσης.

2. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται γιά τήν οικονομική καί ἄλλη ὑποστήριξη τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὸ Ἰνστιτούτο Αἰγαιακῆς Προϊστορίας (INSTAP), τόν Ὅμιλο Ἑταιρειῶν Μυτιληναῖος, τόν Δῆμο Θηβαίων, τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας καί προσωπικῶς πρὸς τίς κυρίες Α. Χαραμῆ καί Δ. Οἰκονόμου.

στό κέντρο τής πόλης, καθώς και τμημάτων τῶν κυκλώπειων ὀχυρώσεων περιμετρικά τής ἀκρόπολης. Τότε διενεργήθηκε καί ἡ πρώτη ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀρκετῶν θαλαμωτῶν τάφων στή νεκροταφεῖα πού ἀπλώνονταν στοὺς λόφους γύρω ἀπὸ τὴν Καδμεΐα καί ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὑφίσταντο ἐνδημική, ἐξαντλητική σύληση³. Τὰ σπουδαῖα ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα καί τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν εὕρημάτων, ἀνάμεσά τους καί οἱ περίφημοι ἐνεπίγραφοι ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, ἀπέδειξαν ἀπὸ τότε ὅτι ἡ Θήβα καί μαζί τῆς ὀλόκληρη ἡ Βοιωτία ἀνῆκαν στίς κεντρικές περιοχές τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτορικοῦ πολιτισμοῦ⁴.

Ἀργότερα, στή μεταπολεμική πλέον περίοδο, καί μάλιστα ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί ἐφεξῆς, ἡ τοπική Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, ἀνταποκρινόμενη στίς ἐκάστοτε αἰτήσεις ἀνοικοδόμησης ἐκ μέρους ἰδιωτῶν ἢ παρακολουθώντας ἐκ τοῦ σύνεγγυς τίς ἐπεμβάσεις στή δίκτυα ὑποδομῶν τοῦ Δήμου, διεξήγαγε πολυάριθμες σωστικές ἀνασκαφές. Πολλές ἀπὸ αὐτὲς ἀπέδωσαν πλῆθος εὕρημάτων καί πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία καί τέχνη τῆς πόλης⁵. Ἡ οἰκονομική κρίση τῶν τελευταίων ἐτῶν περιόρισε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν οἰκοδομική καί τὴν οἰκονομική γενικά δραστηριότητα, καί συνεπῶς καί τίς ἀνασκαφές στήν πόλη καί τὴν περιφέρεια τοῦ νέου διευρυμένου Δήμου Θηβαίων.

3. Τὰ μυκηναϊκά νεκροταφεῖα τῶν Θηβῶν ἐπανεξετάστηκαν προσφάτως καί συνοπτικά. Βλ. Β. Ἀραβαντινοῦ, Ι. Φάππα, Τὰ μυκηναϊκά νεκροταφεῖα τῆς Θήβας: προκαταρκτικὸ σχέδιο μελέτης, στὸ Χρ. Λούκου, Ν. Ξιφαρᾶ, Κ. Πατεράκη (ἐπιμ.), *Ubi dubium ibi libertas, Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Φαράκλα* (Ρέθυμνο 2009) 87-123.

4. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἀ. Κεραμόπουλλου καί τῶν ἄλλων ἀρχαιολόγων στή Θήβα βλ. Β. Ἀραβαντινοῦ, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θηβῶν* (Ἀθήνα 2010). Τοῦ ἴδιου, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στή Θήβα: οἱ ἄνθρωποι καί τὰ ἀρχαία*, στὸ Β. Ἀραβαντινός, Ε. Κουντούρη, *100 Χρόνια Ἀρχαιολογικοῦ Ἔργου στή Θήβα. Οἱ πρωτεργάτες τῶν ἐρευνῶν καί οἱ συνεχιστές τους* (Ἀθήνα 2014) 1-57, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

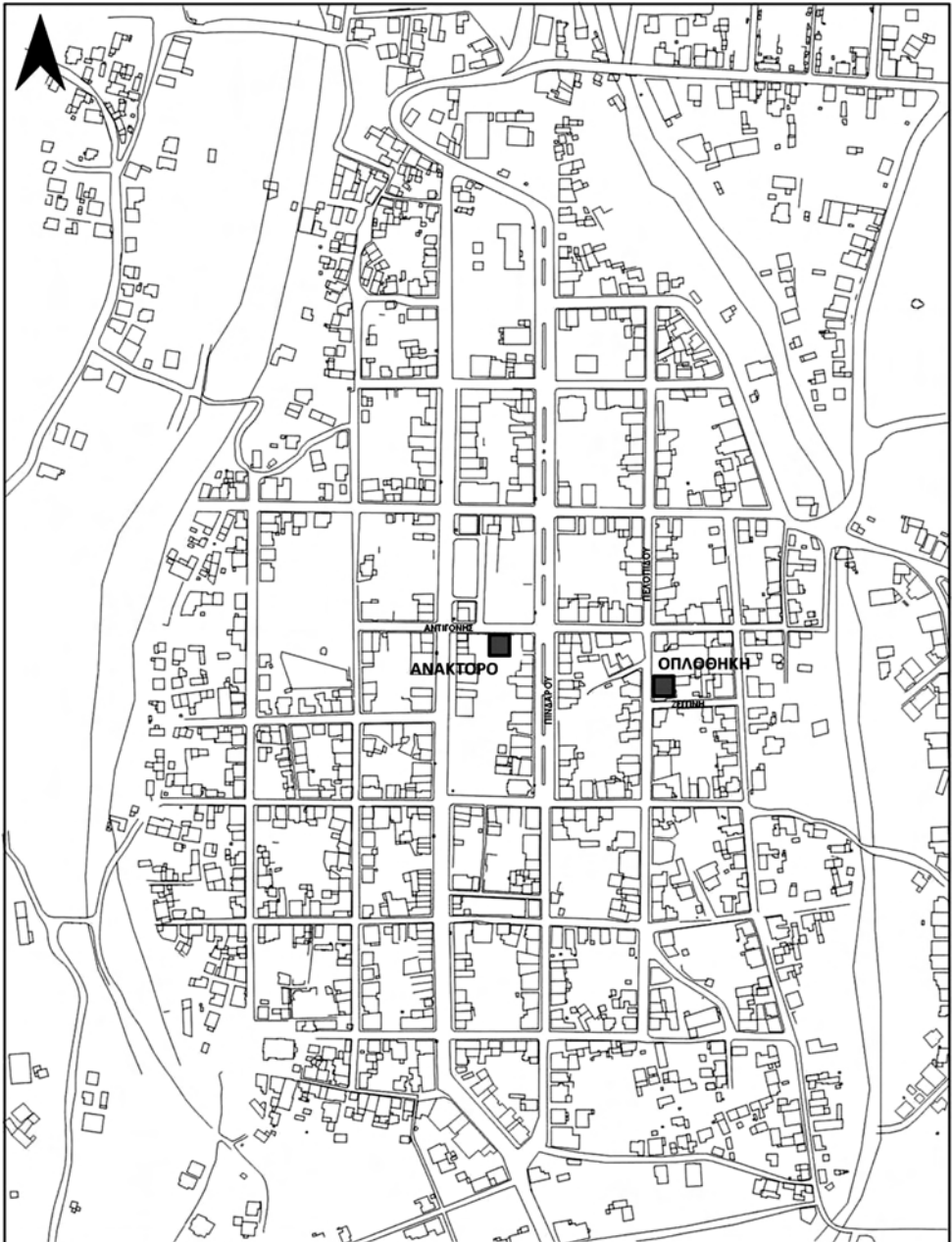
5. Συνοπτική καί συνολική θεώρηση τῆς ἱστορίας τῶν θηβαϊκῶν ἀνασκαφῶν βλ. αὐτόθι 1-57.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα ἐπικεντρώθηκε στὰ ἴδια σημεῖα τῶν περυσινῶν ἐρευνῶν, μὲ διεύρυνση ἢ ἐκβάθυνση τῶν ἤδη ὑφιστάμενων τομῶν ἢ μὲ διάνοιξη νέων. Ἐρευνήθηκαν λοιπὸν συμπληρωματικὰ οἱ δύο σημαντικὲς θέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης, πού περιλαμβάνονται στὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ διαφορετικῆς φύσεως μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις, γνωστὲς μὲ τὰ ὀνόματα «Ἀνάκτορο» καὶ «Ὀπλοθήκη». Κατὰ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ προσφάτως, οἱ δύο αὐτὲς θέσεις ἐρευνήθηκαν ἐπανειλημμένως, μολονότι περιστασιακὰ καὶ ἀποσπασματικὰ, καὶ ἀπέδωσαν πλούσια εὐρήματα, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ ἐπιγραφὲς Γραμμικῆς γραφῆς Β, καθὼς καὶ πλῆθος πληροφορίες γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τὴν τέχνη στὴν Θήβα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἀνακτορικὴ περίοδο (περ. 1400-1200 π.Χ.)⁶.

Στὴ θέση τῆ γνωστῆ ὡς «τὸ Ἀνάκτορο», στὴν ὁδὸ Ἀντιγόνης 27-29, ἐντοπίστηκαν γιὰ τρίτη κατὰ σειρὰ χρονιὰ τμήματα τοῦ κεντρικοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος, κάτω ἀπὸ παχύτατα στρώματα νεωτέρων ἐπιχώσεων, πού ἐνίοτε φθάνουν τὰ 5-5.30 μ., ἀνάλογα μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς σημερινῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους στὰ οἰκόπεδα καὶ στοὺς παρακείμενους δρόμους. Ὁ ἀνασκαπτόμενος χῶρος εὐρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀσφαλῶς τεκμαιρόμενου περιγράμματος τοῦ κεντρικοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος τῶν Θηβῶν. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ στὸν τομέα αὐτόν, πού βρίσκεται νοτιῶς τῆς ὁδοῦ Ἀντιγόνης, τοῦ «Θησαυροφυλακίου» καὶ τοῦ «Δωματίου τῶν Πίθων», ἐπικεντρώθηκε στὴν ἐπέκταση καὶ ὀλοκλήρωση τῆς Τομῆς Α, βορείως τῆς ἀποκαλυφθείσης πέρυσι, στὴν Τομὴ Δ,

6. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς θέσεις εἶχαν ἐρευνηθεῖ κατὰ τὰ ἔτη 1963-1964. Περιορισμένες σὲ ἔκταση καὶ σὲ διάρκεια σωστικὲς ἀνασκαφὲς πραγματοποιήθηκαν καὶ στὶς ἐπόμενες δεκαετίες (1971, 1974-5, 1978, 1980, 1994-95, 1996-98, 2005). Σὲ κάποιες περιπτώσεις τὰ εὐρήματα ἦταν λίαν ἐνδιαφέροντα. Γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς, τὰ εὐρήματα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Β. Ἀραβαντινοῦ, *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θηβῶν* (Ἀθήνα 2010). Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. (σημ. 5), 1-57.

Σχ. 1. Άπόσπασμα τῦ ρυμοτομικοῦ χάρτη τῆς Θῆβας μὲ τίς θέσεις τῶν συστη-
ματικῶν ἀνασκαφῶν τῦ Προγράμματος 2012-2016 στῆν Καδμεία.

κρηναίας κατασκευής με τὸ θαυμάσιο ψηφιδωτὸ δάπεδο θαλασσινοῦ τοπίου⁷ (σχ. 1). Ἡ τομὴ Α στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔφθασε στὰ 4.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου. Ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε τμήματα νέων ἀποθηκευτικῶν χώρων, καθὼς καὶ πρόσθετα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ ἀγνώστου εἰσέτι σχεδίου τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος τῆς Καδμείας καὶ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κάθε χώρου του (σχ. 2). Ἐπὶ πλέον, διαπιστώθηκε καὶ ἡ διαδοχικὴ ἀνανέωση καὶ χρῆση κάποιων τμημάτων τῶν ἐρειπωμένων κτιρίων, ἂν ὅχι τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τοῦ χώρου, γιὰ ἓνα τουλάχιστον διάστημα μετὰ τὴν καταστροφή τους ἀπὸ ἰσχυρὴ φωτιά. Ἡ ἀνακατάληψη αὐτῆ τοποθετεῖται πιθανότατα πρὶν ἀπὸ τὴ μέση Γ'Ε ΠΙΓ κεραμικὴ φάση, ἐνῶ ἓνας παιδικὸς κιβωτιόσχημος τάφος τῆς ὑπομυκηναϊκῆς περιόδου ἐπιβεβαιώνει τὴ μεταγενέστερη ταφικὴ χρῆση τοῦ χώρου, τουλάχιστον ἕως τὴ μετάβαση στὴν Πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ⁸.

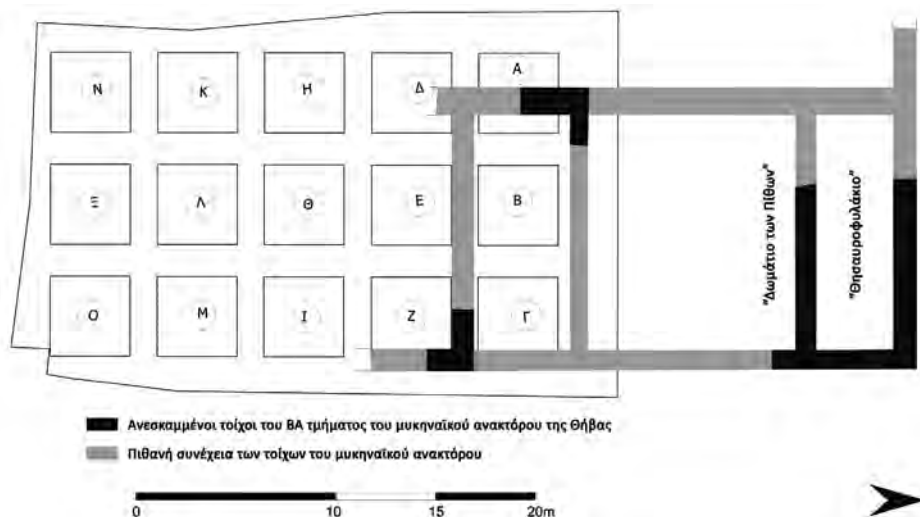
Παράλληλα ἐπιχειρήθηκε καὶ φέτος γιὰ δεύτερη χρονιά ἡ συμπληρωματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς λεγόμενης «Ὀπλοθήκης» τοῦ ἀνακτόρου. Στὸν τομέα τῆς «Ὀπλοθήκης» (ὁδὸς Πελοπίδου), πού βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς μυκηναϊκῆς ἀκρόπολης, ἀνοίχθηκαν φέτος, ἀνατολικά τῶν τομῶν I καὶ II, οἱ νέες Τομές III καὶ IV, πού ἔφθασαν σὲ βάθος περίπου 4 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἄσκαφου χώρου⁹. Τὸ οἰκοδόμημα πού ἀνασκάπτεται στὸν χώρο αὐτὸν ἀποτελοῦσε ἓνα σπουδαῖο οἰκονομικὸ καὶ διοικητικὸ παράρτημα τοῦ κεντρικοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος τῆς Καδμείας. Βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἀκρόπολης, στὴν ὁδὸ Πελοπίδου 28 καὶ Ζεγγίνη, καὶ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸ 1963.

Στὴ θέση αὐτὴ εἶχαν μέχρι τοῦδε ἐπισημανθεῖ πενιχρὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατάλοιπα ἀνακτορικῶν ἀποθηκῶν καὶ ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις ἀπέδωσαν σημαντικὰ εὐρήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ τὰ πρῶτα κείμενα Γραμμικῆς γραφῆς Β ἀπὸ τὴ Θήβα.

7. Ἔργον 2013, 34-37. ΠΑΕ 2013, 162-164, εἰκ. 4.

8. Ἔργον 2014, 28-31.

9. Ἔργον 2013, 36-37. ΠΑΕ 2013, 165-169. Ἔργον 2014, 31.

Σχ. 2. Θήβα. Κάτοψη του κεντρικού συγκροτήματος του μυκηναϊκού ανακτόρου με τὰ ὡς τώρα ἀνεσκαμμένα τμήματά του.

Νεώτερες ἐργασίες ἔφεραν στὸ φῶς ἐκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ Πελοπίδου κατάλοιπα ἀποθηκῶν καὶ ἐργαστηρίων τοῦ ἴδιου προφανῶς οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος, ἐνῶ ἀρκετὰ τμήματα πινακίδων ἀπὸ τὰ ἐκεῖ φυλασσόμενα ἀρχεῖα ἤλθαν στὸ φῶς κάτω ἀπὸ τὸ δόστρωμα καὶ τὰ πεζοδρόμια τῆς ὁδοῦ Πελοπίδου.

Τομέας τοῦ «Ἀνακτόρου»

Στὸν τομέα τοῦ «Ἀνακτόρου» ἀποκαλύφθηκε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ στρωματογραφία τῆς διαχρονικῆς κατοίκησης καὶ ἱστορίας τῆς πόλης τῶν Θηβῶν, ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς τουλάχιστον χρόνους ὡς τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Παρατηρήθηκε πάντως, ὅπως καὶ στὶς δύο προηγούμενες ἀνεσκαφικὲς περιόδους, ἡ πλήρης σχεδὸν ἀπουσία ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τῶν γεωμετρικῶν, ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων. Συγκεκριμένα στὴν Τομὴ Α ἡ ἀνεσκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθ. 4.68 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου (ἀπόλυτο βάθ. 202.78).

Στὸ βάθος αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ἡ γωνία δύο νέων, ἰσχυρότατων, μυκηναϊκῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν σὲ μιὰ ἀκόμη ἀποθηκευτικὴ ἐγκατάσταση τοῦ ἀνακτόρου. Δὲν ἀποκλείεται πάντως νὰ πρόκειται γιὰ ἕνα δεῦτερο πιθεώνα, παρόμοιο μὲ τὸ ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὸ 1964 «Δωμάτιο τῶν Πίθων», ποῦ ἐντοπίστηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Θησαυροφυλάκιο στὰ βόρεια τῆς ὁδοῦ Ἀντιγόνης καὶ προχωρεῖ κάτω ἀπὸ αὐτὴν πρὸς Ν. Ἕνας μεγάλος πίθος βρέθηκε *in situ* σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου, ἐνῶ ἀκολουθεῖ καὶ δεύτερος, μᾶλλον ὅμοιος, ἐφαπτόμενος στὸν πρῶτο στὰ ἀνατολικά του (εἰκ. 1). Ἡ γενικὴ εἰκόνα καὶ ἡ διαρρύθμιση τοῦ χώρου φανερώνουν πὼς ὁ νέος πιθεώνας μὲ τὰ πιθάρια του ἐπίσης σὲ στοίχιση, πρέπει νὰ ἐκτείνεται πρὸς Α. παράλληλα μὲ τὸ «Δωμάτιο τῶν Πίθων». Τόσο ἡ κατασκευὴ ὅσο καὶ ἡ διατήρηση τῶν τοίχων τῆς νέας ἀποθήκης εἶναι ἐντυπωσιακὴ, μὲ τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα καταστροφῆς, πάχ. 1 μ., σφραγισμένο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀπὸ τὴν ἀνώτατη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῶν μεγαλιθικῶν θεμελίων ἕως τὸ δάπεδο.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Τομῆς Α προέκυψαν καὶ πάλι τὰ ἐννέα διαδοχικὰ στρώματα ἐπιχώσεων, ποῦ ἀποδίδονται σὲ ἀντίστοιχες, ξεχωριστὲς φάσεις κατοίκησης στὸ κέντρο τῆς Καδμείας. Ἐπαληθεύτηκε τοιοῦτοτρόπως, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ, ἡ στρωματογραφικὴ ἀκολουθία ἡ ὁποία διαπιστώθηκε στὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τμήματος τοῦ κεντρικοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος, ποῦ βρίσκεται ἐντὸς τῶν ὁρίων καὶ κάτωθεν τοῦ ἀνασκαπτομένου οἰκοπέδου.

Ἡ Τομὴ Α ἐφάπτεται πρὸς Ν. μὲ τὴν κρηναία κατασκευὴ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα. Ἕνα μέρος τοῦ ἄσκαφου «μάρτυρα» μεταξὺ τῶν γειτονικῶν τομῶν Δ καὶ Α, καθὼς καὶ ἕνα μέρος τῆς Τομῆς Α εἶχε ἀφαιρεθεῖ πέρυσι γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῆς βόρειας κόγχης τῆς κρήνης καὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ μὲ τὴ θάλασσια παράσταση¹⁰. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἀπομάκρυνση χωμάτων ἀπὸ τὸ ὑπόγειο τοῦ ἀπαλλοτριωμένου ὑαλοπωλείου τῆς οἰκογέ-

10. Ἔργον 2013, 36.

νειας Βασιλείου επέτρεψε τὴν ἔναρξή τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ βάθους 1.80 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου. Ἔτσι ἡ ἔκτασή τῆς διευρυμένης τομῆς διαμορφώθηκε στὰ 42 τ.μ.¹¹ Τὸ πρῶτο ἀρχαιολογικὸ στρώμα ποὺ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ διευρυμένη Τομὴ Α, ἀντιστοιχεῖ στὸ Στρ. 3 τοῦ λοιποῦ οἰκοπέδου καὶ εἶναι τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Τὸ στρώμα μάλιστα αὐτὸ ἔφθανε ἕως καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ τχ. 5, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. μ.Χ. Στὸ ἴδιο στρώμα ἀνήκει καὶ ὁ βόθρος (Ἀποθέτης 1), ποὺ εἶναι καὶ ἡ μόνη κτιστὴ κατασκευὴ ποὺ ἔχει παραβιάσει καὶ τίς ὑποκείμενες ἀρχαιότερες ἀποθέσεις, ἕως καὶ τὴν ἐμφάνισή τοῦ ἑλληνιστικοῦ στρώματος. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόθρου φαίνεται νὰ ἀνήκει σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν ὕστεροβυζαντινὴ περίοδο.

Ὁ κυκλικὸς βόθρος (Ἀποθέτης 1) ἔχει μέγ. διάμ. 2.40 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 1.70 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα του. Εἶναι κτισμένος μὲ μικροὺς καὶ μεσαίους ἀργοὺς λίθους σὲ ἐπάλληλες στρώσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κατὰ διαστήματα κεραμίδες, ἐνῶ ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιεῖται μέτριας ποιότητος ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ βόθρος βρέθηκε πλήρης χώματος, λίθων καὶ ἀπορριμμάτων τροφῆς, κυρίως ὀστέων ζώων. Περιεῖχε καὶ μεγάλη ποσότητα καλῆς ποιότητος κεραμικῆς τῆς ὕστεροβυζαντινῆς περιόδου, ὅπως λεπτεγγάρακτα βαθιὰ καὶ ρηχὰ πινάκια μὲ κίτρινη ἐφύαλωση. Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ προφανῶς εἶχε ἀπορριφθεῖ ἐκεῖ μετὰ τὴ θραύση καὶ ἀχρήστευσή της. Ὁ βόθρος δὲν διέθετε τεχνητὸ πυθμένα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι διανοίχθηκε ἀπ' εὐθείας σὲ συμπαγὲς στρώμα χώματος. Ἡ κεραμικὴ τῶν τελευταίων στρώσεων περιεῖχε καὶ μικρὴ ποσότητα ἀνάμεικτων ὀστράκων ἑλληνιστικῶν καὶ μυκηναϊκῶν μετανακτορικῶν χρόνων, γεγονός ποὺ ὀφείλεται στὴν παραβίαση ὅλων τῶν ὑπο-

11. Συναποτελεῖται ἀπὸ τὴν Τομὴ Α καὶ τοὺς περὶ αὐτὴν «μάρτυρες» ποὺ ἐνσωματώθηκαν σὲ αὐτήν. Σὲ μεγαλύτερο βάθος, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὑπογείου καὶ ἀπὸ τὴν ἔναρξή τοῦ ἑλληνιστικοῦ στρώματος καὶ ἐξῆς ἡ τομὴ περιορίζεται στὰ 3x2 μ.

κειμένων στρωμάτων ἕως καὶ τὸ στρώμα πὺν καλύπτει τὴν καταστροφή τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

Ὅσον ἀφορᾶ τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ὁ ἀποκαλυφθεὶς τχ. 5 συνιστᾶ ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ προσεκτικὴ κατασκευὴ μὲ ἀσβεστοκονίαμα ὡς συνδετικὸ ὑλικό. Στὸ ἀνατολικὸ σωζόμενο πέρασ τοῦ ὑπάρχει πύοσχημος πῆλινος ἀγωγός, προφανῶς ἀποχετευτικός, πὺν διέρχεται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό του. Ὁ τχ. 5 μοιάζει κατασκευαστικά καὶ ἴσως συνανήκει οἰκοδομικὰ μὲ τὸν τχ. 2 τῆς Τομῆς Α, δηλώνοντας ἐκτεταμένη καὶ πυκνὴ κατοίκηση τοῦ χώρου τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τους. Ἀπὸ τὸ στρώμα ἐξ ἄλλου καταστροφῆς πὺν κάλυπτε τὰ κατάλοιπα τοῦ τοῖχου προέρχεται καὶ μικρὸ τμήμα κιονίσκου ἀπὸ πωρόλιθο, διαμ. 0.21 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.29 μ., ὅπου σε δύο ἀπὸ τίς ραβδώσεις σώζονται ἴχνη ἐξίτηλης, πιθανότατα ἀναθηματικῆς, ἐπιγραφῆς τῶν κλασικῶν χρόνων:

$$\begin{array}{c} [- \ - \ -]ο[.]ο[- \ - \ -] \\ [- \ - \ -]να[.]ε[- \ - \ -] \end{array}$$

Στὴν ὑπόλοιπη ἔκταση τῆς Τομῆς Α ἀκολουθεῖ τὸ Στρώμα 4, πὺν ἀφορᾶ τοὺς ρωμαϊκοὺς-ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους, οἱ ὅποιοι ἀντιπροσωπεύονται στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τρεῖς τουλάχιστον οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴν περιοχή τῆς Τομῆς Α, στὰ Β. τῆς κρηναίας κατασκευῆς τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. μὲ τὸ ἐντυπωσιακὸ θαλασσογραφικὸ ψηφιδωτό, δὲν ὑφίσταται σήμερα κάποιος τοῖχος πὺν νὰ σχετίζεται ὀργανικὰ μὲ αὐτὴν καὶ μὲ τὸ σπουδαῖο ἀσφαλῶς κτίριο στὸ ὅποιο ἀνήκε ἡ κρήνη. Προφανῶς ἡ παραβίαση ἀπὸ τὸν βόθρο καὶ ἀποθέτη ἀπορριμμάτων (Αποθέτη 1) ἐξαφάνισε τυχὸν διαχωριστικὸ τοῖχο πὺν ἐφαπτόταν στὴ βόρεια κόγχη τῆς κρήνης.

Πρὸς Α. ἀποκαλύφθηκε μέρος ἑνὸς δωματίου, τὸ ὅποιο φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ ἀκόμη προγενέστερη φάση καὶ μάλιστα στοὺς ὕστατους ἑλληνιστικούς ἢ τοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικούς χρόνους. Ἡ ΝΑ. γωνία τοῦ νέου αὐτοῦ δωματίου παρουσιάζει σχετικὰ καλὴ διατήρηση καὶ προσεκτικὴ τοιχοδομία ἀπὸ μεγάλους ἀργοὺς λίθους, ἐνίοτε πλακοειδεῖς, μὲ συνδετικὸ ὑλικὸ μεταξύ τους χῶμα ἢ πηλό. Τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἔχει δια-

στάσεις 2.70×1.50 μ. και ἡ λειτουργία του συνδέεται ἄμεσα και ἄρρηκτα με τὴν τοποθέτηση μιᾶς ἀβαθοῦς πήλινης λεκάνης κωνικοῦ σχήματος (διάμ. στομίου 0.90 μ.) ἐντὸς τοῦ δαπέδου του (εἰκ. 1). Ἡ ἐγκατάσταση τῆς λεκάνης καταλαμβάνει σχεδὸν ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ πλάτος τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ στενοῦ δωματίου. Στὴ θέση τοῦ ἀνοικτοῦ πυθμένα τῆς λεκάνης εἶχε τοποθετηθεῖ μαρμάρινο τετράπλευρο σκεῦος, με πολὺ χαμηλὸ περιχέλιωμα και ἀντικριστὲς ἐγκοπές, ἴσως μία τράπεζα προσφορῶν. Τὸ ἀμφίκυρτο κατώτερο μέρος τῆς λεκάνης ἐφάρμοζε μάλιστα ἐπάνω στὸ εὐθὺ περιχέλιωμα τῆς μαρμάρινης φορητῆς τράπεζας με τὴ βοήθεια μικρῶν τμημάτων κεραμίδων. Τὸ εὐρὺ, ἀνοικτὸ στόμιο τῆς κατασκευῆς, ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀγγείου με τὴ φορητὴ τράπεζα (προσφορῶν), ἡ ἐκ προθέσεως μὴ στεγανοποίηση τῆς λεκάνης, καθὼς και ἡ προσεκτικὴ ἐπιλογή ἐνὸς πολυτελοῦς σκεύους ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο στὴ θέση τοῦ πυθμένα της, συνιστοῦν ἀντιφατικὰ στοιχεῖα γιὰ μιὰ κοινὴ, καθημερινὴ χρῆση τῆς ἐγκατάστασης. Τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτά, συνδυαζόμενα και με ἄλλα ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς (Τομὴ Ζ), ἐνισχύουν τὴν ἄποψη πὼς ἡ ἰδιότυπη ἐγκατάσταση τῶν δύο σκευῶν σχετιζόταν πιθανῶς με τὴν τέλεση κάποιας, χθόνιας ἴσως, λατρείας¹². Μπορεῖ μάλιστα προκαταρκτικὰ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι στὴν προβαλλόμενη και κατάλληλα διευθετημένη κοιλότητα τοῦ δαπέδου χύνονταν πιθανότατα ὑγρὲς προσφορές (χοαί), πρὸς τιμὴν κάποιου ἥρωα ἢ θεοῦ. Ἡ οἰκιακὴ ἢ ἐργαστηριακὴ χρῆση τῆς ἐγκατάστασης δὲν φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα και πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἀντίθετα ἡ ἀνεύρεση χαλκῶν ἐλασμάτων και τριῶν χαλκῶν νομισμάτων ἀπὸ κοινοῦ με λεπίδα ὀψιανοῦ –ἡ τελευταία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λεκάνης– ἴσως προσδιορίσει καλύτερα τὴ φύση τῶν εὐρημάτων και τὴ λειτουργία τοῦ χώρου, ὡς τόπου ἄσκησης λατρείας κάποιου ἀπὸ τοὺς

12. Ἀπὸ τὴν Τομὴ Ζ προέρχεται ἡ ἐνεπίγραφη βάση μαρμάρινης φιάλης ἀνάθημα στοὺς Σαμόθρακες θεοὺς. Βλ. Ἔργον 2012, 53-57, εἰκ. 45. ΠΑΕ 2012, 77-92, εἰδικὰ 87, πίν. 65B.

οίκιστὲς ἢ ἥρωες τῆς πόλεως ἢ καὶ μιᾶς χθόνιας θεότητας¹³. Στὴν ἀνατολική ἐξωτερική ὄψη αὐτοῦ τοῦ δωματίου προστέθηκε ἀργότερα ἕνας μικρὸς τάφος, σὲ σχῆμα ὀρθογώνιας κτιστῆς θήκης, διαστ. 0.80×0.40×0.80 μ. καὶ προσανατολισμοῦ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Ἡ θήκη περιεῖχε δύο παιδικὲς ταφὲς κτερισμένες μὲ λύγνο (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.). Σὲ μιὰ πρωιμότερη τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς οἰκιστικὴ φάση φαίνεται ὅτι ἀνήκει καὶ ἡ γωνία ἐνὸς ἄλλου δωματίου, στὸ ΝΑ. ἄκρο τῆς τομῆς.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καθίσταται ἐπομένως σαφὲς ὅτι ἡ οἰκιστικὴ ἢ ἐνδεχομένως ἢ λατρευτικὴ καὶ παρεμπιπτόντως καὶ ἡ ταφικὴ χρῆση στὸν συγκεκριμένο χώρο ἦταν συνεχῆς στὴ διάρκεια τῶν ὑστεροελληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, στοιχεῖο πού παρατηρεῖται περισσότερο σὲ αὐτὴν τὴν τομὴ σὲ σύγκριση μὲ τίς ἄλλες τομὲς τοῦ οἴκου¹⁴.

Στὸ ἀκόλουθο, βαθύτερο Στρ. 5 τῶν κυρίως ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀνήκει ὁ τχ. 12, καθὼς καὶ μικρὸς λάκκος «ἐγκαίνιου» μὲ δύο ἄβαφα ἀγγεῖα (μυροδοχεῖο καὶ πεπλατυσμένο ληκύθιο), πού ἀποτέθηκαν σὲ τελτὴ θεμελίωσης, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο δωματίου (εἰκ. 2). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχεδὸν ἀπ' εὐθείας ἔδραση τῶν ἐλληνιστικῶν καταλοίπων ἐπάνω στοὺς μυκηναϊκοὺς τοίχους μὲ τὴν παρεμβολὴ μόνον λεπτῆς ἐπίχωσης χώματος. Ὁ τχ. 12 καὶ τὸ «ἐγκαίνιο», σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. πρὸς Ν., ὑποδηλώνουν περίπου τίς διαστάσεις τοῦ ἐλληνιστικοῦ δωματίου, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχουμε περισσότερα δεδομένα. Ἀκόμη καὶ τὸ

13. Ὁ Πausanias ἀναφέρει ἀρκετὲς περιπτώσεις ἀπονομῆς λατρείας στὴ Θήβα, *Βοιωτικά* IX 11 καὶ 12· ὁ περιηγητὴς κάνει λόγο γιὰ λατεῖα ἀποδιδόμενῃ στὸν Ἡρακλῆ, τοὺς προγόνους καὶ τοὺς ἀπογόνους του κοντὰ στὶς πύλες Ἡλέκτρης, ὅπως ἐπίσης στὸν Κάδμο, τὴν Ἄρμονία καὶ τοὺς θεϊκοὺς ἀπογόνους τους στὸ κέντρο τῆς πόλης, πλησίον τῆς ἀγορᾶς. Παρὰ τὴν πίστη του σὲ τέλεση λατρείας πρὸς τιμὴν τῶν μυθικῶν ἡρώων τῆς πόλης στὰ προχωρημένα ἱστορικὰ χρόνια, ὁ Ἄντ. Κεραμόπουλλος δὲν ἐνότισε ἀνασκαφικὰ κάποια ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν τοῦ Πausanias.

14. Βλ. ὅμως τὴ σὴμ. 13.

δάπεδο κάτω από τὸ ὁποῖο συνήθως τοποθετοῦνταν οἱ προσφορές τῶν «ἐγκαινίων» στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν διασώθηκε. Γιὰ τὴν περιμετρικὴ ὀριοθέτηση καὶ γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ «ἐγκαινίου» ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν μυκηναϊκοὶ λίθοι, τοποθετημένοι κάθετα, δημιουργώντας ἔτσι ἓνα στενὸ ὀρθογώνιο χῶρο, ὅπου τὰ ἀγγεῖα τοποθετήθηκαν τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, μὲ τμήμα τοῦ μυροδοχείου σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὸν νοτιότερο λίθο. Ὁ τχ. 12, ἡ θέση τοῦ «ἐγκαινίου» καὶ οἱ διάσπαρτοι λίθοι προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τοίχου κάθετου στὸν τχ. 12. Ἡ σχηματιζόμενη γωνία θὰ συνέπιπτε μάλιστα μὲ ἀκρίβεια μὲ τὴν ὑποκείμενη γωνία τῶν ἰσχυρότατων μυκηναϊκῶν τοίχων, τῶν ὁποίων ἡ ἐπίπεδη καὶ εὐρεία ἄνω ἐπιφάνεια παρῆχε ἔτοιμο πεδίο γιὰ ἐπαναχρησιμοποίηση. Αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς τῶν μυκηναϊκῶν, σχεδὸν μεγαλιθικῶν, θεμελίων λειτούργησε στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὡς ἰδανικὴ ὑποθεμελίωση νέων κτισμάτων.

Πέραν ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ «ἐγκαινίου», ἡ εἰκόνα τῆς τομῆς διαφοροποιεῖται, καθὼς ἡ ἀνώτερη, ἐπίπεδη στρώση τῶν λίθων τοῦ συνεχιζόμενου μυκηναϊκοῦ θεμελίου τοίχου ἔχει ἐν μέρει ξηλωθεῖ, παρέχοντας τὴν ἔνδειξη πὼς τὸ ἑλληνιστικὸ δωμάτιο δὲν ἐκτεινόταν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ὑπὲρ τῆς ἄποψης αὐτῆς συνηγορεῖ καὶ ἡ διάσωση ἐνὸς συνήθους ὑπομυκηναϊκοῦ τάφου στὰ ΝΑ. τοῦ «ἐγκαινίου» καὶ σὲ ἀπόσταση 0.75 μ. ἀπὸ αὐτό, ἐνῶ τὰ θραύσματα τῶν δύο κρατήρων, μὲ εἰκονιστικὲς παραστάσεις τῆς Μέσης ὙΕ IIIΓ περιόδου, προῆλθαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὰ ΝΔ. του.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐντοπίζονται ἄλλωστε τὰ περισσότερα ἴχνη τῆς μετανακτορικῆς δραστηριότητος στὸν χῶρο καὶ μάλιστα ἐντὸς τοῦ στρώματος πὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἑλληνιστικὴ κατοίκηση (στρῶμα 5). Τὸ στρῶμα 5 ἐμφανίζεται ἐδῶ ἀρκετὰ διαταραγμένο, μὲ ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀνάμεικτη σὲ μεγάλο ποσοστὸ μὲ ὄστρακα μετανακτορικῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (ὙΕ IIIΓ). Τὸ φαινόμενο εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἀναμόχλευσης τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων ἕως τὸ βάθος ἑναρξῆς τοῦ καθαρῶ μυκηναϊκοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς ὙΕ IIIΒ περιόδου. Τὰ νέα ἐπομένως δεδομένα τῆς Τομῆς Α εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὰ γιὰ τὴ διαδοχὴ τῆς κατοίκησης στὸν χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο ἀνάκτορο. Συγκεκριμένα, στὸ στρῶμα 5 ἀνήκουν ὅλα τὰ προαναφερθέντα

οίκιστικά κατάλοιπα, που πιστοποιούν αφ' ενός μὲν τὴ συνεχεῖ διαταραχὴ τῶν ἐπιχώσεων, αφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἀδιάλειπτη καὶ δυναμικὴ χρῆση τοῦ χώρου.

Ὁ μικρὸς, κιβωτιόσχημος, ὑπομυκηναϊκὸς τάφος (τάφος 2) εἶναι κτισμένος, ὡς συνήθως, μὲ μέτριους πλακοειδεῖς, ἀδρὰ δουλεμένους ἀσβεστόλιθους, σφηνωμένους στὸ χῶμα, καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη διαμόρφωση τοῦ δαπέδου του. Ἡ βαθειὰ διαταραχὴ τοῦ στρώματος δὲν ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο κάλυψής του, διασώθηκαν ὅμως λιγιστὰ ὅστὰ καὶ δύο ἀκέραια ἀγγεῖα, μοναδικὰ κτερίσματα τῆς ταφῆς. Πρόκειται γιὰ μικρὸ μόνωτο κύπελλο μὲ πόδι καὶ προχοῖσκη, ἀμφοτέρω καλῆς ποιότητας καὶ ἐξαιρετικῆς διατήρησης, μὲ ἀπλὴ διακόσμηση παράλληλων ταινιῶν ἀπὸ μελανὴ βαφή (εἰκ. 3).

Ἄνθηρὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια καὶ σχετικὴ οἰκονομικὴ εὐρωστία, ἐνδεχομένως δὲ καὶ μιὰ διαφαινόμενη νέα πολιτικὴ ἀρχή, ὑποδηλώνουν τὰ σωζόμενα θραύσματα δύο μεγάλων εἰκονιστικῶν κρατήρων ποὺ χρονολογοῦνται στὴ Μέση ἸΕ ΙΙΙΓ, δηλαδὴ περὶ τὸ 1150 π.Χ. Στὰ συγκολλημένα τεμάχια τοῦ πρώτου ἀγγείου ἀπεικονίζονται πολεμιστὲς σὲ κίνηση, προφανῶς σὲ ἐπιστροφή ἀπὸ μάχη ἢ μᾶλλον ἀπὸ ἐκπόρθηση πόλεως, ὅπως στὸν κρατήρα, ἴσως τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου, ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ στρῶμα τοῦ ἱεροῦ στὸ Καλαπόδι Φθιώτιδος (εἰκ. 5). Οἱ ἄνδρες ἀπεικονίζονται ὀπλισμένοι μὲ μακρὸ ξίφος, ἐνῶ στοὺς ὄμους τοὺς μεταφέρουν τὴν πολεμικὴ λεία μὲ δισάκια κρεμασμένα ἀπὸ ἀνάφορα. Οἱ σκηνὲς ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη ἀνάλογες περιγραφὲς τοῦ ἔπους καὶ ἀναπαράγουν τὴν «πολεμικὴ» θεματολογία καὶ ἰδεολογία σύγχρονων ἀγγείων ἀπὸ τὸν Κύνο, στὴν παραλία τῆς ἀνατολικῆς Λοκρίδας¹⁵. Στὸ δεῦτερο ἀγγεῖο εἰκονίζονταν μιξογενῆ πλάσματα, πού, ὅπως καὶ στὸ πρῶτο, συνυπάρχουν καλύπτοντας πολλὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ—ἀναμφίβολα ὑπῆρχαν καὶ πολλὰ ἄλλα—πιστοποιοῦν τὴ συνέχεια τῆς μυκηναϊκῆς παράδοσης στὸν χῶρο τοῦ ὑποκείμενου θηβαϊκοῦ ανακτόρου

15. Ἔργον 2014, 29-30, εἰκ. 21.

μετὰ τὴν καταστροφή του καὶ ταυτόχρονα ἐντάσσουν τὴ Θήβα στὸ μετανακτορικό δίκτυο ἐπαφῶν τῆς ἀνατολικῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδας.

Στὸ ἀπόλυτο βάθος τῶν 203.35 μ. ἐμφανίστηκε ἐναργῶς πλεόν τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα καταστροφῆς (στρώμα 6). Τὸ πάχος του κυμαίνεται περίπου στὸ 1 μ., ὅπως διαπιστώθηκε καὶ στὶς ἄλλες τομὲς τῆς διεξαγόμενης ἀνασκαφῆς (Ζ καὶ Λ), καθὼς καὶ στὰ δωμάτια «τοῦ Θησαυροῦ» καὶ «τῶν Πίθων», στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ μνημειώδους κεντρικοῦ ἀνακτορικοῦ κτιρίου στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται καὶ ἡ νῦν ἀνασκαπτόμενη Τομὴ Α¹⁶. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ στρώματος καταστροφῆς διακρίνονται καθαρὰ οἱ κυριολεκτικὰ καμένοι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαλυμένοι ὠμόπλινθοι, καθὼς ἐπίσης καὶ διάσπαρτες εὐθρυπτες μάζες ἀπὸ στάχτες, γῶμα καὶ κάρβουνα, ἀπανθρακωμένα ξύλα, ἐπιτοίχια κονιάματα καὶ μάζες πηλοῦ. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀνεύρεση μεγάλου ἀριθμοῦ τεμαχίων χαλκῶν ἐλασμάτων¹⁷. Ἡ ἔντονη καύση ἀποτυπώνεται στὸ καστανέρυθρο χρῶμα τοῦ στρώματος καταστροφῆς, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐσωτερικὲς ὄψεις τῶν δύο μυκηναϊκῶν τοίχων (τχ. 13 καὶ τχ. 14), ποὺ σχηματίζουν τέλεια ὀρθὴ γωνία, ἰδιαίτερα στὶς κατώτερες στρώσεις τους (εἰκ. 4).

Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀνήκει στὸ β' μιστὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΠΙΒ2). Περιέχει ὀρισμένα χονδροειδῆ, προφανῶς ἀποθηκευτικά, ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ἄλλα λεπτότερα, ἀκόσμητα ἢ διακοσμημένα (κύλικες, κύπελλα, σκύφους, ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα καὶ ὀρισμένα τοῦ τύπου τῶν collar-neck jars). Μεταξὺ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων ξεχωρίζει ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸν ὧμο ἢ τὴν κοιλιὰ

16. Διαπιστώθηκε κατὰ τίς ἐπανειλημμένες, ἀπὸ τὸ 1963 ἕως τὸ 2005, ἀνασκαφικὲς ἐπεμβάσεις στὸ ἐν λόγω κτίριο. Βλ. ΑΔ 60, 2005, Β, 392-396.

17. Ἡ σχετικὰ αὐξημένη παρουσία χάλκινων ἐλασμάτων σὲ μιὰ ἀποθήκη πίθων συνδέεται, ὅπως ἀποδείχθηκε, μὲ τὸν τρόπο κάλυψης τῶν στομιῶν τῶν ἀγγείων αὐτῶν. Στὸ «Δωμάτιο τῶν Πίθων», βόρεια τῆς ὁδοῦ Ἀντιγόνης (ἀνασκ. 2005), βρέθηκαν μεγάλα τμήματα παρόμοιων διάτρητων ἐλασμάτων, ποὺ χρησίμευαν προφανῶς ὡς πώματα. ΑΔ 60, 2005, Β, 395, εἰκ. 11.

ψευδόστομου άμφορέα με έπιγραφή στη Γραμμική γραφή Β. Από την έπιγραφή, έλλιπή στα άριστερά, σώζονται τέσσερα συλλαβογράμματα (*Jne-do-u-re*)¹⁸ (είκ. 6). Πρόκειται μάλλον για μιá ολόκληρη λέξη, πιθανώς για κύριο όνομα προσώπου, άμάρτυρο μέχρι τουδε σε άρχειακά κείμενα ή σε έπιζωγραφισμένες έπιγραφές Γραμμικής Β σε άγγεια. Η άνεύρεση κειμένων Γραμμικής Β, και μάλιστα ενός ενεπίγραφου έμπορικού άμφορέα σε μιá κεντρική αποθήκη πίθων του άνακτορικού συγκροτήματος των Θηβών, συνάδει άπόλυτα με τά τεκμαιρόμενα περιεχόμενα και τή λειτουργία του χώρου στο πλαίσιο τής έπίσημης κρατικής διοίκησης και γραφειοκρατίας.

Οί γωνιάζοντες μυκηναϊκοί τοίχοι (τχ. 13 και τχ. 14) είναι ισχυρότατοι, σχεδόν μεγαλιθικοί, και ιδιαίτερα προσεγμένοι στην κατασκευή τους με μεγάλους και μεσαίους άκατέργαστους όγκολίθους. Ο τχ. 13 (3.50×1.50×1.00 μ.), σώζεται σε ύψος έπτά δόμων και έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι παράλληλος με τόν τχ. 7 τής Τομής Ζ¹⁹, που βρίσκεται άνατολικά σε άπόσταση περ. 14 μ. και θεωρείται ως τó άνατολικό έξωτερικό θεμέλιο του κεντρικού κτιρίου. Ο τχ. 14 (1.50×1.10×1 μ.), με κατεύθυνση Α.-Δ., σώζεται επίσης σε ύψος έπτά δόμων και βáίνει παράλληλα με τόν τχ. 8 τής Τομής Ζ, σε άπόσταση 5 μ. από αυτόν²⁰. Έτσι ή νέα «Άποθήκη των Πίθων» του κεντρικού άνακτορικού συγκροτήματος έμφανίζει τίς ίδιες περίπου διαστάσεις με τó «Δωμάτιο του

18. Έργον 2014, 30-31, είκ. 22. Τó ενεπίγραφο όστρακο παρουσιάστηκε στο 14ο Συμπόσιο Μυκηναϊολογίας στην Κοπεγχάγη τίς 2 Σεπτ. 2015 και δημοσιεύεται στα Πρακτικά του (V. Aravantinos, I. Fappas, Miscellaneous 'first hand' notes on some Theban Linear B Texts and archive contexts).

19. Έπενθυμίζεται ότι ό τχ. 7 συνεχίζει προς Ν. τήν πορεία του άνατολικού τοίχου του «Δωματίου του Θησαυρού».

20. Η προς Δ. συνέχεια του τχ. 8 τής Τομής Ζ, παράλληλη και σε άπόσταση περ. 5 μ. από τόν τχ. 14 τής Τομής Α, άποκαλύφθηκε στη νότια επέκταση τής τελευταίας κατά τή άνασκαφική περίοδο του θέρους 2015, όταν βρέθηκε και ή ΝΔ. γωνία τής νέας «Άποθήκης των Πίθων».

Θησαυροῦ» καὶ βρίσκεται σὲ παράλληλη διάταξη τόσο μὲ αὐτὸ ὅσο καὶ μὲ τὸ πρῶτο «Δωμάτιο τῶν Πίθων», βόρεια τῆς ὁδοῦ Ἀντιγόνης, καὶ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ τελευταῖο καὶ στὸ δωμάτιο τῆς Τομῆς Ζ, πού ἐκτείνεται περαιτέρω πρὸς Ν. Ἡ ἰσχυρὴ πάντως τοιχοδομία καὶ οἱ διαστάσεις τῶν τοίχων 13 καὶ 14 ταιριάζουν περισσότερο σὲ ἐξωτερικὸ θεμέλιο καὶ ὅπωςδῆποτε ἢ πιθανολογούμενη θέση τους στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου δημιουργεῖ ἀνάλογα καὶ εὐλογα ἐρωτήματα.

Ὁ πίθος 1 τῆς νέας ἀνακτορικῆς ἀποθήκης, διαμ. 1 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.70 μ., ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση του ἀλλὰ ἡμικατεστραμμένος στὸ ἄνω τμήμα του ἀπὸ τὴν πτώση μεγάλου ὄγκολίθου στὸ ἐσωτερικὸ του (εἰκ. 8). Μέρος τοῦ νότιου τοιχώματός του εἶχε καταστραφεῖ ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὸ κτίσιμο τοῦ ὑπομυκηναϊκοῦ τάφου. Ὁ πίθος ἐφάπτεται στὸν τχ. 14 σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὴ γωνία του μὲ τὸν τχ. 13, ἐνῶ ἐφάπτεται σχεδὸν καὶ μὲ ἕτερο πίθο (πίθος 2), ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὰ ἀνατολικά του, σὲ ἀπόλυτη στοίχιση μὲ αὐτόν. Ὅπως διαπιστώθηκε, τὰ πιθάρια τοποθετήθηκαν στὴ σειρά σὲ τεχνητὴ πήλινη βάση, ὅπως καὶ στὰ δωμάτια «τοῦ Θησαυροῦ» καὶ «τῶν Πίθων». Καθὼς δὲν διαθέτουν ὀξεῖα ἀπόληξη, στερεώθηκαν μέσα σὲ συμπαγῆ πηλοκατασκευὴ συν. ὕψ. 0.25 μ. Ἡ πηλοκατασκευὴ πατᾶ ἀπ' εὐθείας στὸ μυκηναϊκὸ δάπεδο, κατασκευασμένο ἀπὸ πολὺ καλὰ πατημένο ἀνοιχτοκάστανο πηλόχωμα, ἀνάμεικτο μὲ τριμμένο κεραμίδι καὶ χαλίκι. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τομῆς Α σταμάτησε στὸ ἐπίπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ δαπέδου (202.78), τὸ ὁποῖο ταυτίζεται μὲ τὸ ἀντίστοιχο πρῶτο μυκηναϊκὸ δάπεδο πού ὑπάρχει στὴν Τομὴ Ζ, καθὼς καὶ στὰ πρὸς Β. τῆς ὁδοῦ Ἀντιγόνης ἀνακτορικὰ διαμερίσματα («Δωμάτιο τοῦ Θησαυροῦ» καὶ «Δωμάτιο τῶν Πίθων»).

Τομέας «Ὀπλοθήκης»

Τὴν ἄσκαφη γωνία τοῦ εὐρύχωρου, ἀπαλλοτριωμένου σήμερα, χώρου μεταξὺ τῶν ὁδῶν Πελοπίδου, Ἀντιγόνης καὶ Ζεγγίνης, κατελάμβανε μέχρι πρό τινας ἡ οἰκία καὶ ὁ κῆπος τῆς οἰκογένειας Δημ. Παυλογιανοπούλλου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχαν διενεργηθεῖ ἀπὸ τὸ 2006 δύο μικρὲς δοκιμαστικὲς τομές (Τομές I καὶ II) γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς πρὸς Ν.

συνέχειας τοῦ οἰκοδομήματος, ποῦ ἀπέδωσε, ἐκτὸς ἄλλων πολυπληθῶν εὐρημάτων, πινακίδες Γραμμικῆς γραφῆς Β (1963-64 καὶ 1993-1995). Στὴν Τομὴ II, τὴν ἀνατολική, σὲ στρώμα τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν ἢ μᾶλλον τῶν μετανακτορικῶν χρόνων, βρέθηκε τὸ 2006 μιὰ ομάδα χάλκινων ξυλουργικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐργαλείων, ἀποθησαυρισμένων ἐκεῖ ἀπὸ τὸν κάτοχό τους²¹. Ἡ ἔρευνα στὶς τομέες I καὶ II συνεχίστηκε πέρυσι μέχρι τοῦ βάθ. 2.95 καὶ 3.65 μ. ἀντιστοίχως. Οἱ ἐπιχώσεις καὶ τῶν δύο τομῶν, ἂν καὶ μερικῶς ἀναμοχλευμένες στὰ μεσαιωνικά καὶ τὰ νεώτερα κυρίως χρόνια, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ κέντρου τῆς Θήβας, ἀπέδωσαν ἄφθονη καὶ ἐνδιαφέρουσα κεραμική, καθὼς καὶ ἀρκετὰ καὶ ποικίλα μικροεργάσματα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων²².

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, στὸν τομέα τοῦ ἀνακτορικοῦ παραρτήματος τῆς ὁδοῦ Πελοπίδου, ποῦ ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀνασκαφεῖς του, Ν. Πλάτωνα καὶ Ε. Τουλούπα, «Ὀπλοθήκη τοῦ θηβαϊκοῦ ἀνακτόρου», ἐρευνήθηκαν μυκηναϊκὰ στρώματα τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου σὲ δύο νέες τομέες (Τομὴ III καὶ Τομὴ IV), ἀνατολικά τῶν προηγουμένων.

Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς «Ὀπλοθήκης» βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἀκρόπολης καὶ ἔχει ὡς γνωστὸν ἀποδώσει πλῆθος μυκηναϊκῶν εὐρημάτων, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν ἀντικείμενα ἐξάισιας τέχνης καὶ σημασίας. Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν προέρχονται ἐπίσης οἱ πρῶτες πινακίδες Γραμμικῆς Β ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα (1963-65), καθὼς καὶ ὅπλα καὶ ἐξαρτήματα ἵπποσκευῶν καὶ ἐπίπλων. Νεώτερες ἔρευνες (1970-1980, 1993-2006) ἀποκάλυψαν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ

21. Γιὰ τὸν θησαυρὸ τῶν ἐργαλείων βλ. Β. Ἀραβαντινοῦ, *Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θηβῶν* (Ἀθήνα 2010) 90. Γενικὰ γιὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς θησαυροὺς τοῦ εἴδους αὐτοῦ βλ. E. Borgna, *I ripostigli delle acropoli micenee e la circolazione del bronzo alla fine dell'età palaziale, St. Micenei ed Egeo-anatolici XXXV* (1995) 7-55.

22. *Ἔργον* 2013, 36-37, εἰκ. 26. ΠΑΕ 2013, 165-169.

ἀποθηκῆς καὶ ἐργαστήρια ἀνακτορικοῦ χαρακτήρα, ἀποθησαυρισμένα ἀντικείμενα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ χάλκινα ἐργαλεῖα, καθὼς καὶ μερικές ἀκόμη ἑκατοντάδες μυκηναϊκῶν κειμένων.

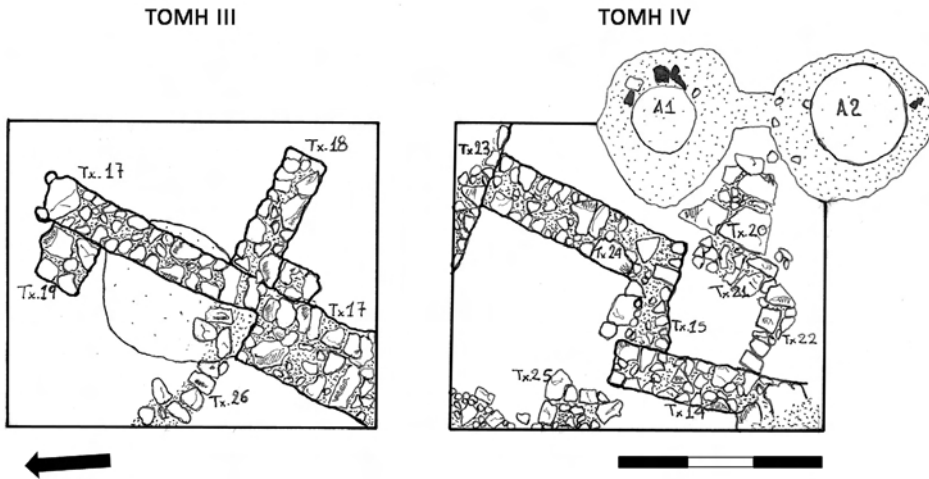
Οἱ δύο νέες τομὲς III καὶ IV, διαστ. 4Χ5 μ. ἢ κάθε μία, ἀνοίχθηκαν στὸ πρᾶνές Α. τῶν περυσινῶν, ἢ μία νοτίως τῆς ἄλλης. Στὶς νέες αὐτὲς τομὲς ἀποκαλύφθηκε σύνολο τοίχων ΥΕ IIIΑ-Β περιόδου, οἱ ὅποιοι ἀνῆκαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ δωματίων, καὶ σὲ τρεῖς διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς καὶ χρονολογικὲς φάσεις (σχ. 3).

Στὶς δύο τομὲς ἀποκαλύφθηκαν δύο ἐπάλληλα μυκηναϊκὰ στρώματα, πάχ. 0.90 μ. καὶ 0.70 μ. ἀντίστοιχα, καθὼς καὶ πυκνὸ πλέγμα δώδεκα τοίχων, τῶν ὁποίων δὲν ἔχει μέχρι στιγμῆς διευκρινιστεῖ με ἀκρίβεια ἢ χρονολογικὴ τοποθέτηση καὶ ἀλληλουχία. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀσφαλῶς στρώμα καταστροφῆς με σαφῆ ἴχνη πυρκαγιᾶς, ποὺ συνίστανται κυρίως σὲ καμένες ὠμοπλίνθους. Τὸ στρώμα αὐτὸ καλύπτει καὶ σφραγίζει τὶς δύο ἀνώτερες οἰκοδομικὲς φάσεις. Τὸ δεῦτερο στρώμα σηματοδοτεῖ τὴν κατάργηση τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης στὴν περιοχὴ, χωρὶς σαφῆ σημάδια ἐκτεταμένης καταστροφῆς.

Καὶ τὰ δύο στρώματα περιεῖχαν χονδροειδῆ κεραμικὴ καθὼς καί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀκόσμητη λεπτότεχνη κεραμικὴ ἀνακτορικῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ξεχωρίζει μιὰ ὁμάδα ἀπὸ τὴν ὁποία συγκολλήθηκε μεγάλο τμῆμα κρατήρα τῆς πρώιμης ΥΕ IIIΑ2 περιόδου, με διακόσμηση πολλαπλῆς σπείρας²³ (εἰκ. 7). Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα, ὅπως σφονδύλια, μάζες χαλκοῦ, λεπίδα πυριτόλιθου, φολίδες πυριτόλιθου καὶ ὄψιανου, ἀποτμήματα λίθινων ἐργαλείων, καθὼς καὶ εἰδῶλιο, συνδυαζόμενα με παλαιότερα, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀνακτορικὸ αὐτὸ παράρτημα χρησιμοποιήθηκε ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἐτοιμῶν τεχνέργων ἀλλὰ καὶ ὡς ἐργαστηριακὸς χῶρος.

Στὴν Τομῆ III, τὸ ἀνώτερο στρώμα ἀνήκει στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς μᾶλλον χρόνους. Τὰ πενιχρὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῆς φάσης αὐ-

23. Ἔργον 2014, 31, εἰκ. 3.

Σχ. 3. Θήβα. Ανασκαφικός τομέας «Όπλοθήκης», Τομές III και IV.

τῆς ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ τοὺς τοίχους 11, 12 καὶ 13, πού σώζονται σὲ μικρὸ ὕψος, χωρὶς νὰ ἔχουν παραβιάσει τὰ ὑποκείμενα μυκηναϊκὰ στρώματα. Δύο ἐλλειψοειδεῖς παραβιάσεις, βυζαντινῶν ἐπίσης χρόνων, ἐντοπίστηκαν στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τῆς τομῆς. Κατὰ κύριο λόγο παραβίασαν τὸν ἐπιμήκη μυκηναϊκὸ τοῖχο 17, ἀφαιρώντας τὶς δύο ἀνώτερες στρώσεις τοῦ κεντρικοῦ τοῦ τμήματος, καθὼς καὶ τὴ συνέχειά του πρὸς ΒΑ. Ὁ τοῖχος θεμελίωσης 17 ἀποτελεῖ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῶν δύο ἀνώτερων μυκηναϊκῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, καθὼς ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ., ἐκτείνεται σὲ μῆκ. 5 μ., ἔχει πλάτ. 0.60 μ. καὶ σωζ. μέγ. ὕψ. 0.70 μ. Προϋπῆρχε στὸν χῶρο, χωρίζοντάς τον σὲ δύο ἐπιμήκεις τομεῖς, ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ, καὶ διατηρήθηκε ὡς ἔχει στὴν τρίτη οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὴν προσθήκη δύο κάθετων τοίχων (τοῖχοι 18 καὶ 19). Δημιουργήθηκαν ἔτσι τέσσερα τουλάχιστον μικρὰ δωμάτια ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τοῦ τοίχου 17. Στὸ ΝΔ. ἄκρο τοῦ ἐντοπίστηκε κτιστὸ θρανίον, διαστ. 2x0.70x0.10 μ., ἔμπροσθεν τοῦ ὁποῦ βρέθηκαν κρατήρας καὶ κύλικα. Τὸ θρανίον εἶναι προσκτισμένο ἀρμονικὰ στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ τοίχου, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ κατασκευὴ του εἶναι σύγχρονη μὲ αὐτόν.

Τὰ προαναφερθέντα μάλιστα ἀγγεῖα ὑποδεικνύουν τὴν καταστροφή τῶν δωματίων ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου 17 στὶς ἀρχές τῆς ΥἚ ΙΙΒ περιόδου.

Ἡ πρώτη, ὑποκείμενη, οἰκοδομικὴ φάση περιλαμβάνει τὸν τοῖχο 26, μὲ λοξὴ κατεύθυνση, ἐλαφρῶς ΒΑ.-ΝΔ. Προφανῶς ὁ τοῖχος αὐτὸς καταργήθηκε καὶ δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψη στὸν σχεδιασμὸ τῶν μεταγενέστερων τομέων καὶ δωματίων. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τομῆς ΙΙΙ σταμάτησε φέτος στὸ βάθος ἐμφάνισης τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου 26. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ στρώμα πὺ τὸν σφράγιζε ἀνήκει στοὺς πρώιμους μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ὄμορη, πρὸς Ν. τῆς προηγούμενης, Τομῆ ΙV ἀπεκάλυψε δύο ἐπίσης μυκηναϊκὰ στρώματα ἴδιου πάχους καὶ σύστασης, καθὼς καὶ κατάλοιπα συστάδας τεσσάρων τουλάχιστον νέων δωματίων, τὰ ὁποῖα συνδέονται λειτουργικὰ καὶ οἰκοδομικὰ μὲ τὰ προαναφερθέντα δωμάτια τῆς Τομῆς ΙΙΙ. Οἱ μεταγενέστερες παραβιάσεις στὴν Τομῆ ΙV ἀφοροῦν στὴ διάνοιξη δύο ὑστεροβυζαντινῶν σιρῶν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς καὶ μιᾶς ἐλλειψοειδοῦς σχήματος παραβίασης στὸ κέντρο τῆς. Οἱ σύγχρονοι μεταξὺ τους Σιροὶ 1 καὶ 2 ἐφανίστηκαν σὲ ἴδιο βάθος στὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνειά τους. Περιβάλλονται ἀπὸ συμπαγῆς τοίχωμα καὶ ἔχουν κοινὸ συν. βᾶθ. 1.50 μ. καὶ μέγ. ἔξωτ. διάμ. 2.20 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος τοῦ στομίου τους ὀρίζεται στὰ 0.90 καὶ 1.30 μ. ἀντίστοιχα, ἐνῶ ὑπολείμματα τοῦ ἐπιπέδου τῶν στομίων τους κατὰ τὸ διάστημα χρήσης τους ἐντοπίστηκαν στὸ ΒΑ. τεταρτημόριο τῆς τομῆς, ὅχι ὅμως πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο τῆς κεντρικῆς ἐλλειψοειδοῦς παραβίασης, ἢ ὁποῖα συνεπῶς ἔπεται χρονολογικὰ αὐτῶν. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, κατάλοιπα τοιχοδομίας μὲ τὴν χρήση ἀσβεστοκονιάματος ὡς συνδετικῆς ὕλης ἐντοπίστηκαν μόνον στὴ ΝΔ. γωνία τῆς τομῆς καὶ πάνω ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο 14, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἐπαναχρησιμοποιήθηκε ὡς θεμέλιο. Στὰ ὑπόλοιπα σημεῖα ἢ βυζαντινὴ καὶ μεταγενέστερη δραστηριότητα δὲν διατάραξε τὰ ὑποκείμενα μυκηναϊκὰ στρώματα, παρὰ μόνον ἐπιφανειακά. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ δύο σιροί, τὸ κτίσιμο τῶν ὁποίων, ἐκτὸς ἄλλων, κατέστρεψε σχεδὸν πλήρως τὸν μυκηναϊκὸ τοῖχο 20 (εἰκ. 9).

Οἱ ὀκτὼ ἀποσπασματικοὶ μυκηναϊκοὶ τοῖχοι τῆς Τομῆς IV (τοῖχοι 14, 15, 20, 21, 22, 23, 24, 25) ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις μὲ πυκνὸ σύστημα δωματίων, ἐνῶ ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ καὶ κατασκευαστικὴ μέθοδο μὲ τις τοιχοδομίες τῆς Τομῆς III. Ἡ διάταξη καὶ ἡ κατασκευὴ τους δείχνουν πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἀνακτορικό παράρτημα (ἐργαστήριον/ἀποθήκη) ἐκτεινόταν σὲ μῆκος τουλάχιστον 11 μ. καὶ μὲ προσανατολισμὸ ΒΑ.-ΝΔ. Οἱ τοῖχοι στὴν Τομὴ IV, πού ἀποτελοῦν τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῶν δύο ἀνώτερων οἰκοδομικῶν φάσεων, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ ἀνοίγονται νέα δωμάτια, εἶναι οἱ τοῖχοι 14, 15 καὶ 24. Οἱ τοῖχοι 14 καὶ 24 εἶναι παράλληλοι μεταξὺ τους, ἐνῶ ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος 15 δημιουργεῖ μικροῦ μήκους ἐσωτερικὴ ὀδόντωση. Ἡ τελευταία συνδέει λειτουργικὰ τοὺς τρεῖς τοίχους, ὅπως καὶ ὁ τοῖχος 17 στὴν Τομὴ III. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τις δύο ἀνώτερες οἰκοδομικὲς φάσεις, εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπολογιστεῖ τὸ πλάτος δύο ἐκ τῶν δωματίων τους (2 ἕως 1.50 μ.), καθὼς σώζονται οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις τοίχους τους. Δυσανάγνωστη ὅμως παραμένει ἡ ἀκριβὴς λειτουργία τοῦ τοίχου 20, ὁ ὁποῖος εἶναι κτισμένος μὲ κυκλώπειο τρόπο δόμησης. Ἡ θέση του κλείνει ἀπὸ Α. τὸ νότιο δωμάτιο, ἀλλὰ στὴν πορεία του πρὸς ΒΑ. ἐφάπτεται τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ τοίχου 24, ὑποδεικνύοντας πιθανὴ ἀναλημματικὴ λειτουργία του. Τὰ ἴδια ποικίλα μικροευρήματα (λίθινα ἐργαλεῖα, σφονδύλια, φολίδες ὀψιανοῦ καὶ πυριτόλιθου) ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἔκταση τοῦ ἀνακτορικοῦ παραρτήματος τῆς καλούμενης «Ὀπλοθήκης» ἕως καὶ τὸ ἀνατολικὸ τουλάχιστον ὄριο τῆς Τομῆς IV.

Οἱ τοῖχοι τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσης διασώζονται καλύτερα στὴν Τομὴ IV σὲ σχέση μὲ τὴν Τομὴ III, καθὼς ξεκινοῦν 0.40 μ. ὑψηλότερα καὶ συγκροτοῦν δύο τουλάχιστον δωμάτια (τοῖχοι 21, 22, 25). Καλύτερα διατηρεῖται τὸ δωμάτιο 3, τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς γωνιάζοντες τοίχους 21 καὶ 22, πού ἐμφανίζονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνώτερου – μεταγενέστερου – δωματίου τῶν τοίχων 14, 15 καὶ 20. Οἱ τελευταῖοι πιθανότατα δὲν θὰ ἦταν ὄρατοί, ὅταν στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔγιναν οἱ νέες οἰκοδομικὲς ἐργασίες. Ἄν καὶ ἡ γενικὴ κατεύθυνση τῶν ὑπερκείμενων τοίχων παρέμεινε ἡ ἴδια, ὑπάρχουν ἐνδείξεις στὸ ὑποκείμενο δωμάτιο 3, πού σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐπίχωσης ἀνάμεσα στὶς σχε-

δὸν ἐπάλληλες ἀλλὰ ἔκκεντρες τοιχοδομίες, φανερώνουν νέο ἀρχιτεκτονικό σχεδιασμό και ἐπαναπροσδιορισμὸ τῶν ἐπὶ μέρους χώρων. Αὐτὸ πού παρέμεινε τὸ ἴδιο στὶς δύο οἰκοδομικὲς φάσεις εἶναι οἱ λειτουργίες πού συνέχισαν νὰ ὑφίστανται στὸ σύνολο τοῦ ἀνακτορικοῦ αὐτοῦ παραρτήματος. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους, διαδοχικὲς, οἰκοδομικὲς φάσεις φανερώνει πὼς ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις τοῦ χώρου δὲν καθυστέρησε και μᾶλλον πραγματοποιήθηκε ὁμαλά. Χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὴ διάρκεια τῆς ΥἼ ΠΙΑ περιόδου, χωρὶς μεσολάβησις κάποιας καταστροφῆς ἀπὸ τὴν προηγούμενη οἰκοδομικὴ φάσις. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσις τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου 3 σταμάτησε πρὸς τὸ παρὸν στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Τομὴ IV, ἔχοντας οὐσιαστικὰ καταστρεῖ ἀδύνατη ἡ ἔρευνα σὲ μεγαλύτερο βάθος, χωρὶς τὴν προηγούμενη ἀφαίρεσις μερικῶν ἀποσπασματικῶν τοίχων.

Ἡ συνέχισις τῆς ἐπίπονης μὲν ἀλλὰ ἀποδοτικῆς ἔρευνας, τόσο στὸν τομέα τοῦ κυρίως ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος ὅσο και στὴν «Ὀπλοθήκη», κρίνεται σκόπιμη και λυσιτελής. Στὸν τομέα τοῦ «Ἀνακτόρου» τὰ ὡς τώρα κινητὰ εὐρήματα και τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῶν τριῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφικῶν περιόδων ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ βρῖσκεται κοντὰ στὸν ἐντοπισμὸ και τὴν ἀποκάλυψις νέων κεντρικῶν ἀνακτορικῶν διαμερισμάτων, ἐνῶ ἡ ἀναπάντεχη ἀνεύρεσις εἰκονιστικῶν κρατήρων τῆς μετανεκτορικῆς, Μέσης ΥἼ ΠΙΓ περιόδου, προὶδεάζει γιὰ νέα σημαντικὰ στοιχεῖα, σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν Θηβῶν στὶς μετανεκτορικὲς πολιτικὲς και κοινωνικὲς ἐξελίξεις. Ὁμοίως, στὸν τομέα τῆς «Ὀπλοθήκης», ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς ἀναμένεται νὰ ἀποσαφηνίσει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ κάτοψις και τὴν ἔκτασις τῶν διαμερισμάτων τοῦ σπουδαίου τούτου ἀνακτορικοῦ παραρτήματος. Στὴν «Ὀπλοθήκη», τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ δεδομένο πού προέκυψε ἀπὸ τὴ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ βάση τὴν μέχρι τοῦδε προκαταρκτικὴ μελέτη, ἀφορᾶ στὴ διαπίστωσις τῆς ἀπουσίας μετανεκτορικῶν στοιχείων, καθὼς και τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς ΥἼ ΠΙΒ2 περιόδου. Τὰ δεδομένα αὐτὰ διαπιστώθηκαν στὶς ὅμορες πρὸς ΒΔ. περυσινὲς τομεῖς I και II. Ἄν τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν εἶναι ἐπακόλουθο τῆς συνεχοῦς χρήσεως τοῦ χώρου και δὲν ὀφείλεται στὴν παραβίασις τῶν συγκεκριμένων φάσεων, ἐνδέχεται ἡ

συρρίκνωση τῶν ἀνακτορικῶν δραστηριοτήτων στὸν χῶρο αὐτὸν νὰ προηγήθηκε τῆς μεγάλης καταστροφῆς, ἐνῶ ἡ ἐπανακατοίκηση, μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου, μπορεῖ νὰ ἦταν ἐπιλεκτικὴ καὶ περιορισμένη μόνο σὲ ὀρισμένα, κεντρικὰ σημεῖα τῆς ἀκρόπολης.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, τὴν εὐθύνη τῶν ἐργασιῶν πεδίου εἶχαν καὶ φέτος οἱ συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, ἀρχαιολόγοι δρ Ι. Φάππας καὶ Δ. Γιαννιοῦ. Ὁ πρῶτος ἀνέλαβε τὸν συντονισμό τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου, ἐνῶ στὴ δεύτερη, σὲ συνεργασία μὲ τὴ μεταπτυχιακὴ φοιτήτρια Ν. Χονδροῦ, ἀντέθηκε ἡ τεκμηρίωση τῶν εὐρημάτων καὶ ἡ εὐθύνη τῆς σύνταξης τῶν ἡμερολογίων, σὲ ἔντυπη καὶ ψηφιακὴ μορφή. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβε ἐνεργὰ μέρος, ὅπως καὶ κατὰ τίς δύο προηγηθεῖσες ἀνασκαφικὲς περιόδους (2012 καὶ 2013), ἡ καθ. τῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Παν. Tor Vergata τῆς Ρώμης, Μ. Bonanno-Αραβαντινοῦ. Ἐθελοντικὰ ἐπίσης συμμετεῖχαν οἱ Ι. Γαλανάκης, καθ. Αἰγαιακῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Παν. τοῦ Cambridge, ὁ Α. Mozhasjsky, καθ. Ἱστορίας στὸ Κρατικὸ Παιδαγωγικὸ Παν. τῆς Μόσχας, ἡ δρ L. Phialon, μέλος τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (EFA), ὁ δρ Fr. Borrego τοῦ Παν. τῆς Μαδρίτης καὶ ὁ Θηβαῖος ἰατρός Κων. Χαμπίπης. Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο συνέδραμαν μὲ προσωπικὴ ἐργασία οἱ μεταπτυχιακὲς φοιτήτριες ἀρχαιολογίας σὲ πανεπιστήμια τῆς Γαλλίας Η. Provain, Μ. Rossignol, Α. Vercellino, Ε. Vannier καὶ Ε. Bastien, καὶ οἱ φοιτήτριες Α. Fernadez καὶ Cl. V. Alonso Moreno, ἀπὸ πανεπιστήμιο τῆς Μαδρίτης. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν καὶ οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας Ἑλ. Μότσιου καὶ Ἰ. Κεχρμπάρης, οἱ φοιτήτριες ἀρχαιολογίας Π. Τζουμανέκα καὶ Ἄν. Τριανταφύλλου, οἱ φοιτητὲς Ἀ. καὶ Κ. Σταθόπουλος, καθὼς καὶ οἱ μαθητὲς Στ. Καζακίδης καὶ Ν. Σελέκος. Τὴ

συγκόλληση τῆς κεραμικῆς καὶ γενικῶς τῆ συντήρηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀνέλαβαν οἱ συντηρήτριες Κ. Καραγιάννη, Μ.-Π. Λουκᾶ καὶ Ἴ. Μωραΐτου. Τὰ μέλη τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου, Ἀ. Κοτσώνας, Γ. καὶ Ἐ. Μπαϊρακτάρης καὶ Θ. Νίκας, ἐργάστηκαν μὲ ζῆλο καὶ ἀφοσίωση. Τέλος τὴν τεχνικὴ ὑποστήριξη τῶν ἐκσκαφικῶν καὶ ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν ἀνέλαβε, ὅπως καὶ πέρυσι, ἡ Τεχνικὴ Ἑταιρεία «Κάδμος ΑΕ», ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ μηχανικοῦ Ἀν. Κοβάνη.

Εἰκ. 1. Τομέας «Ἀνακτόρου». Τομή Α. Τὸ δωμάτιο μετὴν ἀβαθῆ πλήλινη λεκάνη καὶ ὁ μικρὸς κτιστὸς τάφος στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου.

Εἰκ. 2. Τομέας «Ἀνακτόρου». Τομή Α. Μικρὸς λάκκος «ἐγκαινίου» κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐλληνιστικοῦ κτιρίου.

Εἰκ. 3. Θήβα. Τομέας «Ἀνακτόρου», Τομὴ Α. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς κιβωτιόσχημος τάφος στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

Εἰκ. 4. Θήβα. Τομέας «Ἀνακτόρου», Τομὴ Α. Ἡ γωνία τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων 13 καὶ 14 στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τῶν ἐπιχώσεων.

5

6

7

Εικ. 5-6. Θήβα. Τομέας «Ανακτόρου», Τομή Α: 5. Τμήμα εικονιστικού κρατήρα τῆς Μέσης ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου. 6. Θραύσμα μυκηναϊκοῦ ἐνεπίγραφου ψευδόστομου ἀμφορέα. Εικ. 7. Άνασκαφικὸς τομέας «Όπλοθήκης», Τομή ΙΙΙ. Πρώμος μυκηναϊκὸς κρατήρας.

Εἰκ. 8. Τομέας «Ἀνακτόρου», Τομή Α. Ὁ πίθος 1 κατά χώραν στὸ ἀνασκαμμένο δυτικὸ τμήμα τῆς ἀποθήκης τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου.

Εἰκ. 9. Ἀνασκαφικὸς τομέας «Ὀπλοθήκης», Τομή ΙV. Οἰκοδομικὰ κατάλοιπα μυκηναϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΕΡΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΚΗ ΟΓΧΗΣΤΟ*

Οί αναφορές σέ συγκεκριμένα ιερά τόσο στό ὁμηρικό ὅσο καί στό ἠσιόδειο ἔργο εἶναι σπάνιες. Αὐτό ἀκριβῶς ὅμως τίς κάνει τόσο σημαντικές, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς πιθανῆς συνέχειας θρησκευτικῶν παραδόσεων ἀπό τή μυκηναϊκή στήν ὑστερότερη ἑλληνική θρησκεία τῶν ἀποκαλούμενων ἱστορικῶν χρόνων. Πέραν ἀπό τὰ γνωστά κείμενα στήν *Ἰλιάδα* (Π 225-239) καί τήν *Ὀδύσεια* (ξ 327-329, τ 296-300), πού πληροφοροῦν τόν σύγχρονο μελετητή γιά τή σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διός στή Δωδώνη κατὰ τοὺς γεωμετρικούς, ἴσως καί μυκηναϊκούς, χρόνους, τὸ ὁμηρικό ἔπος μᾶς προσφέρει ἐπίσης τή δυνατότητα νὰ κατανοήσουμε τή σημασία τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στή βοιωτική *Ὀγχηστό*, τὸ ὁποῖο συντόμως ἀλλὰ μὲ ἀκρίβεια περιγράφεται ὡς ἄλλος στὸν περίφημο κατάλογο νηῶν τῆς *Ἰλιάδος* (B 506: *Ὀγχηστόν θ' ἱερόν Ποσιδήϊον ἄλλος*). Πρόκειται γιά μιὰ περιγραφή πού ἐπαναλαμβάνουν καί μεταγενέστεροι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς.

Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ περιγραφή μιᾶς ἀξιοσημείωτης τελετουργίας στό ἱερό, ὅπως αὐτὴ παρατίθεται στὸν ὁμηρικό Ὑμνο στὸν Ἀπόλλωνα (στ. 229-238). Ἄν καί τὸ ἀρχαῖο κείμενο δὲν εἶναι ἀπολύτως ξεκάθαρο, ἡ τελετουργία φαίνεται πῶς συνδεόταν μὲ τὸν ἔλεγχο καταλληλότητας νεαρῶν ἀλόγων πού θὰ ἔσερναν ἄρματα. Πρόσφατα ἡ ἔρευνα ἐρμήνευσε τὴν τελετουργία ὡς κατάλοιπο μυκηναϊκῶν παραδόσεων, ὅταν ἡ σημασία ἀρμάτων, ἰδιαίτερα στό πεδίο τῆς μάχης, ἦταν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ¹.

---

* Γιά τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στό τέλος τῆς ἔκθεσης.

1. A. Teffeteller, *The Chariot Rite at Onchestos: Homeric Hymn to Apollo* 229-38, *JHS* 121, 2001, 159-166.

Ἀναφορὲς στὸ ἱερό στὸ ἔργο ἀρχαίων συγγραφέων ἀπὸ τὸν Πίνδαρο ὡς τὸν Στράβωνα καὶ τὸν Παυσανία τονίζουν τὴ γενικότερη σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ² καὶ τὸ ἐντάσσουν στὸν κύκλο παμβοιωτικῶν θρησκευτικῶν κέντρων, ὅπως ἐκείνων τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας, τοῦ Διὸς Καραίου καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος Πτώου. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Ποσειδώνιου ὡς κέντρου τοῦ Κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β΄ προσδίδει στὸ β΄ μισό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τεράστια πολιτικὴ σημασία στὸ ἱερό³.

Τὸ ἱερό βρίσκεται στὴν περιοχὴ Ν. καὶ ΝΑ. τῆς ἀποξηραμένης λίμνης Κωπαΐδος, ἀνάμεσα στὴν πεδιάδα τῶν Θηβῶν στὰ ἀνατολικά καὶ τὴν πόλη τῆς Ἀλιάρτου στὰ δυτικά. Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ εἶναι γνωστὴ ὡς Στενὴ Μαυροματίου.

Προηγούμενη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα

Σὲ σύγκριση μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ, ἡ ἔρευνά του ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ σκαπάνη ὑπῆρξε μᾶλλον περιστασιακὴ. Παρὸλ' αὐτὰ οἱ ἀνασκαφές – ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς πρώην Θ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων – στὴν περιοχὴ Στενῆς Μαυροματίου ἐπιβεβαίωσαν ὅχι μόνον τὴ σημασία ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα εἶχε ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον της σὲ δύο θέσεις ἐκατέρωθεν τοῦ δρόμου Θηβῶν-Λειβαδιᾶς.

Θέση Α

Ἡ θέση Α ἔχει ἔκταση περίπου 6.000 τ.μ. καὶ βρίσκεται σὲ ὕψωμα ἐπὶ τοῦ 91ου χιλιομέτρου τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν-Λειβαδιᾶς. Ὁ χῶρος ταυτίστηκε τὸ 1963, ὅταν κατὰ τὴ διάρκεια ἀγροτικῶν ἐργασιῶν ἤρθαν

2. A. Schachter, *Cults of Boiotia 2. Herakles to Poseidon. BICS Suppl.* 38.2 (Λονδίνο 1986) 207-221 (κατάλογος ἀρχαίων πηγῶν στίς σελ. 210-211).

3. A. Schachter, *Gods in the service of the state. The Boiotian experience, στὸ Federazioni e federalismo nell'Europa antica. Bergamo, 21-25 settembre 1992* (Μιλάνο 1994) 67-85.

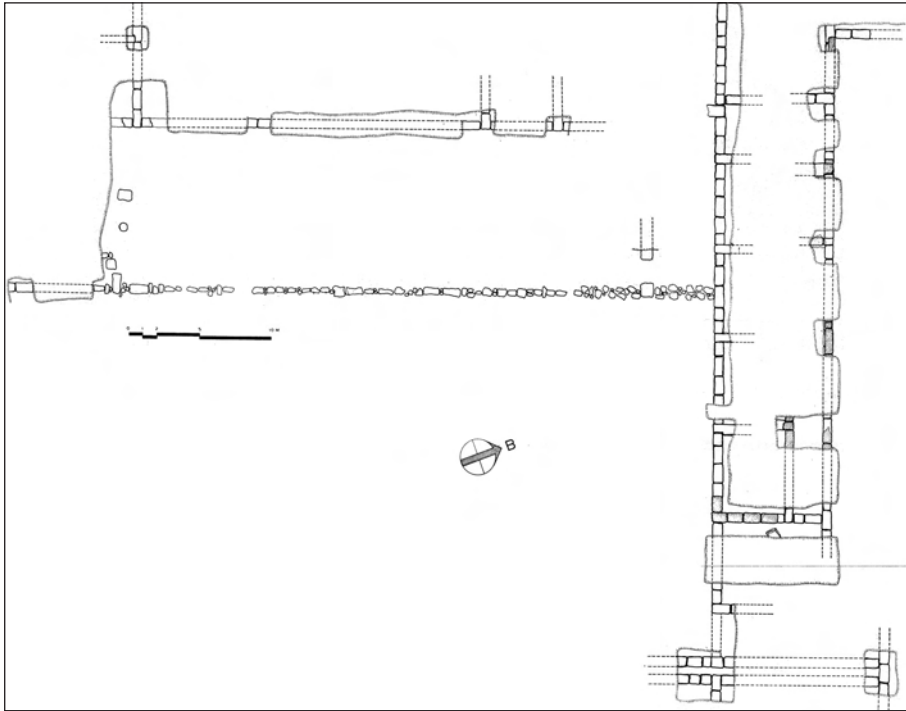
στὴν ἐπιφάνεια ἀρχαιότητες. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸ ΑΔ 1964 σημείωσε τὴν εὔρεση προξενικοῦ ψήφισματος τοῦ Κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. (SEG XXXII 476), τὸ ὁποῖο καὶ ἐπιβεβαίωσε ὅτι ἡ θέση ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος. Μεταξὺ τυχαίων εὐρημάτων ὑπῆρχαν ἐπίσης τμῆμα ἐνεπίγραφου μαρμαρίνου ἐπιστυλίου (5ος αἰ. π.Χ.), μικρὸ ἀκαθόριστο χρονολογικὰ τμῆμα τραπεζοφόρου, πώρινο κιονόκρανο (τέλη 5ου/ἀρχές 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ χάλκινος βραχίονας ἀρχαικοῦ ἀγαλματιδίου⁴. Σύντομες συστηματικὲς ἀνασκαφές στὴ θέση Α διεξήχθησαν ὅμως μόλις τὸ 1971. Οἱ ἐργασίες ἀποκάλυψαν τμῆμα τοῦ στερεοβάτη οἰκοδομήματος (τέλη 6ου αἰ. π.Χ.), ποὺ ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα μὲ τὸν ναὸ τοῦ ἱεροῦ. Πολὺ κοντὰ καὶ ΝΔ. τοῦ ναοῦ ἀνεσκάφη τμῆμα μεγάλου ὀρθογώνιου οἰκοδομήματος μὲ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία τῆς ἰδίας περιόδου. Τὸ κτίριο ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα μὲ εἶδος πρῶιμου βουλευτηρίου. Τρεῖς ἐπιγραφές – ἀναθηματικὴ τοῦ 6ου/5ου αἰ. π.Χ. (SEG XXVII 61), ἀναθηματικὴ τοῦ πρῶιμου 4ου αἰ. π.Χ. (SEG XXVII 62), προξενικὸ ψήφισμα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (SEG XXVII 60) – ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀναφορὰ τοῦ 1964 καὶ ταύτισαν τὸν χῶρο πέραν κάθε ἀμφιβολίας ὡς τμῆμα – ἴσως τὸ κεντρικὸ λόγῳ τοῦ πιθανοῦ ναϊκοῦ οἰκοδομήματος – τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος. Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν λιγιστά, κυρίως θραύσματα ξιφῶν, χάλκινα καὶ σιδηρὰ ἐλάσματα, λεπτὰ φύλλα χαλκοῦ μὲ ἔκτυπη διακόσμηση. Ἡ κεραμικὴ ὑπῆρξε ἐλάχιστη. Γίνεται ἀναφορὰ σὲ μικρὸ ὄστρακο μὲ γραπτὴ τρίαινα⁵.

Θέση Β

Ἡ θέση Β ἔχει μέγεθος περίπου 10.300 τ.μ. καὶ βρίσκεται στὸ 92ο χιλιόμετρο τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν-Λειβαδιᾶς. Ἡ ὑπαρξὴ σημαντικῶν

4. Ε. Τουλούπα, Σπενή, ΑΔ 19, Β2, 1964, 200-201.

5. Θ. Γ. Σπυρόπουλος, Εἰδήσεις ἐκ Βοιωτίας, ΑΑΑ 6, 1973, 379-381· Ὀγγηστός – Ποσειδώνιον, ΑΔ 28, Β1, 1973, 269-271.

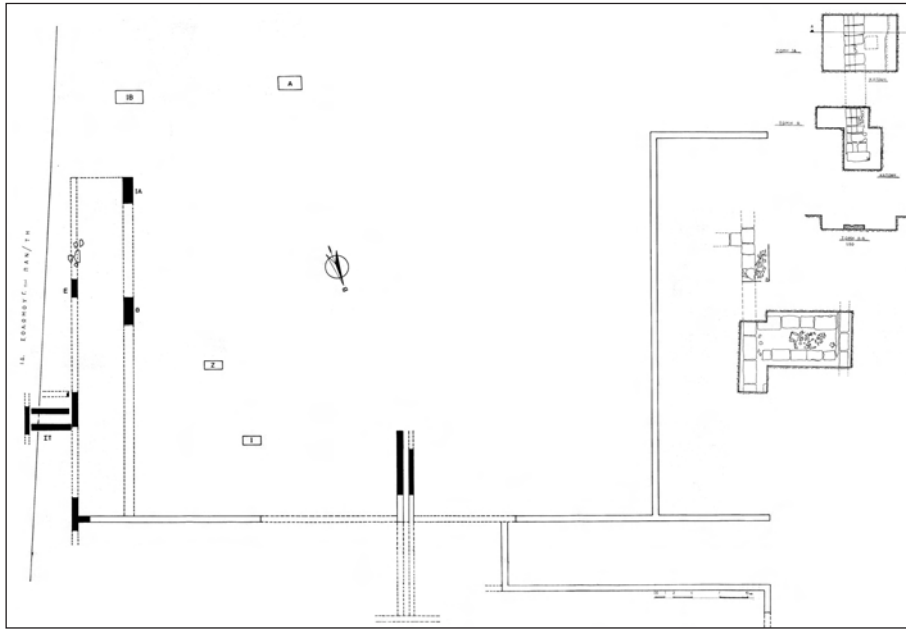

Σχ. 1. Τὰ ἀρχιτεκτονικά κατάλοιπα στὴ θέση Β πού εἶχαν ἀνασκαφῆ τὸ 1973.

ἀρχαίων λειψάνων παρατηρήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1966, ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τοῦ χώρου ξεκίνησε τὸ 1973. Ἡ σχετικὴ ἔκθεση τῆς ὑπεύθυνης Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων τὸ ἔτος 1967 κάνει ἀναφορὰ σὲ μεγάλο περίβολο ἀριστερὰ τοῦ δρόμου⁶, κάτι πὺ δὲν ἐξετάστηκε ποτέ, διότι ἡ ἔρευνα γιὰ καθαρὰ πρακτικούς λόγους (ἀπαλλοτριώσεις) ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς στὸν χώρο δεξιὰ τοῦ δρόμου Θηβῶν-Λειβαδιάς. Τὸ 1973 σὲ ἀπαλλοτριωμένο οἰκόπεδο ἑκτασης περίπου 4 στρεμ. ἀποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου κτιρίου μήκους τουλάχιστον 48 μ. (σχ. 1). Ἡ κεραμικὴ ἀποκάλυψε ὅτι βρισκόταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

6. Β. Φιλιππάκη, Σ. Συμεώνογλου, Ν. Φαράκλας, Ὀγχηστός, ΑΔ 22, Β1, 1967, 242.

Σχ. 2. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα στὴ θέση Β πού εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὸ 1991.

μέχρι τουλάχιστον καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ σχετικὴ ἀνασκαφικὴ ἔκθεση ἀναφέρεται μόνο σὲ λίγα κεραμικὰ εὐρήματα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα. Ἡ πρώτη ἀνασκαφέας προτίμησε νὰ ταυτίσει τὸν χῶρο μὲ τὴν ἀγορὰ τοῦ πολισματος τῆς Ὀρχηστου καὶ νὰ μὴν τὸν συνδέσει μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος⁷, ἂν καὶ στὴ σύντομη ἔκθεση στὸ ΑΔ 1967 εἶχε ἤδη ἐκφρασθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι καὶ ὁ χῶρος αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ἀνήκε στὴν ἀρχαιότητα τοῦ Ποσειδώνιο. Τὸ 1991 διεξήχθη ἀνασκαφὴ γιὰ δέκα ἡμέρες σὲ δώδεκα δοκιμαστικὲς τομὲς στὸν γειτονικὸ ἀγρὸ ἰδιοκτησίας κληρονόμων Ἀγγελῆ Σολωμοῦ. Ἡ νέα ἔρευνα ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπάρξη μεγάλου οἰκοδομήματος, προφανῶς στοᾶς μὲ 18 ἢ 19 οἴκους, ἂν καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ στοὰ σχήματος Π δὲν μπόρεσε νὰ ἐξετασθεῖ (σχ. 2). Σημαντικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε ἡ διαπίστωση

7. Φ. Δακορόνια, Σεϊντὴ Μαυροματίου, ΑΔ 29, Β2, 1973-74, 442.

οἰκοδομικῆς φάσης πρωιμότερης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ ὁποία δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια. Ἐξαιρετικά σπουδαία ἦταν ἡ ἀνεύρεση δύο χάλκινων δικαστικῶν ψήφων (τομὴ I) ποὺ ἔφεραν τὴ βοιωτικὴ ἀσπίδα, ἔμβλημα τῆς πόλεως τῶν Θηβῶν. Οἱ δικαστικὲς ψῆφοι συνέδεσαν τὸν χῶρο μὲ τὸ παμβοιωτικὸ ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνος⁸. Ἔγινε ἔτσι φανερὸ ὅτι τὸ ἱερὸ ἦταν σημαντικοῦ μεγέθους, ἀλλὰ οὔτε ἡ θέση Α οὔτε ἡ θέση Β διερευνήθηκαν ξανά ἀνασκαφικῶς μέχρι τὴν ἔναρξιν τοῦ νέου προγράμματος τὸ καλοκαίρι τοῦ 2014.

Τὸ νέο ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν θέσεων Α καὶ Β στὴ Στενὴ Μαυροματίου (ἱερὸ Ποσειδῶνος) ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας (δρ Ἀλεξάνδρα Χαρμῆ) καὶ τὸ Department of Art History and Archaeology τοῦ Columbia University ἐγκρίθηκε στὶς 28 Αὐγούστου 2013. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες διεξήχθησαν μεταξύ 2 Ἰουνίου καὶ 13 Ἰουλίου 2014 καὶ ξεκίνησαν μὲ καθαρισμὸ τῶν δύο θέσεων ἀπὸ τὴ βλάστηση. Ὁ τοπογράφος τῆς ἀνασκαφῆς, Παναγιώτης Γκούμας, διαπίστωσε καὶ ὀριοθέτησε μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀπαλλοτριωμένες ἰδιοκτησίες.

Ἰδιαιτέρη βαρύτητα δόθηκε στὴ γεωφυσικὴ μελέτη, ἡ ὁποία καὶ ὁδήγησε στὴν ταύτιση ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τόσο στὴ θέση Α, ὅσο καὶ στὴ θέση Β. Ἡ γεωφυσικὴ μελέτη διεξήχθη ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριον Γεωφυσικῆς - Δορυφορικῆς Τηλεπισκόπησης καὶ Ἀρχαιοπεριβάλλοντος τοῦ Ἰνστιτούτου Μεσογειακῶν Σπουδῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ δρ Νίκου Παπαδόπουλου.

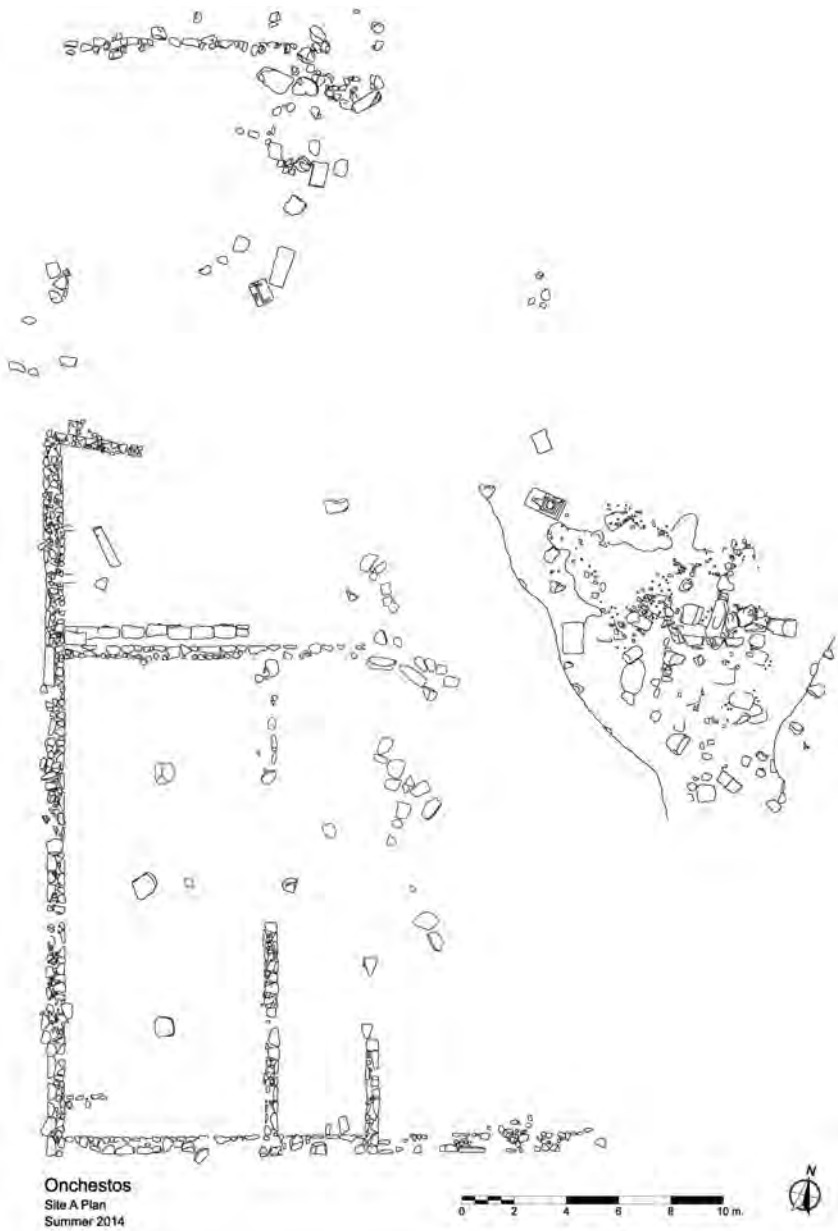
Στὴ θέση Α οἱ σημαντικότερες γεωμαγνητικὲς ἀνωμαλίες ἐντοπίστηκαν ΒΔ. τοῦ ἀποκαλούμενου βουλευτηρίου (εἰκ. 1). Στὴ θέση Β ἡ

8. Ἀ. Χ. Χριστοπούλου, Εἰδήσεις ἀπὸ τὴ Στενὴ Μαυροματίου, στὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον Βοιωτικῶν Μελετῶν, Λειβαδιά, 6-10 Σεπτεμβρίου 1992. Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν Β1 (Αθήνα 1995) 429-445.

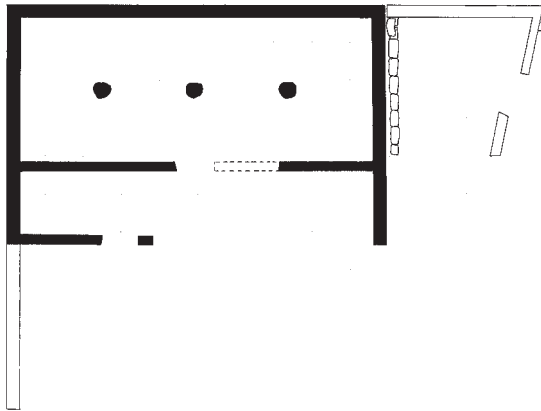
γεωμαγνητικὴ ἔρευνα ἔδειξε τὴν ὕπαρξη στωικοῦ κτιρίου μὲ οἴκους. Ἀπρόσμενο ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ διαπίστωση ἑνὸς μεγάλου τετράγωνου κτιρίου καὶ κυρίως κυκλικῆς κατασκευῆς διαμέτρου περίπου 40 μ., ἡ ἔρμηνεία τῆς ὁποίας παραμένει ἀνοιχτὴ (εἰκ. 2). Συζητήσεις μὲ τὶς ἀρμόδιες ἀρχές στὴν Ἀλίαρτο, ἀλλὰ καὶ ἔρευνες στὰ ἀρχεῖα τῆς ὑπεύθυνης Ἐφορείας, μᾶς ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ κατάλοιπα σύγχρονου κτιρίου. Μιὰ πρώτη ὑπόψια ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικῶν διαστάσεων ἀλώνι ἀποδείχτηκε λανθασμένη. Συγκρίσεις μὲ σωζόμενα ἀλώνια τῆς βυζαντινῆς περιόδου στὴ Βοιωτία ἔδειξαν ὅτι ἡ κατασκευὴ πού ἀποκάλυψε ἡ γεωμαγνητικὴ ἔρευνα στὴ θέση Β δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τέτοιου χαρακτήρα.

Θέση Α – Ἔργασίες 2014

Τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς θέσεως καλύφθηκε μὲ σύστημα καννάβων 2×2 μ. Μέχρι τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου στάθηκε δυνατό νὰ ἀνασκαφοῦν 19 κάρναβοι ἀποκλειστικὰ μέσα στὰ ὄρια τοῦ λεγόμενου βουλευτηρίου καὶ τῆς προέκτασής του. Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο ὀλοκληρώθηκαν τὰ σχέδια ἀποτύπωσης τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου κτιρίου, τὸ ὁποῖο ἀνοίγει πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἔχει μέγεθος 19.20×12.60 μ. (σχ. 3). Τοῖχοι χωρίζουν τὸ ἐσωτερικὸ του σὲ δύο τμήματα κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα Β-Ν. Τὸ μεγαλύτερο δυτικὸ τμήμα περιέχει τὶς βάσεις τριῶν κιόνων γιὰ τὴν ἐπιπλέον στήριξη τοῦ συστήματος κάλυψης τοῦ κτιρίου. Τὸ σχετικὰ μικρὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου ἔκανε προφανῶς περιττὴ τὴν προσθήκη κιόνων στὸ ἐσωτερικὸ του. Ἡ πολυγωνικὴ τοιχοδομία (εἰκ. 3), ἀλλὰ καὶ ἡ κεραμικὴ πού βρέθηκε ἐπιβεβαιώνουν ἐν μέρει τὴν ἀρχικὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου, τὸ ὁποῖο μᾶλλον δημιουργήθηκε στὸ μέσο καὶ ὄχι στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. Μποροῦμε ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου δὲν ἦταν λίθινη. Ἡ ἀπολύτως ἐπίπεδη καὶ λεῖα ἄνω ἐπιφάνεια τῶν τριῶν βάσεων στὸν δυτικὸν χώρον τοῦ κτιρίου (εἰκ. 4) μαρτυροῦν ὅτι οἱ κίονες θὰ πρέπει νὰ ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ξύλο. Τὸ κτίριο ἐπεκτάθηκε στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. πρὸς Β καὶ Α. Στὰ ἀνατολικά ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου συνεχίστηκε γιὰ 8.50 μ. περίπου,

Σχ. 3. Κάτοψη του μεγάλου ὀρθογώνιου κτιρίου ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ ὕστερου κλασικοῦ/ἐλληνιστικοῦ παραρτήματός του στὴ θέση Α (Μ. Ζαρμακούπη - Μ. Arseven).

Σχ. 4. Τὸ μεγάλο ὀρθογώνιο κτίριο ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τὸ ὕστερο κλασικὸ/ἐλληνιστικὸ παράρτημά του στὴ θέση Α (Ι. Μυλωνόπουλος).

ἐνῶ στὰ βόρεια δημιουργήθηκε ἐπιπλέον χῶρος, ἓνα εἶδος παραρτήματος τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου (σχ. 4). Ἡ ἐπέκταση ἴσως νὰ σχετίζεται ἱστορικὰ μὲ τὴ μεταφορὰ τοῦ κέντρου τοῦ Κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν στὴν Ὀρχηστὸ ἀπὸ τὸν Φίλιππο Β'. Ἡ βόρεια προέκταση ἔλαβε τὴ μορφή τραπεζοειδοῦς κατασκευῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴν προέκταση αὐτὴ καὶ ἀνοίχθηκαν ὅλοι οἱ κάρναβοι κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ του παραρτήματος. Οἱ τοῖχοι τῆς προέκτασης τοῦ 4ου αἰ. δὲν εἶναι τόσο προσεκτικὰ κατασκευασμένοι ὅσο ἐκεῖνοι τοῦ ἀρχαϊκοῦ κτιρίου, ἀν καὶ ἔχουν τὸ ἴδιο πλάτος (εἰκ. 5). Οἱ λίθοι ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ παραρτήματος εἶναι κατὰ κανόνα μικρότεροι καὶ πολὺ πιὸ ἀδρὰ δουλεμένοι ἀπὸ ἐκείνους τοῦ ἀρχαϊκοῦ κτιρίου. Σημαντικὴ διαφορὰ ἀποτελεῖ ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι οἱ τοῖχοι ἐνσωματώνουν πρωιμότερο ἀρχιτεκτονικὸ ὑλικό. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ τονισθεῖ ὅτι παρ' ὅλο πὺ ὁ νέος τραπεζοειδῆς χῶρος δὲν εἶναι τόσο ἐντυπωσιακὸς ἀρχιτεκτονικά, ἀποτελεῖ τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς θέσεως Α ποὺ ἀποκάλυψε τὰ πλουσιότερα εὐρήματα.

Στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐξετασθεῖ τὸ κτίριο ποὺ εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὸν ναὸ στὰ ἀνατολικά τοῦ μεγάλου ἀρχαϊκοῦ οἰκοδομήματος, γιὰτὶ εἶναι

Σχ. 5. Σχέδιο χάλκινου νομίσματος (C3) ἀπὸ τὸν Φλειοῦντα. Ὑστερος 4ος αἰ. π.Χ. (Π. Μητσοπούλου).

κατασκευασμένο ἀπὸ τοπικὴ ἐξαιρετικὰ μαλακὴ καὶ εὐάλωτη παραλλαγὴ ἀσβεστολίθου ὁ ὁποῖος καταστρέφεται πολὺ γρήγορα καὶ εὐκόλα ὅταν ἐκτεθεῖ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ χώρος καλύφθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς γεωφυσικῆς μελέτης μὲ γεωτάπητα καὶ χαλίκι καὶ παρέμεινε καλυμμένος καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου.

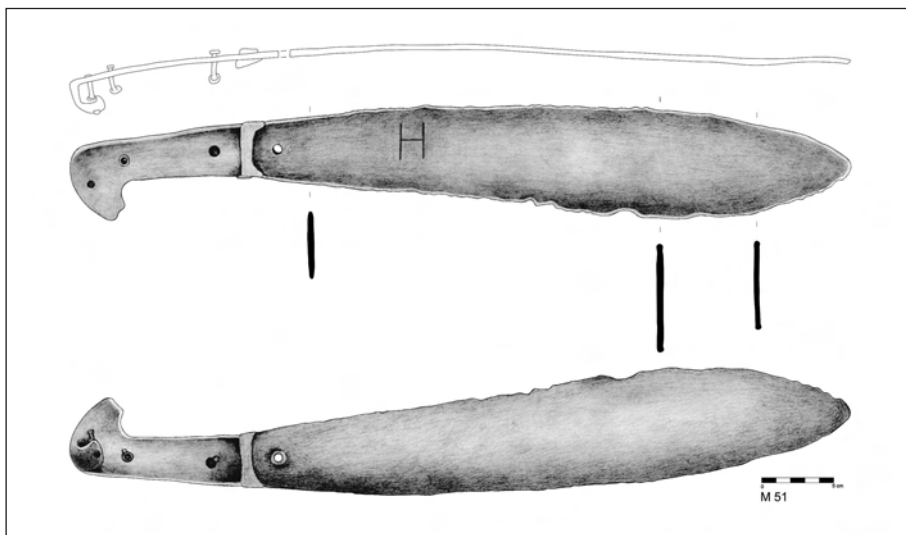
Ἡ ἀριθμητικὰ σχετικὰ περιορισμένη κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λεγόμενου βουλευτηρίου τὸ χρονολογεῖ στὴν ὕστερη ἀρχαϊκὴ περίοδο, ἐνῶ ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴ βόρεια προέκταση ἀνήκει στοὺς ὕστερους κλασικοὺς καὶ πρώιμους ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Στὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἀνήκουν τρία μικρὰ θραύσματα ἀγγείων πόσης μὲ τὴν ἐγγάρακτη σύντμηση τῆς λέξης *λη(ερόν)*. Βρέθηκαν δώδεκα νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων δύο ἀργυρὰ καὶ δέκα χάλκινα, τοῦ ὕστερου 4ου/πρώιμου 3ου αἰ. Ἐνα ἀπὸ τὰ χάλκινα νομίσματα προέρχεται ἀπὸ τὸν Φλειοῦντα (τομὴ N1) (σχ. 5) καὶ ἓνα ἀργυρὸ ἀπὸ τὴ Σικυώνα (τομὴ M1) (σχ. 6). Τὰ ὑπόλοιπα προέρχονται ἀπὸ τὴ Βοιωτία καὶ τὶς γύρω περιοχῆς (κυρίως ἀπὸ τοὺς Λοκρούς). Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀλιάρτου τὸ 171 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους τὰ ἐδάφη τῆς πόλης δόθηκαν στὴν Ἀθήνα, τότε ἡ ἀπουσία ἀθηναϊκῶν νομι-

Σχ. 6. Σχέδιο ἀργυροῦ νομίσματος (C6) ἀπὸ τὴ Σικυώνα. Ὑστερος 4ος ἢ πρῶσιμος 3ος αἰ. π.Χ. (Π. Μητσοπούλου).

σμάτων καὶ γενικὰ ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ στὸ ἱερὸ εἶναι ἀξιοσημείωτη. Βρέθηκε ἐπίσης σημαντικὸς ἀριθμὸς ὄπλων καὶ μεταλλικῶν ἀντικειμένων πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἵππικὴ τέχνη, μικρὴ χάλκινη ἐπιγραφή μὲ ὀπὲς ἀνάρτησης (τομὴ L1), μεγάλα σιδερένια καρφιά (τέλεια σωζόμενο βρέθηκε στὴν τομὴ M1), ἀντικείμενα πού πρὸς τὸ παρὸν ἔχουν ταυτιστεῖ μὲ ὀβελούς καὶ ἐλάχιστα ἀντικείμενα πού θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς κοσμήματα (ἀνάμεσά τους μικρὸ περικάρπιο στὴν τομὴ M1). Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀνακάλυψη σχεδὸν ἀκέραιης σπλεγγίδος στὴν τομὴ K1.

Ἴσως τὸ πιὸ σημαντικὸ φορητὸ εὑρημα ἀποτελεῖ χάλκινο ξίφος στὴν τομὴ L1 (εἰκ. 6). Πρόκειται γιὰ ξίφος τοῦ τύπου τῆς μάχαιρας. Ἄν καὶ τὸ ξίφος βρέθηκε ἐλαφρῶς λυγισμένο, ἡ ἀλλοίωση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του μᾶλλον δὲν ὀφείλεται στὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου καὶ τὴν καταπλάκωση τοῦ ξίφους ἀπὸ λίθους. Γνωρίζουμε ὅτι ὄπλα καὶ κυρίως ξίφη ἀχρηστεύονταν μὲσω λύγισης τῆς λεπίδας πρὶν τὴν ἀνάθεσή τους. Ἄν καὶ ἡ λύγιση τῆς λεπίδας πρὶν τὴν ἀνάθεση ἑνὸς ξίφους δὲν ἀποτελοῦσε κανόνα στὴν ἀρχαιότητα, πρόκειται παρόλ' αὐτὰ γιὰ μία παράδοση πού μαρτυρεῖται σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸ 1200 π.Χ. μέχρι καὶ τὴν

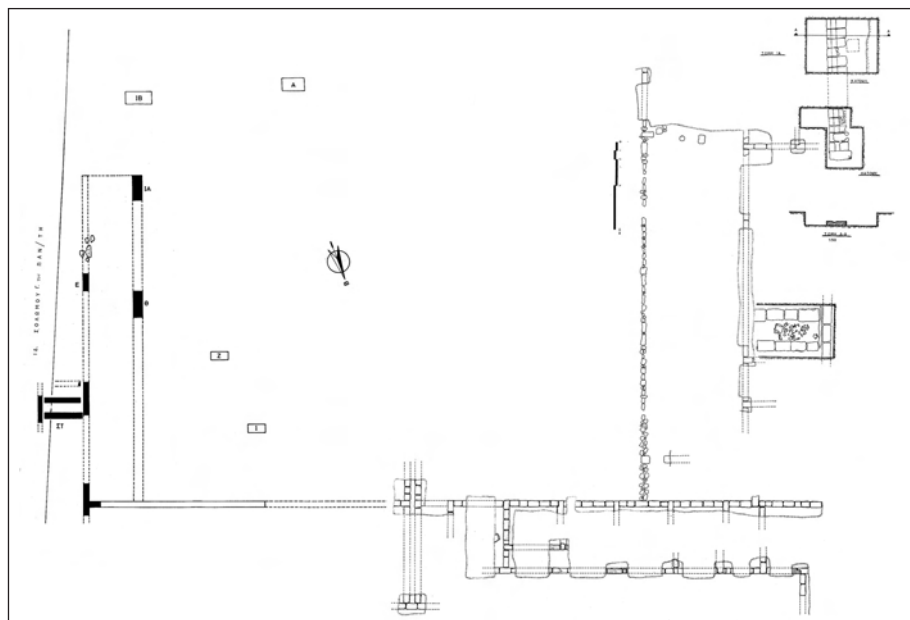
Σχ. 7. Τὸ χάλκινο ξίφος ἀπὸ τὸν κάναβο L1 (Π. Μητσοπούλου).

Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ⁹. Μόνο μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ξίφους διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ γράμματος Η πάνω στὴ λεπίδα, πιθανῶς ἡ ἀρχὴ τῆς λέξεως *hierón*. Στὴν ἀρχικὴ του μορφή τὸ ξίφος εἶχε μῆκος – συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς λαβῆς – 56 ἐκ. τουλάχιστον (σχ. 7).

Θέση Β – Ἔργασίες 2014

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς γεωμαγνητικῆς ἔρευνας στὴ θέση Β, ἡ προσοχὴ ἐπικεντρώθηκε στὴν ταύτιση καὶ ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων πού εἶχαν ἀποκαλύψει ἤδη οἱ ἔρευ-

9. H. Baitinger, *Waffenweiungen in griechischen Heiligtümern* (Mainz 2011) 142-144· E. Nicosia, D. Sacco, M. Tondo, *Das Schwert von San Vittore del Lazio, Provinz Frosinone*, στὸ *Waffen für die Götter. Krieger, Trophäen, Heiligtümer* (Innsbruck 2012) 71-73.

Σχ. 8. Συνολικὴ ἀπόψη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων πού εἶχαν ἀνασκαφῆ στὴ θέση Β τὸ 1973 καὶ τὸ 1991 (Μ. Ζαρμακούπη).

νες τῆς Ἐφορείας (σχ. 8). Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀνέλαβε καὶ ὀλοκλήρωσε ἡ ἀρχιτέκτων δρ Μάνθα Ζαρμακούπη. Μέγιστο τμήμα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφές στὸν χώρο εἶχε διαβρωθεῖ δραματικά, ἐνῶ σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ δόμοι ἀπὸ ἀσβεστόλιθο εἶχαν ἐξαφανισθεῖ πλήρως καὶ μόνον ἡ ἀλλαγὴ στὴν ὑφὴ καὶ τὸ χρῶμα τοῦ χώματος μαρτυροῦσε τὴν ὑπαρξή τους. Στὴ θέση Β ἀνοίχθηκε ἐκ νέου καὶ ἐπεκτάθηκε ἡ παλαιότερη τομὴ Θ (ἀνασκαφὴ 1991). Ἀποκαλύφθηκε μικρὸ τμήμα στωικοῦ οἰκοδομήματος μὲ ἀγάλυπτο αὐλάκι γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση νεροῦ (εἰκ. 7). Ἡ ἐλάχιστη κεραμικὴ ἀνήκει στὸν ὕστερο 4ο/πρώιμο 3ο αἰ. π.Χ. Βρέθηκε χάλκινο νόμισμα τοῦ ὕστερου 4ου αἰ. ἀπὸ τοὺς Λοκροὺς καὶ μικρὸ δωρικὸ κιονόκρανο τῆς ἴδιας περιόδου. Λόγω τοῦ μικροῦ μεγέθους του τὸ κιονόκρανο δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὴν ἐξωτερικὴ κιονοστοιχία τοῦ οἰκοδομήματος.

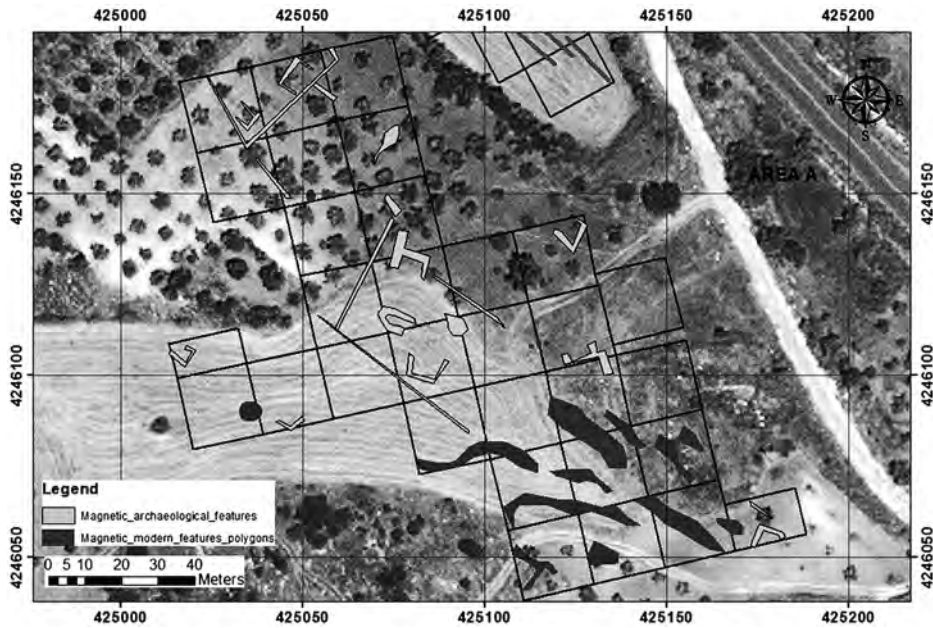
Ἡ πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδος στὴ βοιωτικὴ Ὀρχηστὸ ἐπιβεβαίωσε ὅτι τὸ ἱερὸ εἶναι σημαντικῆς ἐκτάσεως καὶ ὅτι οἱ περίοδοι ἰδιαίτερης ἀνθησῆς του εἶναι ἡ ὕστερη ἀρχαϊκὴ καὶ ἡ ὕστερη κλασικὴ, καὶ κυρίως ἡ ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ

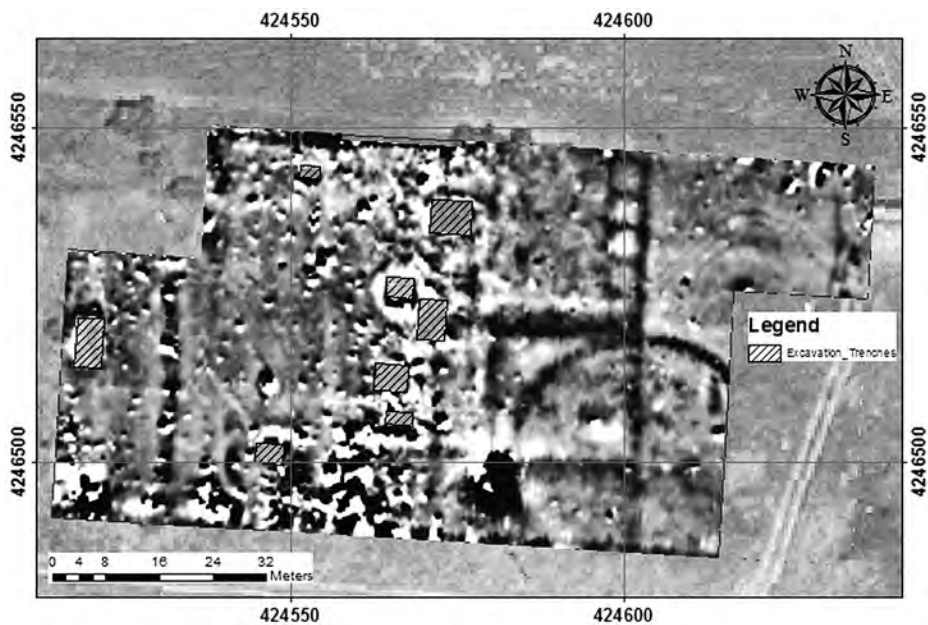
ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν: ἡ ὑποψήφια διδάκτωρ Molly Allen, οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς Karin Christiaens, Maria Dimitropoulos, Ayse Ercan, Kathryn Minogue, Alaya Palamidis, Matt Peebles, Nikki Sarto, David Schneller καὶ Timothy Trombley, ἡ ἀρχιτέκτων δρ Μάνθα Ζαρμακοῦπη, ἡ σχεδιάστρια Πόπη Μητσοπούλου, ἡ συντηρήτρια Κικὴ Καραγιάννη καὶ ὁ τοπογράφος Παναγιώτης Γκούμας. Ἡ γεωφυσικὴ μελέτη διεξήχθη ἀπὸ τὸν δρ Νίκο Παπαδόπουλο, τὸν δρ Κλεάνθη Σιμιρδάνη καὶ τὴ Στέλλα Κίρκου. Ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας τὴν ἐπίβλεψη ἀνέλαβαν οἱ συνάδελφοι Δήμητρα Οἰκονόμου καὶ Ἀθηνᾶ Παπαδάκη.

Εἰκ. 1. Μερικὸς χάρτης τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς γεωφυσικῆς μελέτης στὴ θέση Α.

Εἰκ. 2. Χάρτης τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς γεωφυσικῆς μελέτης στὴ θέση Β.

Εἰκ. 3. Ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ μεγάλου ὀρθογωνίου κτιρίου ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς στὴ θέση Α (κάνναβος J1).

Εἰκ. 4. Ἡ νότια βάση κίονος στὸ μεγάλο ὀρθογώνιο κτίριο ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς στὴ θέση Α (κάνναβος C3).

Εἰκ. 5. Ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ ὕστερου κλασικοῦ/ἑλληνιστικοῦ παραρτήματος τοῦ ἀρχαῖου κτιρίου στὴ θέση Α (κάνναβος Ν1).

Εἰκ. 6. Χάλκινο ξίφος (M51) κατὰ τὴν ἀνεύρεσή του (κάνναβος L1).

Είκ. 7. Ὁ κάνναβος Θ στὴ θέση Β (ἀνασκαφή 1991) μετὰ τὴν ἐπέκταση καὶ ἐμβάθυνσή του.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΚΛΑΙΝΑΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

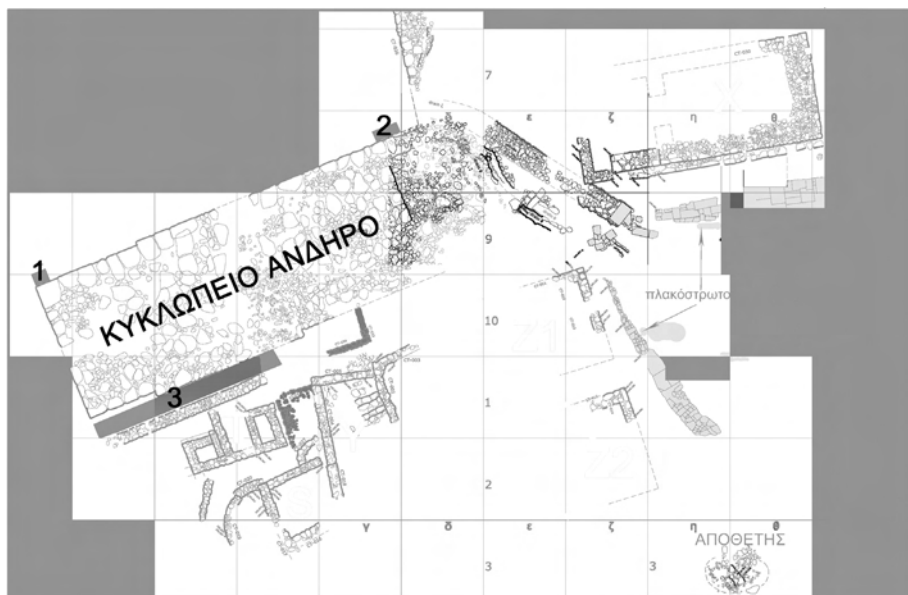
Τὸν Ἰούνιο τοῦ 2014 συνεχίσθηκε γιὰ ὄγδοη χρονιά ἡ ἔρευνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴ θέση Τραγάνες τῆς Ἰκλαινας Μεσσηνίας. Ἡ ἔρευνα ἔγινε ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου καὶ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑδρὰ Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Missouri στὸ St. Louis, τὸ Ἰνστιτοῦτο Προϊστορίας τοῦ Αἰγαίου (Institute for Aegean Prehistory) καὶ τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἀνθρωπιστικῶν Ἐρευνῶν τῶν ΗΠΑ (National Endowment for the Humanities)¹. Ἡ ἐρευνητικὴ ὁμάδα ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἐπὶ θεμάτων κεραμικῆς Cynthia Shelmerdine, Joann Gulizio καὶ Patrick Thomas, τὴ ζωοαρχαιολόγο Deborah Ruscillo καὶ τὴν ἀρχαιοβοτανολόγο China Shelton.

Ἐφέτος ἔγινε μελέτη εὐρημάτων στὴν ἀποθήκη τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Πύλο. Συγκεκριμένα, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, συγκόλλησης, καταγραφῆς καὶ μελέτης τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τρεῖς τομῆς (σχ. 1): τὲς τομῆς 1 καὶ 2 μπροστὰ ἀπὸ τὴ βόρεια πρόσοψη τοῦ Κυκλωπείου Ἀνδῆρου καὶ τὴν τομὴ 3 ἀπὸ τὸν διάδρομο ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ νότια πρόσοψη τοῦ Ἀνδῆρου καὶ τὸ μακρὸ τοῖχο CT-001. Οἱ τομῆς αὐτές, ποὺ εἶχαν ἀνοιχθεῖ τὸ 2011 καὶ 2013², εἶχαν φθάσει μέχρι

---

1. Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὴν Προϊσταμένη τῆς ΔΗ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων κυρία Ἄννα-Βασιλικὴ Καραπαναγιώτου καὶ τὴν ἐπιβλέπουσα ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας ἀρχαιολόγο κυρία Μαρία Κυλάφη γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας.

2. ΠΑΕ 2011, 45-47. ΠΑΕ 2013, 51-55.

Σχ. 1. Κάτοψη του συγκροτήματος του Κυκλωπείου Άνδρου με τις τρεις τομές (1-3) των οποίων τα εύρηματα μελετήθηκαν το 2014.

τόν φυσικό βράχο και απέδωσαν ομάδες εύρημάτων τόσο από τα θεμέλια, όσο και από το στρώμα καταστροφής του Άνδρου.

Τα εύρηματα από την τομή 1 (ιδιαίτερα από τις ομάδες εύρημάτων 11-12 που προέρχονται από τα θεμέλια του Άνδρου) συνίστανται σε κύλικες (ορισμένες από τις οποίες φέρουν λεπτή γραπτή οριζόντια ταινία στην εσωτερική πλευρά του χείλους και άλλες είναι ολόβαφες), φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα, πρόχους και μία μικροσκοπική φιάλη. Η πλειονότητα των αγγείων είναι κατασκευασμένη από πηλό καλής ποιότητας και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2.

Η ομάδα εύρημάτων 6 της τομής 2 ανήκει στο στρώμα καταστροφής του Άνδρου, στο οποίο είχαν βρεθεί και ισοδομικοί λίθοι από την ανωδομή³. Η κεραμική από την ομάδα αυτή περιλαμβάνει όστρακα

3. ΠΑΕ 2013, 53-55.

από βαθειές φιάλες (δύο με γραπτή γραμμική διακόσμηση), κρατήρες, φιάλες με πόδι, έναν ψευδόστομο αμφορέα και πολλές κύλικες, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ1/πρώιμη ΥΕ ΙΙΒ2.

Ἡ τομή 3 ἀπέδωσε ἐπίσης πλούσια κεραμικά εὐρήματα. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ κεραμική ἀπὸ τὴν ομάδα εὐρημάτων 16, πού χρονολογεῖ τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου. Τὸ ἓνα τέταρτο τῶν ὀστράκων ἀνήκει σὲ ἀγγεῖα καλῆς ποιότητας, κύλικες καὶ κωνικά κύπελλα, ἀλλὰ ἡ πλειονότητα (πάνω ἀπὸ τὸ 60%) ἀνήκει σὲ μεσαίας ποιότητας κλειστά ἀγγεῖα (πρόχους, ὑδρίες) καὶ κύλικες. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι χονδροειδῆ ἀποθηκευτικά. Τὸ σύνολο αὐτὸ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ1 καὶ τὸ χαρακτηριστικό του εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι καμένα.

Ἐπειδὴ τὸ Κυκλώπειο Ἄνδῆρο καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ Συγκρότημα ἀποτελεῖ τμῆμα μεγαλεπήβολου οἰκοδομικοῦ προγράμματος πού ἀκολούθησε τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Ίκλαινας στὸ βασίλειο τῆς Πύλου, ἡ χρονολόγησή του μπορεῖ νὰ διαφωτίσει δύο σημαντικὰ θέματα. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ χρονικὸ σημεῖο αὐτῆς τῆς ἐνσωμάτωσης, τὸ ὁποῖο μπορεῖ τώρα νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ΥΕ ΙΙΑ2. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ διάρκεια χρήσης τοῦ Συγκροτήματος, τῆς ὁποίας τὸ τέλος χρονολογεῖται μὲ τὴν καταστροφή τοῦ Ἄνδῆρου κατὰ τὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΒ2.

ΜΙΧΑΛΗΣ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ «ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ»

Στόχος του προγράμματος κατά το 2014 ήταν η επεξεργασία και η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού των ανασκαφών 2008-2013 και παράλληλα η συνέχιση της μελέτης του αρχαιολογικού υλικού του προηγούμενου ανασκαφικού προγράμματος 1986-1996.

I. Μελέτη του αρχαιολογικού υλικού του ανασκαφικού προγράμματος 2008-2013

Μετά από δύο συνεχόμενες χρονιές ανασκαφής (2012-2013) το 2014 ήταν για το πρόγραμμα του «Ντικιλί Τας» έτος μελέτης. Στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από τον Μάιο ως τον Σεπτέμβριο στο αρχαιολογικό πεδίο και στο ανακαινισμένο από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή κτίριο της ανασκαφής με εξασφαλισμένη από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή τεχνική κάλυψη, πρέπει να προστεθούν και οι εργαστηριακές έρευνες σε Έρευνητικά Ίδρύματα της Γαλλίας και της Ελλάδας¹. Τα οικονομικά μέσα που είχαμε στη διάθεσή μας επέτρεψαν τη δραστηριοποίηση 30 ατόμων για το σύνολο των εργασιών².

---

1. Όπως όλα τα προηγούμενα έτη οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την υποστήριξη των Ίδρυμάτων που στηρίζουν το πρόγραμμα: της Έν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, του Υπουργείου Ξεωτερικών της Γαλλίας, του Ίνστιτούτου Προϊστορίας του Αιγαίου (INSTAP) και του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Έρευνών της Γαλλίας (CNRS, UMR 7041).

2. Διοικητική και τεχνική μέριμνα: Μιχάλης Καραβελίδης (Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών).

Προτεραιότητα δόθηκε στους εξής τομείς:

1. Κεραμική

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 2013 στὸν τομέα 6³ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ μὲ μιὰ ἀνακάλυψη ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος: ἓνα στρωμα κατοίκισης, ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὸ στρωμα καταστροφῆς τῆς οἰκίας 1 (Νεώτερη Νεολιθική II - Χαλκολιθική, 4300-4200 π.Χ. περίπου) καὶ στὰ πρῶτα κατάλοιπα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ (3300-3000 π.Χ.)⁴. Ἡ παρουσία τῆς ἐνδιάμεσης αὐτῆς φάσης ὀρίζεται ἀπὸ δάπεδο κατοίκισης στὸ ὁποῖο ἔχουν ἀνοιχθεῖ δύο μεγάλοι λάκκοι (locus 6-128 καὶ 6-131). Τὸ σύνολο καλυπτόταν ἀπὸ ἓνα στρωμα περίπου 20 ἐκ. πού ἀπετελεῖτο κυρίως ἀπὸ θραύσματα πηλοῦ δόμησης. Τὴν ἴδια εἰκόνα ἐμφάνιζε καὶ τὸ γέμισμα τῶν λάκκων, τὸ ὁποῖο περιεῖχε ἐπίσης σχετικὰ σημαντικὲς ποσότητες θραυσμάτων κεραμικῆς, μετὰξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονταν καὶ ὀρισμένα σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα, τύπων ἄγνωστων ὡς τώρα στὸν οἰκισμὸ.

Κατὰ τὸ 2014 ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς πού ἀνῆκε σ' αὐτὸ τὸ μεταβατικὸ ἐπίπεδο κατοίκισης, ὅπως καὶ τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τῶν γειτονικῶν διαταραγμένων περιοχῶν⁵, ἔδωσε συνολικὰ 110

3. P. Darcque, X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Δ. Μαλαμίδου, Ζ. Τσιρτσώνη, Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Φιλίππων. «Ντικιλί Τὰς», ΠΑΕ 2013 «Dikili Tash», BCH 138, 2014 (ὑπὸ ἔκδοση).

4. Γιὰ τίς χρονολογήσεις Νεώτερης Νεολιθικῆς II καὶ Πρώιμης Ἐποχῆς Χαλκοῦ στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ «Ντικιλί Τὰς» πρβ. Ζ. Tsirtsoni, The Late Neolithic II (Chalcolithic) - Early Bronze Age transition at the tell of Dikili Tash, στὸ Ζ. Tsirtsoni (ἐπιμ.), *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC.*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 69 (Lyon 2016) 271-297.

5. Μὲ τὴ διεύθυνση τῆς Ζωῆς Τσιρτσώνη καὶ τῆς Δήμητρας Μαλαμίδου, ἐργάστηκαν στὴ συγκόλληση, ἀποκατάσταση καὶ τεκμηρίωση τῆς κεραμικῆς οἱ φοιτήτριες ἀρχαιολογίας Ὕλγα Καρελανίδου (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) καὶ Ἐλευθερία Γερασιμίδου (Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου), οἱ συντηρήτριες Ὕλγα Σιμιτσῆ

συγκολλήσεις και συσχετίσεις, οι οποίες επέτρεψαν να αποκτήσουμε 20 νέα άγγεϊα και να συμπληρώσουμε όρισμένα από τὰ άγγεϊα πού εἶχαν βρεθεῖ σέ άποσπασματική κατάσταση στην άνασκαφή του 2013 (εἰκ. 1-2). Προστέθηκαν επίσης ἔξι συγκολλήσεις σέ θραύσματα άγγεϊων πού εἶχαν βρεθεῖ στην πρώτη φάση τῶν άνασκαφῶν τῆς οἰκίας 1 κατά τὸ 1993-1994 στις ἴδιες ζῶνες, στή βόρεια επέκταση τοῦ παλιοῦ άνασκαφικοῦ τομέα VIB τοῦ άνασκαφικοῦ προγράμματος 1986-1996⁶.

Ἡ κατανομή τῶν θραυσμάτων πού συνανήκουν δείχνει καθαρά ὅτι τὸ γέμισμα τῶν λάκκων 6-128 καὶ 6-131, καθὼς καὶ ἡ ἐπίχωση γύρω τους ανήκουν σέ ἓνα καὶ μοναδικὸ ἐπεισόδιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ πλήρης άπουσία συγκολλήσεων καὶ συσχετίσεων αὐτοῦ τοῦ ὕλικου μὲ τὸ ὕλικὸ τῆς ὑποκείμενης οἰκίας 1 δείχνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἰσοπέδωση ἢ άποκατάσταση τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς οἰκίας 1, ἀλλὰ γιὰ ἐπίχωση πού περιέχει ὕλικὸ ἀπὸ μεταγενέστερες κατασκευές. Ἀντίστοιχες εἶναι καὶ οἱ παρατηρήσεις πού σημειώνονται καὶ στὸ ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικὸ αὐτοῦ τοῦ στρώματος.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἐνισχύουν ἀκόμα περισσότερο τὴ συνέχεια τῆς κατοίκησης, ἐπειδὴ κατ' ἀρχὴν προϋποθέτουν τὴν κατασκευὴ ἄλλων κτισμάτων πάνω ἀπὸ τὴν οἰκία 1. Ἡ ἐπίχωση πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς οἰκίας 1 περιέχει ἓνα σύνολο εὐρημάτων διαφορετικὸ ἀπὸ ἄποψη τυπολογική, τὰ ὁποῖα τεκμηριώνουν τὴν ὕπαρξη μιᾶς πρώτης κτιριακῆς φάσης πάνω στην οἰκία 1, ἐν συνεχείᾳ τὴν καταστροφή αὐτῶν τῶν κτισμάτων, καὶ τέλος τὴν ἀναμφισβήτητη ἐντόπιση μιᾶς ἐπόμενης κτιριακῆς φάσης μὲ ἐπαναδιαμόρφωση τῶν ἐρειπίων τῆς προηγούμενης.

(Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), Λίνα Καρπαθιωτάκη καὶ Γεωργία Βελιβασάκη (πτυχιούχοι ΤΕΙ Ἀθηνῶν), καὶ ἡ σχεδιάστρια Rozenn Douaud (UMR 7041).

6. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ἐνασκαφή προϊστορικοῦ οικισμοῦ Φιλίππων (Ντικιλί Τάς), ΠΑΕ 1993, 139. ΠΑΕ 1994, 124.

Από την καθαρά κεραμολογική άποψη τὸ ὑλικὸ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον μὲ τὴν ἐμφάνιση ὑβριδικῶν χαρακτηριστικῶν παρόμοιων μὲ τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς τῆς κλασικῆς NNII, καὶ παράλληλα προαναγγέλλουν τὴν ἐπόμενη πολιτιστικὴ φάση, τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Πραγματικά, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κεραμικῆς αὐτῆς τῆς φάσης ποὺ ἐντοπίστηκαν ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ τὴ NNII, ὅπως π.χ. ἡ γραπτὴ διακόσμηση μὲ γραφίτη, ἡ ἀυλακωτὴ διακόσμηση, τὰ ἀγγεῖα μὲ ἀνοιγμα στὰ πλάγια τοιχώματα ποὺ ὀνομάζονται ἄσκοι, τὰ ἀγγεῖα μὲ τὶς δύο κάθετες λαβές κ.ἄ. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὥστόσο αὐτὰ ὑποχωροῦν μὲ τὴν ἐμφάνιση νέων τρόπων διακόσμησης καὶ νέων σχημάτων ἀγγείων: στὴ διακόσμηση μὲ γραφίτη ἐπικρατοῦν ὡς μοτίβα τὰ κρεμάμενα ἡμικύκλια, οἱ ἀυλακώσεις εἶναι σὲ ζῶνες, οἱ ἄσκοι γίνονται πιὸ συμπαγεῖς χωρὶς διακόσμηση καὶ στὰ ἀγγεῖα οἱ κατακόρυφες λαβές εἶναι πιὸ μικρὲς ἢ διαφορετικὰ τοποθετημένες (εἰκ. 3).

Τὰ καλύτερα παράλληλα βρίσκονται, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς, σὲ ὀρισμένες θέσεις τῆς Ροδόπης⁷ καὶ τῆς Θάσου⁸ σὲ ὑλικὸ τῆς λεγόμενης Τελικῆς Νεολιθικῆς περιόδου (ἢ Τελικῆς Χαλκολιθικῆς σύμφωνα μὲ τὴν βουλγαρικὴ ὀρολογία). Τὰ ἀγγεῖα τοῦ οἰκισμοῦ στό «Ντικιλί Τὰς» ἀποτελοῦν σήμερα ἓνα ἀπὸ τὰ σπάνια κλειστὰ σύνολα αὐτῆς τῆς περιόδου, τὸ μοναδικὸ ποὺ ἐμφανίζεται μέχρι στιγμῆς σὲ οἰκισμό τοῦ τύπου τῆς τούμπας.

---

7. N. Todorova, M. Avramova, The Yagodina Cave and the Final Stages of the Chalcolithic in the Western Rhodope Mountains, στὸ Ζ. Tsirtsoni (ἐπιμ.), *The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC.*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 69 (Lyon 2016) 249-268. N. Todorova, The Final Chalcolithic site in the "Gradishteto" locality near the village of Dolno Dryanovo, Southwest Bulgaria», αὐτόθι: 169-186. K. Leshtakov, N. Todorova, V. Petrova, Late Chalcolithic Tatul, αὐτόθι: 187-207.

8. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, S. Papadopoulos, The island of Thasos from the Neolithic to the Early Bronze Age. Excavation data and absolute dates, αὐτόθι: 339-358.

2. Τὰ πῆλινα ἀρχιτεκτονικά θραύσματα

Κατὰ τὸ 2014 συνεχίσθηκε ἡ διαλογή, συντήρηση καὶ τεκμηρίωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν θραυσμάτων⁹ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές 2012-2013. Οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν στὰ θραύσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν λάκκο 6-128 (μεταβατικὸ στρώμα) καὶ σὲ τέσσερα σύνολα (6-080, 6-021, 6-022 καὶ 6-075) ποὺ ἀνῆκαν στὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς οἰκίας 1. Ὅλα τὰ ἀποτυπώματα ποὺ παρατηρήθηκαν δείχνουν ἓνα τρόπο κατασκευῆς τῶν τοίχων μὲ συνεχόμενους πασσάλους (εἰκ. 4α-β) καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὶς παρατηρήσεις ποὺ εἶχαν γίνῃ σὲ ἄλλες νεολιθικὲς οἰκίες τοῦ οικισμού Ντικιλί Τάς (οἰκία τοῦ βουκράνου στὸν τομέα V τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς I καὶ οἰκία 4 στὸν τομέα VI τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς II)¹⁰. Πρόκειται γιὰ ἀποτυπώματα πασσάλων ἀπὸ κορμούς δένδρων διαμ. 9.5 ἐκ. καὶ κομματιῶν πελεκημένων ξύλων, τὰ ὁποῖα μερικὲς φορὲς χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ γεμίσουν τὰ κενὰ ἀνάμεσα στοὺς πασσάλους. Τὰ στρώματα τοῦ πηλοῦ ποὺ ἐπικαλύπτουν τὸν ξύλινο σκελετὸ τοῦ κτίσματος παρουσιάζουν σύσταση συχνὰ ἑτερογενῆ. Χρησιμοποιεῖται πηλὸς ἀνάμεικτος μὲ ἄχυρο, ποὺ ἐνισχύεται μὲ ὄστρακα καὶ μικρὲς πέτρες. Στὰ ἀρχιτεκτονικά θραύσματα ἐντοπίστηκαν ἀπὸ 2 ἕως 8 στρώσεις πηλοῦ.

3. Ἀντικείμενα κόσμησης

Ἡ πρόοδος τῆς μελέτης τῶν ἀντικειμένων κόσμησης ποὺ βρέθηκαν στὴν οἰκία 1¹¹ ἐπέτρεψαν μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ σύνολο τοῦ ἀνα-

9. Μελέτη ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων: Sandra Prevost-Dermarkar, ἀρχαιολόγος, καθηγήτρια δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, καὶ Berengere Perello, ἐρευνήτρια CNRS, UMR 5133.

10. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, R. Treuil, Δ. Μαλαμίδου, Ντικιλί Τάς 1986-1996. Δέκα χρόνια ἔρευνας τῆς νεολιθικῆς οἰκιστικῆς, *AEMΘ* 10 (1996) 686-694.

11. Μελέτη κοσμημάτων: Celine Choquet, συμβασιούχος ἀρχαιολόγος INRAP.

σκαφικού υλικού αυτής τής κατηγορίας. Κατά την καταγραφή και τις συμπληρωματικές αρχαιομετρικές αναλύσεις διαπιστώθηκε ότι όλα τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν θα μπορούσαν να είναι τοπικά, δηλαδή να έχουν βρεθεί σε ακτίνα 10 χλμ. γύρω από τη θέση Ντικιλί Τάς. Τα κογγύλια του *spondylus gaedoroopus* προέρχονται όπωςσδήποτε από τον Αιγαϊακό χώρο. Τα χοιροειδή, εξημερωμένα και άγρια, εντοπίζονται σε μεγάλες ποσότητες στο παλαιοζωολογικό υλικό τής νεολιθικής εποχής. Άκόμα και ο χρυσός θα μπορούσε να προέρχεται από την περιοχή, εφ' όσον υπάρχουν κοιτάσματα χρυσού στα βουνά τής Λεκάνης και στο γειτονικό Παγγαίο. Η εξέταση στο σαρωτικό ηλεκτρονικό μικροσκόπιο (SEM) που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης από τον καθηγητή Μιχάλη Βαβελίδη δείχνει ότι το μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε για τα φύλλα χρυσού που περιέβαλλαν λίθινες χάνδρες είναι προσχωματικής προέλευσης. Αυτό το μέταλλο θα μπορούσε να είχε περισυλλεχθεί στις αποθέσεις οποιουδήποτε ρυακιού ή ποταμιού τής περιοχής, στις όποιες ήταν δυνατόν να περιέχονταν ψήγματα χρυσού.

Ο αριθμός των αντικειμένων κάθε κατηγορίας (γύρω στις 900 λίθινες χάνδρες, 225 πήλινες χάνδρες, 300 θραύσματα από πλάκες δοντιών χοιροειδών και σύνολο 15 δακτυλίων από κογγύλια *spondylus gaedoroopus*), αλλά κυρίως το γεγονός ότι δόντια χοιροειδών, κελύφη μαλακίων και τεμάχια οστών ζώων, προοριζόμενα προφανώς να χρησιμοποιηθούν ως πρώτη ύλη, βρέθηκαν σε άμεση επαφή με προϊόντα ήμιτελη ή ολοκληρωμένα, ενισχύουν αποφασιστικά την υπόθεση τής τοπικής παραγωγής, ακόμα κι αν το έσωτερικό τής οικίας 1 δεν ανταποκρίνεται στην αυστηρή έννοια του όρου «εργαστήριο».

Όρισμένα σύνολα από χάνδρες πήλινες ή λίθινες και τα πλακίδια που διαμορφώθηκαν από δόντια χοιροειδών δείχνουν μια τυποποιημένη παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα, ή οποία θα μπορούσε να πραγματοποιείται από ένα άτομο που εργαζόταν σε οικογενειακό πλαίσιο ή για να εξυπηρετήσει όλη τη νεολιθική κοινότητα. Τα σύνολα των κοσμημάτων που ανακαλύφθηκαν στην οικία 1 αντιπροσωπεύουν σήμερα τον πιο μεγάλο αριθμό αντικειμένων αυτής τής κατηγορίας που βρέθηκαν σε μη ταφικά σύνολα σ' όλο τον αιγαίοβαλκανικό κόσμο τής νεολιθικής εποχής.

4. Έργαλεία

Κατά το 2014 συνεχίσθηκε ἡ μελέτη τῶν λειασμένων λίθινων ἐργαλείων τῆς οἰκίας 1 τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα 6¹².

5. Παλαιοβοτανικά κατάλοιπα

Ἡ γνωστή ἤδη ἀπὸ τὶς πρῶτες δημοσιεύσεις παλαιοβοτανικὴ εἰκόνα τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ «Ντικιλί Τάς»¹³ πλουτίσθηκε μὲ νέες σημαντικὲς πληροφορίες μὲ τὴν ὀλοκλήρωση κατὰ τὸ 2014 τῆς συγκέντρωσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου τῆς ἐπίπλευσης ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές 2012-2013 καὶ τὴ συνέχιση τῆς διαλογῆς καὶ τῆς μελέτης τῶν σπόρων πὺ ἔχουν περισυλλεγεῖ¹⁴. Παράλληλα ἄρχισε ἡ μελέτη τῶν ἀνθρακολογικῶν καταλοίπων¹⁵.

6. Παλαιοπεριβάλλον

Ἡ νέα σειρὰ γεωτρήσεων (καρότων) πὺ πραγματοποιήθηκε στὰ ὄρια τοῦ γηλόφου-τούμπας εἶχε στόχο τὴ συμπλήρωση τῶν παλαιοπεριβαλλοντολογικῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ἔκτασης τῶν πρῶμων φάσεων κατοίκησης τοῦ χώρου. Κατὰ τὸ 2014 τέσσερα νέα καρότα διανοίχτηκαν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ γηλόφου τοῦ οἰκι-

12. Μελέτη λίθινων λειασμένων ἐργαλείων: Ἀθηνᾶ Μπολέτη, ATER στὸ Πανεπιστήμιο Paris 1.

13. S. M. Valamoti, Harvesting the 'wild'? Exploring the context of fruit and nut exploitation at Neolithic Dikili Tash, with special reference to wine, *Veget Hist Archaeobot* 24, 2015, 35-46.

14. Παλαιοβοτανικὲς ἔρευνες: μὲ τὴν διεύθυνση τῆς Τάνιας Βαλαμῶτη, καθηγήτριας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ἐργάστηκαν οἱ: Κατερίνα Καρατσάκη, Γεωργία Κασσαπίδου, Μάρθα Κοκκίδου, Χρύσα Πετρίδου Δέσποινα Πουλατσόγλου, Ἐλισσάβετ Σταματάκη, Ἑλένη Θεοδωρίδου, Ἀριστείδης Βαρύς.

15. Ἀνθρακολογικὴ μελέτη: Μαρία Ντίνου.

σμου¹⁶ με στόχο να ενισχύσουν και να συμπληρώσουν τις παρατηρήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί κατά το 2013. Είναι χωροθετημένα κατά μήκος ενός άξονα Α.-Δ. ανάμεσα στην ίδια την προϊστορική θέση και στο ρυάκι που κυλά από την παρακείμενη πηγή του Ντικιλί Τάς προς τον Νότο (δηλαδή προς το μεγάλο έλος των Φιλίππων). Οί χρονολογήσεις άνθρακα C 14, όταν θα ολοκληρωθούν, θα επιτρέψουν μεταξύ των άλλων την ένταξη σε ένα ενιαίο και σταθερό χρονολογικό πλαίσιο όλων των αναλύσεων που έχουν ως τώρα πραγματοποιηθεί, και ιδιαίτερα των παλυνολογικών αναλύσεων. Οί πληροφορίες αυτής της νέας τομής θα προστεθούν στις άλλες παλαιοπεριβαλλοντολογικές και αρχαιολογικές πληροφορίες, που είναι ήδη γνωστές για τη θέση από τα καρότα του 2010 και 2012 στο έσωτερικό του οικισμού¹⁷.

7. Οί βάσεις δεδομένων

Κατά το 2014 προχώρησε σημαντικά η ένοποίηση της βάσης δεδομένων των τριών προγραμμάτων που έχουν ως τώρα πραγματοποιηθεί στον προϊστορικό οικισμό «Ντικιλί Τάς» (1964-1975, 1986-1996 και 2008-2013) και ενεργοποιήθηκαν νέα έργα για την χωροταξική ανάλυση των δεδομένων. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν πολλές ποιοτικές βελτιώσεις στη δομή, στο περιεχόμενο και στη χρήση των εργαλείων μας πληροφορικής¹⁸. Περιλαμβάνουν εξελίξεις στο σύστημα

---

16. Παλαιοπεριβαλλοντολογικές έρευνες: με τη διεύθυνση του Laurent Lespez, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Paris Est-Creteil, εργάστηκαν οί Robert Davidson (UMR 6554, Laboratoire Geophen, Caen), Antonio Lopez-Saez, έρευνήτης του Αρχαιοβοτανικού Ίνστιτούτου της Μαδρίτης, και Arthur Glais, ύποψήφιος διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο της Caen, με τη συνεργασία του Lionel Fadin, μηχανικού τοπογράφου της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

17. P. Darcque, X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Δ. Μαλαμίδου, Ζ. Τσιρτσώνη Άνασκαφικές έρευνες στον προϊστορικό οικισμό «Ντικιλί Τάς», ΠΑΕ 2012.

18. Βάση δεδομένων: Διεύθυνση Pascal Darcque. Συνεργάτες: Sylvain Grosfilley.

διαχείρισης τῆς ἀρχικῆς βάσης δεδομένων (DikBASES) συμβατὲς μετὰ τὶς ἀνάγκες ἀνάλυσης ἀπὸ τὸ νέο σύστημα γεωγραφικῶν πληροφοριῶν (GIS).

Σχετικὰ μετὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ DikBASES, βάση δεδομένων πού στήθηκε ἀπὸ τὸ 2008, δίπλα στὶς μόνιμες ἀλλαγές πού ἔχουν πραγματοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἐρευνητῶν, τὸ βασικὸ ἐπίτευγμα τοῦ 2014 ἦταν ἡ προοδευτικὴ ἔνταξη τῶν καταλόγων τῶν εὐρημάτων τοῦ παλιοῦ τομέα I (ἀνασκαφὲς τῆς X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989-1996). Σὲ τεχνικὸ ἐπίπεδο ἡ οὐσιαστικὴ ἐξέλιξη περιλαμβάνει τὴν ἀπὸ ἀπόσταση πρόσβαση πού προσφέρει ἡ ἔνταξη τοῦ DikBASES στὸ σύστημα «Carnets numériques» τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

Παράλληλα, ὁ Vincent Depond, φοιτητῆς τῆς École supérieure des géomètres et topographes (ESGT, Le Mans), ἐκπόνησε διπλωματικὴ ἐργασία γιὰ τὸν σχεδιασμὸ ἑνὸς συστήματος διαχείρισης γεωγραφικῶν πληροφοριῶν τοῦ οἰκισμοῦ «Ντικιλί Τάς» προσαρμόζοντας ἕνα παρόμοιο δίκτυο GIS πού ὑπῆρχε στὴ Δῆλο. Τὰ ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιήθηκαν ἐνεργοποίησαν ἀξιόπιστες τεχνολογίες OpenSource (PostgreSQL, PostGIS, QuantumGIS).

Σήμερα τὸ δίκτυο SIG-Dikili περιλαμβάνει 10 κύρια στρώματα ψηφιακὰ καὶ 40 στρώματα raster. Ἔχουμε ἤδη ἐνσωματώσει πολλὲς βάσεις ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ὅπως π.χ. 2.200 ἀντικείμενα κόσμησης, 650 παλαιοβοτανικὰ δείγματα ἀπὸ τὴν ἐπίπλευση καὶ 19 δείγματα ἀπὸ τὰ καρότα τοῦ 2010-2013, καθὼς καὶ 560 φωτογραφίες ἀντικειμένων κόσμησης. Ἡ χωροταξικὴ ἀνάλυση τῶν δεδομένων, πού ἦταν ὡς τώρα πολὺ περίπλοκη καὶ δύσκολη, ἐμφανίζεται τώρα ἀπλοποιημένη.

II. Μελέτη ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος 1986-1996

Συνεχίστηκε κατὰ τὸ 2014 ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα I τοῦ προγράμματος 1986-1996, μετὰ στόχο τὴν ἐν-

σωμάτων του στον υπό προετοιμασία δεύτερο τόμο της νέας έλληνο-γαλλικής σειράς δημοσιεύσεων του οικισμού¹⁹.

Η μελέτη συμπεριέλαβε τήν ένταξη τῶν ἀνασκαφικῶν ἐνοτήτων στήν τελική ὑπό διαμόρφωση στρωματογραφία, καί τήν ένταξη τῶν ἀντίστοιχων συνόλων στά γενικότερα οἰκιστικά κατάλοιπα τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς ΙΙ καί τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Σέ συνδυασμὸ μὲ τήν ένταξη τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων στήν ἐνοποιημένη νέα βάση δεδομένων προχώρησε ἡ σύνταξη τῶν καταλόγων καί ἡ τεκμηρίωση μὲ φωτογραφίες καί σχέδια τῶν κλειστῶν εὐρημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα Ι στίς οἰκίες 2-3 καί 4 – μὲ ἐξαίρεση τῆς οἰκίας 1, τῆς ὁποίας ἡ ἀνασκαφή ὀλοκληρώθηκε στό νέο ἀνασκαφικό πρόγραμμα 2008-2014.

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, P. DARCQUE,
Δ. ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ, Ζ. ΤΣΙΡΤΣΩΝΗ

---

19. Πρῶτος τόμος τῆς νέας ἑλληνογαλλικῆς σειράς δημοσιεύσεων: Ch. Koukoulou-Chrysanthaki, R. Teuil (ἐπιμ.), Dikili Tash, Village Préhistorique de Macédoine Orientale, Recherches Franco-helléniques dirigées par la Société Archéologique d'Athènes et l'École française d'Athènes, 1986-2001 (Athènes 2008).

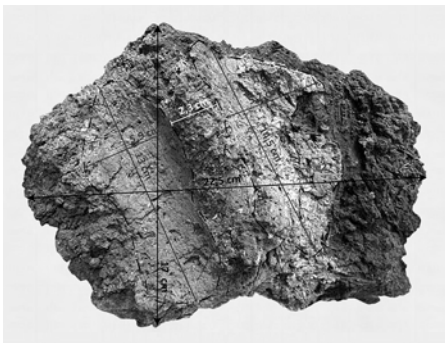
Είκ. 1. Ό ασκός 6613-018 μετά τη συγκόλληση-ἀποκατάσταση.

Είκ. 2. Ό ἀμφορέας 6613-017 μετά τήν ἀποκατάσταση.

Είκ. 3. Δίωτο κανθαρόσχημο ἀγγείο με γραπτή διακόσμηση γραφίτη.

Είκ. 4α-β. Θραύσμα οικόδομικου πηλοῦ 6584-001 ἀπό τὸ σύνολο (locus) 6-080 τῆς οἰκίας 1.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΡΟΦΙΛΑ ΑΝΔΡΟΥ

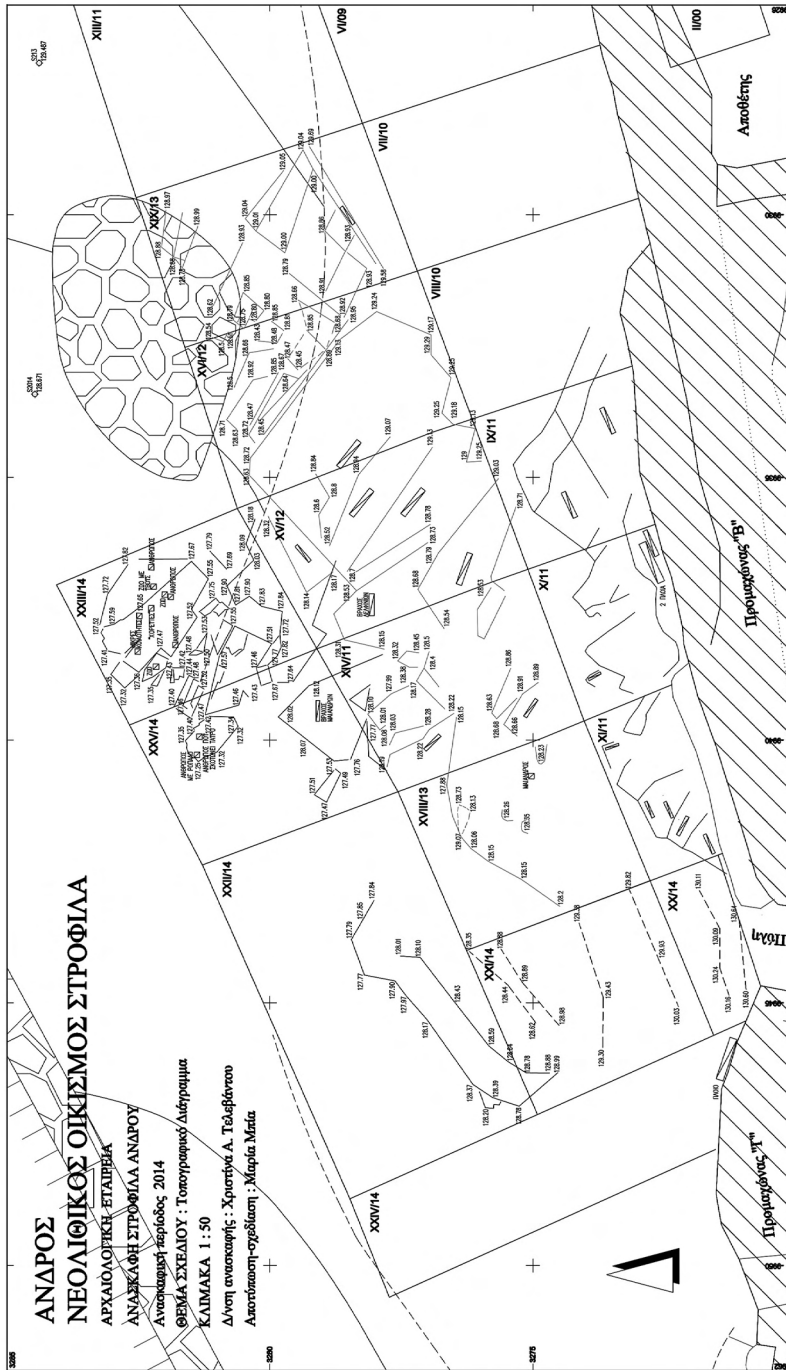
Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα¹ διήρκεσε ἀπὸ 18 Αὐγούστου ἕως 9 Σεπτεμβρίου 2014 καὶ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ χρηματοδότηση τοῦ INSTAP.

Ἀνασκάφηκε ἔκταση 78 τ.μ. στὸν χῶρο βόρεια, ἐξωτερικὰ τοῦ τείχους μὲ πέντε νέες τομές (XX/14, XXI/14, XXII/14, XXIII/14, XIV/14, XV/14, σχ. 1, 2) σὲ συνέχεια τοῦ ἤδη ἀνασκαμμένου χώρου (Ἔργον 2013, ΠΑΕ 2013). Συγκεκριμένα ἐρευνήθηκε τὸ τμήμα βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πύλη τοῦ τείχους (εἴσοδος οἰκισμοῦ) καὶ βόρεια - ἐξωτερικὰ τοῦ Προμαχώνα Γ (τομές XX/14, XXI/14, XXIV/14).

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πύλη (βόρεια), μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ στρώματος καταστροφῆς, ποὺ ἀπετελεῖτο κυρίως ἀπὸ τὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ τοῦ τείχους, ἀποκαλύφθηκε παχὺ σκληρὸ στρώμα μὲ πληθώρα κεραμικῆς, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι τοποθετήθηκε προκειμένου νὰ διευθετηθοῦν τὰ μπάζα μιᾶς καταστροφῆς καὶ νὰ γίνῃ ἐκ νέου λειτουργικὴ ἡ ἐξαιρετικὰ ἐπικλινῆς πρόσβαση. Γιὰ τὴν συγκράτηση τοῦ στρώματος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐπικλινές καὶ πιθανότατα καλυπτόταν ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους στὴν περιοχὴ τῆς πύλης, κατασκευάστηκε κυκλοτερῆς τοῖχος μὲ κατεύθυνση Α.-Δ., μέγ. σωζ. μήκ. 6.30 μ., μέγ. πᾶχ. 0.70 μ. (τομὴ

---

1. Συμμετεῖχαν ἡ ἀρχαιολόγος Μαργαρίτα Βλάμη, ἡ τοπογράφος μηχανικὸς Μαρία Μπία, ἡ ἀρχιτέκτων-μηχανικὸς Πάολα Καλλονιάτη, οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Γιάννης Σταϊκόπουλος καὶ Ἐλισάβετ Κόκκαλη, καθὼς καὶ ἡ σχεδιάστρια Λία Τσακναρίδου, ἐνῶ πολὺτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Παναγιώτη Κουλούρη.

Σχ. 1. Στρόφιλας, ή άνασκαφή στην περιοχή έξω (βόρεια) του τείχους.

Σχ. 2. Στρόφιλας, αποτύπωση τῆς ἀνασκαφῆς 2014, ὁ τοῖχος ἐμπρός (ἔξω, βόρεια) τῆς πύλης.

XXI/14, σὲ ἀπόσταση 6.5 μ. ἀπὸ τὴν πύλη) (εἰκ. 1-2). Πιθανότατα αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὴν τελευταία πρόσβαση, ἐνῶ ἡ προγενέστερη θὰ ἦταν χαμηλότερα στὸ ἐπίπεδο τῶν βράχων, στοιχεῖο πού χρήζει περαιτέρω ἔρευνας. Σημειώνεται ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ («ἀποθέτης») ἔχει ἐντοπιστεῖ ἐξωτερικὰ κατὰ μῆκος τοῦ τείχους, κυρίως στὸ δυτικὸ μισὸ τμήμα περίπου καὶ ἐσωτερικὰ (νότια τοῦ προμαχώνα Α), ὅπου μάλιστα ἀπέτέλεσε τὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀνέγερση ἀψιδωτοῦ οἰκοδομήματος. Ὑποδηλώνει ὅτι ὁ οἰκισμὸς ὑπέστη μεγάλη καταστροφή πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ΤΝΛ περιόδου καὶ οἱ κάτοικοι προκειμένου νὰ ἐπαναφέρουν γρήγορα τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία του διευθέτησαν, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ οἰκισμοῦ, τὸν μεγάλο ὄγκο μπάζων.

Οι ανασκαφικές έργασίες στις τομές XXIII/14, XXV/14 αποκάλυψαν επίπεδες επιφάνειες βράχου ιδανικές για βραχογραφίες. Ίδιαίτερης σημασίας είναι η αποκάλυψη για πρώτη φορά ανθρώπινων μορφών (έπτά), των παλαιότερων ως τώρα στις βραχογραφίες (εικ. 3-4, 6-7). Το ύψος τους είναι 16-20 εκ. Οι πέντε μορφές συμμετέχουν σε σκηνές κυνηγιού άγριων ζώων, μάλλον τσακαλιών (εικ. 7-8), κρατώντας ρόπαλο. Άπεικονίζεται ζώο με δύο ύβους, το οποίο είτε αποδίδει αιλουροειδές σε στάση εφόρμησης ή σε μιὰ ένδεχομένως παρακινδυνευμένη και υπό διερεύνηση υπόθεση είδος καμήλας (εικ. 5). Ένας κυνηγός φαίνεται ότι έχει σκοτώσει ταύρο ή αγελάδα, όπως δείχνουν τὰ κέρατα και απεικονίζεται πάνω από αυτό, μάλλον σε «ίππευτική» προοπτική (εικ. 6-7). Η ίδια προοπτική φαίνεται ότι χρησιμοποιείται σε σύμπλεγμα δύο χορευτών (εικ. 9). Επίσης βρέθηκαν βραχογραφίες (εικ. 10) με τὰ γνωστά δακτυλιόσχημα θέματα (6), πλοία (3), μήκ. 0.08, 0.11 και 0.33 μ. αντίστοιχα, κυκλικές βαθύνσεις σε σπειροειδή διάταξη και ζεύγη ανθρώπινων πελμάτων.

Σημαντικότατο είναι ότι διαπιστώθηκε με βεβαιότητα ότι υπάρχουν παλαιότερες βραχογραφίες, από τις οποίες όρισμένες είχαν φθαρεί πολύ πριν γίνουν οι τελευταίες βραχογραφίες, στοιχειό που δείχνει τήν μεγάλη διάρκεια χρήσης του χώρου. Με τις νέες παραστάσεις κυνηγιού σε συνδυασμό με τις άλλες επιβεβαιώνεται ότι στον ιδιαίτερο αυτόν χώρο τής κοινότητας (έκταση ± 1200 τ.μ.) αποτυπώθηκε ή κοσμοθεωρία των κατοίκων του Στρόφιλα με συμβολικά ή παραστατικά στοιχειά για τή θρησκεία – π.χ. «θεότητα», δακτυλιόσχημα, φαλλόσχημα και τριγωνικά θέματα –, τὸ περιβάλλον – πανίδα: π.χ. τσακάλια, έλάφια – και τις δραστηριότητές τους – π.χ. θαλάσσιο εμπόριο/κυνήγι.

Στὰ κινητὰ εύρήματα συμπεριλαμβάνονται θραύσματα χρηστικής χονδροειδοῦς κεραμικής, μικρά τέχνηρα όψιανού και θραῦσμα μαρμάρινου ειδώλιου.

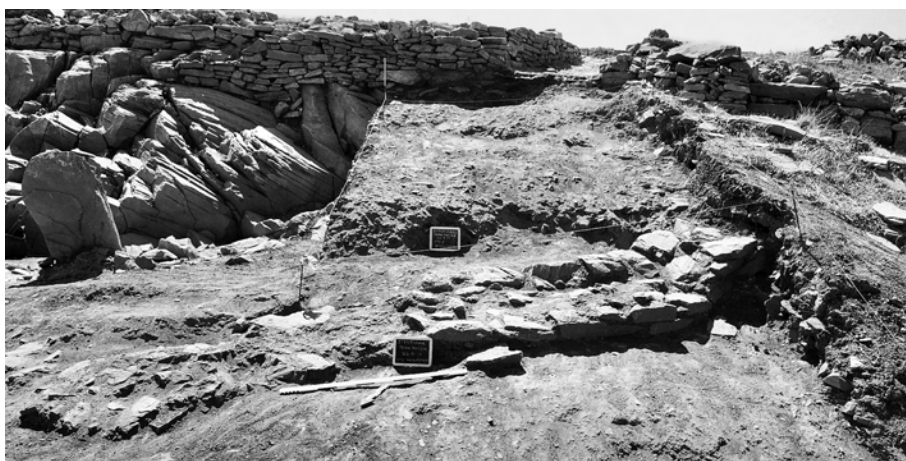
Πραγματοποιήθηκε τοπογράφηση του χώρου των νέων τομών και αποτύπωση των νέων εύρημάτων.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές έργασίες πραγματοποιήθηκαν και έργασίες διαμόρφωσης σύμφωνα με τήν έγκεκριμένη μελέτη (Γ.Α.

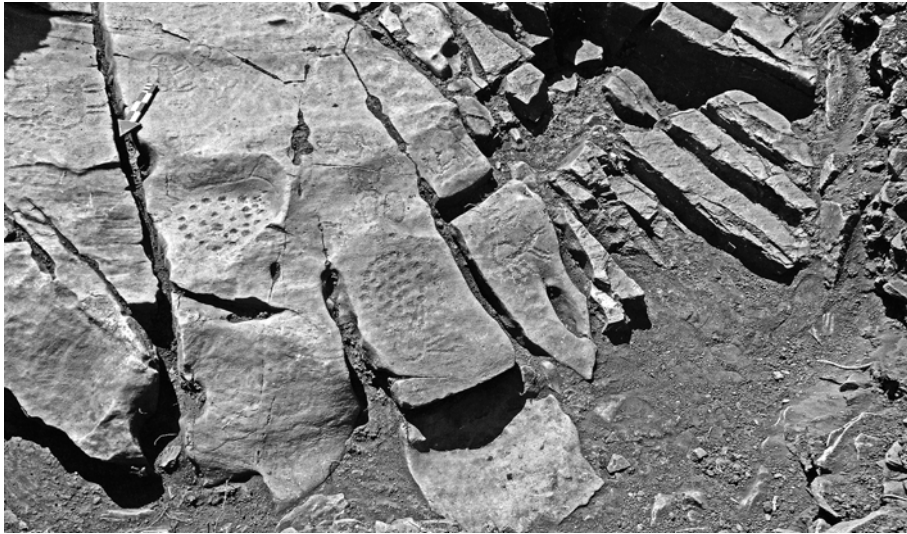
Υ.Α.ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ21/52360/2365/28-5-10) και συνεχίστηκε ή απομάκρυνση τῶν μπάζων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν (πρὸ τοῦ 2009), τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποθηκευθεῖ γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἐντὸς τοῦ προστατευμένου περιφραγμένου ἀπαλλοτριωμένου χώρου γιὰ τὸν συνήθη τελικὸ ἔλεγχο καὶ ἡ διευθέτησή τους στὸν χῶρο ὅπου ἐγκρίθηκε ἡ κατασκευὴ πεζοδρόμου.

Τέλος συνεχίστηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἄνδρου ἡ διαλογή, συντήρηση (εἰκ. 11), καταγραφή καὶ φωτογράφιση τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές, καθὼς καὶ ἡ τακτοποίησή τους στὶς ἀποθήκες τοῦ μουσείου. Ἐπίσης πραγματοποιήθηκε καθαρισμὸς καὶ τακτοποίηση τῶν εὐρημάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Εικ. 1-2. Στρόφιλας, ή άνασκαφή έμπρός (βόρεια) τής πύλης του τείχους με τόν κυκλικό τοίχο.

Είκ. 3. Βραχογραφία βόρεια του τείχους με παράσταση ανθρώπινης μορφής σε σκληρή κυνηγιού.

Είκ. 4. Λεπτομέρεια τής είκ. 3. Κυνηγός κρατώντας είδος ροπάλου, κυνηγᾶ ἄγριο ζῶο (τσακάλι;). Διακρίνονται ζῶο με δύο ὕβους (;), δακτυλιόσχημα θέματα, μικρὲς κοιλότητες καὶ πλοῖα.

Είχ. 5. Λεπτομέρεια τῆς εἰχ. 3. Τὸ ζῶο μὲ δύο ὕβους (;).

Είχ. 6. Βραχογραφία βόρεια τοῦ τείχους μὲ παράσταση δύο ἀνθρώπων σὲ σκηνὴ κυνηγιοῦ.

Είκ. 7. Λεπτομέρεια τῆς είκ. 6. Οἱ κυνηγοὶ κρατοῦν εἶδος ρόπαλου καὶ ἓνας φαίνεται νὰ ἔχει σκοτώσει ταῦρο (;).

Είκ. 8. Βραχογραφία τσακαλιοῦ (;).

Είκ. 9. Βραχογραφία με σκηνή δύο χορευτῶν με «ίππευτική» προοπτική.

Είκ. 10. Βραχογραφία βόρεια τοῦ τείχους με παράσταση πλοίων καὶ μικρῶν κοιλοτήτων σὲ σπειροειδῆ διάταξη.

Είκ. 11. Κλειστό ἀγγεῖο τῆς ΤΝ περιόδου.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΣΙΦΝΟΥ

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε στὶς 9-16 Ὀκτωβρίου¹ μὲ τὴν χρηματοδότηση τοῦ Δήμου Σίφνου σὲ δύο θέσεις τῆς ἀκρόπολης, στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς μυκηναϊκῆς οἰκίας Η καὶ στὸ ἱερό.

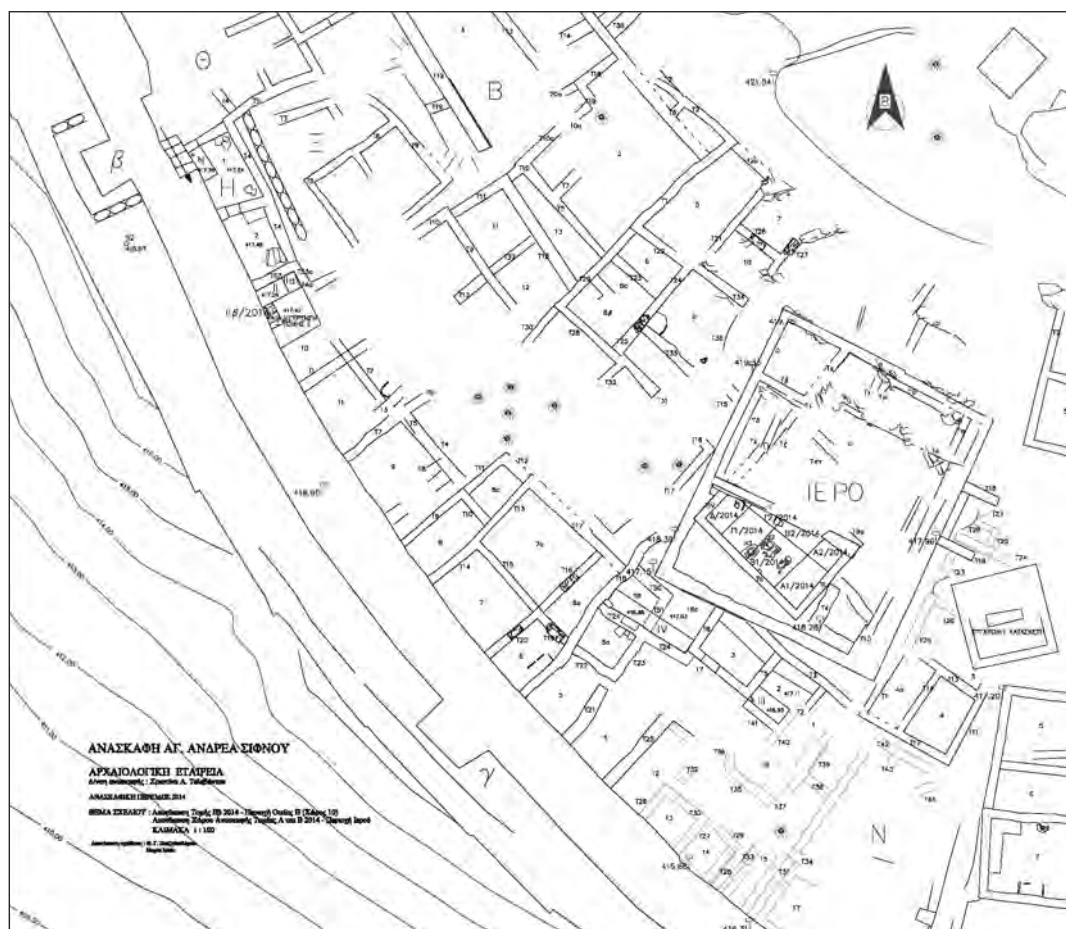
Εὐρύτερος χῶρος μυκηναϊκῆς οἰκία Η - χῶρος 10 συγκροτήματος Ν

Στόχος τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν νὰ διερευνηθεῖ ἡ περιοχή στὰ ΝΑ. τῆς οἰκίας Η προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ ΝΑ. ὄριο τῆς οἰκίας Η² (σχ. 1). Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Τομὴ Π/2013, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνεται τὸ ἕμισυ τοῦ χῶρου 10 τοῦ Συγκροτήματος Ν τῶν ἱστορικῶν χρόνων (εἰκ. 1-2). Ἀφαιρώντας τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα-δάπεδο, ποὺ βρισκόταν στὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τοῦ Χώρου 10, ἀποκαλύφθηκε ὑπόστρωμα μὲ μεγάλους καὶ μικροὺς λίθους γιὰ ἐξομάλυνση τοῦ χῶρου (εἰκ. 2). Πραγματοποιήθηκε τομὴ (Τομὴ ΠΒ/2014) κατὰ μῆκος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους διαστ. 1.60×0.65 μ. (εἰκ. 3). Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης, ἡ ὁποία ἦταν πολὺ μεγάλη σὲ ὕψος ἐπειδὴ ὁ φυσικὸς βράχος παρουσίαζε ἀπότομη κλίση πρὸς τὰ ΝΑ., ἀποκαλύφθηκαν δύο μικρὰ ἀνοίγματα στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους καὶ ὀμβροδέκτης πειόσχημης κάτοψης, πλάτ. 0.40 μ., ὕψ. 0.50 μ., ἐνῶ τὸ βάθος του ξεπερνᾷ τὰ 2.60 μ.

---

1. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης.

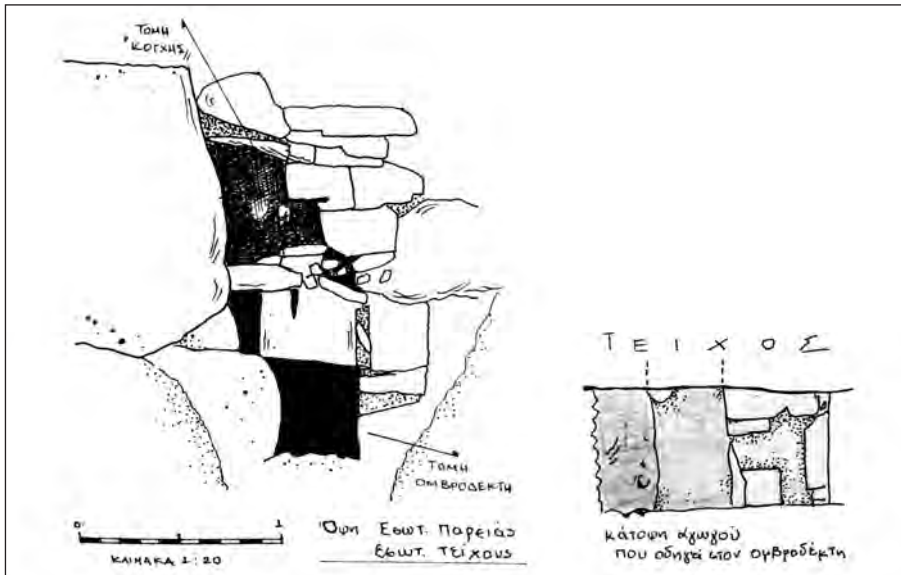
2. Χρ. Α. Τελεβάντου, Ἀνασκαφὴ ἀκρόπολης Ἁγ. Ἀνδρέα Σίφνου, ΠΑΕ 2013, 191-212.

Σχ. 1. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, τοπογραφικό διάγραμμα με τις ανασκαφικές τομές του 2014 (σχ. Μαρίας Μπία).

(εικ. 4-5, σχ. 2)³. Επίσης αποκαλύφθηκε και τμήμα αγωγού που οδηγεί στον ομβροδέκτη (πλάτ. 0.40-0.55 μ., μήκ. 0.60 μ.) (εικ. 1-2). Μέσα στον ομβροδέκτη, σε επίχωση που δημιουργήθηκε για την ανέ-

3. Χριστίνα Α. Τελεβάντου, Άνασκαφη ακρόπολης Αγίου Ανδρέας Σίφνου, ΠΑΕ 2013, 191-212.

Σχ. 2. Ἀκρόπολη Ἀγίου Ἀνδρέα Σίφνου, ἀποτύπωση τῆς τομῆς ΠΒ περιοχῆς οἰκίας Η- χώρος 10 - τομέας Ν (σχ. Ἀπ. Παπαδημητρίου).

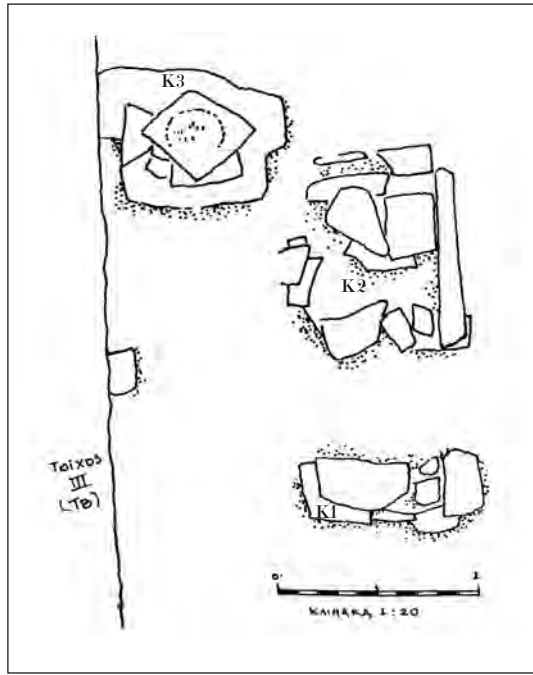
γερση νέων κτιρίων κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, βρέθηκε μελαμβαφῆς σκύφος (εἰκ. 6).

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα δὲν προέκυψαν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς οἰκίας Η. Πιθανῶς ἡ ἐξομάλυνση τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ σφράγιση τοῦ ὀμβροδέκτη κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους νὰ κατέστρεψε τὸ ὀποιοδῆποτε ὄριο τῆς οἰκίας στὰ ΝΑ.

Ἴερό

Διενεργήθηκε ἀνασκαφή στὸν γεωμετρικὸ ναὸ Α (φάση Α) στὸ τμήμα του ποὺ δὲν ἐπικαλύφθηκε ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἀρχαϊκὸ ναὸ Β (φάση Β, εἰκ. 7). Ὅρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ ΤΙΙΙ-ΤΙΙΙ-ΤΙΙΙ καὶ τὸν τοῖχο ΤΙ τοῦ μεταγενέστερου (σχ. 1).

Σὲ ὅλο τὸν χώρο, ὁ ὀποῖος χωρίστηκε σὲ τεράγωνα (Α1-Α2, Β1-Β2, Γ1-Γ2, Δ), ὑπάρχουν λίθοι (κατασκευές;) ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ Α.

Σχ. 3. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, Ίερό, αποτύπωση τῶν «κατασκευῶν» K1, K3 καὶ τοῦ βωμοῦ K2 (σχ. Ἀπ. Παπαδημητρίου).

πρὸς ΒΔ. K1, K2 καὶ K3 (σχ. 3, εἰκ. 10). Ἀπὸ ὅλη τὴν ἔκταση βρέθηκαν ὄστρακα λεπτῶν ἀγγείων, σκύφων κ.ἄ., γεωμετρικῶν χρόνων, καθὼς καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα (μολύβδινα, σιδερένια καὶ χάλκινα).

Ἡ «κατασκευὴ» 1 (τετρ. Β1, εἰκ. 8, 10) φαίνεται ὅτι εἶναι τμῆμα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ ναοῦ.

Ἡ «κατασκευὴ» 3 (τετρ. Β1/Γ1, εἰκ. 8, 10) διασώζει πλάκα τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καὶ ἀποστρογγυλεμένη βάση κίονα. Βρίσκεται στὸν κεντρικὸ κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ὃ ὁποῖος φαίνεται ὅτι διέθετε κεντρικὴ κιονοστοιχία.

Βόρεια τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς K2 (τετρ. Β1, εἰκ. 8, 10) βρέθηκε χῶμα μὲ στάχτη χωρὶς κάρβουνα, προφανῶς ἀπόθεση ἀπὸ κά-

ποια προσφορά. Τò στοιχειῶ αὐτὸ ἐπιβεβαιῶει ὅτι ἡ κατασκευὴ Κ2, ἡ ὁποία βρῖσκεται στὸ μέσον περιῶου τοῦ χώρου, συνδέεται λειτουργικὰ μὲ τὸ ἱερὸ καὶ μᾶλλον πρόκειται γιὰ βωμὸ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀπόστολος Παπαδημητρίου καὶ Μαργαρίτα Βλάμη, ὁ συντηρητὴς ἀρχαιοτήτων-μουσειολόγος Γιάννης Σπαϊκόπουλος καὶ ἡ τοπογράφος-μηχανικὸς Μαρία Μπία.

Ὁ ἡγούμενος τῆς Ἱ.Μ. Βρύσης πατέρας κ. Ἰωάνικεος Λαμπρινός, μητροπολίτης Ἱ.Ν. Ἀγ. Σπυρίδωνος Ἀπολλωνίας, διέθεσε ὄχημα γιὰ τὴν καθημερινὴ μετάβαση τῶν ἐργαζομένων στὴν ἀκρόπολη. Ἐπίσης γιὰ τὴ διαμονὴ συνεργατῶν στὴ Σίφνο διέθεσε δωμάτια ἢ κυρία Μαρία Κορακῆ (Χρυσοπηγὴ Travel).

Είκ. 1. Περιοχή μυκηναϊκής οικίας Η, ο χώρος 10 (συγκρότημα Ν), από ανατολικά.

Είκ. 2. Περιοχή μυκηναϊκής οικίας Η, ο χώρος 10 (συγκρότημα Ν). Το υπόστρωμα με τους λίθους από ΒΔ.

Εἰκ. 3. Χῶρος 10, Διεύρυνση τῆς Τομῆς II.

Εἰκ. 4. Περιοχὴ μυκηναϊκῆς οἰκίας Η, ὁ χῶρος 10 (συγκρότημα Ν). Ἐσωτερικὴ παρειά τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους. Τὰ ἀνοίγματα καὶ ὁ ὀμβροδέκτης.

Εικ. 5. Ὁ ἄμβροδέκτης.

Εικ. 6. Ὁ σκύφος ἐντὸς τοῦ ἄμβροδέκτη, στὸ στρώμα ἐπίχωσης τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

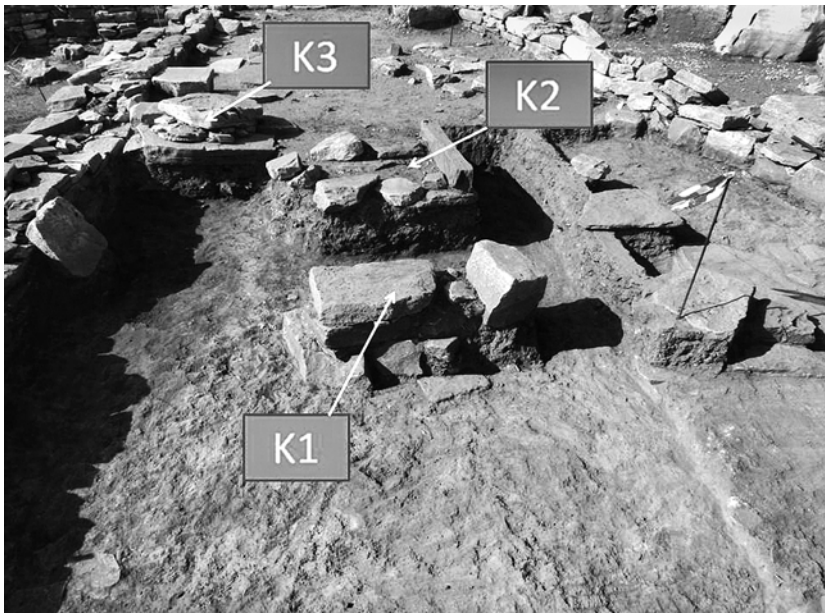
Είχ. 7. Ίερό, ὁ γεωμετρικὸς ναὸς Α καὶ ὁ μεταγενέστερος ἀρχαϊκὸς ναὸς Β.

Είχ. 8. Ίερό, ὁ γεωμετρικὸς ναὸς Α (φάση Α), τὸ ΝΑ. τμήμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

Είκ. 9. Ίερό, ὁ γεωμετρικὸς ναὸς Α (φάση Α), τὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα Α1, Α2, Β1 καὶ Β2.

Είκ. 10. Ίερό. Οἱ «κατασκευές» Κ1, Κ3 καὶ ὁ βωμὸς Κ2.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΙ ΧΑΛΑΝΔΡΙΑΝΗΣ ΣΥΡΟΥ

Συνεχίστηκαν και ἐφέτος οἱ ἔρευνες στὸ Καστρί τῆς Σύρου, τὸν ὀχυρωμένο πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τῆς Χαλανδριανῆς, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῆς Ἐπιτίμου Διευθύντριας Ἀρχαιοτήτων Μαρίζας Μαρθάρη¹.

Ἔρευνα σχετικὴ μὲ τὶς βραχογραφίες

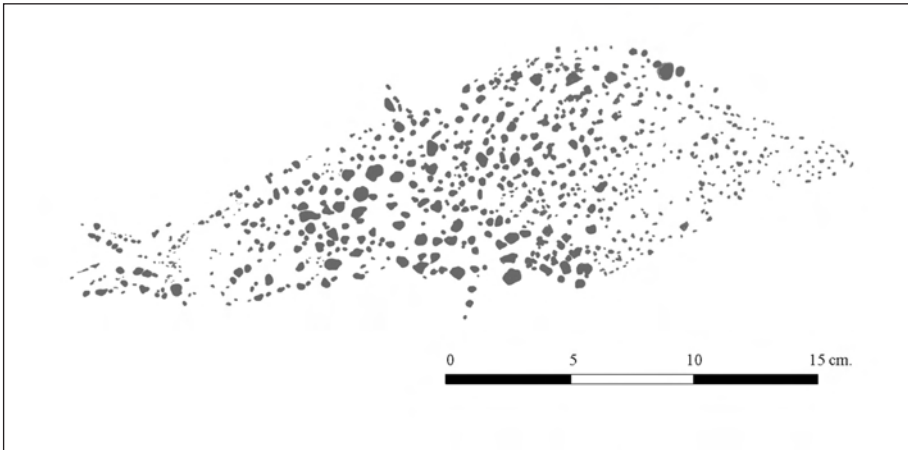
Ἦδη ἀπὸ τὸ 2006 εἴχαμε ἀντιληφθεῖ ὅτι ἐντὸς τοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ τοῦ Καστριοῦ ὑπῆρχαν περιοχὲς μὲ βραχογραφήματα. Ἐφέτος ἄρχισε ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ὁ φυσικὸς βράχος στὸ Καστρί εἶναι τὸ λευκὸ ἢ λευκόφαιο μάρμαρο, ἓνα ἰδιαίτερος σκληρὸ πέτρωμα καὶ ἐπομένως ἡ δημιουργία βραχογραφιῶν μὲ τὴν τεχνικὴ συνήθως τῆς ἐπίκρουσης καὶ σπάνια τῆς χάραξης πρέπει νὰ ἦταν μιὰ δύσκολη διαδικασία. Τὰ μικρὰ κοιλώματα ποὺ ἔκαναν οἱ τεχνίτες στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου μὲ τὸ κρουστικὸ ἔργαλεῖο εἶναι ἄβαθῆ, μὲ ἀπο-

---

1. Στὶς ἐργασίες, ποὺ ἔγιναν τὸν μῆνα Ὀκτώβριο, ἔλαβαν μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Κατερίνα Τρανταλίδου καὶ ὁ ζωγράφος Νίκος Σεπετζόγλου, στὸν ὁποῖο ὀφείλονται καὶ τὰ σχέδια ποὺ παρουσιάζονται. Ἡ ἀρχαιολόγος Δώρα Παπαγγελιοπούλου καὶ ὁ ἀρχαιοφύλακας Σύρου Γιώργος Σαλονίκης παρεῖχαν κάθε δυνατὴ διευκόλυνση ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων.

Γιὰ τὴ νέα περίοδο ἐρευνῶν στὸ Καστρί 2006-2014, βλ. Ἔργον 2006, 54-59· 2007, 60-65· 2008, 87-92· 2009, 64-67· 2010, 47-52· 2011, 32-33· 2012, 61-64· 2013, 56-61· 2014, 37-39· Μ. Μαρθάρη, ΠΑΕ 2006, 111-113, πίν. 75-79· 2007, 49-53, πίν. 41-44· 2008, 87-92, πίν. 64-66· 2009, 141-144, πίν. 98-102· 2010, 113-118, πίν. 58-64· 2011, 85-86, πίν. 64-66· 2012, 107-110, πίν. 75-77· 2013, 333-334, πίν. 189-192.

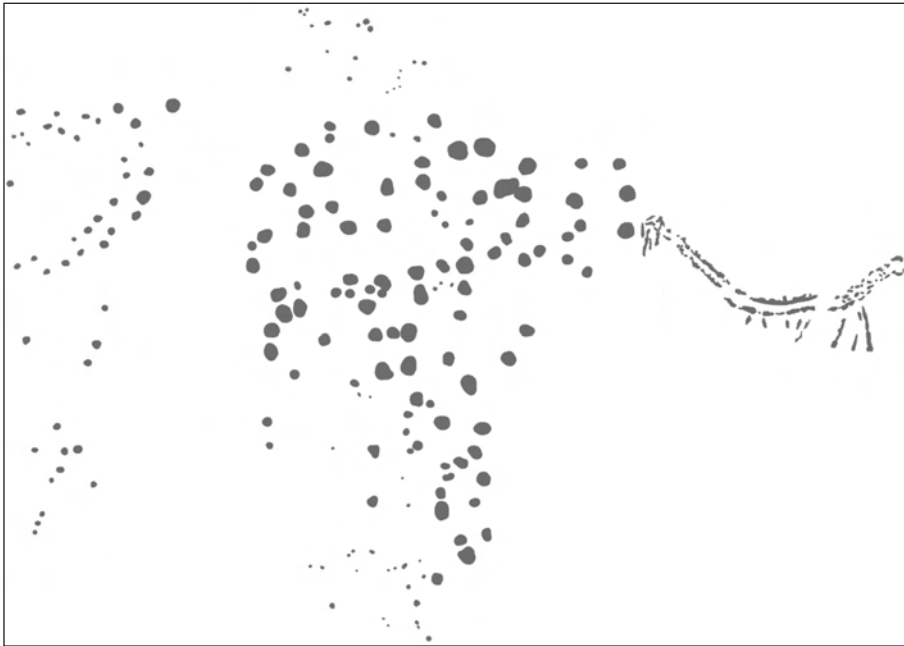
Σχ. 1. Βραχογραφία δελφινιού ή ψαριού.

τέλεσμα οι παραστάσεις που συγκροτούνται από αυτά να διακρίνονται σήμερα με δυσκολία. Παρ' όλα αυτά εντοπίστηκαν όρισμένες, κυρίως στην περιοχή των βράχων στη ΒΔ. πλευρά του όχρωμένου οικισμού (είκ. 1), αλλά και σε άλλες περιοχές.

Μια ιδιαίτερος ευκρινής βραχογραφία παριστάνει δελφίνι ή ψάρι μήκ. 0.32 μ. περίπου (σχ. 1, είκ. 3). Παρ' ότι λείπει το περίγραμμα, το σχέδιο είναι προσεχτικό με τονισμένα επί μέρους χαρακτηριστικά, όπως είναι η ουρά, τα πτερύγια και το ρύγχος. Μια δεύτερη βραχογραφία εικονίζει σύνολο κοιλωμάτων σε κυκλοτερείς και άκανόνιστους σχηματισμούς (σχ. 2, είκ. 4).

Οι βραχογραφίες του οικισμού ψηλά στο Καστρί, σε συνδυασμό με κάποιες βραχογραφίες που υπάρχουν χαμηλά, στο μεγάλο νεκροταφείο του όροπεδίου της Χαλανδριανής, στη θέση όπου διεξήγαγα σωστική ανασκαφή κατά την περίοδο 2003-2008 εκ μέρους της ΚΑ΄ Έφορείας Αρχαιοτήτων², δείχνουν ότι η πρόωμη αυτή μεγάλης κλίμακας τέχνη

2. ΠΑΕ 2010, 115-118, πίν. 59-63· Μ. Μαρθάρη, Σύρος: το Νεκροταφείο Χαλανδριανής, Οικόπεδο Ι. Ρούσσου (2002-2008), ΑΔ 63, 2008, Β2, 1095-1097.

Σχ. 2. Βραχογραφία που εικονίζει σύνολο κοιλωμάτων σε ποικίλους σχηματισμούς.

τῶν εἰκόνων καὶ συμβόλων δὲν μπορούσε νὰ λείπει ἀπὸ μιὰ θέση-ὄροσημο τοῦ πρώιμου Κυκλαδικοῦ κόσμου, ὅπως εἶναι ἡ Χαλανδριανή. Τὰ συνεχῶς ἀυξανόμενα στοιχεῖα δείχνουν μάλιστα ὅτι ἡ συγκεκριμένη τέχνη ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένη στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ καὶ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Άνασκαφικὲς ἐργασίες

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ, νοτιότερα τῶν χώρων 33 καὶ 35 πού ἀνέσκαψε ἡ Bossert³. Ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώ-

3. E.-M. Bossert, Kastri auf Syros: Vorbericht über eine Untersuchung der prähistorischen Siedlung, *AD* 22, 1967, 53-76, σχ. 10.

θηκε στην περιοχή του τετραγώνου H6 του ανασκαφικού καννάβου⁴, διαστ. 6×6 μ., αφού προηγήθηκε καθαρισμός από την βλάστηση. Η ανασκαφή της συγκεκριμένης περιοχής είχε ξεκινήσει κατά το 2011 και 2012⁵.

Έφέτος συνεχίστηκε η αφαίρεση της επίχωσης από βάθ. 0.75 μ. ως 1.82 μ., στα νότια προς την ανωφέρεια, και 2.07 μ. ως 2.45 μ. στα βόρεια προς την κατωφέρεια, στο όποιο είχε φθάσει κατά την ανασκαφική περίοδο του 2012. Το χῶμα ήταν καστανέρυθρο και περιείχε πολλά πλακοειδῆ τεμάχια μαρμάρου και θραυσματική κεραμική (εἰκ. 2). Η εικόνα εἶναι ἡ ἴδια με ἐκείνην τῶν ἀνώτερων τμημάτων τῆς ἐπίχωσης, τὰ ὁποῖα ἀνεσκάφησαν κατά τις προγενέστερες ἀνασκαφικές περιόδους. Η ἀνασκαφή σταμάτησε, χωρίς πάντως νὰ περατωθεῖ, μόλις ἄρχισε νὰ φαίνεται σέ ὀρισμένα σημεῖα ὁ φυσικός βράχος.

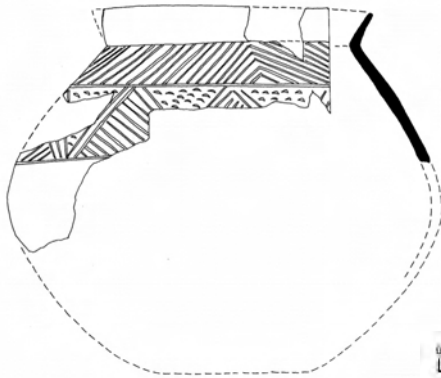
Μελέτη ὕλικου

Προχώρησε στην ἀποθήκη του ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Σύρου ἡ καταγραφή, φωτογράφιση, σχεδίαση, σχεδιαστική συμπλήρωση καὶ μελέτη ὀρισμένων ἀγγείων πού βρέθηκαν κατά τις ἀνασκαφικές περιόδους προηγουμένων ἐτῶν. Ἀνάμεσα στα συντηρημένα ἀντικείμενα τῶν ὁποίων ἔφέτος ἔγιναν τὰ σχέδια συγκαταλέγονται σκοτεινόχρωμες στιλβωμένες σφαιρικές πυξίδες με ἐνσφράγιστη καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση (σχ. 3-4, εἰκ. 5-6), καθὼς καὶ μιὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα τριπλή σφαιρική πυξίδα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σπάνιο τύπο (σχ. 5, εἰκ. 7).

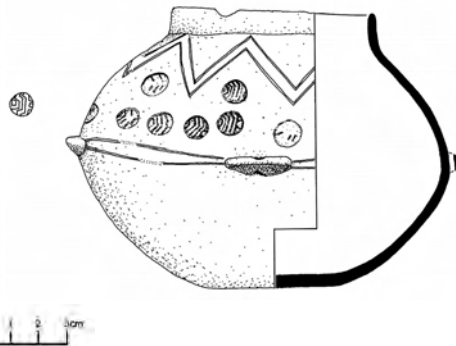
Ἐπίσης συντηρήθηκαν καὶ σχεδιάστηκαν καὶ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Bossert. Στὰ εὐρήματα αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται μεγάλες δῖωτες φιάλες (σχ. 6, εἰκ. 8), λίθινη μήτρα διπλῆς ὄψης γιὰ τὴν κατασκευὴ γάλκινων ἐργαλείων (σχ. 7, εἰκ. 9) καὶ πῆλινα σφονδύλια (σχ. 8, εἰκ. 10).

4. Βλ. τὸ σχέδιο ἀτόψης τοῦ οἰκισμοῦ, ΠΑΕ 2010, 114, εἰκ. 1.

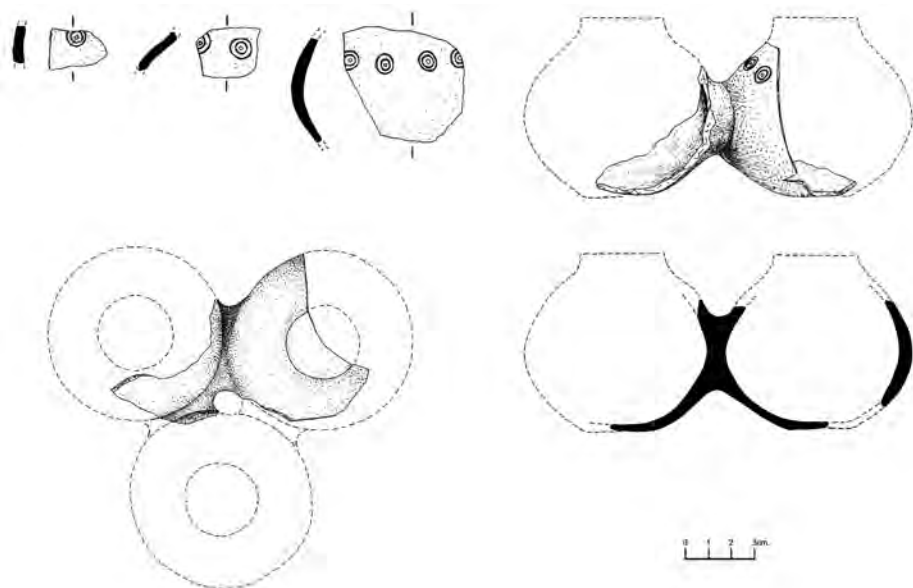
5. ΠΑΕ 2011, 85-86· 2012, 109.

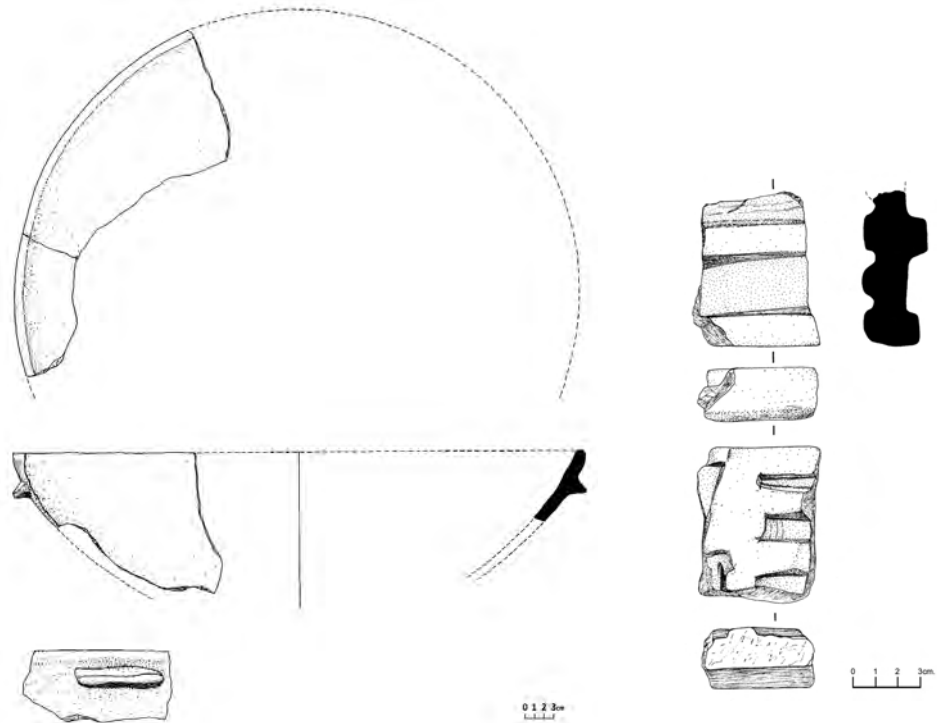
Σχ. 3. Σχεδιαστική συμπλήρωση στιλβωτής σφαιρικής πυξίδας με έντυπη και εγχάρκτη διακόσμηση.

Σχ. 4. Σκοτεινόχρωμη στιλβωτή σφαιρική πυξίδα με ένσφράγιστη και εγχάρκτη διακόσμηση.

Σχ. 5. Ώστρακα μελανής στιλβωτής, τριπλής σφαιρικής πυξίδας με έντυπη διακόσμηση και σχεδιαστική συμπλήρωσή της.

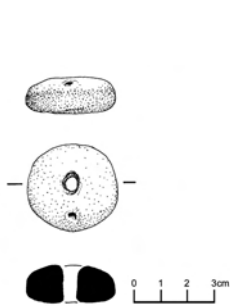
Σχ. 6. Σχεδιαστική συμπλήρωση μεγάλης δίωτης φιάλης.

Σχ. 7. Λίθινη μήτρα διπλής όψης για την κατασκευή χάλκινων εργαλείων.

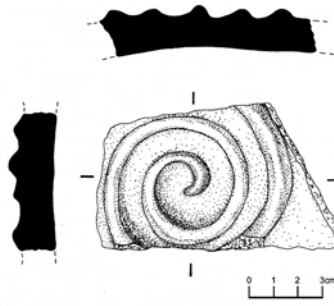
Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ὄστρακο σχεδὸν ἐπίπεδο, διακοσμημένο στὴ μιὰ πλευρὰ μὲ ἐντυπωσιακὴ ἀνάγλυφη σπείρα (σχ. 9, εἰκ. 11), τὸ ὁποῖο προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ἐπάνω ὀψης πώματος κυλινδρικήσ πυξίδας, ἀφοῦ ἓνα τέτοιο ἀκέραιο πῶμα, στολισμένο μὲ παρόμοια ἀνάγλυφη σπείρα ποὺ καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἐπάνω ὀψη του, ἔχει βρεθεῖ στὴ Σκύρο⁶.

Ἐφέτος ἄρχισε ἐπίσης ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαιοζωολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν εἰδικὴ στὸ ὑλικὸ αὐτὸ συνεργάτιδα τῆς ἀνασκαφῆσ ὀρ Κ. Τρανταλί-

6. Λ. Παρλαμᾶ, *Ἡ Σκύρος στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ* (Αθήνα 1984) 106-108, πίν. 49-50.

Σχ. 8. Πήλινο σφονδύλι.

Σχ. 9. Όστρακο με διακόσμηση ανάγλυφης σπείρας.

Σχ. 10. Όστέινο έργαλειο.

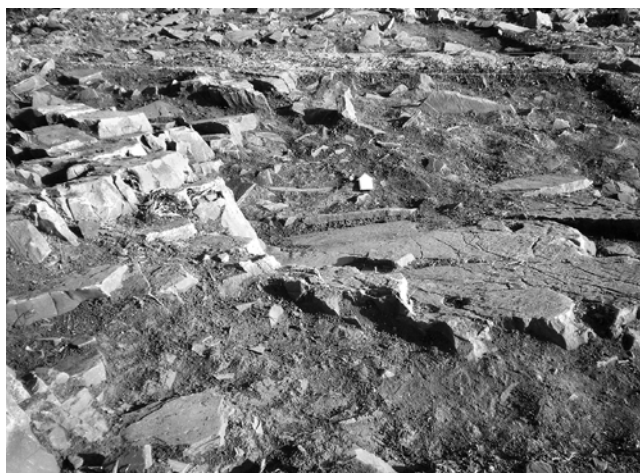
δου. Τα όστρά ζώων και τὰ λοιπά όργανικά ύλικά έχουν περισυλλεγει με σχολαστικότητα σε όλες τις άνασκαφικές περιόδους, ώστε να διαφωτισθούν άφ' ενός μέρους ο πρωτογενής τομέας τής οικονομίας του Πρωτοκυκλαδικού οικισμού, άφ' άλλου ή διατροφή τών κατοίκων του. Τα ύλικά αυτά είναι πολύτιμα, δεδομένου ότι δέν έχουν περισυλλεγει παρόμοια ύλικά κατά τις παλαιές άνασκαφές. Σύμφωνα με τις πρώτες ένδείξεις, τὰ όστρά προέρχονται, με λίγες εξαιρέσεις, από ζώα τής ύποοικογένειας τών καπρινών. Γλωσσοειδές όστέινο έργαλειό (σχ. 10, είκ. 12), συνηθισμένο στην Πρώιμη Έποχή του Χαλκού, έχει κατασκευαστεί από κατεργασμένο όστό βοοειδούς.

ΜΑΡΙΖΑ Ε. ΜΑΡΘΑΡΗ

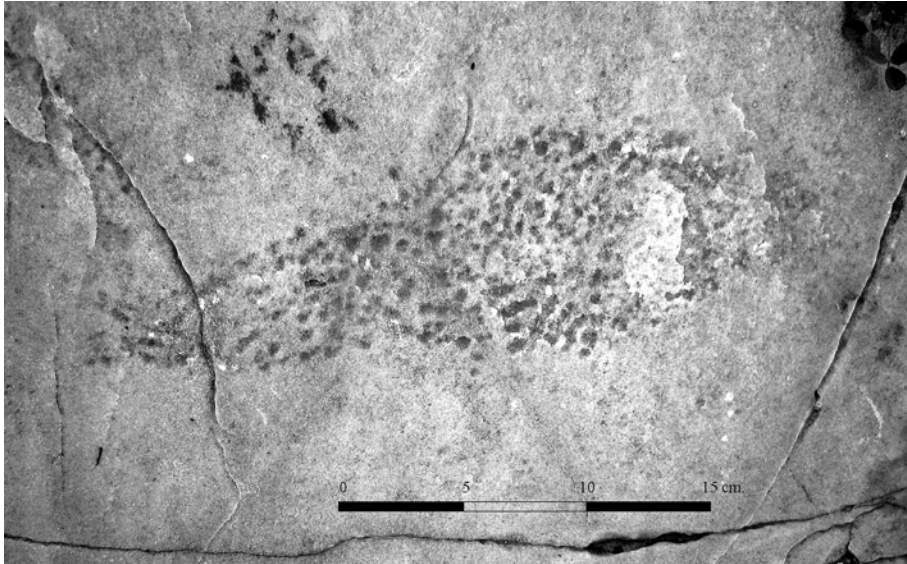

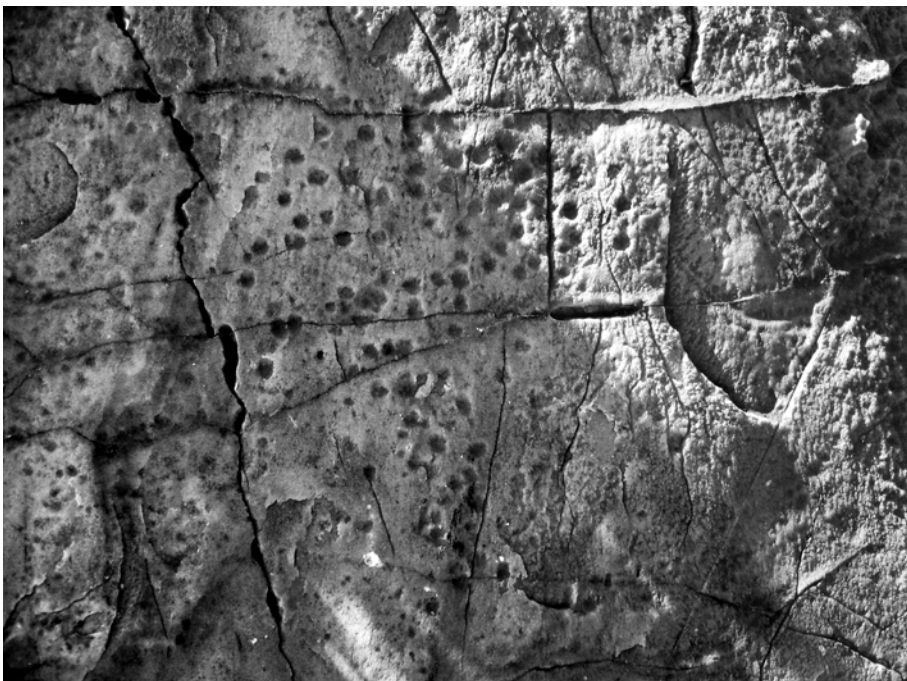
Εικ. 1. Η βορειοδυτική περιοχή τῶν βράχων μὲ τις βραχογραφίες ἀπὸ νότια.

Εικ. 2. Τὸ ἀνασκαφικὸ τετράγωνο Η6.

Είκ. 3. Βραχογραφία δελφινιοῦ ἢ ψαριοῦ.

Είκ. 4. Βραχογραφία πού εἰκονίζει σύνολο κοιλωμάτων σέ ποικίλους σχηματισμούς.

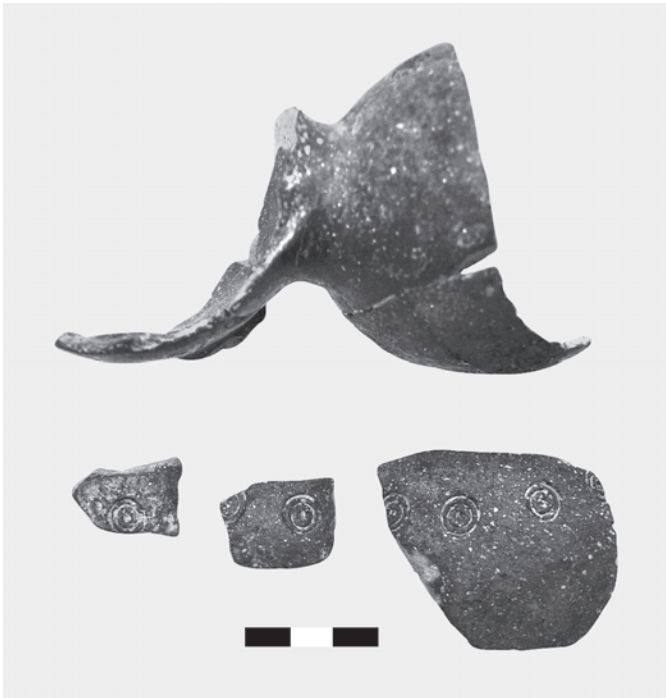

Είχ. 5. Τμήμα σκοτεινόχρωμης στιλβωτῆς σφαιρικῆς πυξίδας με ἔντυπη καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση.

Είχ. 6. Σκοτεινόχρωμη στιλβωτῆ πυξίδα με ἐνσφράγιστη καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 7. Τμήματα στιλβωτής πολλαπλής πυξίδας με έντυπη διακόσμηση.

Εικ. 8. Τμήμα μεγάλης δίωτης φιάλης.

Εικ. 9. Λίθινη μήτρα διπλής όψης για την κατασκευή χάλκινων εργαλείων.

Εικ. 10. Πήλινο σφονδύλι.

Εικ. 11. Ώστρακο με διακόσμηση ανάγλυφης σπείρας.

Εικ. 12. Ώστέινο εργαλείο.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑΣ

Οί έρευνες πεδίου στο Βαθύ Άστυπαλαίας συνεχίστηκαν τὸ 2014 κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιο καὶ γιὰ μικρὰ διαστήματα τῶν μηνῶν Αὐγούστου καὶ Ὀκτωβρίου¹. Ἡ ἔκταση πὸν ἔρευναται συμπίπτει μὲ τὴ Ζώνη Α τοῦ κηρυγμένου ἀπὸ τὸ Ἰπουργεῖο Πολιτισμοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου Βαθέος.

Οί ἔργασίες πὸν πραγματοποιιήθηκαν τὸ 2014 ἀφοροῦσαν:

1. Στὴ διενέργεια ἀνασκαφῆς σὲ δύο σημεῖα τῆς βόρειας ἀκτῆς τῆς προϊστορικῆς ἐγκατάστασης καὶ στο ἀνώτερο πλάτωμα τῆς χερσονήσου, πέριξ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐπιγραφῆς.

2. Στὴ συνέχιση τῆς ἐντατικῆς περιόδευσης δυτικότερα τῆς περιοχῆς πὸν ἔρευνήθηκε τὸ 2013, στὰ τετράγωνα 50×50 μ. τοῦ τοπογραφικοῦ καννάβου Α7-10, Β5-11, Γ4-11, Δ4-6, Ε3-6, Ζ4-6, Η6.

3. Στὴν τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ σπηλαιοβαράθρου «Χάσμα».

4. Στὴ μικροανασκαφὴ τοῦ ἐγχυτρισμοῦ ἀρ. 2 πὸν ἀνασύρθηκε τὸ 2013 ἀπὸ τὴν παράκτια κατασκευὴ Κ16.

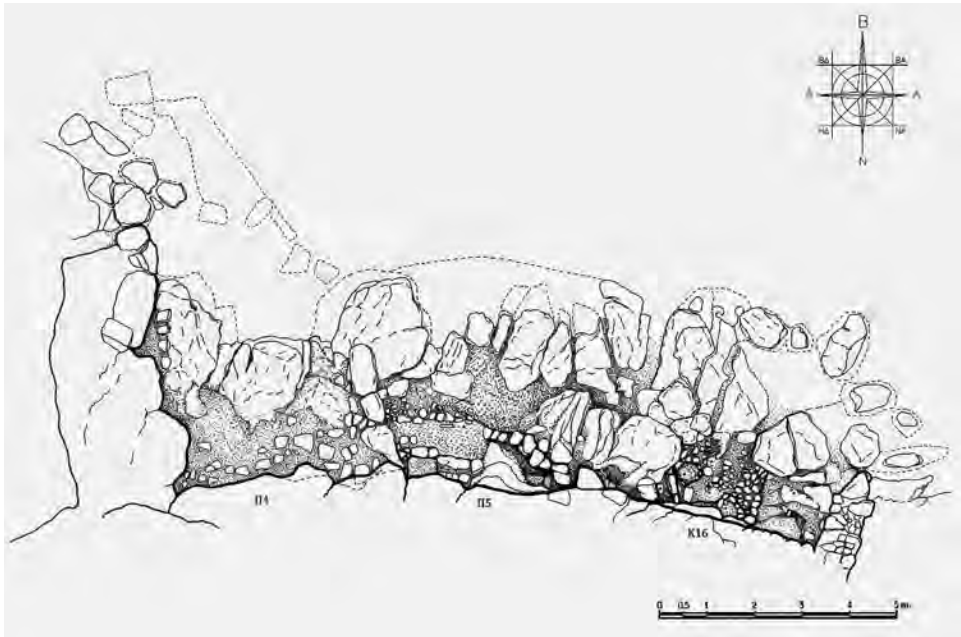
1. Ἀνασκαφὴ στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς προϊστορικῆς ἐγκατάστασης

α. Κατασκευὴ Κ16

Στὴ βόρεια ἀκτογραμμὴ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἑλληνικό, ἐντὸς τοῦ τοπογραφικοῦ τετραγώνου Α1, διενεργήθηκε συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὴν ἐπίπεδη ἐπιμήκη κατασκευὴ Κ16, ὅπου οί ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ τοῦ

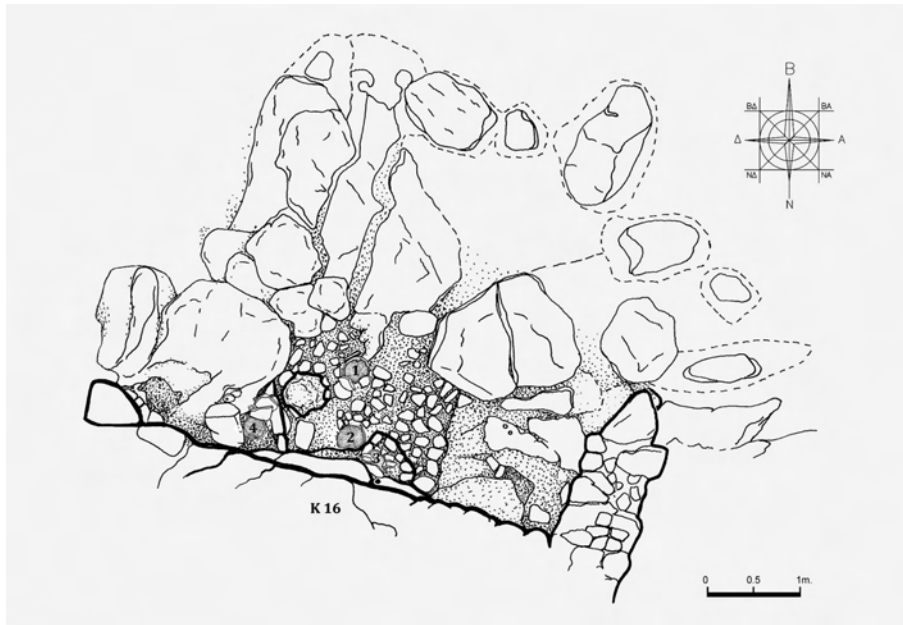
1. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.

Σχ. 1. Οί κατασκευές Π4, Π5 και ἡ ἐξέδρα K16 (σχ. Ν. Σεπετζόγλου).

2012 καὶ 2013 εἶχαν φέρεи στὸ φῶς δίωτο κρατηρίσκο καὶ εὐρύστομη φιάλη τῶν πρῶιμων φάσεων τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου, ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα περιεῖχαν ἐγχυτρισμοὺς βρεφῶν. Οἱ δύο ἐγχυτρισμοὶ εἶχαν βρεθεῖ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κατασκευῆς, σὲ πολὺ κοντινὴ ἀπόσταση μεταξύ τους καὶ στὸ ἴδιο ὕψος.

Ἡ ἐπιμήκης ὀρθογώνια κατασκευὴ K16 (μήκ. 3.50 μ., πλάτ. 1.5 μ.) στὰ Ν. ὀρίζεται ἀπὸ τοῖχο πὺ συμπληρώνει τὸν κατακόρυφα λαξευμένο φυσικὸ βράχο. Αὐτὸς κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία καὶ σχηματίζει τὴν ἀνατολικὴ κεραία τῆς Π-σχημῆς κατασκευῆς, τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ὁποίας συνιστᾶ συμπαγῆς βράχος, πὺ συμπληρωμένος μὲ βραχολίθους καταλήγει ὡς ἐπιμήκης κεραία στὴν ἀκτὴ. Τὸ βόρειο ὄριό της διαμορφώνουν μεγάλοι ἐπίπεδοι βράχοι τοξοειδοῦς διάταξης, πὺ εἰσχωροῦν στὴ θάλασσα καὶ τῆς δίνουν κάτοψη ἐλλειψοειδοῦ (σχ. 1, εἰκ. 1).

Σχ. 2. Ἡ ἐξέδρα τῶν ἐγχυτρισμῶν K16 μετὰ τοὺς *in situ* ἐγχυτρισμούς (σχ. Ν. Σεπετζόγλου).

Ἡ ἐν λόγῳ κατασκευὴ («ἐλλειψοειδῆς ἐξέδρα ἀρ. 1»), εὐρίσκεται ἀκριβῶς στὸ ἐπίπεδο τοῦ χειμέριου κύματος. Τὸ δυτικὸ μισό τῆς ἐκάλυπτε ἀδρὸ λιθόστρωτο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατοῦσαν οἱ ἐγχυτρισμοὶ ἀρ. 1 (ἀνασκαφή 2012) καὶ ἀρ. 2 (ἀνασκαφή 2013)² (σχ. 2). Σὲ ψηλότερο τοῦ λιθοστρώτου σημεῖο, ἐπάνω σὲ ἐξέχουσα ἐγκοπὴ τοῦ βράχου τοῦ νότιου τοίχου, βρέθηκε σύσσωμα ἀπὸ τμήματα τριῶν πρωτοκυκλαδικῶν ἀγγείων (φιαλῶν: εἰκ. 2-3), τὰ σπασμένα τοιχώματα τῶν ὁποίων ἦταν ἐπάλληλα τοποθετημένα. Ὑποψιαστήκαμε διαταραγμένο ἐγχυτρισμό, πὺ ἔλαβε τὸν ἀρ. 3, ἀλλὰ ὅσα δὲν ἀναγνωρίστηκαν ἀνάμεσα στὰ χώματα. Σὲ ἐπαφὴ μετὰ τὸ σύσσωμα τῶν κεραμικῶν, ἀμέσως στὰ Α., βρέθηκε κατακόρυφα τοποθετημένος πυρήνας-κόνδυλος ὄψιανου, ἐδραζόμενος στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνειά του.

2. Α. Βλαχόπουλος, Βαθὺ Ἀστυπαλαίας, ΠΑΕ 2012, 2013. Ἔργον 2014.

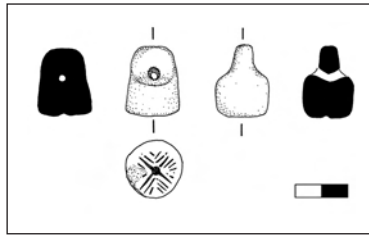
Κατά τὸν καθαρισμὸ τῆς δυτικῆς κεραίας τῆς κατασκευῆς διαπιστώθηκε ὅτι τῆ γωνία πού σχηματίζει ὁ λαξευμένος βράχος τῆς μὲ τὸ νότιο ὄριο, κλείνει καλοχτισμένος τοῖχος, διαμορφώνοντας τριγωνικὴ «θήκη», δίκην βαθμίδας, πού συμβατικὰ ὀνομάστηκε «ἐξέδρα ἀρ. 2» (εἰκ. 4). Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, σφηνωμένο προσεκτικά, βρέθηκε ἀκέραιο τὸ κύριο τμῆμα πρωτοκυκλαδικοῦ κρατηρίσκου, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὁποίου ξεχώριζαν παιδικὰ ὀστά (ἐγχυτρισμός ἀρ. 4). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εὕρεση λίθινου διάτρητου ἐργαλείου ἑλληψοειδοῦς σχήματος, ἐξωτερικά (ΒΔ.) τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 5-6).

Στὸ λιθόστρωτο τῆς «ἐξέδρας ἀρ. 1», ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν λοξὸ τοῖχο πού μόλις περιγράφηκε, διαπιστώθηκε συμπαγὲς σύσσωμα χώματος μὲ ὀστά (εἰκ. 4), πιθανὸν ἀπὸ ἐγχυτρισμὸ, πού ἔλαβε τὸν ἀρ. 5, καὶ τὸ ἀγγεῖο τοῦ ὁποίου ἐνδεχομένως εἶχε διαλυθεῖ, λόγῳ τῆς ἐπενέργειας τοῦ χειμέριου κύματος στὴν ἐλάχιστη ἐπίχωση.

β. Π-σχημη κατασκευὴ Π5

Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ, τῆς ἀνασκαφικῆς ἐπέμβασης λόγῳ τῶν ἐκτεθειμένων στὸ χειμέριο κύμα ἐπιχώσεων, ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε πρὸς Δ. τῆς κατασκευῆς K16, στὴν Π-σχημη κατασκευὴ Π5 (σχ. 1). Αὐτὴ ὀρίζεται στὰ Ν. ἀπὸ τὸν κατακόρυφα κομμένο βράχο καὶ στὰ Δ. τῆς ἀπὸ τοῖχο καλοχτισμένων δόμων, πού ἐδράζεται σὲ βράχο, διαμορφώνοντας κοινὴ κεραία (μεσότοιχο) μὲ τὴν Π-σχημη κατασκευὴ Π4 (εἰκ. 1). Μεγάλοι βραχόλιθοι πού ἀναφαίνονται ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀκριβῶς στὰ Β., δείχνουν ὅτι ἡ ὀρθογώνια κατασκευὴ Π5 συνεχίζεται στὸν βυθό. Ὅπου αὐτὸ ἦταν ἐφικτό, τὰ ὀρατὰ βυθισμένα τμήματά τῆς ἀποτυπώθηκαν.

Ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ἄθικτης ἐπίχωσης, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς κατασκευῆς Π5, ἀνέδειξε μία εἰκόνα ἀρκετὰ συγκεχυμένη, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα. Στὸ Α. ὄριό τῆς βρέθηκαν κατὰ χώραν ἐπάλληγες σχιστολιθικὲς πλάκες κυκλικοῦ σχήματος, σὰν αὐτὲς πού χρησιμοποιοῦνται ὡς πώματα, καὶ ὀρισμένα λίθινα ἐργαλεῖα. Τοῖχος ἀποτελούμενος ἀπὸ μία σειρά λίθων χαλαρῆς σύνδεσης διέγραφε ἐλαφρὰ καμπύλη μὲ κατεύθυνση πρὸς Δ., συγκρατώντας πρόχειρα ἐπάλλληλα στρώ-

Σχ. 3. Κατασκευή Π5. Πήλινη σφραγίδα (σχ. Ν. Σεπετζόγλου).

ματα σκληρῆς γῆς, ἐλάχιστων ἑκατοστῶν, πιθανὸν δάπεδα. Σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ Δ. τμήματος φάνηκε μεγάλη κυκλική σχιστολιθική πλάκα, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία βρέθηκαν ὅστα ζώων (εἰκ. 7). Σχεδὸν σὲ ἐπαφή καὶ ΝΑ. αὐτῆς, ἐπάνω σὲ σκληρὸ χῶμα, βρέθηκε πήλινη κυλινδρική σφραγίδα μὲ σύμφυτη διάτρητη λαβὴ καὶ διακόσμηση κάθετα τεμνόμενων διαμέτρων, μὲ συστήματα ἐνάλληλων γωνιῶν σὲ κάθε τεταρτοκύκλιο (εἰκ. 8α-β, σχ. 3), πού ἀπὸ τὰ πλεῖστα αἰγαιακά της παράλληλα χρονολογεῖται στὴν Πρωτοχαικὴ II περίοδο.

Χαμηλότερα καὶ λίγο νοτιότερα, βρέθηκε ἀκέραιο μαρμάρινο εἰδῶ-
λιο σχηματικοῦ τύπου, μὲ χαρακτηριστικὸ ὀξύληγκτο λαιμό (εἰκ. 8γ),
τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς I περιόδου ἢ τοῦ τέλους τῆς Νεολιθικῆς, σύμ-
φωνα μὲ τὰ αἰγαιακά καὶ ἀνατολικά του παράλληλα³. Ἐνδιαφέρον πα-
ρουσιάζει ἀκόμα ἡ εὑρεση, στοὺς ἴδιους ὀρίζοντες, δύο ὀστείνων περονῶν
καὶ μαρμαρίνου μικρογραφικοῦ ὑπέρου ὑγδίου ἢ λαιμοῦ εἰδωλίου (εἰκ.
8δ).

Σὲ κατώτερο ἐπίπεδο τῆς ἐξεδρόσχημης κατασκευῆς Π5, στὴν ἐπα-
φή μὲ τὸν βράχο πού τὴν ὀρίζει πρὸς Ν., βρέθηκαν δύο συνεχόμενες

3. Βλ. A. Vlachopoulos, A. Angelopoulou, Early Cycladic Figurines from Vathy, Astypalaia, στὸ M. Marthari, C. Renfrew, M. Boyd (ἐπιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context from Beyond the Cyclades: Mainland Greece, the North and East Aegean, Papers presented at a Symposium held at the Archaeological Society at Athens, 23-26 May 2014* (ἐκτύπωση τόμου ἐργασίας, σ. 223-248).

ὀρθογώνιες λίθινες κατασκευές, στὸν τύπο τῆς «θήκης» (εἰκ. 9). Στὴν ἀνατολική κατασκευή βρέθηκε, μεταξύ ἄλλων λίθινων ἐργαλείων, ἐπιμελημένης ἐπεξεργασίας κυλινδρικός κρουστήρας (εἰκ. 10) καὶ στὴ δυτική «θήκη» ἐλάχιστη κεραμική καὶ ὄστρα.

Ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα σταμάτησε στὸ ἐπίπεδο τῆς ἔδρασης τῶν λίθων τοῦ σαθροῦ καμπυλόγραμμου τοίχου, ὥστε νὰ μελετηθοῦν τὰ εὐρήματα τοῦ 2014 καὶ ἡ ἀνασκαφή νὰ συνεχισθεῖ τὸν ἐπόμενο χρόνο.

Ἡ εἰκόνα ποὺ ἐμφανίζει ἡ Π-σχημη κατασκευή Π5 εἶναι ἀκόμα ἀσαφής, ὡστόσο ἡ συνέυρεση πλήθους λίθινων ἐργαλείων καὶ σημαντικῶν κατασκευῶν σὲ ἐπάλληλους ὀρίζοντες ἐπιφανειῶν σκληρῆς γῆς (δαπέδων;) πιθανὸν τεκμηριώνει οἰκιακὲς δραστηριότητες στὸν χῶρο αὐτό. Ἀντικείμενα, ὅπως ἡ πήλινη σφραγίδα καὶ τὸ σχηματικὸ εἰδώλιο κυκλαδικοῦ τύπου, ποὺ δηλώνουν διαδικασίες ἐπικύρωσης καὶ ἐλέγχου ἢ ἀποτυπώνουν τὶς ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις τῆς κοινότητος ποὺ ζεῖ στὸ Βαθύ, ἀποκαλύπτουν μία σημαντικὴ θέση τῶν πολὺ πρῶιμων καὶ μέσων χρόνων τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ. στὸ νησιωτικὸ Αἴγαῖο.

γ. *Στρωματογραφικὴ τομὴ ἐξωτερικὰ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ πύργου*

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ τετράγωνου πύργου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ ἀκρωτηρίου Ἑλληνικό, διατηρεῖται στὸ ὕψος τῆς ἀνώτερης σειρᾶς τῶν δόμων τῶν θεμελίων του (εἰκ. 11). Ὁ καθαρισμὸς τοῦ ἔτους 2012 εἶχε δείξει ὅτι ἐξωτερικὰ τὸ θεμέλιό του εἶχε ἐπιχρισθεῖ μὲ ἀσβεστοκονίαμα καὶ σὲ ἐπιφανειακὸ σημεῖο του εἶχε ἀνευρεθεῖ χάλκινο κορινθιακὸ νόμισμα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.⁴ Ἡ τομὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε ἀναγνωριστικὸ χαρακτήρα, μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας στὸ ἀνώτερο πλάτωμα τῆς ἐγκατάστασης.

Σὲ ἐπίπεδο σχεδὸν ἐπιφανειακὸ καὶ μὲ προσανατολισμὸ Α.-Δ., ποὺ ἀκολουθοῦσε τὴν ἐξωτερικὴ πορεία τοῦ θεμελίου τοῦ πύργου, ἀνασκάφηκε ζευγὸς σκελετῶν (ἄνδρα καὶ γυναίκας), ἐνταφιασμένων δίπλα-

4. Ἔργον 2012, 72 εἰκ. 67α.

δίπλα, πιθανότατα κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ὅπως δείχνει ὁ ἀκριβῆς προσανατολισμός τους. Τμῆμα κομμένης λιθοπλίνθου τοῦ μνημείου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς «σῆμα» τοῦ ἀβαθοῦς λάκκου τῶν ταφῶν.

Ἡ ἀνασκαφή στὴ συνέχεια ἔδειξε ὅτι τὸ ἰσχυρὸ θεμέλιο τοῦ πύργου ἦταν ἐπαλειμμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα, ἄγνωστο σὲ ποιά ἐποχὴ τῆς χρήσης τοῦ μνημείου, καὶ ἔφτανε σὲ ἰκανὸ βάθος πατώντας στὸν φυσικὸ βράχο. Οἱ πεσμένες σὲ μεγάλη ἀταξία λιθόπλινθοι τῆς ἀνωδομῆς τοῦ πύργου ἔφταναν σὲ σημαντικὸ βάθος, ἀποδεικνύοντας ὅτι τὸ θεμέλιό του ἦταν ἔως τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὄρατό. Τὸ δεύτερο, λεπτότερο, στρώμα ποῦ ἀνασκάφηκε στὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τῆς τομῆς ἔφτανε μέχρι τὸν ἀνεπεξέργαστο φυσικὸ βράχο, ἦταν καθαρὸ, καὶ ἀνήκει στὴν 3η χιλιετία π.Χ. (εἰκ. 12). Πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα καὶ τμῆμα ὀρθογώνιας κατασκευῆς ποῦ συνδέεται μὲ στάχτες δείχνουν ὅτι ὁ ὀρίζοντας αὐτὸς ἦταν μᾶλλον οἰκιακός.

δ. Τομὴ γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή Νικησιτίμου καὶ Τιμίωνος

Στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς χερσονήσου (σχ. 4, τετράγωνο 11Z), ἐκεῖ ὅπου τὸ 2013 εἶχε ἐντοπισθεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ πρώιμου 6ου αἰ. π.Χ.⁵, διενεργήθηκε σύντομη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐὰν ὁ βράχος τῆς εἶναι αὐτοφυῆς ἢ μεταφερμένος. Ἡ ἀνασκαφή προχώρησε σὲ μικρὸ βάθος, μέχρι νὰ ἀποδειχθεῖ τὸ πρῶτο (εἰκ. 13). Ἡ πλήρης ἀπουσία κεραμικῆς καὶ ἄλλων κινητῶν εὐρημάτων ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν πυκνὴ παρουσία ἀνθρωπογενῶν κατασκευῶν τριγύρω (περιβόλων, ἀναλημμάτων, ἐξεδρῶν κλπ.), ἐνῶ στοὺς κοντινοὺς βράχους ἐπιφανειακὰ ἐντοπίσθηκε μόνον τμῆμα λίθινου τριβείου.

2. Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα

Ἡ ἐπιφανειακὴ περιόδευση τοῦ 2014 ἐπεκτάθηκε δυτικότερα τῆς περιοχῆς ποῦ ἐρευνήθηκε τὸ 2013, στὰ τετράγωνα διαστ. 50×50 μ. τοῦ

5. Α. Βλαχόπουλος, ΠΑΕ 2013, 222-223, πίν. 136α-β.

τοπογραφικοῦ καννάβου Α7-10, Β5-11, Γ4-11, Δ4-6, Ε3-6, Ζ4-6, Η6. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, καὶ ἡ περιοχὴ αὐτὴ βρίθκει ἀρχαίων λειψάνων (ἀναλημμάτων, λαξευμάτων, βαθμίδων, κλιμάκων, ἐξεδρῶν κλπ.), τὰ ὁποῖα ἐφέτος ἔφτασαν στὸν ἀριθμὸ Ε90 (σχ. 4).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνεύρεση νέων βραχογραφιῶν στὰ τετράγωνα Γ2 καὶ Β3. Στὸ πρῶτο τετράγωνο, σὲ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἐπίπεδο βράχο μὲ τὴν ἐπιγραφή Δίωνος (τέλος 5ου/ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.⁶) καὶ σὲ περιοχὴ κατάστικτη ἀπὸ βραχογραφίες σπειρῶν, βρέθηκαν παραστάσεις πολύκωπου πλοίου καὶ ὁμάδας βελῶν ἢ δοράτων (εἰκ. 14-15). Σπείρα βρέθηκε ἐπίσης στὴν περιοχὴ τοῦ μεγάλου λίθινου περιβόλου («τείχους»), πού μᾶλλον ὀριοθετοῦσε τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό, ἐντὸς τοῦ τετραγώνου Β3.

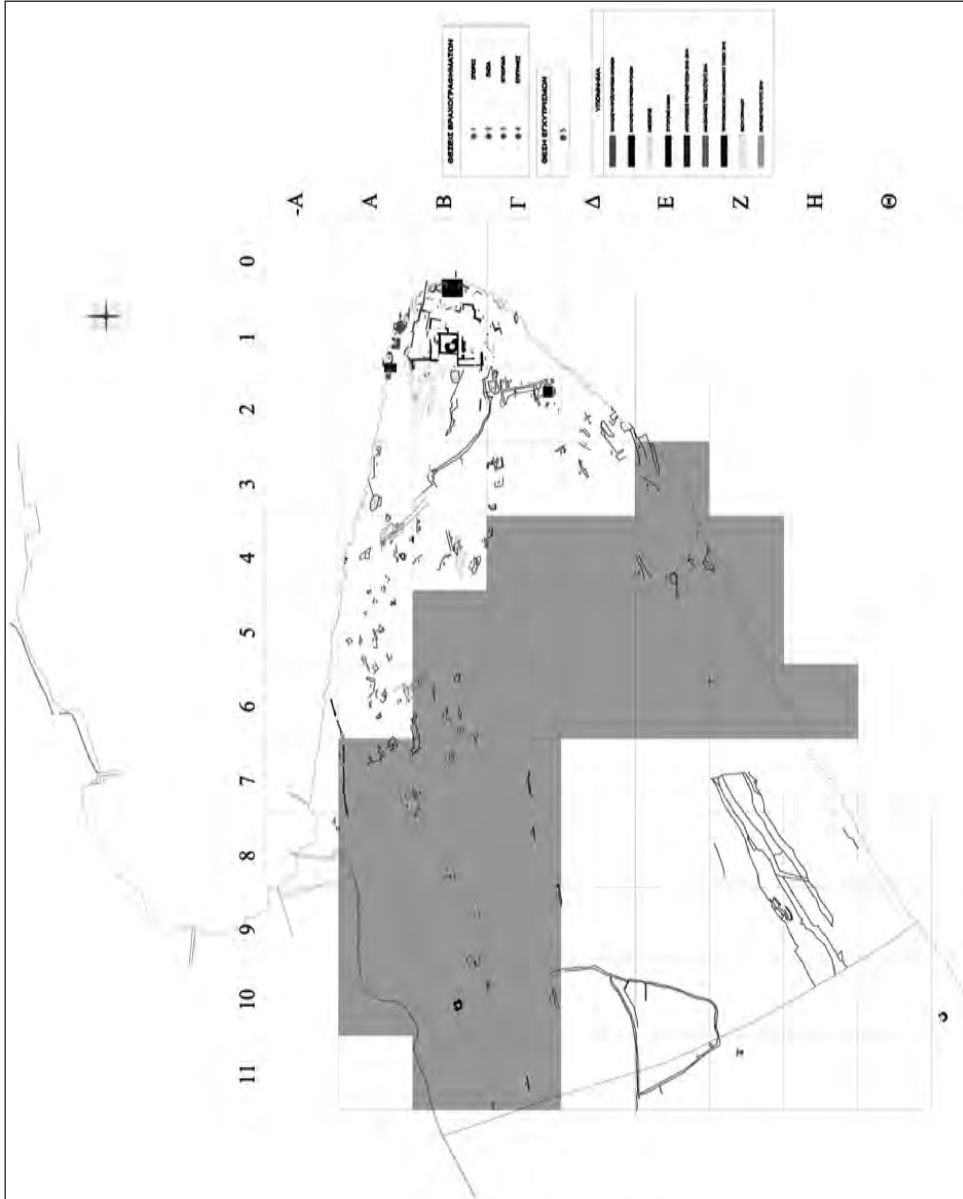
Λιγότερο εὐκρινεῖς εἶναι οἱ παραστάσεις πλοίων σὲ λοξὸ ριζιμιὸ βράχο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατᾶ τὸ δυτικὸ θεμέλιο τοῦ πύργου (εἰκ. 16) καὶ τριγωνικῶν ἐγχειριδίων σὲ περισσότερα σημεῖα τῶν ὄρατῶν βράχων τῆς ἀκρόπολης.

3. Τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ σπηλαιοβαράθρου «Χάσμα»

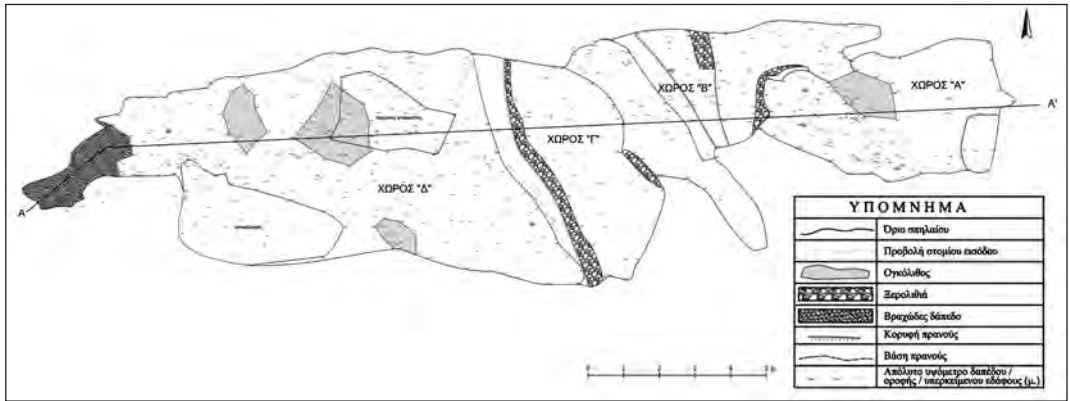
Τὸ σπηλαιοβάραθρο «Χάσμα» (ἀριθμὸς κατασκευῆς Ε17) ἐρευνήθηκε ἀπὸ κοινουῦ μὲ τὴν ἀρχαιολόγο τῆς Ἐφορείας Παλαιοανθρωπολογίας καὶ Σπηλαιολογίας τοῦ ΥΠΠΟΑ Ἰωάννα Εὐσταθίου. Ἀφοῦ διασφαλίστηκε ἡ κατάβαση στὸ σπήλαιο καὶ τὰ ἀπαιτούμενα τεχνικὰ μέσα, ὁ χῶρος τοπογραφήθηκε λεπτομερῶς⁷ (σχ. 5). Τὸ μῆκος τοῦ σπηλαίου εἶναι περ. 30 μ., τὸ μέγ. πλάτ. 6.5 μ. καὶ τὸ μέγ. ὕψ. τοῦ ὄξυκόρυφου θαλάμου του 14 μ., ἐνῶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ χαμηλότερο σημεῖο του βρίσκεται λιγότερο ἀπὸ 4 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας (σχ. 6). Τὸ σπήλαιο διακρίνεται σὲ τέσσερις χώρους

6. Ἔργον 2013, 48 εἰκ. 41 καὶ Ἀ. Βλαχόπουλος, ΠΑΕ 2013, 221-222, πίν. 135α-β.

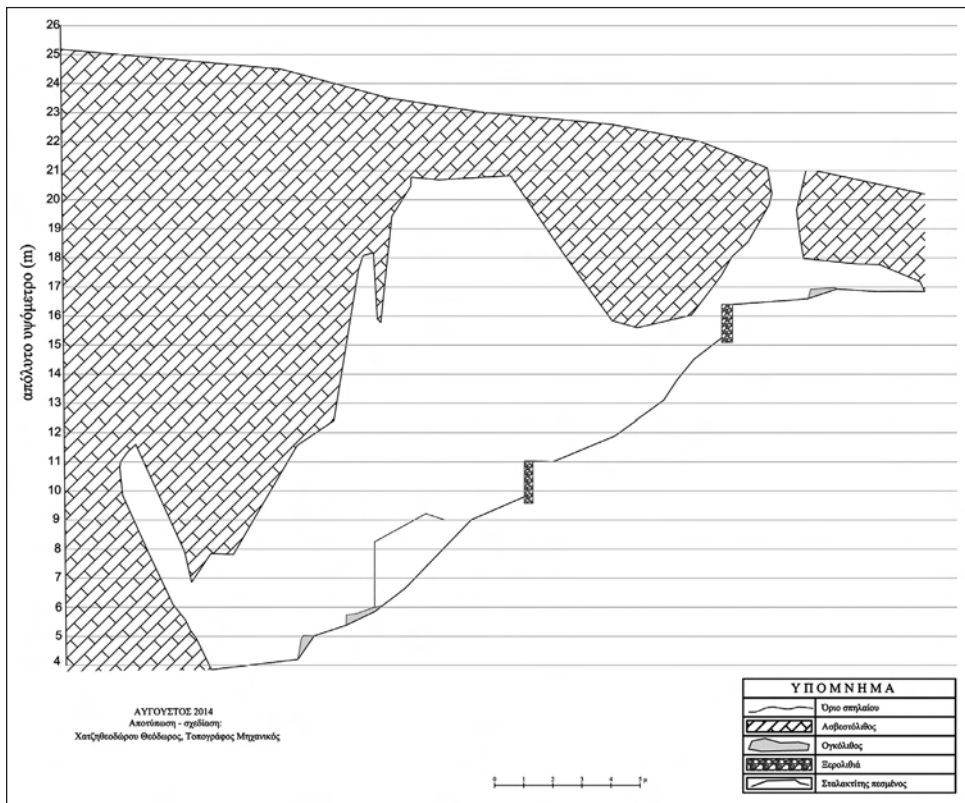
7. Ἡ τοπογράφηση ἔγινε ἀπὸ τὸν τοπογράφο-μηχανικὸ τοῦ ΥΠΠΟΑ κ. Θ. Χατζηθεοδώρου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

Σχ. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα τῆς χερσονήσου· με γκριζο σημειώνονται τὰ τετράγωνα τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τοῦ 2014 (σχ. Δ. Νιώτη).

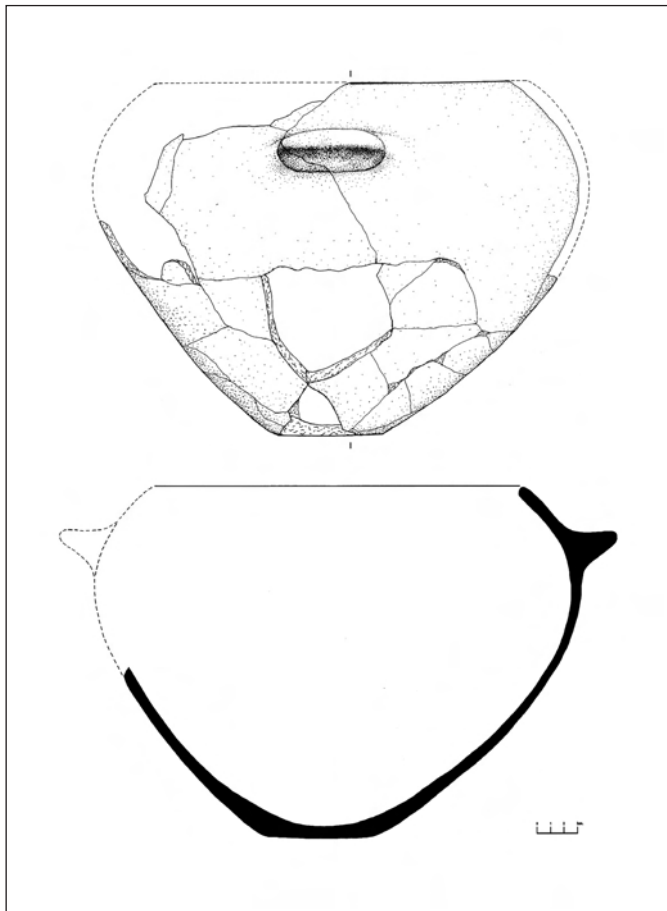

Σχ. 5. Σπήλαιο Χάσμα. Κάτοψη (σχ. Θ. Χατζηθεοδώρου).

Σχ. 6. Σπήλαιο Χάσμα. Τομή κατά τον άξονα Α-Δ. (σχ. Θ. Χατζηθεοδώρου).

Σχ. 7. Ἡ πρωτοκυκλαδική I φιάλη τοῦ ἐγκυτρίσμου ἀρ. 2 (σχ. Ν. Σεπετζόγλου).

(Χῶροι Α-Δ), οἱ ὁποῖοι κατὰ βάσιν διαμορφώνονται ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς ξηρολιθικοὺς ἀναλημματικούς τοίχους (εἰκ. 17), μέσῳ τῶν ὁποίων διευθετοῦνταν τὰ εἰσρέοντα χρώματα καὶ οἱ ἀποκολλημένοι λίθοι τῆς ὀροφῆς, καὶ διαμορφώνονταν τὰ κατωφερικά μονοπάτια πὺ διασφάλιζαν τὴν πρόσβαση στὰ βαθύτερα σημεῖα του.

Ἐνδεικτικὴ κεραμικὴ πὺ περισυνελέγη, ἐπιφανειακὰ μόνον, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου ἀνήκει ἀποκλειστικὰ σὲ ὑδροφόρα ἀγγεῖα τῶν ὕστερων ἱστορικῶν χρόνων.

4. Ἀνασκαφή τοῦ ἐγγυτρισμοῦ ἀρ. 2 ἀπὸ τὴν κατασκευὴ K16

Σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγητὴ Φυσικῆς Ἀνθρωπολογίας κ. S. Hillson (UCL London) διενεργήθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ ἐγγυτρισμοῦ ἀρ. 2, ποὺ εἶχε ἀνασυρθεῖ τὸ 2013 ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κατασκευῆς K16⁸. Τὸ ἀγγεῖο ποὺ περιεῖχε τὸν ἐγγυτρισμό (εὐρύστομη πρωτοκυκλαδικὴ φιάλη μὲ ἐλλειψοειδεῖς συμπαγεῖς λαβές) διαπιστώθηκε ὅτι, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ ἐγγυτρισμοῦ ἀρ. 1, ἦταν κολοβὸ καὶ ὅτι ἐπιτέλεσε τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀφ' ὅτου εἶχε ἀχρηστευθεῖ (εἰκ. 18α, σχ. 7). Μαζί του εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τμήμα μικρότερης φιάλης (εἰκ. 18β), ἐπίσης τῶν πρώιμων Πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων (φάση Γρόττα-Πηλός). Ἡ μικροανασκαφὴ τοῦ περιεχομένου ἀποκάλυψε ὅτι στὸν πυθμένα τῆς φιάλης εἶχε ἀποτεθεῖ βρέφος λίγων μηνῶν καὶ σὲ ἀνώτερο σημεῖο τμήματα δεύτερου βρεφικοῦ σκελετοῦ.

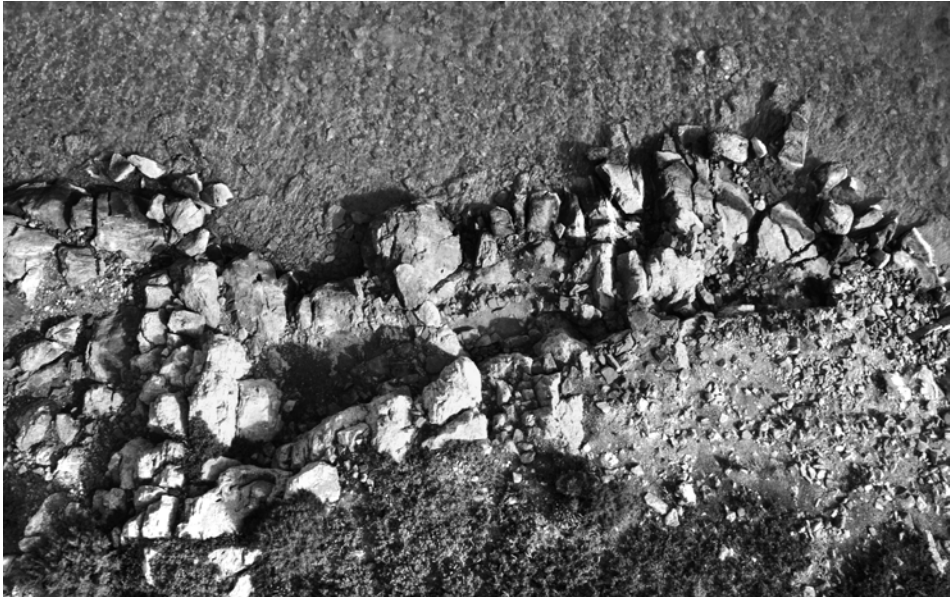
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στὴν ἔρευνα συμμετείχαν οἱ ἀρχαιολόγοι δρ Φραγκούλα Γεώργια (ΛΣΤ ΕΠΚΑ Μεσολογγίου), δρ Ἀναστασία Ἀγγελουπούλου (ΚΑ' ΕΠΚΑ Κυκλάδων), Ἰωάννα Εὐσταθίου (Ἐφορεία Παλαιοανθρωπολογίας καὶ Σπηλαιολογίας) καὶ οἱ μόνιμοι συνεργάτες Διονύσης Νιώτης (τοπογράφος), Νίκος Σεπετζόγλου (ζωγράφος), Παναγιώτης Ἀγγελίδης (συντηρητὴς ἀρχαιοτήτων) καὶ Τάσος Πασιαλῆς (φωτογράφος). Τὴν ὁμάδα συναποτελοῦσαν οἱ πτυχιούχοι Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δημήτρης Γριμανέλης, Χρήστος Δουλγέρογλου, Γιάννης Ζόγκος, Γιώργος Κολιτσόπουλος, Δώρα Κουτσονάσιου, Ἐλευθερία Μότσιου καὶ οἱ φοιτητὲς Γιώργος Βαρσάνης, Φώτης Δημόπουλος, Βασίλης Κλωνάτος, Φίλιππος Λαδιάς, Ζωή-Χριστίνα Νικόλα καὶ Φώτης Ντοβόλης. Ἡ ἀεροφωτογράφιση τῶν μνημείων καὶ ἡ φωτογραμμετρικὴ ἀποτύπωσή τους ἔγινε ἀπὸ τὸν τοπογράφο Δ. Νιώτη καὶ τὸν συνεργάτη του Ἀλέξανδρο Σπανῶ.

8. Ἀ. Βλαχόπουλος, ΠΑΕ 2013, 215-217, πίν. 119α-β.

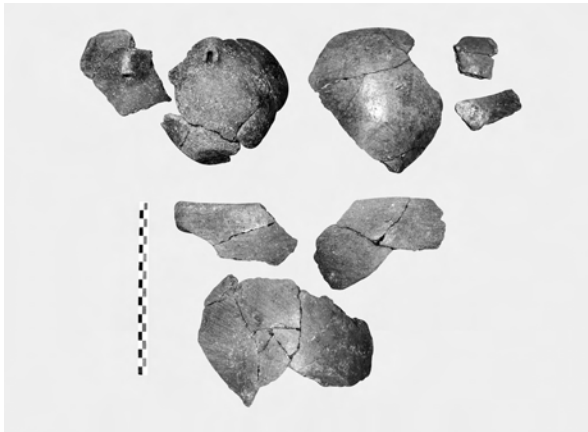
Θερμές εὐχαριστίες γιὰ κάθε εἶδους βοήθεια στὸ ἔργο μας ὀφείλονται στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὴν ΚΒ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου καὶ τὴν ὑπεύθυνη γιὰ τὴν Ἀστυπάλεια ἀρχαιολόγο κ. Χ. Φανταουτσάκη, στὸν Δήμαρχο Ἀστυπαλαίας κ. Πανοριμίτη Κονταράτο, τοὺς ἰδιοκτῆτες τῆς ἐρευνώμενης ἔκτασης κυρίους Δημήτρη, Γιάννη καὶ Μανώλη Σπαυλά, καὶ τίς κυρίες Σπαυρούλα καὶ Μαρία Μαρινάκη. Ἐπίσης στὴν ἐταιρία Attica Ferries γιὰ τὴ χορηγία τῶν ἀκτοπλοϊκῶν εἰσιτηρίων, καὶ στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, τὴ Γενικὴ Γραμματεία Αἰγαίου καὶ τὸν φιλόρχαιο Θ. Μαρτίνο γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῆς ἔρευνας.

Εἰκ. 1. Βαθύ, βόρεια ἀκτὴ, οἱ Π-σχημες κατασκευές. Ἀριστερὰ ἡ Π4, στὸ μέσον ἡ Π5, ὅπου διενεργήθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2014, καὶ δεξιὰ ἡ ἐξέδρα K16 τῶν βρεφικῶν ἐγκυτρισμῶν (ἀεροφωτογραφία Δ. Νιώτη - Ἀλ. Σπανοῦ).

Εἰκ. 2. Ἐξέδρα K16, δυτικὸ τμήμα. Τὸ σύσσωμα ἀγγείων (ἐγκυτρισμὸς ἀρ. 3) καὶ ὁ κόνδυλος ὀψιανοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο.

Εἰκ. 3. Φιάλες τῆς Πρωτοκυκλαδικῆς I περιόδου, πὸ ἀποτελοῦσαν τὸ σύσσωμα τῶν ἀγγείων τοῦ ἐγγυτρισμοῦ ἀρ. 3.

Εἰκ. 4. Ἐξέδρα K16, τὸ λιθόστρωτο δυτικὸ τμήμα μὲ τοὺς ἐγγυτρισμοὺς ἀρ. 3 καὶ 4. Ὁ ἐγγυτρισμὸς ἀρ. 5 εἶχε ἀποτεθεῖ ψηλότερα, στὴ μικρὴ ἐξέδρα ἀρ. 2.

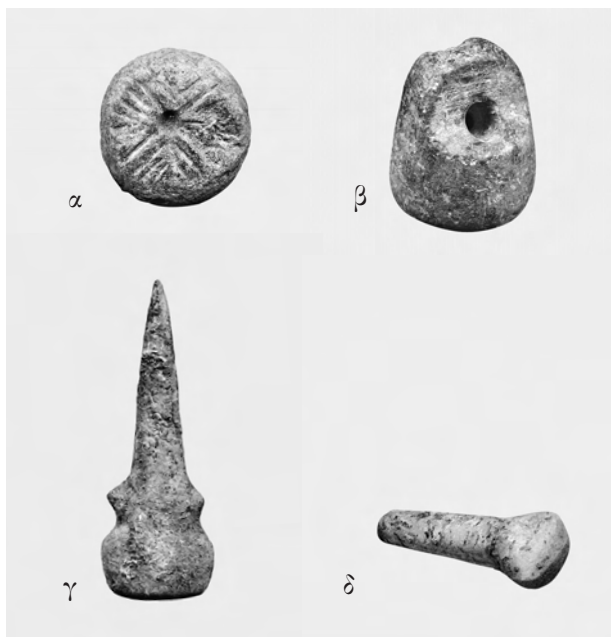

Εικ. 5-6. Ό έγγυτρισμός άρ. 4, σφηνωμένος σέ τριγωνική θήκη τής εξέδρας άρ. 2. Έξωτερικά του μεγάλóσωμου κρατηρίσκου βρέθηκε «διάτρητο λίθινο έργαλειό».

Είχ. 7. Κατασκευή Π5. Τὰ ἐπάλληλα δάπεδα ἐσωτερικά τοῦ πρόχειρου καμπυλόγραμμου τοίχου.

Είχ. 8. α-β. Κατασκευή Π5, πήλινη σφραγίδα Πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου, με ἀκριβῆ παράλληλα ἀπὸ τὸ Βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο, τίς Κυκλάδες, τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα καὶ τὴν Κρήτη. γ. Τὸ μαρμάρينو σχηματικὸ εἰδῶλιο. δ. Μικρογραφικὸς μαρμάρινος ὕπερος ὑγδίου ἢ λαμὸς εἰδῶλιου.

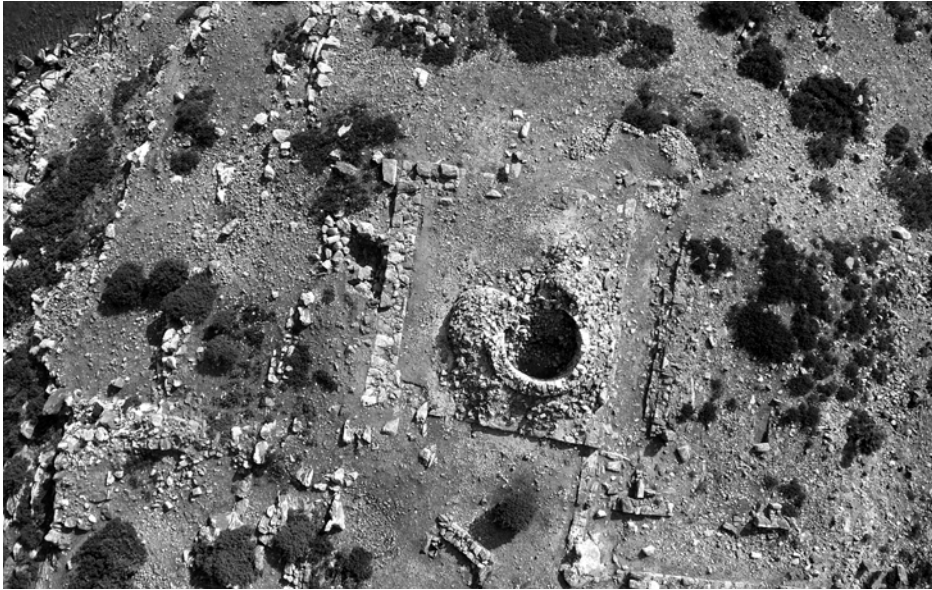

Είχ. 9. Οί δύο συνεχόμενες ὀρθογώνιες λίθινες κατασκευές («θηκες») στο νότιο ὄριο τῆς κατασκευῆς Π5, στήν ἐπαφή μὲ τὸν βράχο.

Είχ. 10. Κατασκευὴ Π5. Ὁ λίθινος κρουστήρας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς ὀρθογώνιας κατασκευῆς.

Είχ. 11. Άκρωτήριο Έλληνικό. Τὸ ἀνώτερο πλάτωμα μετὸν ἑλληριστικὸ πύργου καὶ τὴν ἀσβεστοκάμινο στὸ ἐσωτερικὸ του. Ἡ ἀνασκαφικὴ τομὴ 1 διακρίνεται στὴν ἐξωτερικὴ ἐπαφὴ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ πύργου (ἀεροφωτογραφία Δ. Νιώτη - Ἄλ. Σπανοῦ).

Είχ. 12. Τομὴ 1. Στρωματογραφία βόρειας παρεΐας. Ἡ ὀρθογώνια πρωτοκυκλαδικὴ κατασκευὴ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀντιστοιχεῖ στὴν κατώτερη ζώνη γκρίζου χώματος.

Είκ. 13. Ανώτερο πλάτωμα τής χερσονήσου. Διερευνητική τομή περίξ τής αρχαϊκῆς ἐπιγραφῆς.

Είκ. 14. Τετράγωνο Γ2. Ἐπικρουστή παράσταση πολύκωπου πλοίου σέ βράχο τῆς νότιας ἀκτῆς.

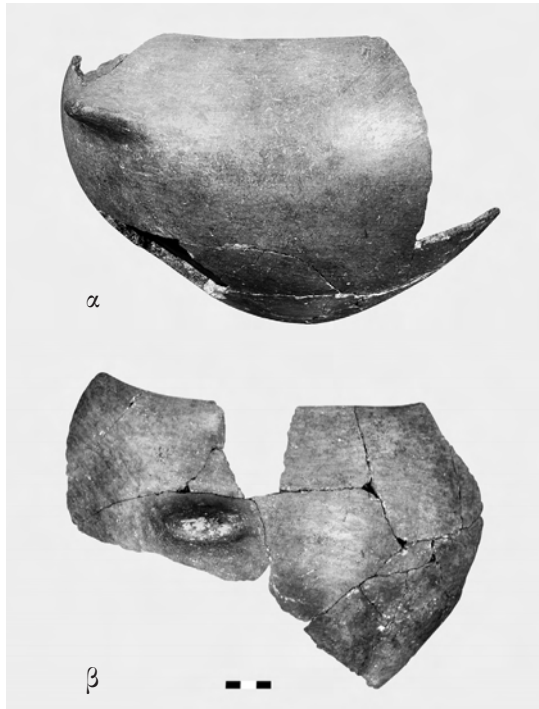
Είκ. 15. Τετράγωνο Γ2. Έπικρουστή παράσταση βελών ή δοράτων.

Είκ. 16. Τετράγωνο Β2. Έπικρουστή παράσταση πλοίου(;) σε βράχο του άνω-τερου πλατώματος του πύργου.

Εἰκ. 17. Ὁ ἐγχυτρισμὸς ἀρ. 2 κατὰ τὴ μικροανασκαφὴ τοῦ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ S. Hillson.

Εἰκ. 18. α. Ἡ πρωτοκυκλαδικὴ I φιάλη, τὸ κύριο ἀγγεῖο τοῦ ἐγχυτρισμοῦ ἀρ. 2. β. Τμῆμα τῆς ἄλλης πρωτοκυκλαδικῆς I φιάλης τοῦ ἐγχυτρισμοῦ ἀρ. 2.

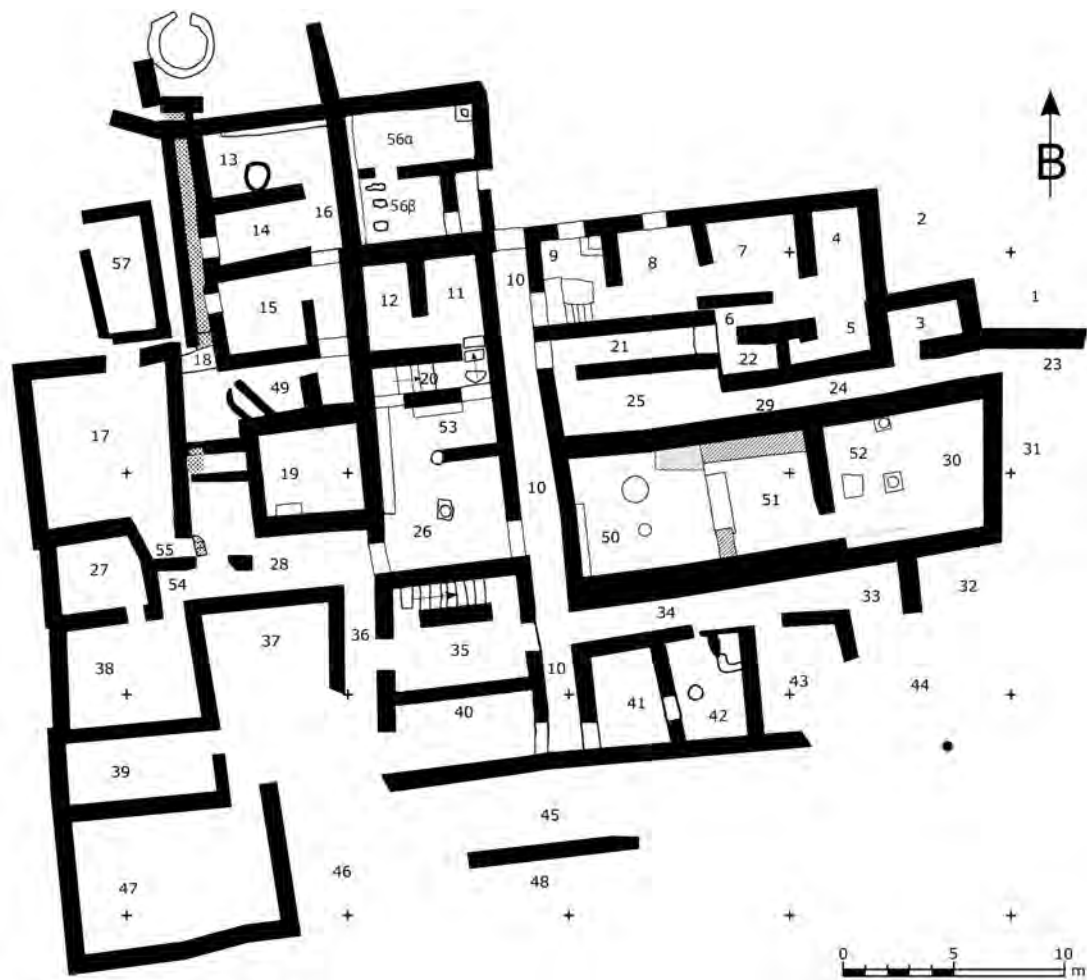
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΩΜΙΝΘΟΥ

Συνεχίσθηκε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ Ζωμίνθου ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῆς Ἐπιτίμου Ἐφόρου δρ. Ἐφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ συνεργατῶν¹. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, σὲ κάποιους γιὰ νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ ἔρευνα, σὲ ἄλλους ἀνοίχθηκαν νέοι χώροι (σχ. 1-2).

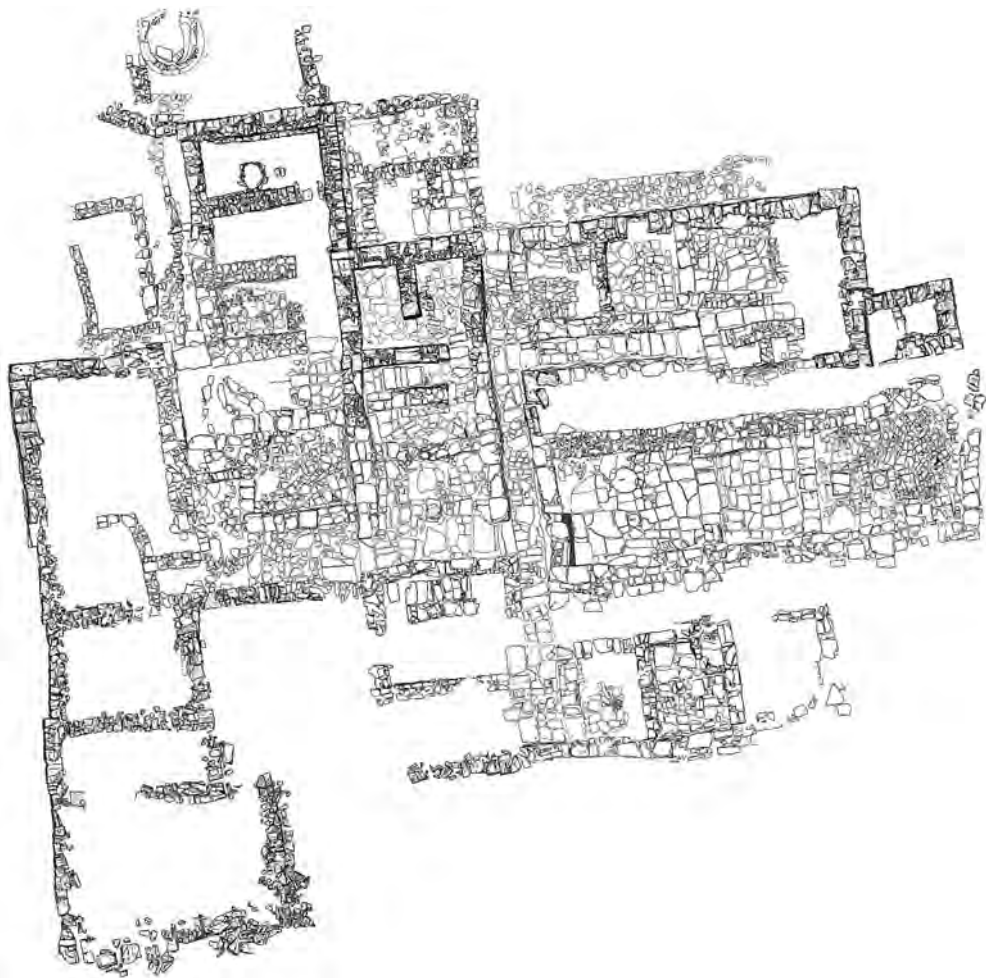
Διάδρομος 10

Ὁ Διάδρομος 10 (εἰκ. 1, 7 καὶ 8, σχ. 3) συν. μήκ. 25 μ. μὲ ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἀποτελεῖ τὸν βασικὸν διάδρομον τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου, ὃ ὁποῖος χωρίζει τὴν ἀνατολικὴν ἀπὸ τὴν δυτικὴν πτέρυγα καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς χώρους, τὰ δωμάτια ἀλλὰ καὶ τοὺς δευτερεύοντες διαδρόμους μὲ ἑπτὰ ἀνοίγματα-εἰσόδους καὶ μία κεντρικὴ εἴσοδο στὸν Βορρά. Συγκεκριμένα διαθέτει τρία ἀνοίγματα-εἰσόδους πρὸς Δ. τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν στοὺς Χώρους 26, 35α καὶ 40 καὶ τέσσερα ἀνοίγματα πρὸς Α. τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν στοὺς Χώρους 9,41 καὶ στοὺς περιφερειακοὺς Διαδρόμους 21 καὶ 34 (σχ. 1-2). Ὁ Διάδρομος 10 ἀνασκάφηκε ἀρχικὰ στὸ βορειότερο τμήμα τὴν δεκαετία τοῦ ἔ80 καὶ συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τὸ 2012² καὶ 2013³. Συνολικὰ εἶχε ἀνασκαφεῖ μέχρι τὸ 2014 σὲ μήκ. 17.40 μ. καὶ ὀλοκληρώθηκε κατὰ τὴν φετινὴν περίοδο μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ νότιου τμήματός του. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 10 περιβάλλεται ἀπὸ τρεῖς συμπαγεῖς τοίχους μὲ ἐμφανῆ τὴν κλίση τους

-
1. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.
  2. Ἔργον 2012, ΠΑΕ 2012.
  3. Ἔργον 2013, ΠΑΕ 2013.

Σχ. 1. Κάτοψη του Κεντρικού Κτιρίου της Ζωμίνθου μετά την ανασκαφή του 2014.

Σχ. 2. Κάτοψη του Κεντρικού Κτιρίου τής Ζωμίνθου μετά την άνασκαφή του 2014.

λόγω τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου ἀπὸ σεισμό. Οἱ περιβάλλοντες τοῖχοι τοῦ Διαδρόμου 10 σώζονται σὲ ὕψος πού φτάνει τὰ 2.33 μ. Στὸ νότιο τμήμα ὁ ἀνατολικὸς καὶ δυτικὸς τοῖχος σώζονται σὲ ὕψ. 1.72 μ., ἐνῶ ὁ νότιος σὲ 0.90 μ. ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο μέχρι τὸν ἀνώτερο σωζόμενο λίθο. Τὸ πλάτος τους εἶναι 0.80-0.90 μ. Ο νότιος τοῖχος, μὲ τὸν ὁποῖο κλείνει ὁ διάδρομος πρὸς Ν., ἔχει μῆκ. 3 μ. συμπεριλαμβανομένης τῆς περιοχῆς τῶν κατωφλίων τῶν ἀνοιγμάτων εἰσόδων πρὸς ἄλλους χώρους.

Κατὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀφαιρέθηκαν ἔντεκα στρώματα. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ διαδρόμου ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται ἀπὸ τὸ βορειότερο τμήμα του σὲ βάθ. 0.53 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ΣΣ, τὸ ὁποῖο ἔχει σηματοθευεῖ ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνώτερου λίθου τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ Χώρου 12, σὲ ὕψ. 103.732 μ. σὲ σχέση πρὸς τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς πού βρίσκεται στὸ ἀλώνι στὰ δυτικὰ τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ διαδρόμου ἡ ἀνασκαφὴ ἀρχίζει σὲ βάθ. 1.53 μ. λόγω τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους. Μὲ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τὸ τελικὸ βάθος τοῦ νότιου τμήματος τοῦ διαδρόμου 10 ἔφτασε τὰ 2.50 μ. στὸ βορειότερο τμήμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὰ 2.65 μ. στὸ νότιο, ὅπου κλείνει. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀνοίγματα βρίσκονται στὸ βορειότερο σημεῖο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὰ ἄλλα δύο στὸ νότιο ὄριο τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Διαδρόμου 10, τὸ ἓνα ἀπέναντι στὸ ἄλλο. Τὸ ΒΑ. ἀνοίγμα εἰσόδου ἐπικοινωνίας πού ὁδηγεῖ στὸν ἄσκαφο ἀκόμη Διάδρομο 34 ἔχει πλάτ. 1.55 μ. (εἰκ. 1). Τὸ ΒΔ. ἀνοίγμα εἰσόδου ἐπικοινωνίας πού ὁδηγεῖ στὸν Χῶρο 35α ἔχει πλάτ. 1.56 μ., ἐνῶ τὸ κατώφλι του, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ πλήρως, ἔχει μέχρι στιγμῆς διαστ. 1.56×0.70 μ. Στὸ ΝΑ. ἀνοίγμα πού ὁδηγεῖ στὸν Χῶρο 41 τὸ κατώφλι ἔχει διαστ. 1.35×0.90 μ. καὶ βρέθηκε σὲ βάθ. 2.40 μ. Τὸ ΝΔ. ἀνοίγμα εἰσόδου πρὸς τὸν Χῶρο 40 ἀποκαλύφθηκε πλήρως μὲ τὴν ἐμφάνιση κατωφλιοῦ διαστ. 1.30×0.75 μ. Τὸ κατώφλι φέρει ἓναν ὄλμο διαμ. 0.06 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθ. 2.45 μ. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Διαδρόμου 10 πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ δύο ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα βρίσκονται στὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τοῖχο στὸ κέντρο τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Διαδρόμου 10 καὶ πιθανὸν ἀποτελοῦν ὑποδοχῆς ἀγωγῶν, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἔχει ἐξακρι-

βωθει. Συγκεκριμένα πρόκειται για δύο στενόμακρα διαμπερῆ ανοίγματα τοῦ Διαδρόμου 10 πού βρίσκονται στὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τοῖχο πρὸς τοὺς χώρους 40 καὶ 41. Τὸ μὲν ἀνατολικὸ στενόμακρο ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν Χῶρο 41 καὶ βρέθηκε σὲ βάθ. 2.97 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ἔχει πλάτος ἀπὸ 0.25 μέχρι 0.45 μ. καὶ ὕψ. 1.50 μ. Προχωρεῖ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ Χώρου 41 καὶ τοῦ Διαδρόμου 10, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἢ διερευνησῆ του. Τοῦ δυτικοῦ στενόμακρου ἄνοιγματος πλάτους περίπου 0.40 μ., δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἢ διερεύνηση (εἰκ. 2).

Ἡ σταδιακὴ καὶ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Διαδρόμου 10 εἶναι ἀνάλογη τῆς εἰκόνας τοῦ πλακοστρώτου στὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ διαδρόμου μήκ. 17.40 μ., πού εἶχε ἀνασκαφεῖ παλιότερα. Στὸ ἐναπομεῖναν νότιο τμήμα, μήκ. 6.85 μ., τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἢ κατάσταση τοῦ πλακοστρώτου συνεχίζει νὰ παρουσιάζει βυθίσματα πού φθάνουν μέχρι καὶ τὰ 0.25 μ. καὶ μεγάλο μέρος τῶν πλακοειδῶν λίθων τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου ἔχει σπάσει ἐξ αἰτίας τοῦ πλήθους τῶν λιθοσωρῶν πού ἔπεσαν τόσο ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς περιβάλλοντες τοίχους. Οἱ πλάκες τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τοῦ νότιου τμήματος τοῦ Διαδρόμου 10 ἔχουν διαστάσεις κατὰ μέσο ὄρο 0.60-0.96 μ.

Ἐκτὸς τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων οἱ δώδεκα στρώσεις τοῦ Διαδρόμου 10 ἀντιστοιχοῦν σὲ δύο ἀνασκαφικὰ στρώματα πού παρουσιάζουν μικρὲς διαφοροποιήσεις μεταξύ τους οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονται κυρίως στὶς περιοχὲς τῶν ἀνοιγμάτων-εἰσόδων (κυρίως ΒΑ. καὶ ΒΔ.). Τὸ πρῶτο στρώμα σχετίζεται μὲ τὴν πτώση λίθων ἀπὸ ἐπάνω ὄροφο μὲ χαρακτηριστικὸ δείγμα τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ τὰ εὐρήματα μὲ κατακόρυφη φορὰ πτώσης καὶ φτάνει σὲ βάθ. 2.35 μ., ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀνασκαφικὸ στρώμα σχετίζεται μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ πλακοστρώτου σὲ βάθ. περ. 2.55 μ., καθὼς παρουσιάζει τὰ βυθίσματα.

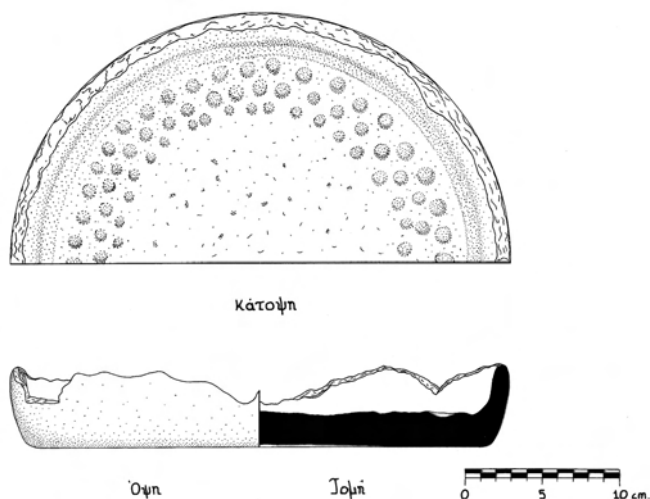
Ἡ πρώτη ἐπιφανειακὴ στρώση 0.20/0.35-0.70 μ. ἦταν διαταραγμένη καὶ ὁ ἐντοπισμὸς σύγχρονων ὑλικῶν ἐπιβεβαιώνει τὴ νεότερη ἐπέμβαση. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης ἀπὸ βάθ. 0.70/80-1.05 μ. ἐμφανίζονται λίθοι μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους οἱ ὁποῖοι

Σχ. 3. Αποτύπωση τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ Διαδρόμου 10 μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2014.

προέρχονται ἀπὸ τοὺς περιβάλλοντες πιθανὸν τοίχους καὶ καλύπτουν ὅλη σχεδὸν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ διαδρόμου. Ἀπὸ βᾶθ. 1.05-1.15 μ. ἀρχίζει τὸ ἀδιατάρακτο μινωικὸ στρώμα μὲ εὐρήματα ὅπως ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, συνανήκοντα τμήματα μεσαίου μεγέθους ἀγγείου, ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους τόσο χονδροειδῆ ὅσο καὶ λεπτότεχνα καὶ ἐνὸς λίθινου τριπτήρα διαστ. 0.10×0.06 μ. Σὲ βᾶθ. 1.05-1.15 μ. καὶ μέχρι τὴν ἐμφάνιση τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται συγκεντρώσεις κάρβουνου, ἀσβεστοκονιάματος καὶ πηλοχώματος τόσο στὶς περιοχὲς τῶν ἀνοιγμάτων (τεσσάρων ἀνοιγμάτων-εἰσόδων καὶ δύο στενόμακρων ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας, πιθανῶς ἀγωγῶν), ὅσο καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων.

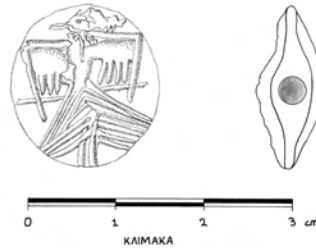
Ἀπὸ βᾶθ. 1.15-1.30 μ. ἐξακολουθεῖ νὰ συλλέγεται κεραμικὴ κυρίως χονδροειδῆς. Μέχρι βᾶθ. 1.50-1.70 μ. τὸ χῶμα εἶναι ἐρυθροκάστανο ὅπως στοὺς χώρους 35 καὶ 40, πού ὑποδηλώνει ὅτι ὑπῆρχαν πηλόκτιστα χωρίσματα ἢ κατασκευὲς στὸν ἄνω ὄροφο. Στὸ βᾶθος αὐτὸ ἐρευνηθῆκε τὸ ἀνοιγμα πού ἐντοπίστηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Συλλέχθηκαν ὄστρακα λεπτότεχνα ἀλλὰ καὶ χονδροειδῆ, ἐνῶ στὰ εὐρήματα συγκατα-

Σχ. 4. Δισκοειδές σκεῦος με βυθίσματα ἀπὸ τὸν Διάδρομο 10.

λέγονται ἓνα σκεῦος δισκοειδές μεσαίου μεγέθους (εἰκ. 3, σχ. 4) χονδρ-
ειδοῦς κατασκευῆς, τὸ ὁποῖο φέρει βυθίσματα-δαχτυλιές πιθανόν τοῦ κε-
ραμέα στὸ ἐσωτερικό του. Τὸ σκεῦος αὐτὸ ἔχει διάμ. 0.33 μ. καὶ ὕψ.
0.06 μ. Βρέθηκε στὴ περιοχή τοῦ ἀνατολικῦ στενόμακρου ἀνοίγματος-
ἀγωγοῦ σὲ βάθ. 1.75 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Σημειώνεται ὅτι τὸ δυτικὸ στενό-
μακρο ἀνοίγμα δὲν ἔδωσε εὐρήματα, ἀντίθετα ἡ διερεύνηση τοῦ ἀνατολι-
κοῦ ἦταν πλούσια σὲ κεραμική (εἰκ. 6) με πέντε ἀκέραια ἄωτα κωνικά
κύπελλα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὕψ. 0.08 μ., ἔχει ἔξω νεῦον χεῖλος, ἓναν
τριπτῆρα, καθὼς καὶ ὀστά. Ἐρευνήθηκε μέχρι βάθ. 2.97 μ. Ἐπίσης,
στὴν περιοχή τοῦ ἀνατολικῦ στενόμακρου ἀνοίγματος συλλέχθηκε
μικρὸ θραυσμένο κέρατο πιθανόν ἀπὸ ἐλάφι, καθὼς καὶ μικρῶν διαστά-
σεων τριπτῆρας.

Σὲ βάθ. 1.70-2.01 μ. συλλέγεται χαρακτηριστικὴ κεραμική. Συγ-
κεκριμένα 4 ἀγγεῖα, 3 κωνικά κύπελλα καὶ μιὰ σφαιρικὴ πρόχους μι-
κρῶν διαστάσεων (σχ. 7), σχεδὸν ἀκέραια με ἀνεστραμμένη κατακόρυφα
φορὰ πτώσης, ποὺ δηλώνει προέλευση ἀπὸ ἐπάνω ὄροφ. Ἡ μεσαίου
μεγέθους αὐτὴ πρόχους, ὕψ. 0.10 μ., βρέθηκε σὲ βάθ. 2.01 μ. Συλλέχ-

Σχ. 5. Σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση γυναίκας-πτηνοῦ ἀπὸ τὸν Διάδρομο 10.

θηκε ἐπίσης λίθινος κυκλικὸς τριπτήρας διαμ. 0.05 μ., ἐνῶ τὸ σημαντικότερο εὔρημα ἀποτελέσει σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη (εἰκ. 4 σχ. 5).

Ἡ σφραγίδα βρέθηκε σὲ βάθ. 2 μ., ἔχει διάμ. 0.015 μ. καὶ φέρει τὴν μορφή ἐνὸς μίξογενοῦς ὄντος (δαίμονα) ποῦ συνδυάζει γυναικεῖα χαρακτηριστικά (σῶμα) μὲ χαρακτηριστικά πουλιοῦ (φτερά-ράμφος). Τὸ θέμα ποῦ παρουσιάζεται ἐδῶ κατέχει ἐξέχουσα θέση στὴν κρητικὴ σφραγισμογραφία. Στὴν Ἀνατολὴ πτεροφόρες μορφές ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν 4η χιλιετία, ἐνῶ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ἀρχίζουν στὴν μινωικὴ Κρήτη ἀπὸ τὴν 2η χιλιετία. Ἡ παράσταση ἔχει τὴν ὑπερβατικὴ πτεροφορία μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ὑπερβαίνει τὴν ὑπόστασή του καὶ εἰσέρχεται στὸν χῶρο τῶν ἡμιθεϊκῶν δαιμόνων, ποῦ τοὺς συναντᾶμε καὶ σὲ ἄλλες μεταμορφώσεις μὲ μάσκες στὶς μινωικὲς τελετουργίες, καὶ τῶν ἐκστατικῶν χορῶν, ὅπως ὁ «γέρανός» ποῦ μιμεῖται τὶς κινήσεις τοῦ πουλιοῦ. Οἱ μεταμορφώσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἔκφραση θρησκευτικῶν δοξασιῶν καὶ μαγείας. Ἀργότερα περνοῦν στὸν μυκηναϊκὸ ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία. Στὸν Ὅμηρο οἱ θεές παίρνουν μορφή πουλιοῦ καὶ ὄχι ἄλλου ζώου, ἐνῶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους στὶς διονυσιακὲς γιορτὲς οἱ χορευτὲς ἔφεραν φτερωτὰ μανίκια καὶ οἱ ἐπικλήσεις γίνονταν μὲ μάσκες πουλιοῦ⁴. Ἡ περίπτωση τοῦ κατασκευαστῆ Δαίδαλου καὶ τοῦ πτεροφό-

4. Βλ. Ἐ. Σαπουναῖ-Σακελλαράκη, στὸ Γ. Σακελλαράκη (ἐπιμ.), *Κύθηρα* 2 81-82 πλήρῃ βιβλιογραφία (Ἀθήνα 2012).

ρου Ίκαρου ξεπερνάει τήν θρησκευτική σφαίρα και άγγίζει τά όρια τών τεχνολογικῶν έπιτευγμάτων. Χαρακτηριστικά δείγματα με δαιμονικές πτερωτές⁵ μορφές άπαντοῦν σε σφραγίδες, καθώς και σφραγίσματα, όπως τά γνωστά από τήν Ζάκρο και τήν Άγία Τριάδα. Ίδιαιτερο ένδιαφέρον έχει ότι τó θέμα αυτό υπάρχει σε σφραγίδα που βρέθηκε στην γειτονική Άξó⁶.

Σε βάθ. 1.95-2.21 μ. αρχίζει να εμφανίζεται τó πλακόστρωτο του άνω όρόφου. Οί λίθοι που συναντῶνται είναι πλακοειδείς κυρίως μεσαίου μεγέθους με μεγάλο πλήθος σχιστολίθων. Σε αυτό τó βάθος ολοκληρώνεται ή άνασκαφή του άνωτερου στρώματος του νοτίου τμήματος του διαδρόμου αυτού. Τó χαρακτηριστικό στο συγκεκριμένο βάθος, πέραν τής εμφάνισης πλακοειδῶν λίθων κυρίως μεσαίου μεγέθους, είναι και ó έντοπισμός μεγάλων συγκεντρώσεων άπανθρακωμένου ξύλου (κάρβουνου) στις περιοχές τών άνοιγμάτων (BA., ΒΔ., ΝΑ. και ΝΔ.). Η κεραμική που συλλέγεται είναι κυρίως λεπτότεχνη με χαρακτηριστικά δείγματα λαβές προχοϊδίων, βάσεις κυπέλλων, τμήματα χείλους από διάφορα άγγεία.

Τά εύρηματα σε βάθ. 2.05 μ. τά όποια συλλέγονται από τó επίπεδο αυτό είναι: Τέσσερα προχοειδή άγγεία μεσαίου μεγέθους και τμήματα κυπέλλων, ένας άσκος ύψ. 0.06 μ. (σχ. 6), πέντε τριπτήρες βρίσκονται κατά μήκος του δυτικού τοίχου σε βάθ. 2.16 μ., ένας κυβικού σχήματος κοντά στο ΝΔ. άνοιγμα, ένῶ ένδιαφέρον εύρημα αποτελεί ή εύρεση τής όστείνης περόνης με διαμπερή όπή μήκ. 0.06 μ. προερχόμενης πιθανόν από τεχνική έπεξεργασία δοντιού κάπρου. Βρέθηκε άνατολικά του ΒΔ. άνοιγματος σε σχετική γειτνίαση με τούς τριπτήρες. Τó βάθος του πρώτου άνασκαφικού στρώματος με τούς χαρακτηριστικούς πλακοειδείς

5. CMS II 6, άρ. 107 και 108, CMS III 2, άρ. 364, 366, 367, CMS IV, άρ. 290, CMS IX, άρ. 165, CMS XII, άρ. 276b, 277, CMS XIII, άρ. 3, CMS VI, άρ. 294, 295, CMS VII, άρ. 141, 143 και σφραγίδες τών Συλλογών Μεταξά και Γιαμαλάκη.

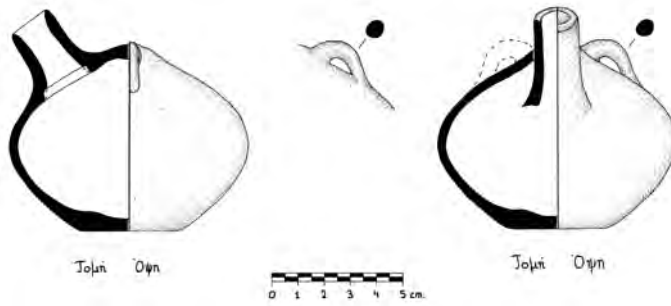
6. CMS II 3, άρ. 4.

λίθους στην ἐπιφάνειά του εἶναι 2.19 μ. στὸ βόρειο τμήμα, 2.21 μ. στὸ κεντρικὸ καὶ 2.18 μ. κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο, πού εἶναι τὸ τερματικὸ ὄριο τοῦ Διαδρόμου 10.

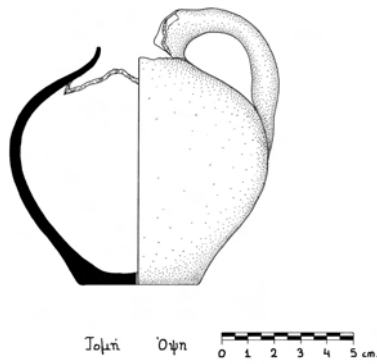
Τὸ δεῦτερο ἀνασκαφικὸ στρωμα ἀρχίζει ἀπὸ βάθ. 2.21-2.75 μ. καὶ εἶναι πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ διαδρόμου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν χωμάτων σ' αὐτὸ τὸ στρωμα αὐξάνονται οἱ συγκεντρώσεις κάρβουνου στὶς περιοχὲς τῶν τεσσάρων ἀνοιγμάτων-εἰσόδων. Ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἐντοπίζεται στὸ ΒΔ. ἀνοιγμα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Δ. τοῖχου, ὅπου συλλέγεται χαρακτηριστικὸ δείγμα ἀπανθρακωμένου ξύλου. Ἀπὸ βάθ. 2.45-2.50 μ. ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται πλάκες τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ διαδρόμου. Τὸ τελικὸ βάθος εἶναι 2-2.70 μ. λόγω τῶν βυθισμάτων πού παρουσιάζει τὸ πλακόστρωτο δάπεδο. Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πλακοστρώτου ἐνοποιεῖται τὸ βόρειο μὲ τὸ νότιο τμήμα τοῦ διαδρόμου. Ἡ κεραμικὴ πού συλλέγεται σὲ βάθ. 2.40 μ. εἶναι χονδροειδῆς καὶ λεπτότεχνη, λαβὲς μικρῶν ἀγγείων (προχοϊδίων), βάσεις κυπέλων κ.ἄ. Στὰ εὐρήματα περιλαμβάνονται τρεῖς ἐπιπλέον τριπτῆρες μικρῶν διαστάσεων, ὁ πρῶτος ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι καμμένος, ὁ δεῦτερος ἀκανόνιστου σχήματος, ἐνῶ ὁ τρίτος ἔχει σχῆμα κύβου καὶ διαστ. 0.06×0.06 μ.

Σημαντικὸ εὐρημα ἀποτελεῖ ὁ χάλκινος διπλὸς πέλεκυς (εἰκ. 5, σχ. 8) μὲ λεπτὰ τοιχώματα, διαστ. 0.24×0.10 μ., ὁ ὁποῖος βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ φετινοῦ σκάμματος στὸ νότιο τμήμα τοῦ διαδρόμου καὶ συγκεκριμένα σὲ ἀπόσταση 0.35 μ. Α. τοῦ δυτικοῦ στενόμακρου ἀνοιγματος. Βρέθηκε πεσμένος μὲ φορὰ κάθετη πρὸς πλάγια. Τὸ κατώτερο τμήμα του βρίσκεται σὲ βάθ. 2.40 μ., ἐνῶ τὸ ἀνώτερο σὲ βάθ. 2.36 μ. Τὸ χρῶμα τοῦ διπλοῦ πελέκου εἶναι πράσινο ἐξ αἰτίας τῆς ἐντονης ὀξειδωσης πού παρουσιάζει, μὲ σωζόμενα ὅμως τὰ ἴχνη τῆς χάλκινης ἐρυθρᾶς ἀρχικῆς του ἀπόχρωσης. Ὁ διπλὸς αὐτὸς πέλεκυς εἶναι ὁ τέταρτος πού ἔχει βρεθεῖ στὴ Ζώμινθο μετὰ τοὺς τρεῖς πού συλλέχθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 2013 στοὺς Χώρους 26-53.

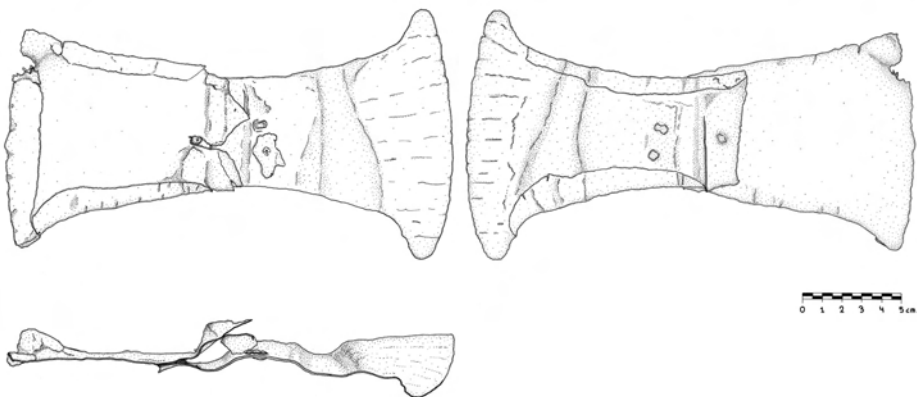
Στὴν περιοχή τοῦ ΝΔ. ἀνοιγματος καὶ συγκεκριμένα στὴ βόρεια παραστάδα του, σὲ βάθ. 2.45 μ., συλλέχθηκε θραυσμένο ρυτὸ μὲ κυκλικὴ βάση καὶ διαμπερῆ ὀπή, τὸ ὁποῖο φέρει ἴχνη γραπτῆς διακόσμησης

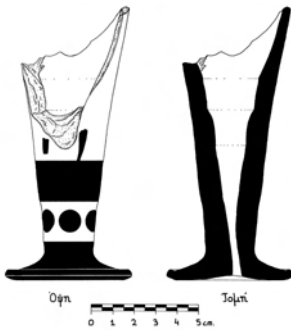
Σχ. 6. Άσκος από τόν Διάδρομο 10.

Σχ. 7. Προχϊϊδιο από τόν Διάδρομο 10.

Σχ. 8. Χάλκινος διπλός πέλεκυς από τόν Διάδρομο 10.

Σχ. 9. Πήλινο ρυτό από τὸν Διαδρόμο 10.

ἐρυθρῶν κύκλων (σχ. 9). Τὸ ρυτό ἔχει διάμ. βάσης 0.06 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.12 μ., ἐνῶ ὁ πηλὸς κατασκευῆς του εἶναι λευκός. Κατὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου συνεχίζεται ἡ συλλογὴ σημαντικῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μικρὸ δείγμα τοῦ εὗρους, τῶν εἰδῶν καὶ τῶν μεγεθῶν τῶν ἀγγείων ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Ζώμινθο. Χαρακτηριστικὰ δείγματα ἀποτελοῦν μελαμβραφῆ ὄστρακα μεσαίου μεγέθους, τμήματα ἀπὸ λαβὲς ἀγγείων, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο κ.ἄ.

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου σὲ βάθ. 2.50-2.70 μ. ὁλοκληρώθηκε ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Διαδρόμου 10, ὁ ὁποῖος ἔχει μῆκ. 25 μ. καὶ πλάτ. 1.55 μ. Τὸ μνημειῶδες μῆκος του καὶ τὰ πολλὰ ἀνοίγματα ποὺ ὀδηγοῦν σὲ διάφορες κατευθύνσεις, ἀναδεικνύουν τὴν καθαρὰ λαβυρινθώδη διάταξη μὲ σαφεῖς ἀνακτορικές δομές.

Χῶρος 9 (ἀνοίγμα ἀνατολικοῦ τοίχου)

Στὸν Χῶρο 9 (σχ. 1, 10) οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν στὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου, δηλαδή τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τῶν Χώρων 9 καὶ 8. Ὡς σταθερὸ σημεῖο καὶ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς στὸ δωμάτιο συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ σταθερὸ σημεῖο ποὺ προαναφέρθηκε καὶ ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς χώρους. Μέρος τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνοίγματος καὶ κυρίως τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς, ποὺ περιλάμβανε καὶ ἀρκετούς, ἐν μέρει μεγάλο μεγέθους, πεσμένους λίθους, καθὼς καὶ λίθους τῆς ἰσχυρὰ διαταραγμένης νότιας ἀπόληξης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου, εἶχε καταρρεῦσει σὸ

έσωτερικό κυρίως του Χώρου 9 (είκ. 9), και σέ πολύ μικρότερο βαθμό στο έσωτερικό του Χώρου 8. Οί πεσμένοι λίθοι ἤταν διαφόρων μεγεθῶν, μεταξύ τους και ἐλάχιστοι πράσινοι σχιστόλιθοι πιθανῶς ἀπό δάπεδο ἄνω ὀρόφου. Ἐκτός ἀπό λίγα ὄστρακα ἀπό ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν, συλλέχθηκαν μόνον μερικά σχετικά μικρά τμήματα λευκοῦ κονιάματος στον Χῶρο 9, ἀπό τὰ ὁποῖα τρία σώζουν ἐρυθρή και ἓνα μελανή ἐξωτερική ἐπιφάνεια.

Ἡ ἐπίχωση ἀπό τὸ ἀνοίγμα ἀφαιρέθηκε μέχρι τὸ κατώφλι του ἀπό βάθ. 0.19 μ. μέχρι βάθ. 2.28 μ. ἀπό τὸ ΣΣ (0.09-2.18 μ. ἀπό τὴν ἀρχική ἐπιφάνεια του Χώρου 9). Κατὰ τὴν ἀνασκαφή τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς διακρίθηκαν τρεῖς στρωματογραφικές ἐνότητες. Παράλληλα μὲ τῖς ἀνασκαφικές ἐργασίες ἔγινε προετοιμασία τῆς συντήρησης του ἀνοίγματος μὲ τὴν ἀρίθμηση και σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση λίθων μετακινήμενων ἀπό τὴν βόρεια και τὴν νότια παραστάδα του. Ἀπό βάθ. 0.19-1.46 μ. ἀπό τὸ ΣΣ (0.09-1.36 μ. ἀπό τὴν ἀρχική ἐπιφάνεια του Χώρου 9) ἀφαιρέθηκε ἡ ἀνώτερη ἐπίχωση. Τὸ χῶμα ἤταν καστανὸ ἔως ἀνοιχτὸ καστανό, σχετικά σκληρὸ και περιεῖχε μερικές ρίζες και πολλοὺς πεσμένους λίθους διαφόρων μεγεθῶν, καθὼς και μερικούς πράσινους σχιστόλιθους μικροῦ και μεσαίου μεγέθους. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων διαφόρων μεγεθῶν, λίγα τμήματα ὀστῶν και μία σχετικά μικρὴ συγκέντρωση τεμαχίων λευκοῦ κονιάματος, τὰ περισσότερα ἀπό τὰ ὁποῖα σώζουν ἐρυθρὴ ἐπιφάνεια. Στὸ νότιο τμήμα του ἀνοίγματος και στὸ κατώτατο ἐπίπεδο του στρώματος, ἀπό βάθ. 1.21-1.41 μ. ἀπό τὸ ΣΣ (1.11-1.31 μ. ἀπό τὴν ἀρχική ἐπιφάνεια του Χώρου 9) και μεταξύ λίθων πεσμένων ἀπό ἐπάνω και ἀπό τὸν νότιο τοῖχο, ἤρθε στὸ φῶς τὸ ἀνώτερο τμήμα μὲ τὸ χεῖλος και τῖς δύο κάθετες λαβὲς μεγάλου, κακόπτητου ἀμφορέα (σχ. 10) μὲ ὠσειδῆς στόμιο (διαστ. στομίου περ. 0.08×0.12 μ.), πεσμένου προφανῶς ἀπό τὸν ὄροφο. Ἡ βάση του ἤρθε στὸ φῶς βαθύτερα (βάθ. 1.82 μ. ἀπό τὸ ΣΣ/-1.72 μ. ἀπό τὴν ἀρχική ἐπιφάνεια του Χώρου), στὸ δυτικὸ τμήμα, σὲ ἀπόσταση 0.55 μ. ἀπό τὸν νότιο τοῖχο, πιὸ χαμηλά.

Ἀπό βάθ. 1.46-2.05 μ. ἀπό τὸ ΣΣ (1.36-1.95 μ. ἀπό τὴν ἀρχική ἐπιφάνεια του χώρου) τὸ χῶμα δὲν διέφερε ἀπὸ αὐτὸ τῆς ἀνώτερης

Σχ. 10. Ὅψη τῆς ἐπίχωσης τῆς θύρας μεταξύ τῶν Χώρων 8 καὶ 9.

στρώσης. Βρέθηκαν λίγοι σχιστόλιθοι καὶ αὐξήθηκαν τὰ κονιάματα. Ἐκτὸς ἀπὸ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, καθὼς καὶ μερικὰ διάσπαρτα τμήματα ὄστων, συλλέχθηκαν πολλὰ διάσπαρτα, κυρίως μικρὰ τμήματα λευκοῦ κονιάματος πού σώζουν ἐπιφάνεια ἐπάνω στὴν ὁποία κατὰ κανόνα δὲν διακρίνονται ἴχνη διακόσμησης ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερα τεμάχια ἢ συγκεντρώσεις τεμαχίων μὲ μελανή, ἐρυθρὴ ἢ πορτοκαλόχρωμη ἐπιφάνεια. Συλλέχθηκε, τέλος, ἓνα σχετικὰ βαρὺ, μικρὸ λίθινο ἀντικείμενο μελανοῦ χρώματος, ἀκριβῶς στὴν ΝΔ. γωνία τοῦ ἀνοίγματος καὶ στὸ κατώτατο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος (βάθ. 2.03 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ / 1.93 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ Χώρου 9).

Τὸ στρώμα πάνω ἀπὸ τὸ κατώφλι ἀντιστοιχεῖ στὰ στρώματα δαπέδου τῶν Χώρων 9 καὶ 8 καὶ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθ. 2.05-2.28 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (1.95 μ. ἕως 2.18 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χώρου), δηλαδὴ μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λίθινου κατωφλίου τῆς θύρας. Τὸ χῶμα ἦταν πιὸ μαλακό, χρώματος καστανοῦ ἕως σκοτεινοῦ καστανοῦ σὲ σχέση πρὸς αὐτὸ τῆς ὑπόλοιπης ἐπίχωσης. Περιεῖχε ἐπίσης ἐλάχιστους πεσμένους, κατὰ κανόνα πολὺ μικροὺς λίθους καὶ ἐλάχιστους πολὺ μικροὺς σχιστολίθους. Ἡ ποσότητα τῆς κεραμικῆς ἦταν πολὺ μικρὴ. Συλλέχθηκαν ἐπίσης στὸ νότιο τμήμα κομμάτια ὄστων καὶ ἓνα πολὺ μικρὸ τμήμα καμένου ξύλου, καθὼς ἐπίσης καὶ μερικὰ διάσπαρτα τεμάχια λευκοῦ κο-

νιάματος χωρίς διακόσμηση. Αμέσως πάνω από το κατώφλι αποκαλύφθηκαν μεγάλες επιφάνειες κονιάματος (εικ. 10) πεσμένες με μικρή κλίση από Β. προς Ν. σε τρεις τουλάχιστον στρώσεις που καταλάμβαναν μεγάλη περιοχή του βόρειου, κεντρικού και νότιου τμήματος του ανοίγματος από βάθ. 2.06 μέχρι βάθ. 2.25 μ. από το ΣΣ (1.96-1.15 μ. από την αρχική επιφάνεια του χώρου). Παρατηρήθηκε ότι η ανώτερη στρώση τους φέρει πορτοκαλόχρωμη επιφάνεια, ενώ οι κατώτερες βρίσκονταν μάλλον σε ανεστραμμένη θέση. Τέλος, στην ΝΔ. και την ΝΑ. γωνία του ανοίγματος ήρθαν στο φως δύο κωνικά κύπελλα, από τα οποία το ένα είναι μεγάλο ακέραιο άωτο κωνικό, πεσμένο στο πλάι, σε απόσταση 0.15 μ. από τον Ν. τοίχο και επάνω στο Δ. όριο του ανοίγματος, σε βάθ. 2.13 μ. από το ΣΣ (2.03 μ. από την αρχική επιφάνεια του χώρου). Το άλλο είναι ανεστραμμένο, μικρό άωτο κωνικό κύπελλο, σε απόσταση 0.16 μ. από τον Ν. τοίχο και 0.12 μ. από το ανατολικό όριο του ανοίγματος, σε βάθ. 2.17 μ. από το ΣΣ.

Το κατώφλι του ανοίγματος αποτελείται από ορθογώνια ασβεστολιθική πλάκα μήκ. 1.20 μ. και πλάτ. 0.80 μ., η οποία εμφανίζει μικρή κλίση από ΒΑ. προς ΝΔ. Βρίσκεται σε βάθ. 2.15 μ. (ΒΑ. γωνία) μέχρι βάθ. 2.28 μ. (ΝΔ. τμήμα) από το ΣΣ (2.05-2.18 μ. από την αρχική επιφάνεια του χώρου). Επάνω στο κεντρικό τμήμα του κατωφλιού εδράζεται άλλη ασβεστολιθική πλάκα θραυσμένη σε τρία τμήματα (εικ. 11). Είναι περίπου τετράγωνου σχήματος, διαστ. 0.70 μ. (Β.-Ν.)× 0.80 μ. (Δ.-Α.) και βρίσκεται σε βάθ. 2.12 μ. (ΒΑ. τμήμα)-2.28 μ. (κεντρικό τμήμα του Δ. ορίου του ανοίγματος) από το ΣΣ (2.02-2.18 μ. από την αρχική επιφάνεια του χώρου). Η πλάκα αυτή βρίσκεται στην θέση της. Από βάθ. 1.68 μ. από το ΣΣ (1.58 μ. από την αρχική επιφάνεια του χώρου και μέχρι το κατώφλι) αποκαλύφθηκε μία επιμήκης, ορθογώνια προεξοχή στην απόληξη του ανατολικού τοίχου, η οποία είναι κτισμένη επάνω στο νότιο μέτωπο παραστάδας χωρίς να δένει με αυτήν. Σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων, από τους οποίους ο δεύτερος αποτελείται από έναν σχετικά μεγάλο επιμήκη λίθο. Η παραστάδα έχει ορθογώνιες εσοχές (εικ. 12). Είναι ίσως εύλογο να υποθεθεί ότι τις απολήξεις αυτές καταλάμβαναν αρχικά ξύλινες δοκοί του θυρώματος.

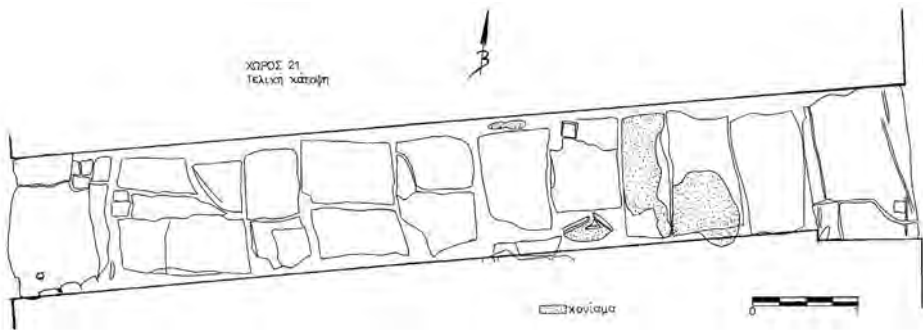
Διάδρομος 21

Στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα καὶ στὸν βορειότερο τομέα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν θύρα μεταξὺ τῶν χώρων 8 καὶ 9 ποὺ ἀνοίχθηκε, ἀνασκάφηκε ὁ Διάδρομος 21 καὶ οἱ Χῶροι 6 καὶ 21, ποὺ ἀποτελοῦν μία ἐνότητα. Ὁ Χῶρος 21 ἀποτελεῖ διάδρομο, ὁ ὁποῖος συνδέει τὸν κεντρικὸ Διάδρομο 10 μὲ τὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ κτιρίου, δηλαδὴ τοὺς Χώρους 4, 6, 7 καὶ 22 (σχ. 1-2, εἰκ. 13). Κατὰ τὴν φετινὴ περίοδο ὁ χῶρος ἀνασκάφηκε πλήρως, ἀποκαλύπτοντας πλακόστρωτο δάπεδο καὶ τὸ κατώφλι τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνοίγματος. Τὰ βάθη ὑπολογίζονται ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ ἀπὸ τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ βόρειου τοίχου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ βάθ. 0.08 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ.

Ἀρχικὰ ἀπομακρύνθηκαν δύο συγκεντρώσεις πεσμένων ὀγκωδῶν λίθων ποὺ εἶχαν παραμείνει ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο. Ἡ πρώτη βρισκόταν στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ ἡ δεύτερη στὸ ἀνατολικὸ ὄριο. Ἀπὸ τὴν πρώτη συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ συνανήκοντα ὄστρακα κωνικοῦ κυπέλλου, καὶ δύο λίθοι ποὺ πιθανὸν φέρουν ἐπεξεργασία. Ἡ δεύτερη ἀπέδωσε, ἐπίσης, λίγα ὄστρακα, καὶ ἀρκετὰ ὄστᾶ. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπίχωση ἀφαιρέθηκε σὲ πέντε στρώσεις σὲ βάθ. 1.43-2.09/2.37 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Στὸ βάθος αὐτὸ βρέθηκαν ἀσβεστόλιθοι καὶ σχιστόλιθοι διαφόρων διαστάσεων ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ διαδρόμου καὶ τοῦ ἄνω ὀρόφου. Τὸ χῶμα σὲ ὅλο τὸ βάθος εἶχε χρῶμα καστανοσκοῦρο καὶ ἦταν μέτριας σκληρότητας. Περιεῖχε, ἐπίσης, ἀρκετὲς ἄμορφες μάζες χονδροειδοῦς κονιάματος ἀπὸ τὴν ἐπίστρωση τῶν τοίχων. Ἡ ἐπίχωση μὲ βάση τὴν παραπάνω εἰκόνα ἀποτελεῖ ἓνα ἐνιαῖο ἀρχαιολογικὸ στρώμα.

Ἡ μεγαλύτερη πυκνότητα εὐρημάτων παρατηρεῖται σὲ βάθ. 1.43-1.72 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (1.35-1.64 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο). Συγκεκριμένα, σὲ βάθ. 1.43-1.50 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 1.35-1.42 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο ἐντοπίστηκαν τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, μιὰ βάση κυπέλλου, δύο τμήματα ἀπὸ χεῖλος πίθου, ἓνα ὄστρακο πιθοειδοῦς ἀγγείου ἀλλὰ καὶ ἓνας λίθος ποὺ πιθανὸν νὰ φέρει ἐπεξεργασία. Ἀπὸ βάθ. 1.50-1.61 μ. σὲ ἀπόσταση 0.10 μ. ἀπὸ τὸν Ν. τοῖχο, 1.45 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ἀνοίγματος τοῦ διαδρόμου καὶ σὲ βάθ. 1.57 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ λίθος ποὺ πιθανὸν φέρει

ἐπεξεργασία. Σὲ βάθ. 1.61 μ., 1.72 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 1.53-1.64 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο, ἐντοπίστηκε ἀκόμη ἓνα κωνικὸ κύπελλο, ὅπως ἐπίσης καὶ ἓνα ἡμισφαιρικὸ κύπελλο, σὲ ἀπόσταση 1.03 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο, 0.53 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ σὲ βάθ. 1.69 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Καὶ στὶς τρεῖς στρώσεις συλλέχθηκαν ὅστὰ ἀπὸ μικρὲς συγκεντρώσεις, κονιάματα διαφόρων μεγεθῶν μὲ μέτωπα ποὺ φέρουν ἐρυθρὸ καὶ ὑπόλευκο χρῶμα, μικρὲς ποσότητες κάρβουνου, ἐνῶ σὲ βάθ. 1.61 μ. συλλέχθηκαν ἐλάχιστες ἄμορφες μάζες χαλκοῦ, μικροῦ μεγέθους. Ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε περιλαμβάνει κυρίως χονδροειδῆ, λίγα λεπτότεχνα ἀβαφῆ ὄστρακα, καὶ ἐλάχιστα χειλῆ καὶ λαβές. Ἡ ἴδια εἰκόνα ὡς πρὸς τὴν κεραμικὴ παρουσιάζεται καὶ στὶς ἐπόμενες στρώσεις, μέχρι βάθ. 2.37 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (1.64-2.29 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο). Ἐπιπλέον, ἐντοπίζονται σὲ βάθ. 1.82-2 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 1.74-1.92 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ σὲ βάθ. 2.00-2.37 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 1.92-2.29 μ. ἀπὸ τὸν Β. τοῖχο, ἓνα ἀκέραιο ρηχὸ κύπελλο σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, 1.65 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο καὶ σὲ βάθ. 2.03 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (εἰκ. 14). Ἐπίσης βρέθηκε τὸ ἡμισυ ἀγγείου, πιθανὸν πρόχου, σὲ ἀπόσταση 0.21 μ. ἀπὸ τὸν Ν. τοῖχο, 2.05 μ. ἀπὸ τὸ Α. ὄριο καὶ σὲ βάθ. 2.01 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Βρέθηκαν ἀκόμη μικρὲς συγκεντρώσεις κάρβουνου, ὅστὰ σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ συγκεντρώσεις μεγάλου ἀριθμοῦ κονιαμάτων διαφόρων μεγεθῶν στὸ κέντρο καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, κυρίως στὶς τελευταῖες στρώσεις. Τὰ κονιάματα αὐτὰ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ λίθους ἀνάμεσα σὲ ἄλατα. Τέλος κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δυτικοῦ κατωφλίου, στὴν βόρεια καὶ νότια πλευρὰ του ἀποκαλύφθηκαν οἱ ἐσοχές τῶν δοκαριῶν τῆς παραστάδας. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κατώτερου στρώματος ἀποκαλύφθηκε τὸ πλακόστρωτο δάπεδο (εἰκ. 15), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννιά ὀρθογώνιους λίθους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι θραυσμένοι. Ὁλόκληρο τὸ δάπεδο παρουσιάζει καθίζηση πρὸς τὸ κέντρο τοῦ χώρου μὲ μέγ. βάθ. 2.37 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, τὸ βάθος δηλαδὴ τοῦ πέμπτου λίθου. Ὁ δεύτερος καὶ τρίτος λίθος ἀπὸ ἀνατολικά καλύπτονται κατὰ μεγάλο μέρος τους ἀπὸ κονίαμα (εἰκ. 17). Τὸ ἀνατολικὸ κατώφλι ἔχει μῆκ. 1.43 μ. καὶ πλάτ. 0.96 μ. (εἰκ. 16). Στὸ ΝΑ. τμήμα του ὑπάρχει τὸρμος διαστ. 0.09×0.09 μ. Τὸ συνολικὸ μῆκος

Σχ. 11. Ἀποτύπωση τοῦ Διαδρόμου 21 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

τοῦ διαδρόμου ἀνέρχεται στὰ 8.50 μ. (σχ. 11). Τὸ δυτικὸ ἄνοιγμα ἔχει πλάτ. 1.30 μ. καὶ τὸ ἀνατολικὸ 1.44 μ. Ὁ βόρειος τοῖχος διατηρεῖται σὲ μέγ. ὕψ. 2.09 μ. καὶ ἔχει μῆκ. 8.44 μ. Ὁ νότιος, μῆκ. 8.60 μ., διατηρεῖται σὲ μέγ. ὕψ. 2.23 μ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου διαμορφώνεται ὑποδοχὴ παραστάδας πλάτ. 1 μ. Οἱ τοῖχοι ἔχουν οἰκοδομηθεῖ ἀπὸ ἀδρᾶ λαξευμένους ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους διαφόρων διαστάσεων, οἱ μεγαλύτεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρίσκονται στὰ ἀνώτερα τμήματα, ἀλλὰ καὶ στὰ τμήματα πού πατοῦν στὸ ἔδαφος.

Χῶροι 6-22

Ὁ Διάδρομος 21 ὁδηγεῖ στὸ κλιμακοστάσιο πού ἀποτελοῦν οἱ Χῶροι 6/22. Οἱ Χῶροι 6/22 ἀποτελοῦν ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ σύμπλεγμα στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ἡ μορφή τοῦ ὁποῖου παραπέμπει σὲ κλιμακοστάσιο. Συνδέεται μὲ τὸν Χῶρο 21 στὰ δυτικά, τὸν Χῶρο 7 βόρεια καὶ τοὺς Χῶρους 4 καὶ 5 στὰ ἀνατολικά. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα, τὸν Χῶρο 6, πού ἀποτελεῖ τὸ βόρειο τμήμα του, καὶ τὸν Χῶρο 22 τὸ νότιο (εἰκ. 18, σχ. 12). Τὰ δύο τμήματα χωρίζονται ἀπὸ τοῖχο, πιθανὸν στηθαῖο κλίμακας, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλους χώρους τῆς Ζωμίνθου. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τὰ δύο τμήματα ἀνασκάπτονταν ἀρχικὰ ξεχωριστά. Τὸ βόρειο τμήμα ἐπεκτάθη πρὸς Α. ἕως τὸ ὄριο τῆς ἀνατολικῆς ἀπόληξης τοῦ μέσου τοίχου/

στηθαίου. Τὰ βάθη υπολογίζονται ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ ἀπὸ τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ μεσαίου τοίχου, τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ βάθ. 0.70 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ἡ σύσταση τῆς ἐπίχωσης σὲ ὄλο τὸ βάθος καὶ σὲ ὄλη σχεδὸν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χώρου παρουσιάζει ὁμοιογένεια. Τὸ χῶμα εἶναι χρώματος καστανοῦ καὶ μέτριας σκληρότητας. Πεσμένοι λίθοι προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἐκατέρωθεν τοίχους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο. Πρόκειται γιὰ ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους διαφόρων διαστάσεων, κυρίως στὸ βόρειο καὶ ΝΔ. τμήμα, ἐνῶ στὸ ΝΑ. τμήμα ὑπῆρχαν λιγότεροι. Ἡ ἐπίχωση ἀποτελοῦσε ἐνιαῖο ἀρχαιολογικὸ στρώμα, διότι δὲν ὑπῆρχε κάποιο στοιχεῖο ποῦ νὰ τὸ ἀναιρεῖ.

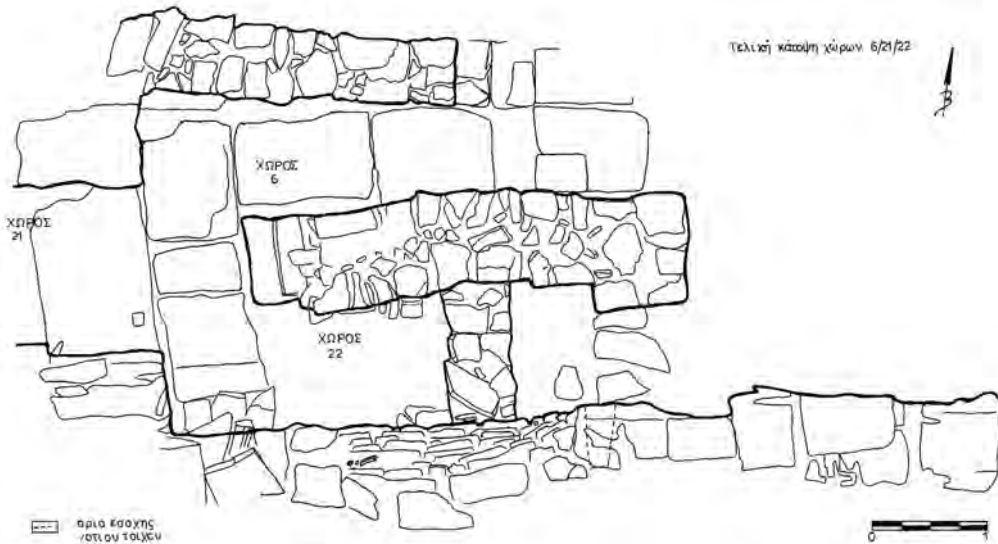
Οἱ ἐργασίες στὸ νότιο τμήμα (Χῶρος 22) ξεκίνησαν μὲ τὴν ἀπομάκρυνση λίθων ποῦ εἶχαν παραμείνει στὴν ΝΔ. γωνία ἀπὸ τὴν προηγούμενη χρονιά μὲ τὴν ὑπόψια λιθοκατασκευῆς. Συλλέχθηκε κεραμική, ὅσπτα καὶ κονιάματα. Στὴν συνέχεια ἀφαιρέθηκαν τέσσερις στρώσεις ἀπὸ βάθ. 1.41-1.80 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (0.71-1.10 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο/στηθαῖο). Σὲ βάθ. 1.65 μ. ἀποκαλύπτεται ἐγκάρσιος τοῖχος, ὁ ὁποῖος ἐνώνει τὸν μεσαῖο (στηθαῖο σκάλας;) καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χώρου, χωρίζοντας τὸ τμήμα σὲ δύο μέρη. Ὁ χῶρος ἀνατολικά τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου ἀνασκάφηκε χωριστὰ σὲ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα, διότι σχετίζεται καὶ μὲ τὸν Χῶρο 5, ποῦ θὰ ἐρευνηθεῖ σὲ ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Καὶ ἀπὸ τὶς τέσσερις στρώσεις συλλέχθηκαν κονιάματα μὲ ἀποτυπώματα ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ὅπως ξύλων, κονιάματα μὲ μέτωπο ἐρυθροῦ καὶ ὑπόλευκου χρώματος, ὅσπτα καὶ ἐλάχιστο κάρβουνο. Ἀπὸ βάθ. 1.51-1.70/1.80 ἐντοπίστηκαν τέσσερα ἀκέραια κωνικά κύπελλα. Ἡ λοιπὴ κεραμικὴ τοῦ νότιου τμήματος (Χῶρος 22) περιλαμβάνει κυρίως ἀβαφῆ χονδροειδῆ ὄστρακα καὶ ἐλάχιστα λεπτότεχνα. Τέλος, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου ἀποκαλύφθηκε ἐσοχή, ὁ καθαρισμὸς τῆς ὁποίας ἀπέδωσε ἐλάχιστα ὄστρακα, λίγα ὅσπτα καὶ λίγο κάρβουνο.

Τὸ βόρειο τμήμα (Χῶρος 6) ἀνασκάφηκε ἀρχικὰ ἀπὸ βάθ. 1.25-1.83 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (0.55-1.20 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο/στηθαῖο). Σὲ βάθ. 1.25-1.36 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 0.55-0.66 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο, βρέθηκε ἓνα κωνικὸ κύπελλο, ἐνῶ ἀπὸ βάθ. 1.40/1.36-1.47 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 0.66-0.77 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο προῆλθαν ἓνα μικρὸ ἔλασμα

χρυσού σὲ ἀπόσταση 0.74 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, 0.21 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξή τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 21 (εἰκ. 20α), καὶ σὲ βάθ. 1.20 μ. μία ψῆφος ὀρείας κρυστάλλου σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὴν Α. ἀπόληξή τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 6, 0.95 μ. ἀπὸ τὸν Ν. τοῖχο τοῦ Χώρου 6 καὶ ἓνα θραυσμένο κωνικὸ κύπελλο. Ἀπὸ βάθ. 1.47 μ. ἕως 1.58 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 0.77-0.88 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο μεταξὺ ἄλλων ὀστράκων βρέθηκε ἡ προχογὴ ἐνὸς ἀγγείου. Ἀπὸ 1.58-1.72 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 0.88-1.02 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο, δὲν βρέθηκε κάποιον σημαντικό εὔρημα. Ἀπὸ 1.72-1.81 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 1.02-1.13 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο ἐντοπίστηκε ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο σωζόμενο κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἀπὸ τίς πέντε αὐτὲς στρώσεις συλλέχθηκαν ἐλάχιστα ὀστά, λίγο κάρβουνο, κονιάματα πού σώζουν ἀποτυπώματα ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ πλῆθος κονιαμάτων μὲ μέτωπο ἐρυθροῦ καὶ ὑπόλευκου χρώματος κυρίως ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ χώρου. Ἡ κεραμικὴ τοῦ τμήματος αὐτοῦ περιελάμβανε κυρίως χονδροειδῆ καὶ ἐλάχιστα λεπτότεχνα ὄστρακα. Τὸ χρυσὸ ἔλασμα καὶ ἡ ὀρεία κρύσταλλοι ὑποδηλώνουν ὅτι θὰ ὑπῆρχαν πολύτιμα ἀντικείμενα πού θὰ πῆραν οἱ ἔνοικοι ὅταν ἔφυγαν μὲ τὸν σεισμό, ἢ ὅτι συλήθηκε τὸ κτίριο στὴν ἀρχαιότητα ἤδη.

Σὲ ἐπέκταση πού ἔγινε στὸ βόρειο τμήμα (Χῶρος 6β) ἀφαιρέθηκαν τέσσερις στρώσεις ἀπὸ βάθ. 1.23-1.67 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (0.53-0.97 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο) καὶ ἔπειτα ἐνοποιήθηκε μὲ τὸν ὑπόλοιπο Χῶρο 6. Συλλέχθηκαν ὄστρακα, λίγα ὀστά καὶ κονιάματα μὲ μέτωπο ἐρυθροῦ χρώματος.

Ἀπὸ βάθ. 1.83 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἡ ἀνασκαφὴ στοὺς Χῶρους 6 καὶ 22 συνεχίστηκε μὲ ἐνιαῖες στρώσεις. Συγκεκριμένα, ἀφαιρέθηκαν δύο ἀκόμα στρώσεις ἕως τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου. Ἀπὸ βάθ. 1.90-2.12 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ 1.20-1.42 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο ἐντοπίστηκαν θραυσμένο ἀγγεῖο πιθανόν, πρόχους, τμήματα ἀπὸ τριποδικὴ χύτρα, λίθινο τριβεῖο, σὲ ἀπόσταση 0.22 μ. ἀπὸ τὸν μεσαῖο τοῖχο/στηθαῖο, 0.60 μ. ἀπὸ τὸ Α. ὄριο καὶ σὲ βάθ. 1.93 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ ἓνας λίθος πού πιθανόν νὰ φέρει ἐπεξεργασία. Τέλος, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ὀρισμένων λίθων πού εἶχαν παραμείνει στὴν ΒΔ. γωνία μὲ τὴν ὑποψία σταθερῆς κατασκευῆς συλλέχθηκε κεραμικὴ καὶ ἓνα κωνικὸ κύπελλο πού σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ.

Σχ. 12. Τελική κάτοψη Χώρων 6 και 22.

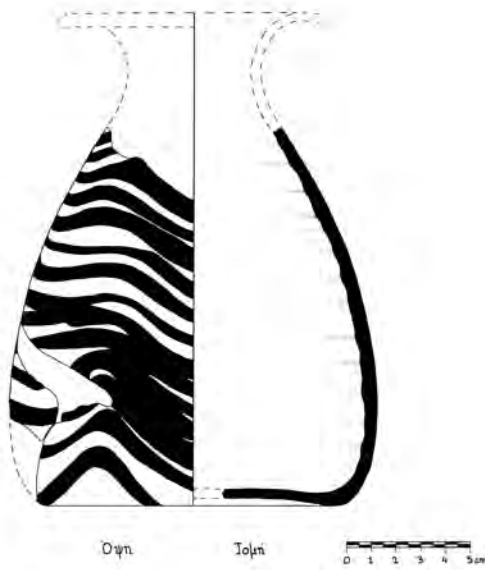
Με την αφαίρεση τῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. ἀπὸ 2.02-2.07 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ πλακόστρωτο δάπεδο, τὸ ὁποῖο καλύπτει τὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα (σχ. 12). Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιους λίθους, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ἐλάχιστη ὑψομετρικὴ διαφορά μεταξύ τους. Δυτικὰ τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου ἕως 2.12 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ δὲν ἐντοπίστηκε ὀρθογώνια πλάκα, ἐνῶ ἀνατολικά σώζεται μικρὸ τμήμα δαπέδου σὲ βάθ. 2.11 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Οἱ φετινὲς ἐργασίες ἐπιβεβαίωσαν ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος ἔχει μῆκος 3 μ. καὶ διατηρεῖται σὲ μέγ. ὕψ. 1.80 μ., δίνει δομικὰ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ γειτονικοῦ Χώρου 21 σχηματίζοντας ὀδόντωση. Ἀντίθετα, ὁ νότιος τοῖχος δὲν φαίνεται ξεκάθαρα ἂν δίνει μὲ τὸν νότιο τοῦ Χώρου 21, σχηματίζει ὅμως καὶ αὐτὸς ὀδόντωση. Ὁ νότιος τοῖχος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἐντονη κλίση στὸ κεντρικὸ του τμήμα, ἔχει μῆκ. 7.10 μ. Στὸ ἀνατολικὸ του τμήμα ὑπάρχει ἐσοχὴ διαστ. 0.28x0.29 μ. καὶ βάθ. 0.47 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Ὁ μεσαῖος τοῖχος (στηθαῖο), μῆκ. 3.80 μ., σώζεται σὲ ὕψ. 1.41 μ., πλαταίνει στὸ ἀνατολικὸ του τμήμα, σχηματίζοντας ὀδόντωση πρὸς Ν. Τὸ δυτικὸ του τμήμα ἔχει ὑποστεῖ ζημιὰ ἀπὸ τὴν τρικοκκιά πού φύοταν πάνω του, ἐνῶ

τὸ κατώτερο τμήμα τῆς δυτικῆς ἀπόληξης παρουσιάζει βαθμιδωτὴ διάταξη. Οἱ λίθοι ποὺ ἐξέχουν πιθανὸν νὰ στήριζαν δοκάρια. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος μῆκ. 1.20 μ. δὲν δένει μὲ τὸν νότιο καὶ μεσαῖο τοῖχο (στηθαῖο) τοῦ χώρου. Τέλος, τὸ ΒΑ. ἄνοιγμα ἔχει πλάτ. 0.74 μ. καὶ τὸ ΝΑ. 0.80 μ.

Χῶρος 41

Ἀνατολικά τοῦ Διαδρόμου 10 καὶ στὸ νοτιότερο τμήμα του, ἀνασκάφησαν δύο ἀπὸ τοὺς νοτιότερους, μέχρι σήμερα, χώρους τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, οἱ Χῶροι 41 καὶ 42. Ὁ Χῶρος 41 ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια (41, 42, 43) (σχ. 1-2) στὸ νότιο ἄκρο τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, τὰ ὁποῖα ἄρχισαν νὰ ἀνασκάπτονται κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Τὸ 1989 καὶ 1990 εἶχε πραγματοποιηθεῖ περιορισμένη ἔρευνα, μὲ σκοπὸ τὴ διευκρίνιση τοῦ περιγράμματος τῶν τοίχων τῶν τριῶν δωματίων. Στὶς περυσινὲς ἐργασίες εἶχε ἀφαιρεθεῖ παχειὰ ἐπίχωση μὲ πλῆθος μεγάλων πεσμένων λίθων, στὴν ὁποία τὰ εὐρήματα ἦταν ἐλάχιστα. Ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε σταματήσει σὲ βάθ. 1.96-2.06 μ. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν διάδρομο καὶ τῆς λαθρανασκαφῆς, τὸ ἐπίπεδο ἦταν περίπου 20 ἐκ. χαμηλότερο. Ἀποκαλύφθηκε ἡ θύρα ποὺ ὑπάρχει στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐνῶ φάνηκε ὅτι στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὑπάρχει δευτέρη θύρα ποὺ ἴσως κλείστηκε ἀργότερα μέχρις ἑνὸς σημείου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρώτη, ποὺ δὲν εἶναι πλατεῖα καὶ δὲν φθάνει ἕως τὸ χαμηλότερο τμήμα τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος στὴ βάση του εἶναι συνεχῆς. Στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος στὸ βόρειο ἄκρο του σχηματίζει στὸ ἀνώτερο τμήμα του μικρὴ ἐσοχὴ. Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τοίχου, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἐσοχὴ, ὑπάρχει στενὸ ἀνοιγμα/ἀγωγός(;) πρὸς τὸν Διάδρομο 10⁷, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ διαδρόμου στενεύει

7. Τὸν χειμῶνα πραγματοποιήθηκε μικρῆς ἔκτασης λαθρανασκαφὴ, μὲ στόχο τὸ μικρὸ ἄνοιγμα τοῦ Δ. τοίχου πρὸς τὸν διάδρομο, καθὼς ἔδινε τὴν ἐντύπωση χάσματος καὶ κινούσε τὴ φαντασία τῶν λαθρανασκαφέων σὰν νὰ ὀδηγοῦσε σὲ

Σχ. 13. Σχέδιο του ψηλού αλάβαστρου από τὸν Χῶρο 41.

ἀκόμη περισσότερο. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ανοίγματος εἰσέχει ἀκριβῶς ὅσο καὶ ἡ ἐσοχή τοῦ τοίχου ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει πληρωθεῖ μὲ χῶμα καὶ πέτρες, γιατί τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του κλεινόταν ἀπὸ θρανίον τὸ ὁποῖο ἐφάπτεται στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δυτικῶν τοίχου. Στὸ ἀνώτερο τμήμα βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ ψηλὸ αλάβαστρο καὶ λαβὴ πρόχου, ἐνῶ στὸ κατώτερο τμήμα του βρέθηκαν μερικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο. Τὸ 2014 ἡ ἀνασκαφὴ ξεκίνησε μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀναμοχλευμένων χωμάτων, στὰ ὁποῖα βρέθηκε καὶ μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ αλάβαστρο (σχ. 13). Ἐπίσης, καθαρίστηκε τὸ κατώτερο μέρος τοῦ βόρειου τοίχου. Ἀφαιρέθηκαν 7 στρώσεις ἀπὸ βάθ. 2/2.20-2.70/2.80 μ.

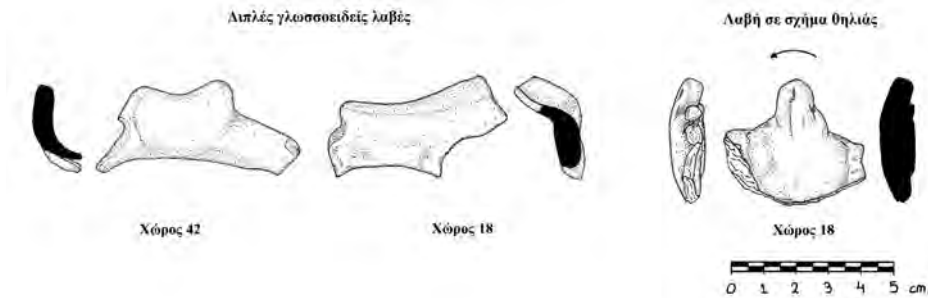
πολύτιμο εὔρημα. Καταστράφηκε τὸ νάυλον μὲ τὸ ὁποῖο εἶχε σκεπαστεῖ ἡ ἀνεσκαμμένη ἐπιφάνεια, δημιουργήθηκε ἓνα ὄχι πολὺ βαθὺ αὐλάκι πὺξ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνία τοῦ δωματίου καὶ διατρέχει τὸν βόρειο τοῖχο, ἐνῶ λίγα χῶματα εἶχαν πεταχτεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἐντὸς τοῦ δωματίου καὶ περισσότερα ἔξω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο του καὶ πάνω σ' αὐτόν.

Σὲ βάρθ. 2.20 μ. ὁ χώρος καλύπτεται ἀπὸ λεπιδόχωμα ἀπὸ δάπεδο ὀρόφου ἢ καὶ μόνωση στέγης καὶ μικρὲς ἕως μεσαίου μεγέθους πέτρες. Ἦδη ἀπὸ αὐτὸ τὸ βάθος ἐμφανίζονται πολλὰ θραύσματα πεσμένων κονιαμάτων καὶ μικρὰ κομμάτια κάρβουνων. Πιο κάτω ἐμφανίζονται, κυρίως κοντὰ στοὺς τοίχους, πεσμένες πέτρες, οἱ περισσότερες μὲ φορὰ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου. Τὰ εὐρήματα τῆς στρώσης αὐτῆς ἦταν πλούσια: λοπάδιο, ἄωτα κωνικά κύπελλα μὲ ἔσω καὶ ἔξω νεῦον χειλὸς τμήματα μελαμβαφῶν σφαιρικῶν κυπέλλων, τμήμα τροπιδωτοῦ κυπέλλου, τμήμα χύτρας, ὄστρακα ἀπὸ πιθοειδῆ, τμήμα μεγάλου πίθου, τμήμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μὲ ταινίες. Στὸ ΝΔ. τεταρτημόριο, ἀφαιρεῖται τμήμα ἀπὸ χειλὸς πίθου καὶ ἐμφανίζονται θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἢ ἄλλα μεγάλου μεγέθους ἀγγεῖα. Ἀκόμη δύο τμήματα ὀσῶν καὶ δόντι ζώου (ΒΔ. τεταρτημόριο) καὶ μικρὸ κομμάτι κονιάματος ποὺ μάλλον διατηρεῖ ἴχνη μελανοῦ χρώματος.

Τὸ θρανίον (εἰκ. 19) ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ βάρθ. 2.20-230 μ. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δωματίου, ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνοιγματος πρὸς τὸν διάδρομο καὶ τῆς λαθρανασκαφῆς, τὸ ἐπίπεδο ἦταν περίπου 20 ἐκ. χαμηλότερο στὰ βόρεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Στὸ ΝΔ. τεταρτημόριο, ἐμφανίζονται πεσμένα θραύσματα ἴσως τοῦ ἴδιου πίθου μὲ ἐκεῖνον στὸν ὁποῖο ἀνήκε χειλὸς ποὺ βρέθηκε ψηλότερα. Στὸ ΝΑ. τεταρτημόριο βρέθηκε χάλκινο μαχαιρίδιο (εἰκ. 20β) σφηνωμένο κάτω ἀπὸ πέτρα, στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ δωματίου. Στὴν ἀνεσκαμμένη ἐπιφάνεια ἐμφανίζονται πεσμένες πλακοειδεῖς πέτρες, ἀνάμεσά τους καὶ σχιστόλιθοι. Ἡ κεραμικὴ εἶναι πλούσια. Ἐνα ρηχὸ κύπελλο πεσμένο στὸ πλάι, ἓνα ὑψηλό, πολλὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα, ἓνα τροπιδωτὸ μελαμβαφές, λαβὴ γλωσσοειδῆς διπλή (πρβ. σχ. 14)⁸, τμήμα σφαιρικοῦ μελαμβαφοῦς κυπέλλου.

8. Προφανῶς προέρχεται ἀπὸ καρποδόχη ὅμοια αὐτῆς ἀπὸ τὸ “ceremonial building” τῆς Φαιστοῦ MM IIIA περιόδου (πρβ. F. Carinci, V. LaRosa, σὲ C. Mc Donald, C. Knappert, *Intermezzo: Intermediary Regeneration in MM III Palatial Crete*, *BSA Studies* 21 (London 2013) στὸ ἐξῆς *Intermezzo*) 111, εἰκ. 9, 5.

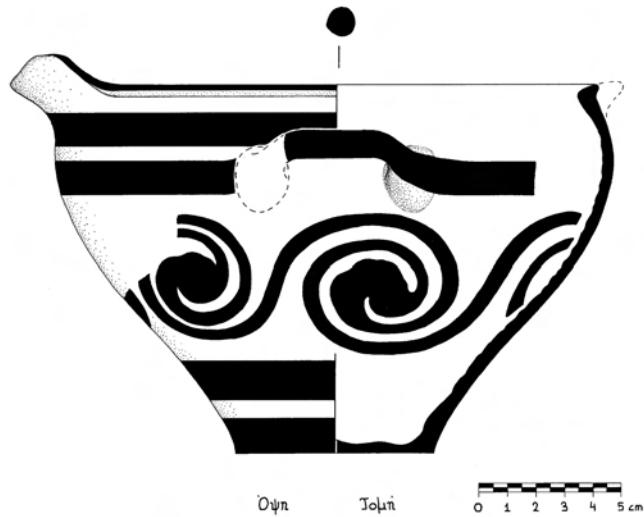

Σχ. 14. Μικρές διπλές γλωσσοειδείς λαβές από τους Χώρους 42, 18 και λαβή σε σχήμα θηλιάς από τον Χώρο 18.

Βρέθηκαν επίσης τμήματα οστών, κονίαμα μελανού χρώματος, μεγάλο πήλινο σκευός, λίγα κάρβουνα.

Από βάρ. 2.30-2.40 μ. ή κτιστή κατασκευή/θρανίο στο ΒΔ. τμήμα του δωματίου εμφανίζεται πλήρως. Διατρέχει το βορειότερο τμήμα του δυτικού τοίχου και φράζει το στενό και χαμηλό άνοιγμα προς τον Διάδρομο 10. Από βάρ. 2.40 μ. δέν εμφανίζονται τόσο πυκνά οι πλακοειδείς πέτρες που προέρχονται από δάπεδο ορόφου, όσο στην προηγούμενη στρώση, αν και υπάρχουν αρκετές πέτρες. Πληθαίνουν όμως τα κονιάματα με χρώμα και τα όστρακα άγγειων με χρώμα ή διακόσμηση. Στο ΒΔ. τεταρτημόριο βρέθηκαν πολλά όστρακα του αλαβάστρου (σχ. 13). Η λοιπή κεραμική είναι θραυσμένη: Τμήμα καλάθου, ανεστραμμένο αωτο κωνικό κύπελλο, Όστρακα άγγείου με διακόσμηση σπείρας (σχ. 15), όστρακα μάλλον γεφυρόστομου άγγείου, λεπτά μελαμβαφή όστρακα, όστρακο με φυλλοειδές κόσμημα, τμήμα πρόχου με πλαστική ταινία στον λαιμό, μικρά προχοειδή κωνικά κύπελλα με έσω και έξω νεύον χεῖλος, τμήμα χύτρας. Επίσης αρκετά θραύσματα κονιαμάτων, εκ των οποίων όρισμένα με έρυθρό χρώμα και ένα με αποτύπωμα ξύλινης δοκού, τμήμα κεράτου, σφαιρικό ύφαντικό βάρος (είκ. 21), ένας άστράγαλος.

Από βάρ. 2.40-2.50 μ. ή εικόνα διαφοροποιείται από αυτήν των προηγούμενων στρώσεων κυρίως ως προς το ότι στο στρώμα δέν περιέχεται πλέον λεπιδόχωμα, εξακολουθεί όμως να αφαιρείται πλήθος λίθων, μεσαίου μεγέθους. Κοντά στους τοίχους, εκτός από μικρά «χάσματα»

Σχ. 15. Ἄγγειο με διακόσμηση σπειρῶν ἀπὸ τὸν Χῶρο 41.

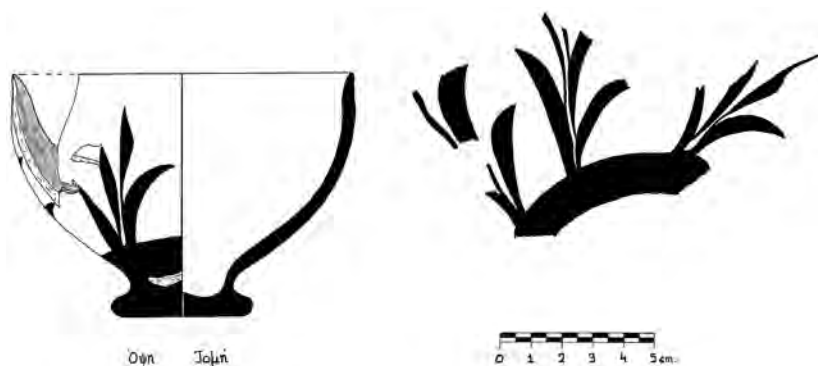
ἀνάμεσα σὲ πεσμένους λίθους πὺ παρουσιάζονται καὶ ὑψηλότερα, ἀλλὰ εἰσχωροῦν καὶ σὲ κατώτερες στρώσεις, ἐμφανίζονται καὶ συσσωματώσεις ἀλάτων πάνω στὶς πέτρες. Ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ὄστρακα ἀγγείων, ὄστρακο ἀπὸ καθόσχημο, βάση χύτρας, τροπιδωτὸ μελαμβαφὲς κύπελλο καὶ πολλὰ τμήματα μελαμβαφῶν με λεπτὰ τοιχώματα ὀστράκων, ταινιοειδεῖς λαβὲς κυπέλλων, σώματα ἄβαφων με αὐλακώσεις, ὄστρακο με σπείρα, πίθος με ἀνάγλυφη διακόσμηση ψαροκόκκαλου καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου ἀποκαλύπτεται ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση κονιαμάτων, πὺ προχωρεῖ καὶ πιὸ κάτω στὴν ἐπόμενη στρώση. Ὅστρακα τοῦ ἀλαβάστρου βρέθηκαν στὸ ἴδιο σημεῖο ὅπως πιὸ πάνω, ἐνῶ στὸ ΒΑ. τεταρτημόριο βρέθηκε τμήμα ἀπὸ τρίτωνα (εἰκ. 23), πὺ κατὰ τὸν δρ. Χαράλαμπο Φασουλὰ τοῦ Μουσείου Φυσικῆς Ἱστορίας πρόκειται γιὰ ὄστρεο τῆς κατηγορίας τῶν γαστεροπόδων. Παράλληλο ἔχει βρεθεῖ στὴν Θήρα.

Ἀπὸ βάθ. 2.50-2.60 μ. ἡ στρώση περιελάμβανε ἐπίσης πλῆθος κεραμικῆς: ὄστρακα χυτρῶν, μελαμβαφὲς ὄστρακο με λευκὸ ἐπίχρισμα, τμήματα κωνικῶν κυπέλλων. Ἡ διακοσμημένη κεραμικὴ εἶναι λιγότερη, δὲν βρίσκονται πολλὰ ὄστρακα τοῦ ἴδιου ἀγγείου συγκεντρωμένα στὴν

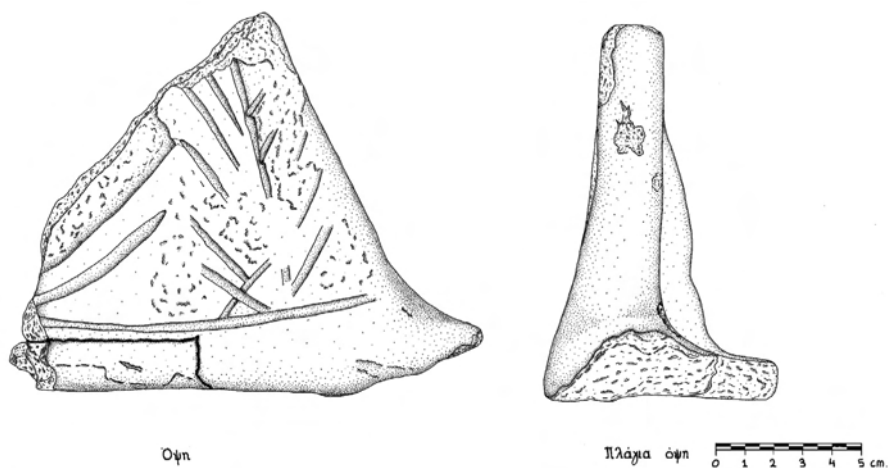
Ίδια περιοχή ἢ κάποιο ἀκέραιο ἀγγεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ἄωτα κωνικά κύπελλα θραυσμένα σὲ πολλὰ κομμάτια. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν (εἰκ. 24, σχ. 16). Ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συγκέντρωση κονιαμάτων πού εἶχε φανεῖ στὸ κέντρο τοῦ δωματίου κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς προηγούμενης στρώσης, βρίσκονται πολλὰ σπαράγματα μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα. Στὰ Ν.-ΝΑ. τοῦ θρανίου ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται τὸ πλακόστρωτο τοῦ κάτω ὀρόφου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπουν κάποιες πλάκες, οἱ ὁποῖες ἴσως καταστράφηκαν ἀπὸ τὴν πτώση τῶν ὀγκωδῶν λίθων ἀπὸ τοὺς τοίχους. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ εὕρεση τμήματος μεγάλου σκεύους μὲ ἐγγάρακτο διάκοσμο, πού προφανῶς ἀνήκει σὲ «κρατευτὴ» (εἰκ. 25, σχ. 17) ἀνάλογο αὐτῶν πού βρέθηκαν στὴν Θήρα⁹, καθὼς καὶ ἓνα μικρογραφικὸ προχοῖδιο.

Ἀπὸ βᾶθ. 2.60-2.70 μ. ἀποκαλύπτεται τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ κάτω ὀρόφου σὲ σχεδὸν ὀλόκληρο τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου. Ἡ κεραμικὴ πού συλλέγεται εἶναι γενικῶς σὲ θραύσματα. Πάνω στὸ πλακόστρωτο τὸ χῶμα περιέχει ἔντονα ἴχνη καύσης. Τὸ πλακόστρωτο διατηρεῖται λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ δωματίου καὶ συνεχίζεται πρὸς Ν. Στὸ βόρειο τμήμα βρέθηκαν κύπελλα μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, ἀρκετὰ μελαμβαφῆ, ἀλλὰ καὶ ὄστρακα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα. Τὸ καμένο χῶμα πού σκέπαζε τὸ πλακόστρωτο ἴσως προερχόταν ἀπὸ τὴν «δόρωση» τοῦ δαπέδου τοῦ ἄνω ὀρόφου, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους χώρους τοῦ κτιρίου. Ἡ θραυσμένη κεραμικὴ πού προέρχεται ἀπὸ τὸ καμένο χῶμα περιλαμβάνει πολλὰ ὄστρακα διαφόρων χυτρῶν, ὅπως δείχνουν τὰ διαφορετικοῦ τύπου χεῖλη, χεῖλος λεπτοῦ τροπιδωτοῦ, πολλὰ μελαμβαφῆ κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα, ὄστρακα μὲ κυματοειδῆ πλαστικὴ διακόσμηση, ὄστρακο ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο μὲ φυτικὴ διακόσμηση (σχ. 16), βάση καρποδόχης, καὶ καδόσχημου, μαστοειδῆς λαβὴ χονδροειδοῦς ἀγγείου, κωνικά κύπελλα μὲ ἔσω καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος. Ἀκόμη βρέθηκαν ψήγματα λιωμένου χαλκοῦ. Συλλέχθηκε ἐπίσης τμήμα ἀπὸ μεγάλο κέρατο καὶ τμήμα πήλινου ἀγωγοῦ (εἰκ. 22).

9. S. Marinatos, *Thera* IV (Athens 1971) πίν. 101a.

Σχ. 16. Ἀγγεῖο με διακόσμηση καλαμοειδῶν ἀπὸ τὸν Χῶρο 41.

Σχ. 17. Τμῆμα πήλινου κρατευτῆ ἀπὸ τὸν Χῶρο 41.

Ἀπὸ βάθ. 2.70-2.80 μ. στὸ μὲν νότιο τμῆμα καθαρίζεται τὸ πλακόστρωτο καὶ κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο σκάβονται μικρὲς περιοχὲς ἔξω ἀπὸ αὐτό, στὸ δὲ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου σκάφτηκε ἡ περιοχὴ ὅπου δὲν ὑπάρχει πλακόστρωτο. Βρέθηκαν: μικρογραφικὸ κύπελλο, ρηχὸ κύπελ-

λο¹⁰, τρία βότσαλα και λίθινα εργαλεία. Στο βάθος αυτό βρέθηκε ή γνωστή κεραμική τῆς ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ περιόδου: Κύπελλα μελαμβαφῆ με κάθετα τοιχώματα ἀπὸ σφαιρικά, ἕνα με προχοή, τμήματα ποδιῶν καρποδόχης, χειλὸς πίθου, πόδια χυτρῶν. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Διαδρόμου 10 καθαρίστηκε ἡ περιοχὴ τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Χώρου 41 καὶ ἐφανίστηκε τὸ κατώφλι ποῦ συνέδεε τοὺς δύο χώρους, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πιὸ πάνω (Διάδρομος 10). Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος στὸ κατώτερο μέρος του συνεχίζεται μέχρι νὰ συναντήσῃ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου. Ψηλότερα συνεχίζεται τὸ στενὸ ἄνοιγμα ἐπικοινωνίας με τὸν Χῶρο 42.

Συμπερασματικά: Στὸν χώρο αὐτὸν οἱ πλακοειδεῖς λίθοι ποῦ ἐφανίστηκαν κυρίως ἀπὸ βᾶθ. 2.30 μ. εἶναι πιθανὸ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ δάπεδο ἄνω ὀρόφου. Τὸ λεπιδόχωμα, ποῦ ἐφανιζόταν ἤδη ἀπὸ βᾶθ. 2 μ., θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ἄνω ὀρόφου, ὅπως καὶ τὰ ἐγχρωμα κονιάματα, καθὼς στὸ ἰσόγειο διατηρήθηκε μόνο χοντρὸ ἀκόσμητο κονίαμα. Τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου ἦταν σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ κατεστραμμένο καὶ οἱ λίθοι τοῦ δαπέδου ἦταν ἀνώμαλα πεσμένοι. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λεπτότεχνα ἢ διακοσμημένα ἀγγεῖα ποῦ βρέθηκαν σὲ βᾶθ. 2.30-2.40 μ. ἢ μέσα στὰ καμένα χῶματα πάνω στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ κάτω ὀρόφου προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸν ἄνω ὀροφου, ἐνῶ ἀπὸ βᾶθ. 2.40-2.60 μ. τὸ ὑλικὸ τοῦ ἄνω με τοῦ κάτω ὀρόφου ἴσως ἦταν ἀνακατεμένο. Πλάκες δαπέδου διασώθηκαν μόνο στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου. Στὸ βόρειο τμήμα τὸ δάπεδο καταστράφηκε καὶ οἱ πέτρες του μετακινήθηκαν σὲ διαφορετικὰ ὕψη. Ἡ ὕπαρξη ὀστράκων σὲ βᾶθος χαμηλότερο τοῦ ἀποκαλυφθέντος πλακόστρωτου δαπέδου καὶ τὰ μικρὰ «χάσματα» ποῦ προχωροῦν βαθύτερα ἀνάμεσα σὲ λίθους, κοντὰ στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου, ἀφήνουν κάποιο περιθῶριο νὰ διατυπωθεῖ ἢ ὑπόθεση ὅτι ἐνδεχομένως ὑπῆρχε καὶ ἄλλος ὀροφος, ἀκόμα χαμηλότερα. Ἡ ἐσοχὴ στὴν περιοχὴ τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὸ στενὸ ἄνοιγμα κάτω ἀπὸ αὐτὴν, πρὸς τὸν Διάδρομο 10, δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρμηνευθεῖ ἱκανοποιητικά. Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει

10. Christakis σὲ *Intermezzo* 21.

τὸ γεγονός ὅτι στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Διαδρόμου 10 ἀποκαλύφθηκε παρόμοια κατασκευή. Ἡ κεραμικὴ τοῦ Χώρου 41 περιλαμβάνει ἀγγεία διαφορετικῶν τύπων, ὅπως πιθοειδῆ ἀλλὰ καὶ λεπτότεχνα ἀγγεία, ὀρισμένα μάλιστα μὲ ἀρκετὰ ὑψηλῆς ποιότητας φυτικὴ διακόσμηση. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ τμήμα κρατευτῆ μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση. Ἡ παρουσία, τέλος, ἐνὸς μόνο ἀγγείου (ἀλάβαστρο, πολλὰ ὄστρακα τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν καὶ φέτος) τῆς ὙΜ IB τεχνοτροπίας στὸ ὁμοιογενές ὙΜ ΙΑ σύνολο τῆς Ζωμίνθου δείχνει τὴν πιθανὴ μερικὴ ἀνακατάληψη μετὰ τὴν καταστροφή τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου. Μὲ διαφορετικὲς δραστηριότητες ποὺ λάμβαναν χώρα στὸν Χῶρο 41 στὸν κάτω καὶ ἴσως καὶ στὸν ἄνω ὄροφο σχετίζονται εὐρήματα ὅπως τὸ ὁμοίωμα χάλκινου μαχαϊριδίου (εἰκ. 20β), τὸ κέρατο, ὁ τρίτωνας (εἰκ. 23), τὸ τμήμα ἀγωγοῦ (εἰκ. 22), ἡ ἀγνύθα (εἰκ. 21) καὶ οἱ λίθινοι τριπτῆρες (εἰκ. 26).

Χῶρος 42

Ὁ Χῶρος 42 βρίσκεται στὸ Ν. τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου ἀνάμεσα στὸν Χῶρο 41 καὶ τὸν Χῶρο 43 (εἰκ. 27, σχ. 1-2). Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὸ μεσαῖο ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια, σὲ συμμετρικὴ διάταξη ὡς πρὸς τὰ Δωμάτια 7, 8 καὶ 9 στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου. Στους χώρους αὐτοὺς εἶχαν πραγματοποιηθεῖ παλαιότερα ἐργασίες γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ περιγράμματος τῶν τοίχων (βλ. Τομέα 3 τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 2009). Τὸ 2013 καθαρίστηκε ὁ ἐνιαῖος νότιος τοῖχος τῶν Χώρων 41, 42, 43. Τὸ 2014¹¹ στὸν Χῶρο 42 ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε ἐπικεντρωθεῖ στὸν καθαρισμὸ τοῦ βόρειου τοίχου καὶ τὴ συνέχιση σὲ βάθος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου. Ἀφαιρέθηκαν τρεῖς στρώσεις στὸν κυρίως χῶρο καὶ μιὰ τέταρτη μόνο στὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Ὁ Χῶρος 42 εἶναι ἓνα ὀρθογώνιο δωμάτιο (εἰκ. 27) διαστ. 4.25×3.65 μ. Βρίσκεται

11. Τὸ πρῶτο στρώμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς συνεχίζει τὸ τέταρτο τῆς προηγούμενης περιόδου.

νότια από τὸν Διάδρομο 34. Ὁ δυτικός τοῖχος τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν Χῶρο 41 καὶ ὁ ἀνατολικὸς ἀπὸ τὸν Χῶρο 43. Ἐπικοινωνοῦν μετὰ τὸν Χῶρο 41 μέσῳ ἑνὸς ἀνοιγματος 0.90 μ. στὴν ΝΔ. πλευρὰ τοῦ χώρου (εἰκ. 28), ἐνῶ μετὰ τὸν Χῶρο 43 δὲν ἐπικοινωνοῦν. Ὁ Β. τοῖχος διακόπτεται ἀπὸ δύο ἀνοιγματα, πλάτ. 0.55 μ. τὸ δυτικὸ καὶ 1.03 μ. τὸ ἀνατολικό, τὰ ὁποῖα χωρίζονται ἀπὸ παραστάδα (εἰκ. 29).

Οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 42 σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση, μετὰ ἐξαίρεση τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ νότιου τοῖχου, ποὺ ἔχει καταστραφεῖ περισσότερο. Εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ μικροῦ, μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους λίθους. Οἱ μεγάλοι λίθοι βρίσκονται κυρίως στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τῶν τοίχων, ἀλλὰ καὶ κατὰ περίπτωση στὰ ὑπόλοιπα μέρη. Διασώζονται ἔντεκα σειρὲς λίθων (εἰκ. 30) στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου μετὰ ὕψ. 1.80 μ., καὶ ἕξι στὸν νότιο τοῖχο ὕψ. 0.93 μ. Στὰ βαθύτερα σημεία τῶν τοίχων παρατηροῦνται ἀρκετοὶ λίθοι κολλημένοι μεταξὺ τους μετὰ ἄλατα¹².

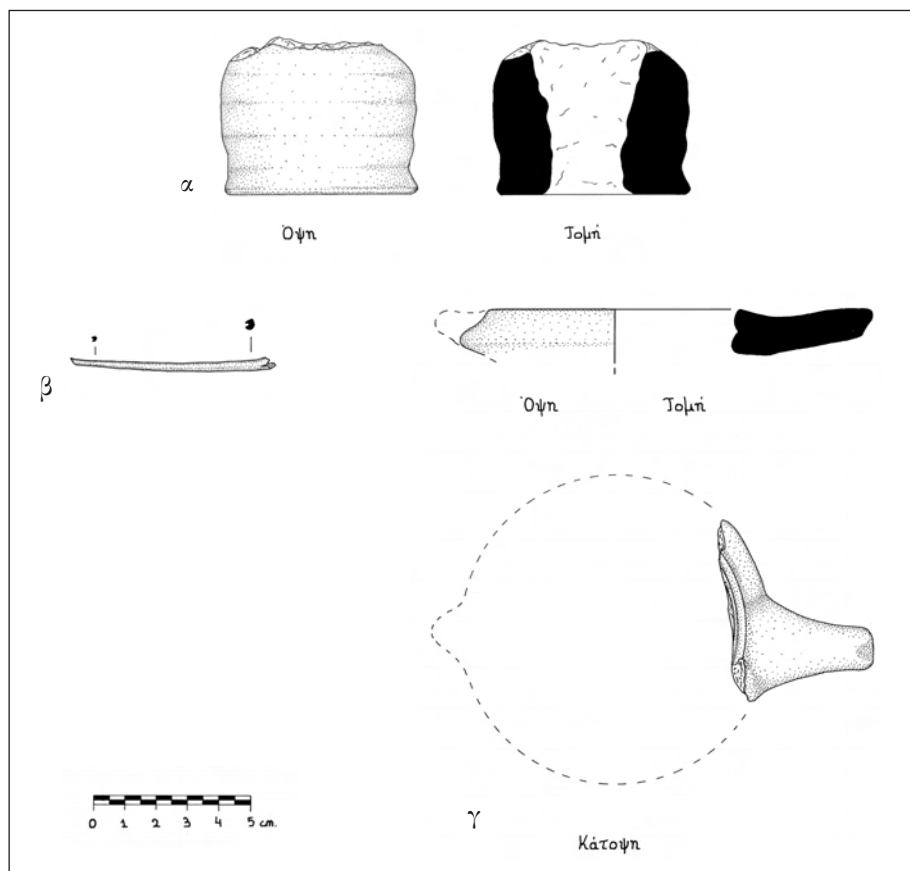
Οἱ πρῶτες ἐργασίες στὸν χώρο αὐτὸν τὸ 2014 ἔγιναν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοῖχου, ὥστε νὰ διερευνηθεῖ ἂν ὑπάρχει ἀνοιγμα ἢ ἂν συνεχίζει ὁ τοῖχος. Ὅπως φάνηκε στὸν βόρειο τοῖχο ὑπάρχουν δύο ἀνοιγματα (εἰκ. 29). Συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα (βάσεις κωνικῶν κυπέλλων καὶ ταινιοειδεῖς λαβὲς κυπέλλων ποὺ πλαταίνουν πρὸς τὰ κάτω, καθὼς καὶ ὀστά.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀρχίζει ἀπὸ βάθ. 1.50 μ. (0.45 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοῖχου) καὶ συνολικὰ ἀφαιροῦνται ἑννέα στρώσεις σὲ βάθ. 1.50-2.85 μ., πάχ. 1.35 μ. Τὸ χῶμα τῆς φετινῆς πρώτης στρώσης εἶναι καστανό, ἐλαφρῶς σκληρό, μετὰ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους καὶ ἀρκετὰ χαλίγια σὲ βάθ. 1.50-1.60 μ. (0.40-0.55 μ. ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο). Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ συλλέχθηκε ἀρκετὴ ποσότητα ὀστράκων, λίγα ὀστά, μερικὰ τμήματα χονδροῦ κονιάματος καὶ δύο ἀκέραια ἄωτα κωνικά κύπελλα.

12. Οἱ μετρήσεις τοῦ βάθους γίνονται ἀπὸ τὸ ΣΣ στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ Δωματίου 12.

Ἀπὸ βᾶθ. 1.60-2.11 μ. (0.55-1.06 μ. ἀπὸ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ δυτικοῦ τοίχου), ἀνασκάπτεται σὲ τρεῖς στρώσεις συνολικοῦ πάχ. 0.46 μ. Τὸ χῶμα εἶναι σκοῦρο καστανὸ καὶ ἐλαφρῶς σκληρό, ἐνῶ σὲ ἓνα μικρὸ σημεῖο στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ χώρου ἐντοπίζονται μικρὲς συγκεντρώσεις ἀσβεστοκονιάματος καὶ ὀστῶν. Στὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκε συγκεντρωμένη μεγάλη ποσότητα χονδροειδοῦς καὶ λεπτότεχνης κεραμικῆς καὶ ἐντοπίστηκαν δύο συγκεντρώσεις ἀγγείων. Συνολικὰ συλλέχθηκαν ἔντεκα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἄλλα ἀκέραια καὶ ἄλλα σὲ θραυσματικὴ μορφή, μὲ ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χειλὸς, καθὼς καὶ στέλεχος καρποδόχης (σχ. 18α) διαμπερές, μὲ ἄνοιγμα διαμ. 0.04 μ., σὲ βᾶθ. 2.11 μ., σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ λίγα μόνις ἑκατοστὰ ἀπὸ τὸν δυτικό. Ἡ λοιπὴ κεραμικὴ, ἂν καὶ σὲ θραύσματα, ἦταν καλῆς ποιότητος: τμήμα μελαμβαφοῦς κλειστοῦ ἀγγείου, ἓνα μικκύλο ἄβαφο, τμήματα κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήμα δίσκου, σῶμα κυπέλλου μὲ κυματοειδῆ ἐπιφάνεια, τμήματα ἀμφορέων, ταινιοειδεῖς λαβὲς κυπέλλων, τμήμα γεφυροστόμου, τμήματα ἀπὸ σῶμα καὶ πόδια χυτρῶν. Στὸ βᾶθος αὐτὸ ἀφαιρέθηκαν πολλοὶ λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καὶ τὸ πάχος τῶν στρώσεων, λόγῳ κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ μεγάλου ὄγκου λίθων ποὺ ἀφαιρέθηκαν, παρουσιάζει αὐξομειώσεις σὲ διάφορα τμήματα τοῦ χώρου.

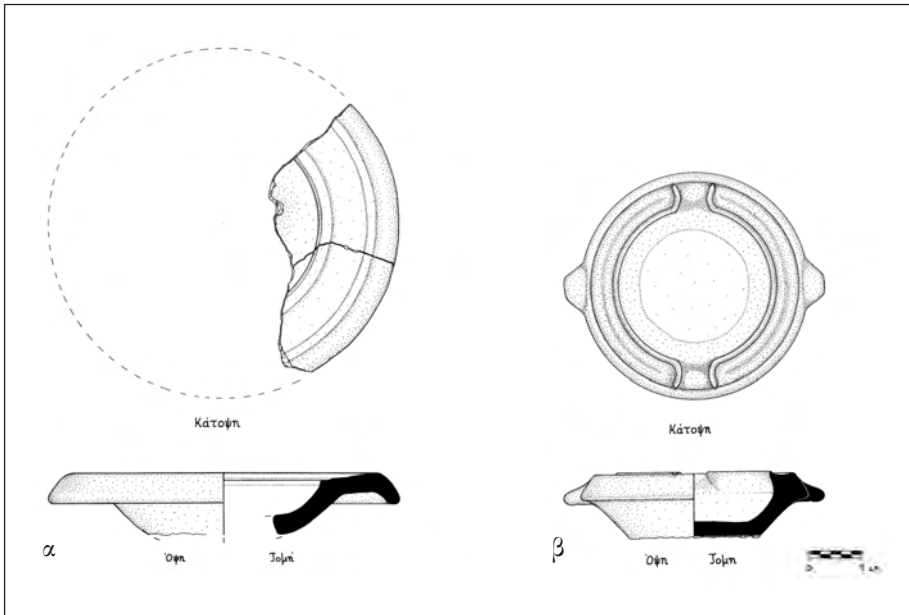
Ἀπὸ βᾶθ. 2.11-2.35 μ. (1.06-1.32 μ. ἀπὸ τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ δυτικοῦ τοίχου) τὸ στρώμα ἔχει πάχ. 0.24 μ. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ πληθῆρα σχιστολίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πεσμένων ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο καὶ τὸ χῶμα παραμένει ὅμοιο μὲ αὐτὸ τῶν προηγούμενων στρωμάτων. Ἡ θραυσμένη κεραμικὴ περιλαμβάνει μικρὰ τραχιὰ κύπελλα, κωδωνόσχημο κύπελλο, κωνικὰ κύπελλα μὲ ἔσω, ἔξω νεῦον ἢ ὀριζόντιο χειλὸς, ἀρκετὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα, κύπελλο μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις, κατώτερο τμήμα ρυτοῦ. Ἀποκαλύπτεται ἡ παραστάδα ποὺ προαναφέρθηκε στὸ βορειότερο σημεῖο τοῦ χώρου (εἰκ. 29), ἡ ὁποία προεκτείνεται ἕως τὸ ὕψος τοῦ Διαδρόμου 34, σαφῶς διαταραγμένη, καθὼς παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ δυτικά. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα. Τὸ δυτικὸ ἔχει πλάτ. 0.55 μ. καὶ τὸ ἀνατολικὸ 1.03 μ. Τὰ ἀνοίγματα «ἔβλεπαν» στὸν Διάδρομο 34 καὶ τοὺς Χώρους 50-52. Στὸ ὕψος

Σχ. 18. Χώρος 42. α. Στέλεχος πήλινης καρποδόχης. β. Όστέινη περόνη. γ. Μικρός πήλινος λύχνος.

τῆς βάσης τῆς παραστάδας ἐντοπίζεται πηλόχωμα (εἰκ. 32), καθὼς καὶ στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ αὐτὴ, πού πιθανότατα ἀποτελοῦσε τὸ δάπεδο ἄνω ὀρόφου (δόρωση), πού ἴσως δείχνει ὅτι ἡ παραστάδα ἀνήκει σὲ ἄνω ὄροφο. Στὸ ἀνατολικὸ ἀνοίγμα τοῦ βορείου τμήματος τοῦ χώρου, σὲ βάθ. 2.14-2.31 μ., συλλέχθηκε τμήμα φιάλης (εἰκ. 36, σχ. 19) μὲ εὐρὺ χεῖλος, καμπύλη βάση καὶ ἴχνη ἀπὸ ἐπίχρισμα ἐρυθροῦ χρώματος. Στὸ ὑψηλότερο τμήμα τοῦ ἀνοίγματος στὸ ΒΑ. σημεῖο συλλέχθηκε μικρὸ ἀκατέργαστο κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου, ἐνῶ σὲ βάθ. 1.89 μ. συλλέχ-

Σχ. 19. Χῶρος 42. α. Τμήμα πήλινης φιάλης. β. Πήλινος λύχνος.

θηκε τμήμα κονιάματος με υπόλευκη επιφάνεια. Σὲ βάθ. 2.03 μ. ἐντοπίστηκαν τέσσερα ἄωτα κωνικά κύπελλα.

Στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκαν λίθοι τοῦ νοτίου τμήματος λίθινης κατασκευῆς πὺ βρέθηκε σὲ βάθ. 2.11 μ. (εἰκ. 37). Τὸ νότιο τμήμα τῆς κατασκευῆς, μήκ. 0.80 μ. καὶ ὕψ. 0.65 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε σειρὲς μικροῦ μεγέθους λίθων, οἱ ὁποῖοι δὲν δένουν μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κατασκευῆς, ὕψ. 0.55 μ., ὀριοθετεῖται ἀπὸ λίθο μήκ. 0.50 μ. νότια τῆς παραστάδας, καὶ πατεῖ πάνω σὲ ἄλλο λίθο μὲ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς. Τὸ βόρειο τμήμα σὲ βάθ. 2.30 μ. ὀριοθετεῖται ἀπὸ πλάκα μήκ. 0.90 μ. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς κατασκευῆς ἔχει ὄριο πιθανῶς ἓνα θρανίο(;) στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἡ λίθινη κατασκευὴ δὲν συνεχίζει σὲ βαθύτερο στρώμα. Τὸ δυτικὸ τῆς τμήμα πατάει πάνω σὲ γῶμα, ἐνῶ τὸ νότιο φθάνει στὸ ἐπίπεδο τοῦ πλακοστρώτου σὲ βάθ. 2.77 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς λίθινης κατασκευῆς ἔχει ἄνοιγμα 0.85 μ. καὶ ἀνασκάφηκε μέ-

χει βάθ. 2.64 μ. αποκαλύπτοντας πλάκα στο νότιο τμήμα¹³. Ἡ κατασκευὴ ἀπέδωσε ἀρκετὰ ὄστρακα, ὅπως τμήμα ἀμφορέα, πολλὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα, ἓνα κωδωνόσχημο μὲ κυματοειδῆ σῶμα, τμήματα δύο ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ἓνα τμήμα ἄωτου σφαιρικοῦ κυπέλλου καὶ θραύσματα μικροῦ ἀγγείου μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος (εἰκ. 31). Συλλέχθηκε μικροῦ μεγέθους ὀστῆνο ἀντικείμενο καὶ ἀρκετὰ ὀστά, καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα κονιάματος μὲ ἐρυθρωπῆ ἐπιφάνεια. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εὔρημα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λίθινης κατασκευῆς εἶναι ἀκέραιος πήλινος λύχνος (εἰκ. 38, σχ. 19β), ὁ ὁποῖος συνεχίζει κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς κατασκευῆς. Ὁ πήλινος λύχνος εἶναι εὔρημα μοναδικὸ στὴν Ζωμίνθο. Ὁ πηλὸς του, κεραμόχρωμος μὲ τεφρὸ πυρήνα, φέρει προσμειξίεις. Ὑπάρχουν ἴχνη καύσης στὶς μύξες καὶ δύο λαβῆς ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου, πού μᾶλλον ἦταν διακοσμητικὲς καὶ ὄχι λειτουργικὲς, ὅπως ὑποδεικνύει τὸ μικρὸ τους μέγεθος. Παρόμοιου τύπου λύχνους γνωρίζουμε μόνο σὲ λίθο. Ἔχει ἐσωτ. διάμ. 0.14 μ., ἔξωτ. 0.22 μ. καὶ πάχ. χεῖλους 0.025 μ. Ἐντοπίστηκε σὲ βάθ. 2.56-2.60 μ. σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 2.76 ἀπὸ τὸν νότιο. Ἡ θέση του μέσα στὴν λίθινη κατασκευή, τοποθετημένος δηλαδὴ ἐκεῖ σκόπιμα, ἴσως βοηθήσει κάπως στὴν ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας τῶν κατασκευῶν αὐτῶν¹⁴. Λίγα μόλις ἑκατοστὰ βόρεια τοῦ λύχνου, ἐντοπίστηκε χάλκινο ἀγκίστρι μήκ. 0.025 μ., μὲ ἄνοιγμα καμπύλης 0.01 μ. σὲ βάθ. 2.57μ., σὲ ἀπόσταση 0.47 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 2.81 μ. ἀπὸ τὸν νότιο.

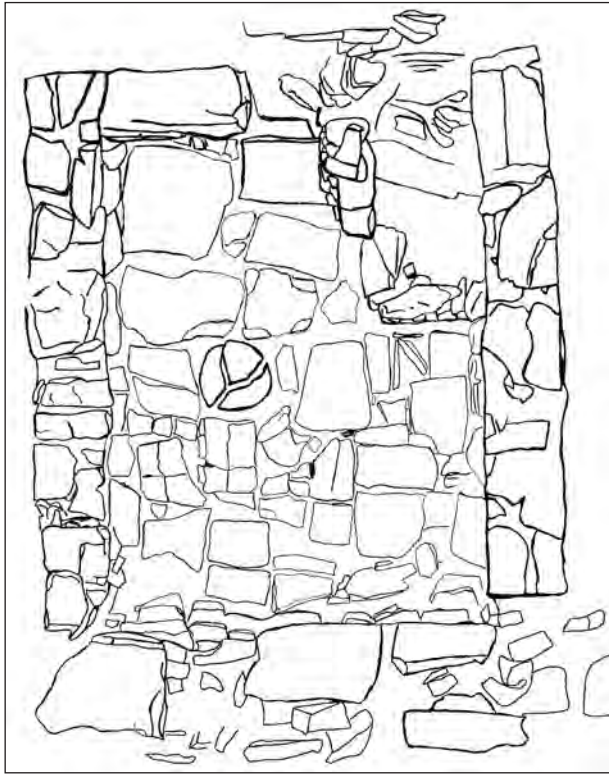
13. Δύο ἀκόμη παρόμοιες κατασκευὲς ἔχουν βρεθεῖ στὸ Κεντρικὸ Κτίριο τῆς Ζωμίνθου, μία στὸν Χῶρο 56α μικρότερου μεγέθους καὶ μία στὸν Χῶρο 9, πού σώζεται σὲ μεγαλύτερο ὕψος, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ λειτουργία τους.

14. Βλ. ΠΑΕ 2013, ὅπου παρατίθεται ἡ ἄποψη τοῦ Μαρινάτου ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο εἶδος ἀγωγῶ, προκειμένου γιὰ ἀντίστοιχη κατασκευὴ στὴν Θήρα. Σὲ ἐπίδειξη ἄλλης παρόμοιας κατασκευῆς στὴν Θήρα ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη Καρναβᾶ (Μινωικὸ Σεμινάριο Νοεμβρίου 2014), ἡ ὁμιλήτρια δὲν μποροῦσε νὰ τὴν ἐρμηνεύσει, ὅπως καὶ ἡ παρισταμένη Κλαίρη Παλυβοῦ. Χρονολογικὰ μόνο τὴν ἀπέδωσε στὴν Παλαιοαναχτορικὴ περίοδο.

Σὲ βάθ. 1.85-2.35 μ. συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα χονδροειδοῦς καὶ λεπτότεχνης κεραμικῆς καὶ ἐντοπίστηκε ἓνα ἰδιαίτερα λεπτὸ ὄστρακο ἀγγείου καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ, ἀπὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητος πηλό, ποὺ φέρει ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος, χαρακτηριστικὸ τῆς Μεσομινωικῆς ΙΙΑ περιόδου, μία λαβὴ γλωσσοειδῆς, κύπελλο μὲ καταλιβάδες, χεῖλη λεκανῶν, περίπου 20 τμήματα προχοϊδῶν, πολλὰ μελαμβραφῆ ὄστρακα, τμήμα μικροῦ ὑψηλοῦ κυπέλλου μὲ ὀπή, ἴσως ρυτό. Ἀκόμη πολλὰ ὄστὰ μικροῦ κυρίως μεγέθους καὶ τμήματα κάρβουνου σὲ τέσσερα σημεῖα τοῦ δωματίου. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἐντοπίστηκαν καὶ τὰ περισσότερα τμήματα κονιάματος μὲ κυανή, τεφρῆ, ὑπόλευκη, μαύρη-λευκή, τεφρῆ-μαύρη καὶ ἐρυθρῆ ἐπιφάνεια. Συλλέχθηκαν ἀκόμη ἑπτὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἄλλα ἀκέραια καὶ ἄλλα σὲ θραυσματικὴ μορφή. Σὲ ἀπόσταση 1.65 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 1.40 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ, συλλέχθηκε τμήμα δίσκου σὲ βάθ. 2.13 μ. μὲ ὕψ. χείλους 0.045 μ. (εἰκ. 33). Σὲ βάθ. 2.14 μ., σὲ ἀπόσταση 0.53 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 1.06 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ συλλέχθηκε ὀστίνη περόνη, μήκ. 0.06 μ. (σχ. 18β).

Ἀπὸ βάθ. 2.35-2.85 μ. τὸ χῶμα ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σκοῦρο καστανό, ἀπουσιάζουν ὅμως οἱ σχιστόλιθοι καὶ τὸ πηλόχωμα. Σὲ λίγα σημεῖα τοῦ χώρου ἐντοπίζεται καμένο χῶμα καὶ ἴχνη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἐνῶ σὲ ἓνα μικρὸ τμήμα (0.70×0.60 μ.) στὰ ΝΑ. τοῦ χώρου παρατηρεῖται ἐλαφρῶς καστανέρυθρο χῶμα σὲ βάθ. 2.61-2.68 μ. Ἡ κεραμικὴ ἦταν πλούσια: Μεγάλῃ ὁμάδα ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, τμήματα ἀπὸ μελαμβραφῆ τροπιδωτά, σφαιρικά, μὲ κάθετα τοιχώματα, ἓνα μὲ ταινίες ἐξωτερικά, ἓνα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ αὔλακα κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, διπλὴ γλωσσοειδῆς λαβὴ ἀπὸ καρποδόχη ὅμοια αὐτῆς ποὺ βρέθηκε στὸν Χῶρο 41, τμήματα πίθων μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήμα ἀπὸ λυχνάρι ἀπὸ καθαρὸ κεραμόχρωμο πηλό, ὀλόβαφο μὲ μελανὸ ἐπίχρισμα (σχ. 18γ), τμήμα μακρόστενου λεπτοῦ κυπέλλου μὲ διαμπερῆ ὀπή (ρυτό).

Ἀπὸ βάθ. 2.75 μ. ἀποκαλύφθηκε τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ δωματίου, ἀποτελούμενο ἀπὸ μικρές, μεσαίου μεγέθους καὶ μεγάλες κυρίως πλάκες, οἱ περισσότερες διαταραγμένες, καθὼς παρουσιάζουν ἔντονη κλίση, δικαιολογώντας ἔτσι τὸ πάχ. 0.24 μ. τῆς τελευταίας στρώσης. Στὸ βόρειο μισὸ τοῦ χώρου, οἱ πλάκες ἔχουν κλιμακωτὴ διάταξη. Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ ἡ ἀποκάλυψη σὲ βάθ. 2.55 μ. βάσης κίονα, ραγισμέ-

Σχ. 20. Κάτοψη του Χώρου 42 μετά το τέλος της ανασκαφής του 2014.

νης αλλά σε καλή κατάσταση, με διάμ. 0.63 μ. (είκ. 34, σχ. 20). Δεν βρίσκεται στο μέσον του δωματίου, αλλά προς το δυτικό μισό του χώρου και συγκεκριμένα σε απόσταση 1.69 μ., από τον βόρειο τοίχο και 0.60 μ. από τον δυτικό. Η ανασκαφή του Χώρου 42 ολοκληρώθηκε με την αφαίρεση πεσμένης από τον άνω όροφο μεγάλης μεγέθους πλάκας (0.75x0.55 μ.) 1.80 μ. από τον νότιο τοίχο και 0.70 μ. από τον ανατολικό, καθώς και μικρότερων λίθων ανατολικότερα. Σε λίγα σημεία του χώρου εντοπίστηκαν και συλλέχθηκαν μερικά τμήματα κάρβουνου. Συλλέχθηκαν επίσης λίγα τμήματα κονιάματος με επιφάνεια υπόλευκου χρώματος, σε απόσταση 0.42 μ. από τον δυτικό τοίχο και 1.85 μ. από τον νότιο.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ στρώμα αὐτὸ ἐντοπίστηκε συγκέντρωση ἀγγείων ἀποτελούμενη ἀπὸ εἴκοσι τέσσερα ἄωτα κωνικά κύπελλα σὲ θραυσματικὴ κυρίως μορφή καὶ ἓνα τμήμα ἀγγείου μικροῦ μεγέθους (εἰκ. 35). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ φέρουν ἔντονα ἴχνη καύσης, ἐνῶ ἀνάμεσά τους ἐντοπίστηκαν καὶ ἀρκετὰ ὀστά. Ἡ συγκέντρωση ἐντοπίζεται σὲ βάθ. 2.42-2.58 μ., σὲ πάχ. χώματος 0.16 μ., καὶ σὲ σημεῖο πού καταλαμβάνει τὴν ΝΑ. γωνία τοῦ χώρου, ὅπου παρατηροῦνται ἴχνη καμένου χώματος. Κοντὰ, σὲ βάθ. 2.38-2.46 μ., βρίσκονται καὶ ἄλλα θραύσματα ἀγγείων. Τρία σώζονται σχεδὸν ἀκέραια καὶ φέρουν ἀπόφυση ἀντὶ γιὰ λαβή. Ἐκτὸς τῆς προαναφερθείσης συγκέντρωσης, συλλέγονται στὸν χῶρο ἀκόμη δώδεκα ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἄλλα ἀκέραια, ἄλλα σὲ θραυσματικὴ μορφή, δύο τμήματα μικρῶν σφαιρικῶν κυπέλλων ἀπὸ κίτρινο πηλὸ καὶ τμήματα ἀγγείων μικροῦ μεγέθους. Συλλέχθηκε ἀκόμη τμήμα πίθου καὶ τρία μικρὰ προχοειδῆ (εἰκ. 39) σὲ ἀπόσταση 1.15 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ 0.45 μ. ἀπὸ τὸν νότιο, σὲ βάθ. 2.43-2.52 μ.

Ὁ Χῶρος 42 εἶναι ἓνα δωμάτιο ἐσωτ. διαστ. 4.25×3.65 μ., τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως. Τὴν τοιχοποιία του χαρακτηρίζουν ἀδρὰ λαξευμένοι λίθοι. Τὸ ὑψηλότερο τμήμα τῶν τοίχων ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους λίθους, τὸ ὑπόλοιπο τμήμα ἀπὸ μεσαίου μεγέθους λίθους καὶ τὰ κενὰ πού δημιουργοῦνται σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν τοίχων γεμίζονται ἀπὸ μικρότερους λίθους. Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει μῆκ. 1.10 μ., καθὼς ὑφίσταται μόνο στὸ ΒΔ. τμήμα του. Ἔχει ὕψ. 1.77 μ. ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο καὶ συμπληρώνεται μὲ τὰ δύο ἀνοίγματα πού χωρίζονται μὲ παραστάδα. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, πού χωρίζει τὸν Χῶρο 42 ἀπὸ τὸν Χῶρο 43, ἔχει μῆκ. 3.50 μ., μέγ. πάχ. 0.67 μ. καὶ ὕψ. 0.60-1.20 μ., ὥστόσο τὸ βόρειο τμήμα του δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο δὲν ὑπάρχει ἀνοίγμα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν Χῶρο 43. Ὁ νότιος τοῖχος, πού εἶναι ἐνιαῖος γιὰ τοὺς Χῶρους 41, 42, 43, εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ κατεστραμμένος. Τὸ μῆκος του στὸν Χῶρο 42 εἶναι 4.33 μ. καὶ σώζονται μεγάλοι μεγέθους λίθοι μὲ μέγ. πλάτ. 0.92 μ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος χωρίζει τὸν Χῶρο 42 ἀπὸ τὸν Χῶρο 41, στὸ νότιο τμήμα τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἀνοίγμα ἐπικοινωνίας μεταξύ τους. Τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔχει μῆκ. 1.04 μ.,

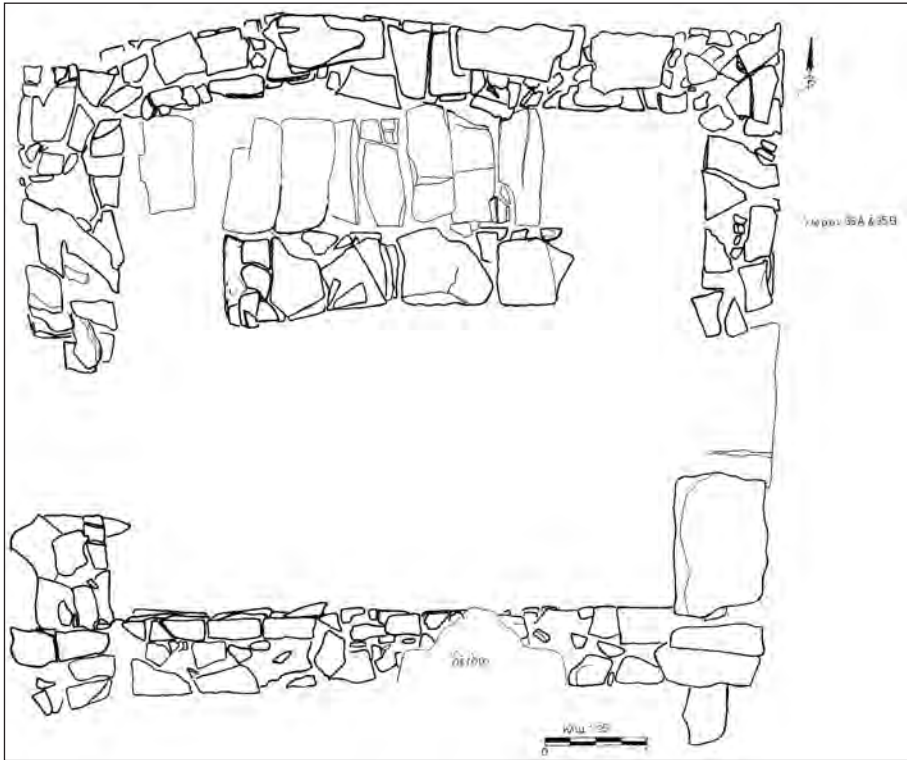

διακόπτεται από τὸ ἄνοιγμα μῆκ. 0.90 μ. καὶ προεκτείνεται βόρεια σὲ μῆκ. 2.70 μ. μὲ μέγ. πλάτ. 0.68 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 1.80 μ. στὸ βορειότερο σημεῖο του. Τὸ ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖο σὲ κάποια φάση εἶχε κλεισθεῖ, ἀνασκάφηκε σὲ βάθ. 2.22 μ. καὶ ἀπέδωσε μικρὴ ποσότητα κεραμικῆς καὶ ὄστῶν, ἐνῶ ἀφαιρέθηκαν καὶ λίγοι λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου χώρου ἀποτελεῖται ἀπὸ πλάκες μεγάλου κυρίως μεγέθους, ἐνῶ ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ μικρότερες. Τὸ πλακόστρωτο εἶναι ἐμφανῶς διαταραγμένο, καθὼς ἡ πλειονότητα τῶν πλακῶν ἔχει ἔντονη κλίση. Στὸ βόρειο μισὸ τοῦ δωματίου οἱ πλάκες ἔχουν κλιμακωτὴ διάταξη πρὸς τὸ δυτικὸ ἀπὸ τὰ δύο ἀνοίγματα στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ χώρου (εἰκ. 29). Στὰ μισὰ τοῦ χώρου καὶ πρὸς τὰ δυτικά, 0.79 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ 1.82 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο, ἀποκαλύφθηκε βάση κίονα (εἰκ. 34), ραγισμένη σὲ τρία κομμάτια, ἀλλὰ σὲ καλὴ κατάσταση, διαμ. 0.63 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.16 μ.

Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν ὅλα τὰ παραπάνω, ὁ Χῶρος 42, ἂν καὶ μικρὸς σὲ ἔκταση, παρουσίαζε πλῆθος ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ ἀπέδωσε μερικὰ ἰδιαίτερα εὐρήματα. Παρ' ὅλα αὐτά, γιὰ τὴν ἀσφαλῆ συναγωγή συμπερασμάτων τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου αὐτοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἀνασκαφεῖ ὁ Διάδρομος 34 στὰ βόρεια τοῦ Χώρου 42 καὶ ὁ Χῶρος 43 ἀνατολικά.

Χῶροι 35 καὶ 40

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ξεκίνησε στοὺς Χῶρους 35 καὶ 40 πού βρίσκονται στὸ Ν./ΝΔ. τμήμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὴν φετινὴ περίοδο 2014 (εἰκ. 40, σχ. 1-2). Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι εἶχαν ἀποτυπωθεῖ κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς δεκαετίας τοῦ '90. Ἀρχικὰ ἀνασκάφησαν οἱ δύο χῶροι ἐνιαῖα, μέχρι τὴν εὔρεση τοῦ νότιου τοῖχου πού τοὺς διαχωρίζει. Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νότιου τοῖχου ἡ ἔρευνα περιορίστηκε στὸν Χῶρο 35. Μετὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου (στὸ ἡμερολόγιο ἀναφέρεται ἐνδιάμεσος τοῖχος), ὁ Χῶρος 35 χωρίστηκε στοὺς Χῶρους 35α στὰ νότια καὶ 35β στὰ βόρεια (σχ. 21). Ὁ Χῶρος 35 βρίσκεται

Σχ. 21. Κάτοψη του Χώρου 35 μετά το τέλος της ανασκαφής του 2014.

βόρεια του Χώρου 40, νότια του Χώρου 26, δυτικά του Διαδρόμου 10 και ανατολικά του Διαδρόμου 36¹⁵. Πριν από την έναρξη των φετινών ανασκαφικών εργασιών ήταν ορατοί: ο βόρειος τοίχος, το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου και ο ανατολικός τοίχος, ο οποίος είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του Διαδρόμου 10. Το 2014 δὲν πραγματοποιήθηκε ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῶν Χώρων 35α καὶ 35β, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ

15. Ὁ Διάδρομος 36 σύμφωνα με τις προηγούμενες έρευνες (βλ. ΠΑΕ 2011) βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν Διάδρομο 16 καὶ στὸ δυτικότερο τμήμα του.

άνοιγμα προς τὸν Διάδρομο 10, ὅπου ἡ τομὴ, ἔφθασε μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου¹⁶.

Στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ Χώρου 35 (εἰκ. 41) ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του ἐπίχωση πάχ. 0.19-0.35 μ. (σὲ βάθ. 0.60-0.95 μ.), λόγῳ τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Β.-Ν. καὶ ἀπὸ Α.-Δ. Στὸ μεγαλύτερο τμήμα πρόκειται γιὰ χῶμα μὲ ἀρκετὰ σύγχρονα ἀπορρίμματα, ἐνῶ βρέθηκαν πολλοὶ ἐπιφανειακοὶ πεσμένοι πλακοειδεῖς λίθοι μεγάλου καὶ μεσαίου μεγέθους. Στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ Χώρου 35α, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διάδρομο 10, ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 35α: χῶμα μαῦρο μαλακὸ, χαλαρὸ, λεπτόκοκκο, μὲ ἀρκετὲς λατύπες. Στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ ἀρχικὰ ἐνιαίου Χώρου 35, πὺ ἀργότερα ὀνομάστηκε Χῶρος 35β, στὴν περιοχὴ ὅπου ἀφῆθηκε μάρτυρας, ἡ σύσταση τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος ἦταν ἐπίσης διαφορετικὴ: παρουσία πηλοχώματος (μερικὰ συμπαγῆ κομμάτια), βότσαλα καὶ χαλίγια, στοιχεῖα πὺ χαρακτηρίζουν δάπεδο.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος, ἡ σύσταση τοῦ χώματος στὸ λοιπὸ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Χώρου 35 εἶναι ἰδιαίτερα μαλακὴ, χαλαρὴ, λεπτόκοκκη, μὲ λατύπες, χαλίγια, πλακίδια σχιστολίθων, καὶ ἐλάχιστα ὀστά. Σὲ βάθ. 0.95-1.08 μ. ἀφαιρέθηκε στρώμα συνολικοῦ μέγ. πάχ. 0.13 μ. μὲ συγκέντρωση πολλῶν πεσμένων πλακοειδῶν ἀσβεστολίθων καὶ σχιστολίθων μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, χωρὶς ἐνιαῖα φορὰ πτώσης, σὲ ὀλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 35. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διάδρομο 10 συνεχίζεται ἡ παρουσία τοῦ πηλοχώματος μὲ χαλικιάκα καὶ πλακίδια σχιστολίθων. Σὲ βάθ. 0.94 μ. ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται οἱ πρῶτοι πλακοειδεῖς λίθοι τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου μὲ τὴν παρουσία πάνω καὶ παράλληλα

16. Μέχρι τὴν ἀποκάλυψη τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου σὲ βάθ. 0.94 μ. ἡ ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ καὶ τοῦ ἀνώτερου στρώματος πραγματοποιήθηκε ἐνιαῖα στὸν ἀρχικὸ Χῶρο 35. Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκαν χῶματα πὺ ὑπῆρχαν σὲ χῶρο ὁ ὁποῖος εἶχε σκεπαστεῖ γιὰ λόγους ἀσφαλείας τὰ προηγούμενα χρόνια, κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκε τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου.

πηλοχώματος. Τὸ πηλόχωμα ἐκτείνεται στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 35β. Ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε εἶναι λιγροστή, μὲ χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα ὄστρακα. Ἀνάμεσα στὰ κινητὰ εὐρήματα περισυλλέχθηκαν: ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνία γάλκινο καρφί, διαστ. 0.05×0.09 μ., κωνικοῦ σχήματος, συνανήκοντα τμήματα ἐνὸς ἀνεστραμμένου ἄωτου κυπέλλου, ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ Χώρου 35 σιδερένιο ἐπίμηκες ἔλασμα, τμήμα πλαστικῆς διακόσμησης ἀγγείου, ἐλάχιστα καμένα ὄστά.

Χῶρος 35α

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν πρώτων λίθων τοίχου ποὺ ἀποδείχτηκε ὅτι ἀποτελεῖ στηθαῖο κλιμακοστασίου καὶ τὸν διαχωρισμὸ τοῦ Χώρου 35, ξεκίνησε ἡ ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων ξεχωριστὰ στὸν νότιο Χῶρο 35α (σχ. 21), ἐσωτ. διαστ. 5.60 μ. (ἀπὸ Δ.-Α.)×4.85 μ. (ἀπὸ Β.-Ν.). Ὁ χῶρος ὀρίζεται στὰ νότια ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, στὰ δυτικὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, στὰ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ στὰ βόρεια ἀπὸ τὸ στηθαῖο (εἰκ. 40).

Στὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διάδρομο 36¹⁷ στὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα του, ἐμφανίστηκαν πλήρως οἱ λίθοι τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καθὼς καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ ἀνοίγματος, πλάτ. 1.54 μ. ἀπὸ Β.-Ν. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου σώζεται σὲ μεγάλο ὕψος (1.01 μ.). Ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. 0.74-1.75 μ. ἀλλὰ δὲν βρέθηκε ἡ θεμελίωσή του, διότι τὸ τμήμα αὐτὸ δὲν ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικὰ κατὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφή. Ὁ τοῖχος ἔχει ὑποστεῖ μετατόπιση πρὸς τὰ νότια λόγω τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀρκετὰ χαμηλότερο βάθος, μὲ ἀποκαλυφθὲν ὕψ. 0.67 μ. σὲ τρεῖς σειρὲς λίθων καὶ πλάτ. περ. 1 μ. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνοίγματος καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπὸ βάθ. 1.12-1.94 μ. καὶ πάχ. 0.82 μ. ἔγινε σὲ δύο στρώματα: στὸ ἀνώτερο, πάχ. 0.31 μ., σὲ βάθ. 1.12-1.43 μ., τὸ χῶμα ἦταν καστανέρυθρο, σχετικὰ

17. Ποῦ βρίσκεται στὸν ἄνω ὄροφο τοῦ 16.

μαλακό, χαλαρό, λεπτόκοκκο, με λατύπες, χαλίγια, πλακίδια σχιστολίθων και ελάχιστα όστρα. Το κατώτερο, πάχ. 0.56 μ., σε βάθ. 1.43-1.99 μ., έχει σύσταση χώματος με σποραδικά ίχνη καύσης, άμμωδες πηλόχωμα με χαλικάκι και λιγυστά όστρα ζώων. Σημειώνεται έδω ή μεγάλη συγκέντρωση λεπτότεχνης κεραμικής κυρίως στο νότιο τμήμα. Σε βάθ. 1.85 μ. ή παρουσία πηλοχώματος έντοπίζεται μόνο στο νότιο τμήμα του δυτικού ανοίγματος. Από τα πιο πάνω επίπεδα προέρχονται επίσης μεγάλες συγκεντρώσεις πεσμένων πλακοειδών άσβεστολίθων και σχιστολίθων κυρίως μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, οι περισσότεροι από τους οποίους πιθανότατα προέρχονται από τον δυτικό τοίχο και έχουν κατακόρυφη και από Β. προς Ν. φορά πτώσης. Επίσης κομμάτια συμπαγούς πηλοχώματος. Σε βάθ. 1.62-1.67 μ. και 1.69-1.86 μ. διακρίνονται αρκετοί σχιστόλιθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους πεσμένοι προφανώς από δάπεδο άνω όρόφου, με φορά πτώσης από Δ. προς Α. Σε επέκταση που πραγματοποιήθηκε σε τμήμα του Διαδρόμου 36, αφαιρέθηκαν μερικοί πεσμένοι κατακόρυφα πλακοειδείς άσβεστόλιθοι, ώστε να ξεκαθαριστούν πλήρως τα όρια του δυτικού ανοίγματος, Από τα κινητά εύρηματα περισυλλέχθηκαν χαρακτηριστικά: τριπτήρας, όστρα με ίχνη καύσης, πήλινο σφονδύλι(;) με όπή στο κέντρο, διαστ. 0.035x0.028 μ., βάση λοπαδίου.

Για την πλήρη αποκάλυψη της επιφάνειας του νότιου τοίχου (εικ. 42), αφαιρέθηκε χώμα πάχ. 0.58 μ. σε βάθ. 0.76-1.50 μ., όμοιο με το άνωτερο στρώμα του ανοίγματος προς τον Διάδρομο 36, καθώς και πηλόχωμα. Βρέθηκαν επίσης πολλοί πεσμένοι πλακοειδείς άσβεστόλιθοι και σχιστόλιθοι μεσαίου μεγέθους (εικ. 43). Στο ανατολικό του τμήμα ο νότιος τοίχος σχηματίζει γωνία με τον ανατολικό τοίχο, ενώ στο δυτικό του τμήμα φαίνεται να σχηματίζει γωνία με τον δυτικό τοίχο. Το δυτικό τμήμα του, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα τμήματα, είναι ιδιαίτερα φροντισμένο και αποτελείται επιφανειακά από ιδιαίτερα καλά πελεκημένους λίθους σε δύο σειρές ενώ το έσωτετικό του είχε γέμισμα με χώμα, μεσαίου μεγέθους πλακοειδείς άσβεστολίθους και σχιστολίθους. Ο νότιος τοίχος έχει αποκαλυφθεί σε 6-8 σειρές λίθων, σε βάθ. 1.29 μ. (δυτικό τμήμα) και 1.07 μ. (ανατολικό τμήμα) μέχρι 2.03 μ. Το μέγιστο απο-

καλυφθὲν ὕψος εἶναι 0.96 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.70-0.75 μ. Δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀκόμα ἢ θεμελίωσή του.

Τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζει γωνία ὁ νότιος τοῖχος, ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ βάθ. 0.86-1.99 μ. μὲ 7 σειρὲς λίθων. Τὸ ἀποκαλυφθὲν ὕψος του εἶναι 1.13 μ., χωρὶς νὰ ἔχει βρεθεῖ ἢ θεμελίωσή του καὶ τὸ πλάτος του εἶναι 0.85-0.90 μ.

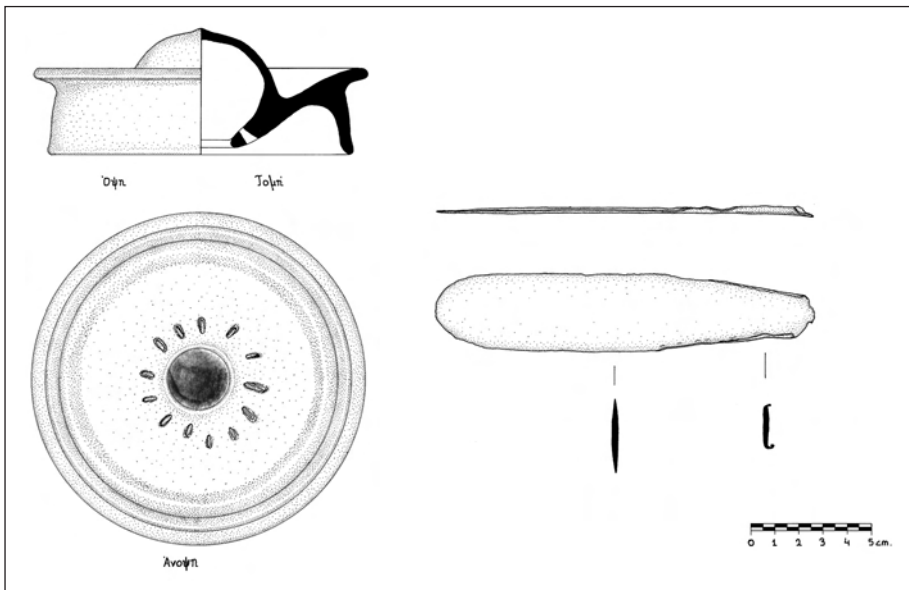
Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Χώρου 35α ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση πάχ. 1.13 μ., σὲ βάθ. 0.90-2.03 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ΝΑ. τμήμα, ὅπου δὲν ἐμφανίστηκε καθόλου πηλόχωμα, ἡ σύσταση τοῦ χώματος παρέμεινε ἐνιαία. Στὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Χώρου 35α ἡ παρουσία πηλοχώματος (εἰκ. 43), ἰδιαίτερα λεπτόκοκκου (ἀμμώδους) μὲ χαλικάκια, διαφοροποιεῖται σὲ ἔκταση καὶ μέγεθος ἀνάλογα μὲ τὸ βάθος τῶν στρώσεων. Πρόκειται προφανῶς γιὰ πεσμένη ἀπὸ τὸν ὄροφο κατασκευὴ ἢ δάπεδο. Ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ σποραδικὰ ἔχνη λεπιδοχώματος. Σὲ βάθ. 1-1.23 μ., εἶναι ἔντονη ἡ παρουσία πηλοχώματος στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διάδρομο 10 καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου μαζὶ μὲ πολλοὺς κατακόρυφα κυρίως πεσμένους πλακοειδεῖς ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους. Χαμηλότερα, σὲ βάθ. 1.15-1.57 μ., παρὰ τὸ ἀνατολικὸ ἀνοίγμα πρὸς τὸν Διάδρομο 10, ἡ παρουσία πηλοχώματος (μὲ ἔχνη λεπιδοχώματος) ἐκτείνεται σὲ ὁλόκληρο τὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ Χώρου 35α, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνοίγματος μεταξὺ τῶν Χώρων 35α καὶ 35β, καθὼς καὶ στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου. Στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διάδρομο 10 βρέθηκαν καὶ ἀφαιρέθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις πεσμένων λίθων μεγάλου καὶ μεσαίου κυρίως μεγέθους προφανῶς ἀπὸ τὸν τοῖχο, ἐνῶ ἐντοπίστηκαν καὶ σποραδικὰ ἔχνη καύσης στὸ πηλόχωμα μὲ λιγιστοὺς ἀσβεστοποιημένους ἀπὸ τὴν καύση λίθους καὶ καμένο πηλό. Ἀπὸ βάθ. 1.57-1.72 μ. συνεχίζεται καὶ ἐκτείνεται ἡ παρουσία τοῦ πηλοχώματος ἐνιαῖα σὲ ὁλόκληρο τὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ Χώρου 35α καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35β, πάνω ἀπὸ τίς κλίμακες πού βρέθηκαν χαμηλότερα, καθὼς καὶ στὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου. Σὲ βάθ. 1.67 μ. ἡ παρουσία τοῦ πηλοχώματος ἐξαφανίζεται ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ

ἀνατολικό τμήμα τοῦ Χώρου 35α, ἐνῶ σὲ βάθ. 1.85-1.99 μ., πάχ. 0.14 μ., ὅπου ἔφτασε ἡ φετινὴ ἀνασκαφή, ξεκινᾷ σὲ ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35α ἢ παρουσία ἀμμώδους πηλοχώματος, σὲ ὀρισμένα σημεῖα συμπαγοῦς μὲ χαλίκι καὶ ὄστᾶ, πολλὰ ἴχνη καμένου πηλοῦ, πλακιδίων σχιστολίθων, ἴχνη λεπιδόχωματος στὴν ΒΔ. μόνο γωνία, καθὼς καὶ λιγροστῶν ὀστῶν ζώων. Δύο ἀπὸ αὐτὰ φέρουν ἀποτυπώματα ξύλου (εἰκ. 46). Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνοίγματος (ΒΑ. τμήμα Χώρου 35α) ἐνδιαφέροντα εἶναι δύο τμήματα ἀπὸ καμένα δοκάρια (ξύλο) τῆς ὀροφῆς, τὸ ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων σώθηκε, διαστ. 0.32×0.15 μ., καὶ τὸ δεύτερο βρέθηκε στὰ ὄρια ἀκριβῶς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνοίγματος μὲ τὸν Χῶρο 35α.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ περισυλλέχθηκαν στὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἀναφέρονται τμήματα κυπέλλων, χονδροειδῆ ἀγγεῖο μικροῦ μεγέθους, ὀστίνη περόνη σὲ βάθ. 1.50 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Διάδρομο 10, μήκ. 0.11 μ., κομμάτια λευκῶν κονιαμάτων, δύο τμήματα λευκοῦ κονιάματος μὲ μέτωπο καὶ χρῶμα, συνανήκοντα τμήματα μεγάλου χονδροειδοῦς ἀγγείου, ἓνα πυριατήριο (σχ. 22, εἰκ. 47), πεσμένο ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο, διαμ. 0.13 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 0.035 μ., καθὼς καὶ τριπτῆρας.

Σὲ βάθ. 1.36-1.50 μ., στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Χώρου 35α, διακρίνεται συμπαγῆ καὶ σκληρὸ πηλόχωμα (εἰκ. 48) σὲ ἓνα τμήμα ἀρχικὰ διαστ. 1.40 (ἀπὸ Β.-Ν.)×0.55-1.20 μ. (ἀπὸ Α.-Δ.), μὲ χαλικιάκια, πλακίδια σχιστολίθων καὶ λιγροστὰ ὄστᾶ ζώων. Ἡ νησίδα αὐτὴ συνεχίζεται καὶ ἐκτείνεται σὲ βάθ. 1.50-1.75 μ., πάχ. 0.25 μ., στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ κεντρικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 35α, σὲ μιὰ ἔκταση 2.20×2.90 μ. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ παρουσιάζονται καὶ ἀρκετὰ ἴχνη καύσης στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, καθὼς καὶ διάσπαρτοι πεσμένοι, μεσαῖοι κυρίως μεγέθους πλακοειδεῖς λίθοι. Σὲ διάφορα σημεῖα φαίνεται νὰ σχηματίζει κάποιου εἴδους κοιλότητες, ποὺ ἴσως συνδέονται μὲ ξύλα δόρωσης ἀπὸ δάπεδο ἄνω ὀρόφου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχει πέσει. Ἀνάμεσα στὸν πηλό, βρέθηκαν διάσπαρτα καὶ λιγροστὰ πεσμένα ἀγγεῖα. Ἡ ὑπόθεση ὅτι μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ ἐρμάρια τοῦ ἄνω ὀρόφου ἢ κάποιου χώρισμα δὲν εἶναι ἀπίθανη. Σὲ βάθ. 1.75-2.03 μ. ὅπου ἔφτασε τὸ ἐπί-

Σχ. 22-23. Χῶρος 35: 22. Πήλινο πυριατήριο. 23. Χάλκινο ἐγχειρίδιο.

πεδο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ἡ νησίδα τοῦ συμπαγοῦς πηλοχώματος φαίνεται νὰ μὴ συνεχίζει στὰ ὑποκείμενα στρώματα. Γιὰ λόγους συνέχισης τῆς ἔρευνας, ἀφαιρέθηκε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς σὲ βάθ. 1.54-2.03 μ. καὶ παρέμεινε μονάχα τὸ τμῆμα ὅπου διατηρεῖται καλύτερα, ὡς μάρτυρας, στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Χώρου 35α, σὲ ἐπαφή μὲ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου. Τὸ τμῆμα ποὺ διατηρήθηκε ἔχει διαστ. 1.90x0.50-1.70 μ. Τὰ στρώματα τῆς νησίδας ἀνάλογα μὲ τὸ βάθος εἶναι τὰ ἐξῆς: ἀπὸ βάθ. 1.55-1.82 μ. πηλόχωμα. Πιο κάτω, σὲ 1.82-1.89 μ. πηλόχωμα μὲ ἔντονα ἴχνη καύσης ποὺ συνδέεται πιθανότατα μὲ καμένα ξύλινα δοκάρια τοῦ ὀρόφου. Ἀπὸ βάθ. 1.92-1.99 μ. τὸ χῶμα εἶναι καστανό. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς νησίδας καὶ περὶ αὐτήν, σημειώνονται: τμῆμα βάσης καὶ σώματος χονδροειδοῦς ἀγγείου μεγάλου μεγέθους, βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου, μικρὴ συγκέντρωση ὀστέων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ δόντι ζώου.

Στὸ ὑπόλοιπο δυτικὸ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Χώρου 35α δὲν παρατηρήθηκε παρουσία ἀμώδους ἢ συμπαγοῦς πηλοχώματος. Ἀπὸ βάρθ. 0.90-1.85 μ., ἀφαιρεῖται χῶμα πάχ. 0.95 μ. μαλακό, χαλαρό, καὶ λεπτόκοκκο καὶ μεγάλη συγκέντρωση πεσμένων (κυρίως πλακοειδῶν) ἀσβεστολίθων καὶ σχιστολίθων μεσαίου κυρίως καὶ μεγάλου μεγέθους χωρὶς συγκεκριμένη φορά πτώσης. Σὲ βάρθ. 1.42 μ. (στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς νησίδας τοῦ συμπαγοῦς πηλοχώματος), οἱ συγκεντρώσεις τῶν πεσμένων λίθων ἀρχίζουν νὰ μειώνονται σὲ ἕκταση καὶ μέγεθος. Βρέθηκαν χαλίκια, βότσαλα καὶ κομμάτια κάρβουνου. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ περισυλλέχθηκαν στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35α, σημειώνονται ἰδιαίτερα: χάλκινο ἐγχειρίδιο (εἰκ. 45, σχ. 23), χάλκινο σύγχρονο κουπί(ς), ὅστὰ καὶ τμήμα ἀστραγάλου, δόντι ἀγριόχοιρου, τμήματα κυπέλλων καὶ ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κύπελλο, τρία μικρὰ τμήματα ἀκατέργαστης ὀρείας κρυστάλλου, δύο μικροὶ τριπτῆρες (εἰκ. 44), τμήματα χονδροειδῶν ἀγγείων μεγάλου μεγέθους, τμήμα χεῖλους καὶ λαβῆς μεγάλου ἀγγείου καὶ κομμάτια πεσμένου λευκοῦ κονιάματος.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Χώρου 35α (εἰκ. 43), ὅπου ἐπίσης δὲν παρατηρήθηκε παρουσία πηλοχώματος, ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συν. πάχ. 0.79 μ. σὲ βάρθ. 1.20-1.99 μ. μὲ ἐνιαία καὶ ἴδια σύσταση χώματος ὅπως παραπάνω. Στὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ Χώρου 35α ἡ συγκέντρωση τῶν πεσμένων λίθων μεγάλου μεγέθους φαίνεται νὰ σταματᾷ σὲ βάρθ. 1.20 μ. καὶ διακρίνεται συγκέντρωση ἀρκετῶν πεσμένων σχιστολίθων, μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ποὺ ἴσως νὰ ἀνήκουν σὲ δάπεδο ἄνω ὀρόφου. Σποραδικά, σὲ διάφορα σημεῖα, περισυλλέχθηκαν πεσμένα συμπαγῆ κομμάτια πηλοχώματος. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 35α, σημειώνονται: δύο συνανήκοντα τμήματα ὁστοῦ μὲ ἴχνη ἐπεξεργασίας, συνανήκοντα τμήματα χεῖλους καὶ σώματος πίθου, τμήματα κυπέλλων, λίθινος τριπτῆρας, ἰδιαίτερα μεγάλο ὁστὸ ζώου, τμήμα χεῖλους, λαβῆς καὶ σώματος πιθανότατα πρόχου, τμήμα ἀκατέργαστης σιδερόπετρας, ὁστέινο τμήμα ἀπὸ κέρατο μικροῦ ζώου.

Τὸ μόνον τμήμα τοῦ Χώρου 35α ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε μέχρι τὸ κατώφλι τοῦ δαπέδου πρὸς τὸν Διάδρομο 10, βρίσκεται στὸ ἄνοιγμα

πρὸς τὸν Διάδρομο 10 (εἰκ. 49). Ἀφαιρέθηκε ἐνιαία ἐπίχωση σὲ βάθ. 1.78-2.44 μ. Ἡ σύσταση τοῦ χῶματος παραμένει ἴδια μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου: καστανή, μὲ τὴν παρουσία τοῦ πηλοχῶματος μὲ ἄρκετὰ ἴχνη καύσης νὰ ἔχει περιοριστεῖ μόνο στὴν ΒΔ. γωνία, ἄρκετὰ ὅσπ᾽ αὐτῶν, μικρὰ κομμάτια κάρβουνου καὶ πεσμένα τμήματα λευκῶν κυρίως κονιαμάτων, μερικὰ ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν μέτωπο καὶ ἴσως φέρουν χρῶμα. Ἀκόμα βρέθηκαν ἄρκετοὶ πεσμένοι πλακοειδεῖς ἀββεστόλιθοι καὶ σχιστόλιθοι κυρίως μεσαίου μεγέθους μέχρι καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου.

Τὸ στηθαῖο: ὁ τοῖχος ποὺ χωρίζει τὸν Χῶρο 35α ἀπὸ τὸν 35β μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. 0.94 μ., κάτω ἀπὸ πηλόχωμα, ἰδιαίτερα στὸ νότιο τμήμα του καὶ πεσμένους πλακοειδεῖς ἀββεστόλιθους, σχιστολίθους καὶ λευκὸ κονίαμα. Σὲ βάθ. 1.80 μ. ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχειά του πρὸς τὰ ἀνατολικά σὲ μῆκ. 1.85 μ. σὲ 1-2 σειρές, ἐνῶ στὸ δυτικὸ τμήμα του ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι στιγμῆς 6-8 σειρές λίθων. Τὸ συνολικὸ μῆκος του εἶναι 3.40 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.70 μ. Πρόκειται γιὰ τὸ στηθαῖο τοῦ κλιμακοστασίου ποὺ καλύπτει τὸν Χῶρο 35β.

Στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ Χώρου 35α, μεταξύ τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου καὶ τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου, ἓνα ἄνοιγμα (εἰκ. 50) ἀποτελοῦσε πιθανότατα εἴσοδο γιὰ τὸ κλιμακοστάσιο ἀπὸ τὸν Χῶρο 35α στὸν Χῶρο 35β. Τὸ ἄνοιγμα ἔχει πλάτ. 1.08 μ. Ἀνασκάφηκε ἀπὸ βάθ. 1.06-1.91 μ. Στὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ καὶ ἡ σύστασή του ἦταν μαλακὴ, χαλαρὴ, λεπτόκοκκη, μὲ πολλοὺς πεσμένους πλακοειδεῖς ἀββεστόλιθους καὶ σχιστολίθους. Ἀπὸ βάθ. 1.42-1.67 μ. ἐμφανίζεται πηλόχωμα μὲ χαλικιάκια, ἐνῶ ἀπὸ βάθ. 1.67-1.91 μ. εἶναι ἔντονη ἡ παρουσία λεπιδόχωματος. Στὸ ἄνοιγμα εἶχαν πέσει πλακοειδεῖς ἀββεστόλιθοι καὶ σχιστόλιθοι κυρίως μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, ἐνῶ στὸ βόρειο τμήμα, μεταξύ τοῦ ανοίγματος καὶ τοῦ κλιμακοστασίου, βρέθηκαν ἀββεστόλιθοι μὲ κατακόρυφη φορὰ πτώσης, ἓνας ἐκ τῶν ὁποίων ἔχει διαστ. 0.64×0.50 μ. καὶ πάχ. 0.05 μ. καὶ ἴσως ἀποτελεῖ τμήμα ραγισμένου σκαλοπατιοῦ τοῦ κλιμακοστασίου. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ανοίγματος, ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ τέταρτη σειρά λίθων τοῦ στηθαίου, ὅπου διακρίνεται μεγάλη πλάκα, σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ὑπόλοιπες σειρές

λίθων από μικρότερους πλακοειδείς λίθους. Από το σημείο αυτό περισυλλέχθηκαν μεγάλο τμήμα χονδροειδοῦς ἀγγείου μεγάλου μεγέθους, πιθανότατα μαγειρικοῦ.

Τέλος, ἐρευνήθηκε σέ βάθ. 2.01-2.60 μ. ἡ κόγχη μεταξύ τοῦ Διαδρόμου 10 καὶ τοῦ Χώρου 40 (μικρὸ κάθετο ἀνοιγμα), πιθανῶς ἀγωγὸς ἀντίστοιχος τοῦ ἀνοιγματος τοῦ Χώρου 41/10, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πρὸ πάνω. Περισυλλέχθηκε ἓνα προχοῖδιο.

Τὰ εὐρήματα πρὸ περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὸν Χῶρο 35α συνολικὰ εἶναι χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνη κεραμικῆ, ἀπὸ ἀγγεῖα ὄλων τῶν μεγεθῶν. Στὰ ἀνώτερα στρώματα, ἡ κεραμικῆ ἦταν λιγροστή, ἐνῶ ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ (κυρίως ἀπὸ τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ χώρου), χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα ὄστρακα, ἓνα προχοῖδιο καὶ τμήμα λοπάδας. Τμήμα χονδροειδοῦς μεγάλου ἀγγείου, βάσεις κυπέλλων, πόδι ἢ λαβὴ μικροῦ ἀγγείου, λαβὲς μικρῶν ἀγγείων, μελαμβραφῆ ὄστρακα, ἀρκετὰ πόδια καὶ τμήματα σώματος ἀπὸ χύτρας, ἓνα μικρὸ πόδι τριποδικοῦ ἀγγείου, πόδι καὶ τμήμα σώματος χύτρας, τμήματα ἔξω νεύοντος χεῖλους μικρῶν κυρίως ἀγγείων, χονδροειδῆ λαβή, ἔσω νεῦον χεῖλος λεπτότεχνου μικροῦ ἀγγείου, βάση χονδροειδοῦς ἀγγείου. Ἀπὸ ἄλλα εὐρήματα ἀναφέρονται δόντια ἀγριοχοίρου, χάλκινο ἐγχειρίδιο (εἰκ. 45, σχ. 23), περόνη, πυριατήριον (εἰκ. 47, σχ. 22), ἀκατέργαστη ὄρεα κρύσταλλος καὶ σφονδύλι.

Χῶρος 35β - Κλιμακοστάσιο

Ὁ μικρῶν ἔσωτ. διαστ. 5.75 μ. (ἀπὸ Δ.-Α.)×1.30 μ. (ἀπὸ Β.-Ν.) βόρειος Χῶρος 35β (σχ. 21, εἰκ. 51) ἀποδείχτηκε ὅτι εἶναι κλιμακοστάσιο πρὸς ὁδηγεῖ πρὸς ἄνω ὄροφος. Ὅρίζεται στὰ νότια ἀπὸ τὸ στηθαῖο μεταξύ τῶν Χώρων 35α καὶ 35β, στὰ δυτικὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, στὰ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ στὰ βόρεια ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν σκαλοπατιῶν τοῦ κλιμακοστασίου ἡ σύσταση τοῦ χώματος ποικίλλει. Στὸ δυτικὸ ὄριο καὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνοιγματος μεταξύ τῶν Χώρων 35α καὶ 35β, στὴν ἐπίχωση πρὸ ἀφαιρέθηκε σέ βάθ. ἀπὸ 1-1.54 μ., πάχ. 0.54 μ., τὸ χῶμα ἦταν τεφρό,

συμπαγές, σκληρό, με λεπιδόχωμα, λιγιστὰ χαλικάκια καὶ πλακίδια σχιστολίθων. Στὸ κατώτερο δυτικὸ τμήμα ἢ ἐπίχωση πού ἀφαιρέθηκε σὲ βάθ. ἀπὸ 1-1.52 μ. ἦταν πηλόχωμα με χαλικάκια καὶ πλακίδια σχιστολίθων. Σὲ ἐπαφὴ καὶ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ στηθαίου τοῦ κλιμακοστασίου, σὲ βάθ. 1.34-1.52 μ., σὲ ἓνα τμήμα διαστ. 0-0.20 μ. ἀπὸ N.-B., ἡ σύσταση τοῦ χώματος διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο καὶ γίνεται καστανή, μαλακή, ἰδιαίτερα χαλαρὴ με πολλοὺς πεσμένους μικροῦ κυρίως καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους. Στὸ τμήμα αὐτὸ δὲν βρέθηκε καθόλου κεραμική. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35β βρέθηκε μεγάλη συγκέντρωση πεσμένων ἀργῶν καὶ πλακοειδῶν ἀσβεστολίθων καὶ σχιστολίθων μεσαίου καὶ μικροῦ κυρίως μεγέθους. Στὸ ὄριο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Χώρου 35β, σὲ ἐπαφὴ με τὸν δυτικὸ τοῖχο, βρέθηκε, σὲ βάθ. 1.46 μ., ἰδιαίτερα μεγάλου μεγέθους πεσμένος κατακόρυφα πλακοειδῆς λίθος, διαστ. 1.04×0.47×0.07 μ. καὶ πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμα πεσμένο ἀπὸ τὸν ἄνω ὄροφο σκαλοπάτι τοῦ κλιμακοστασίου.

Ἐπίσης πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τῶν σκαλοπατιῶν τοῦ κλιμακοστασίου, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα (εἰκ. 52) τοῦ Χώρου 35β, ἡ σύσταση τοῦ χώματος μέχρι τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πρώτου σκαλοπατιοῦ τοῦ κλιμακοστασίου, ποικίλλει: σὲ βάθ. 1-1.54 μ. τὸ λεπιδόχωμα πού ἐντοπίστηκε στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Χώρου 35β καλύπτει καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ χώρου. Σὲ βάθ. 1.32-1.54 μ. τὸ λεπιδόχωμα περιορίζεται σὲ ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος. Στὸ κατώτερο τμήμα του ὑπάρχει λεπιδόχωμα καὶ χαλίκια. Ἀπὸ βάθ. 1.34-1.47 μ. πού ἀποκαλύπτεται τὸ πρῶτο σκαλοπάτι καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35β, πηλόχωμα καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου καὶ ἐκτείνεται στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ Χώρου 35α. Σὲ βάθ. 1-1.17 μ., ἀκριβῶς νότια μάρτυρα πηλόχωματος 1×1.30 μ. (εἰκ. 53) ἀπὸ βάθ. 1.79-2.01 μ. τὸ στρῶμα περιλαμβάνει ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους. Σὲ βάθ. 1.32-1.54 μ. στὰ ὄρια με τὸν Χῶρο 35α ἢ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι ἀνακατεμένη: πηλόχωμα με λεπιδόχωμα καὶ καστανὸ χῶμα. Σημαντικὴ ἦταν ἡ μικρὴ διάσπαρτη παρουσία σὲ βάθ. 1.17-1.54 μ. μικροῦ μεγέθους πλακοειδῶν σχιστολί-

θων μερικοί εκ τῶν ὁποίων προφανῶς εἶναι πεσμένοι ἀπὸ δάπεδο ἄνω ὀρόφου. Ἀνάμεσα στὰ δομικὰ λείψανα ποὺ περισυλλέχθηκαν, σημειώνονται: κομμάτι λευκοῦ κονιάματος, συμπαγῆ κομμάτια πήλοχώματος, λιγιστὰ κομμάτια κάρβουνου, κομμάτι λευκοῦ κονιάματος ποὺ σχηματίζει γωνία (:) καὶ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα: ἄωτο κύπελλο, ὀστέινο τμήμα μὲ ἴχνη κατεργασίας, συνανήκοντα τμήματα χονδροειδοῦς ἀγγείου μεγάλου μεγέθους.

Στὰ ὄρια μὲ τὸ ἀνατολικὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν Διάδρομο 10, στὴν ΝΑ. γωνία τοῦ Χώρου 35β, σὲ βάθ. 1.16-1.35 μ., βρέθηκε συγκέντρωση πεσμένων ἄωτων κυπέλλων σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀνάμεσα στοὺς λίθους μαζὶ μὲ μεγάλη συγκέντρωση πεσμένων λίθων μικροῦ κυρίως μεγέθους. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος στὸ τμήμα αὐτὸ παρουσιάζει κλίση ἀπὸ Β.-Ν. Ἀρκετὰ σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία μιᾶς σχιστολιθικῆς πλάκας ἀκριβῶς ΒΔ. τῆς συγκέντρωσης τῶν κυπέλλων ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι *in situ* (πλάκα δαπέδου ἀπὸ τὸν ὄροφο;).

Σὲ βάθ. 1.42 μ. ἀποκαλύπτεται τὸ πρῶτο σκαλοπάτι τοῦ κλιμακωσταςίου στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35β. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα μέχρι τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν ὀκτῶ σκαλοπατιῶν σὲ βάθ. 1.52-2.07 μ. ἀφαιρέθηκε στρῶμα μὲ πήλόχωμα κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, τεφροῦ λεπιδόχωματος μὲ χαλικιάκια καὶ ἀρκετὰ ἴχνη κονιαμάτων. Περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ πεσμένα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους κομμάτια λευκοῦ κονιάματος, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει μέτωπο. Σὲ βάθ. 1.47 μ. ἀποκαλύπτεται καὶ τὸ πρῶτο σκαλοπάτι στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 35β. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἀφαιρέθηκε σὲ βάθ. 1.52-2.01 μ. λεπιδόχωμα κυρίως καὶ πήλόχωμα μὲ χαλικιάκια, σποραδικὰ μὲ καστανὸ χῶμα, καὶ λίγα κονιάματα. Περισυλλέγονται ἀρκετὰ ὄστρακα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἴσως ἔχουν διακόσμηση λευκοῦ χρώματος σὲ μελανὸ βάθος. Δύο πλακοειδεῖς λίθοι ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ.-ΝΔ. Δὲν εἶναι ξεκάθαρη ἡ ἀνασκαφικὴ τους εἰκόνα καθὼς προχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν μάρτυρα τῆς ΒΑ. γωνίας καὶ θὰ διερευνηθοῦν στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Περισυλλέχθηκαν ἀρκετὰ πεσμένα κομμάτια λευκῶν κονιαμάτων, ἀκέραιο ἄωτο ἀνεστραμμένο κύπελλο στὴν ἐπιφάνεια σκαλοπατιοῦ, βότσαλο μὲ ἴχνη καύσης (ἐργαλεῖο;), βάση μικρογραφικοῦ κυπέλλου, μικρὰ κομμάτια κάρβουνων.

Οἱ ὀκτὼ βαθμίδες (εἰκ. 51) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὀλόκληρο τὸν Χῶρο 35β βεβαιώνουν τὴ λειτουργία του ὡς κλιμακοστασίου πρὸς ἄνω ὄροφο, καθὼς καὶ τὴν λειτουργία τοῦ στηθαίου ἀκριβῶς στὰ νότια καὶ κατὰ μῆκος τῶν σκαλοπατιῶν αὐτῶν γιὰ τὴν στήριξή τους. Τὰ σκαλοπάτια βρίσκονται σὲ βάθ. 1.43-2.05 μ. καὶ ἔχουν ἀποκαλυπτόμενες διαστ. ἀπὸ Δ.-Α.: 0.90×0.50 μ./1.10×0.50 μ./1.05×0.50 μ./0.90×0.25 μ./1×0.40 μ./1.10×0.40 μ./1.10×0.40 μ./1.10×0.45 μ. Κάποια ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ὑποστειρωγμὲς καὶ καθίζηση ἀπὸ τὴν καταστροφή. Τὸ ὕψος τους εἶναι κατὰ μέσο ὄρο 0.10 μ. Πατοῦν σὲ λεπιδόχωμα στὰ νότια καὶ πηλόχωμα στὰ βόρεια μὲ ἴγνη καύσης, καθὼς καὶ σὲ μεγάλη συσσώρευση ἀλάτων. Τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς κλίμακας ἀπὸ Α.-Δ. εἶναι 3.90 μ. Τὸ στηθαῖο τοῦ κλιμακοστασίου φαίνεται νὰ ὀλοκληρῶνεται παράλληλα μὲ τὸ ὄγδοο ἀπὸ Δ.-Α. σκαλοπάτι.

Σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ Χώρου 35β δὲν ἔχει βρεθεῖ ἡ θεμελίωση, διότι δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ σὲ βάθος ἡ ἀνασκαφή. Ὁ βόρειος τοίχος ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ 11 σειρὲς λίθων, σὲ βάθ. ἀπὸ 0.44 μ. (ἀνατολικὸ τμήμα) καὶ 0.71 μ. (κέντρο) μέχρι βάθ. 2.05 μ. (ὕψ. 1.61 μ.). Ἔχει πλάτ. 0.70 μ. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ 7 σειρὲς λίθων στὴν ἀνατολική του πλευρὰ καὶ 5-6 σειρὲς λίθων στὴ νότια πλευρὰ του. Ἔχει πλάτος ἀπὸ 0.90-1 μ. καὶ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ βάθ. 0.74 μ. μέχρι 1.91 μ. (ὕψ. 1.17 μ.). Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ 6 σειρὲς λίθων, πλάτ. 0.70 μ., σὲ βάθ. 0.48-2.01 μ. (ὕψ. 1.53 μ.).

Στὰ ἀνώτερα στρώματα ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε στὸν χῶρο αὐτὸν εἶναι λιγιστή. Στὰ κατώτερα στρώματα περισυλλέχθηκαν περισσότερα ὄστρακα κυρίως χονδροειδῆ ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ λεπτότεχνα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι: τμήμα χείλους κυπέλλου, μελαμβραφῆ λεπτότεχνα ὄστρακα καὶ δύο βάσεις κυπέλλων, λεπτότεχνα ὄστρακα μὲ διακόσμηση ἴσως λευκοῦ χρώματος σὲ μελανὸ βάθος, συνανήκοντα τμήματα κυπέλλων καὶ δύο μικρὲς λαβὲς ἀγγείων, τμήμα χείλους κλειστοῦ ἀγγείου, τμήμα χείλους κλειστοῦ χονδροειδοῦς ἀγγείου, δυὸ τμήματα χονδροειδῶν λαβῶν, χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ μεγάλου μεγέθους ἀγγεῖα, κ.ἄ.

Όλοι οι τοίχοι του Χώρου 35 συνεχίζονται σε βάθος. Το επίπεδο που ανασκάφηκε φέτος φαίνεται να ανήκει σε άνω όροφο, του οποίου δέν βρέθηκε ακόμα καθαρά το δάπεδο, εκτός από κάποια σημεία με μικρές συγκεντρώσεις σχιστολίθων που μπορεί να προέρχονται από το δάπεδο άνω ορόφων. Το μόνο τμήμα όπου αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο είναι αυτό που βρέθηκε σε τομή που έγινε στο άνοιγμα προς τον Διάδρομο 10 (κατώφλι εισόδου) και ανήκει σε ισόγειο χώρο. Ο Χώρος 35 έχει δύο εισόδους από και προς τους Διαδρόμους 10 και 36. Από το άνοιγμα επικοινωνίας μεταξύ των Χώρων 35α και 35β μπορούσε κάποιος να εισέλθει στο κλιμακοστάσιο και στην συνέχεια στον άνω όροφο. Η ιδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση πηλοχώματος, ήδη επιφανειακά στην περιοχή του κλιμακοστασίου, υποδηλώνει την ύπαρξη μιας ή και περισσότερων πηλοκατασκευών στον άνω όροφο, οι οποίες καταστράφηκαν από τους όγκώδεις λίθους που διακρίνονται στο έσωτερικό τους. Ίσως πρόκειται για έσωτερικά τοιχάρια από πηλόχωμα που χώριζαν τους χώρους ή και έρμάρια άνω ορόφου, γεγονός που υποδηλώνεται και από την παρουσία άγγείων στο έσωτερικό της συμπαγούς νησίδας πηλοχώματος που αποκαλύφθηκε στο κέντρο του Χώρου 35α. Ενδέχεται όμως να αποτελούν και δάπεδα ορόφου. Τα τμήματα καμένων δοκαριών που βρέθηκαν στην περιοχή του ανοίγματος προς τον Διάδρομο 10, σε συνδυασμό με την εύρεση αποτυπωμάτων πιθανότατα καλαμιών σε πεσμένο συμπαγές πηλόχωμα και η παρουσία τέλος μεγάλων συγκεντρώσεων πηλοχώματος και λεπιδόχωματος με χαλικάκια, αποτελούν ξεκάθαρα δομικά στοιχεία του άνω ορόφου και ίσως και της στέγης. Οι όκτώ μεγάλοι μεγέθους κλίμακες που αποκαλύφθηκαν και στηρίζονται στο στηθαίο του κλιμακοστασίου, είναι ένα ακόμα στοιχείο έντονης κυκλοφορίας στον χώρο αυτόν. Για τη στήριξη της βάσης των κλιμάκων (πάτημα σκαλοπατιών) χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα και λεπιδόχωμα. Οι κλίμακες και το στηθαίο ίσως συνεχίζονται ανατολικότερα, κάτω από τον μάρτυρα της ΒΑ. γωνίας του Χώρου 35β. Αξιοσημείωτη είναι η ιδιαίτερα προσεγμένη τοιχοποιία του δυτικού τμήματος του νότιου τοίχου, που αποτελεί μεσοτοιχία με τον Χώρο 40, ή έρμηνεία του οποίου θα δοθεί μελλοντικά.

Χῶρος 20

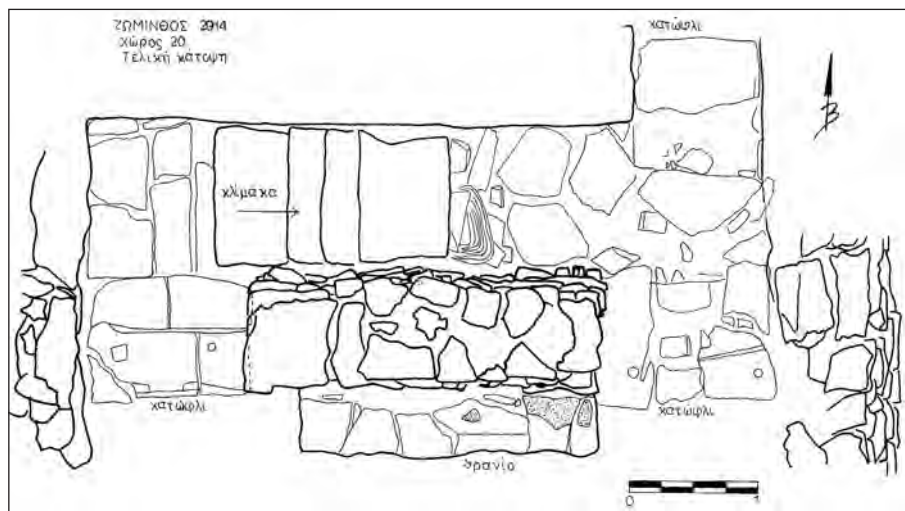
Ὁ Χῶρος 20¹⁸ (σχ. 1-2 καὶ 24) εἶχε μερικῶς ἀνασκαφεῖ τὰ ἔτη 1989 καὶ 1990. Ἐπίσης, κατὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῶν Χώρων 11 καὶ 20 τὸ 2012 εἶχε ἀνασκαφεῖ μέχρι βᾶθ. 2.38 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἢ περιοχὴ τοῦ χώρου ποὺ βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Ὁ χώρος αὐτὸς ἀποτελεῖ κλιμακοστάσιο σὲ σχῆμα Γ μὲ δύο εἰσόδους ἀπὸ τὸν Χῶρο 53. Ἡ δυτικὴ εἴσοδος, γίνεται μέσῳ μικροῦ τετραγώνου χώρου ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1989/90. Στὴν ΒΔ. γωνία του εἶχε βρεθεῖ πῖθος. Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν ξεκινᾷ τὸ δυτικὸ σκέλος τῆς κλιμακας ἀνόδου τοῦ κλιμακοστασίου, τοῦ ὁποῦ 4 βαθμίδες σώζονται κατὰ χώραν (εἰκ. 54). Τὸ ἀνατολικότερο σκέλος του λειτουργεῖ ὡς μικρὴ κλιμακα καθόδου ἀπὸ τὸν Χῶρο 53 στοὺς εὐρισκόμενους σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἡμιυπόγειους Χώρους 11 καὶ 12. Τὸ 2013 εἶχε ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου, καθὼς καὶ τοῦ ἀνοιγματος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν Χῶρο 53 στὸν Χῶρο 20 καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸν Χῶρο 11 (εἰκ. 55). Τὸ 2014 συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ Χώρου 20 (εἰκ. 57), ὅπου ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2014 στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 20 σχηματίζεται μαζὶ μὲ τὰ κατώφλια στὸ νότιο (εἰκ. 56) καὶ τὸ βόρειο ἄνοιγμα, μία ὑποτυπώδης κλιμακα τριῶν βαθμίδων, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ὁμαλὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τῶν Χώρων 26 καὶ 53 στὸ κατὰ περίπου 0.50 μ. ἕως 1 μ. χαμηλότερο ἐπίπεδο τῶν Χώρων 11 καὶ 12.

Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποχωμάτωσης καὶ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἄσκαφης ἐπιφάνειας τοῦ δυτικοῦ σκέλους ἀφαιρέθηκε τὸ ὑπόλοιπο τῆς

---

18. Ὡς σταθερὸ σημεῖο μετρήσεων τοῦ βάρους χρησιμοποιήθηκε τὸ σταθερὸ σημεῖο ποὺ ἔχει ὀριστεῖ καὶ σημαδευτεῖ ἐπάνω στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀνώτερου λίθου τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ Χώρου 12 καὶ τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ ὕψ. 103.732 μ. σὲ σχέση πρὸς τὸ βασικὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ βρίσκεται στὸ ἄλῶνι στὰ Δ. τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου.

Σχ. 24. Κάτοψη του Χώρου 20 μετά την άνασκαφή του 2014.

κατώτερης επίχωσης του χώρου επάνω από το στρώμα του δαπέδου από βάθ. 1.87 μ. (Α. τμήμα) έως 2.06 μ. (περιοχή δυτικού σκέλους) μέχρι βάθ. 2.42-2.46 μ. από το ΣΣ (εικ. 58). Αρχικά (2.30 μ.) αφαιρέθηκε σέ ένα τμήμα που προεξείχε στο ανατολικό σκέλος του Χώρου 20, καθώς και σέ ορθογώνιο τμήμα λίγο δυτικότερα, που έφθανε μέχρι την ανατολικότερη από τις βαθμίδες της κλίμακας του δυτικού σκέλους που παραμένουν στην θέση τους στο δυτικό μισό του χώρου. Πιο χαμηλά (βάθ. 2.44 μ.) ανασκάφηκε σέ όλη την έκταση του ανατολικού σκέλους του Χώρου 20. Το χώμα ήταν καστανό ανοικτό-καστανό, συμπαγές και σκληρό. Περιείχε αρκετούς πεσμένους λίθους, κυρίως μικρού και μεσαίου μεγέθους, σχετικά μικρή ποσότητα οστράκων, μερικά διάσπαρατα οστά και αρκετά διάσπαρατα αδιακόσμητα τμήματα λευκού κονιάματος. Στην περιοχή του κατωφλιού του νοτίου (ΝΑ.) ανοίγματος ήρθε στο φως σχετικά μεγάλη επιφάνεια κονιάματος που πιθανώς φέρει μελανή διακόσμηση, και δίπλα του ικανή ποσότητα τμημάτων κάρβουνου. Κατά μήκος του νότιου και του βόρειου τοίχου ήρθαν επίσης στο φως συγκεντρώσεις τμημάτων καμένου ξύλου.

Στὸ βόρειο μισὸ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ Χώρου 20 ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται ἀπὸ βᾶθ. 2.30 μ. δύο μεγάλα τμήματα τοιχωμάτων καὶ χεῖλος πιθοειδοῦς ἀγγείου, τὰ ὁποῖα βρισκόνταν πεσμένα ἐκεῖ σὲ ὄρθια θέση καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, δεδομένου ὅτι οἱ ἀπολήξεις βρέθηκαν νὰ ἀκουμποῦν ἐπάνω στὸ σκαλοπάτι τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους (εἰκ. 59). Εἶναι σαφές ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ βορειότερο σκαλοπάτι τοῦ Χώρου 20, τὸ ὁποῖο καταδεικνύει τὴν ὁμοιογένεια τῆς ἐπίχωσης πὺ ἀφαιρέθηκε φέτος στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ χώρου. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι, λόγω τῆς κλιμακωτῆς διαμόρφωσης στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ Χώρου 20, στὸ κατώτερο ἐπίπεδο θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ τὸ τμήμα πὺ ἀφαιρέθηκε στὸ βόρειο μισὸ ἀπὸ βᾶθ. 2.44 μέχρι 2.70 ἕως 2.75 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ.

Στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς κλίμακας, στὸ τμήμα δηλαδὴ πὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν βόρειο καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 20 καὶ ἀνατολικά τῶν βαθμίδων τῆς κλίμακας πὺ βρισκόνται στὴ θέση τους, τὸ στρώμα πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀπὸ βᾶθ. 2.44/2.46 μ. μέχρι βᾶθ. 2.66/2.70 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἦρθαν στὸ φῶς οἱ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πλάκες τοῦ δαπέδου, δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι σχιστολιθικές (εἰκ. 60). Τὸ στρώμα ἐμφάνιζε πολὺ ἔντονα ἴχνη καύσης, καὶ οὐσιαστικὰ ἐπρόκειτο γιὰ στρώμα καμένου χώματος, εἰδικὰ στὸ κατώτατο ἐπίπεδο ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ δαπέδου (εἰκ. 61), τὸ ὁποῖο περιεῖχε παντοῦ πλῆθος διάσπαρτων τμημάτων καμένου ξύλου διαφόρων μεγεθῶν. Τὸ χῶμα ἦταν χρώματος καστανοῦ ἕως μελανοῦ καὶ περισσότερο μαλακό, χαλαρὸ σὲ σχέση πρὸς αὐτὸ τῆς ὑπερκείμενης ἐπίχωσης. Περιεῖχε σχετικὰ λίγους, κυρίως μικροῦς, πεσμένους λίθους, ἐνῶ οἱ μεγαλύτερες ἀσβεστολιθικές πλάκες πὺ ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ ἐκεῖ ἀποτελοῦσαν τμήματα δύο πεσμένων βαθμίδων τῆς δυτικῆς κλίμακας, οἱ ὁποῖες τοποθετήθηκαν προσωρινὰ ἐπάνω στίς βαθμίδες πὺ σώζονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση ἀμέσως δυτικότερα (εἰκ. 62). Τὸ καμένο ξύλο ὑποδηλώνει πιθανῶς τὸν τρόπο πὺ στηριζόταν ἡ λίθινη κλίμακα, δηλαδὴ σὲ ξύλινα δοκάρια. Ἡ ποσότητα τῶν ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα κυρίως μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἦταν ἀυξημένη σὲ σχέση πρὸς τίς ὑπερκείμενες στρώσεις. Συλλέχθηκαν ἀκόμα μερικά διάσπαρτα τμήματα ὀστῶν καὶ κονια-

μάτων. Σὲ βάθ. 2.56 ἕως 2.65 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, δηλαδή σὲ ἐπίπεδο λίγο ὑψηλότερο ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου, ἤρθαν στὸ φῶς, μαζί μὲ λίγες μικρὲς κυρίως σχιστολιθικὲς πλάκες σὲ ὀριζόντια θέση, τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ δαπέδου (εἰκ. 63), προφανῶς πεσμένα ἀπὸ ἄνω ὄροφο: πρόκειται γιὰ ἓνα μεγάλο ἐπίπεδο ὄστρακο, πού θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ κεραμίδα, δύο κέρατα νεαρῆς αἴγας, κέρατα ἐλαφιοῦ καὶ τὰ κατώτερα τοιχώματα ἑνὸς ἰδιαίτερα σαθοῦ πύθου (εἰκ. 64). Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τῆς στρώσης στὸ τμήμα αὐτό, σὲ βάθ. 2.61 μ., φάνηκε ὅτι ὁ πυθμένας τοῦ πατοῦσε ἐπάνω στὶς πλάκες (εἰκ. 60) τοῦ δαπέδου καὶ καλυπτόταν σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους τοῦ δυτικοῦ μισοῦ τοῦ Χώρου 20, ἐπάνω στὸ ὁποῖο παραμένουν στὴ θέση τοὺς οἱ βαθμίδες τῆς κλίμακας, καὶ δὲν ἀφαιρέθηκε μετὰ τὸ τέλος τῶν φετινῶν ἐργασιῶν. Προφανῶς ἦταν ἀποθηκευμένος κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα.

Στὸ νότιο μισὸ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ Χώρου 20 τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ἀφαιρέθηκε ἀπὸ βάθ. 2.42 μέχρι 2.66 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ὅπου ἤρθε στὸ φῶς πλάκα σὲ ὀριζόντια θέση, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου δυτικότερα, ἀλλὰ εἶναι σκαλοπάτι, ἐφ' ὅσον βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ ΝΑ. ἀνοίγματος καὶ τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ βόρειου ἀνοίγματος. Σὲ βάθ. 2.74 μ. στὸ βόρειο μισὸ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἀποκαλύφθηκε καὶ τὸ βόρειο μέτωπο τοῦ σκαλοπατιοῦ, ἀφοῦ ἡ ἐν λόγῳ πλάκα βρέθηκε νὰ εἶναι κτισμένη ἐπάνω σὲ δόμο ἀπὸ μικρότερους λίθους (εἰκ. 56-57). Τὸ στρώμα ἐμφάνιζε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα ἴχνη καύσης, κυρίως κατὰ μῆκος τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ ΝΑ. ἀνοίγματος, ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὸ χῶμα γενικὰ δὲν διέφερε ἀπὸ αὐτὸ πού καλύπτεται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ σκέλους, ἦταν δηλαδή καστανό, σχετικὰ μαλακό, χαλαρὸ καὶ περιεῖχε πολὺ λίγους μικροὺς πεσμένους λίθους. Ἡ ποσότητα τῶν ὄστράκων πού ἀπέδωσε ἦταν καὶ ἐδῶ ἀξημημένη σὲ σχέση πρὸς τὶς ἀνώτερες στρώσεις. Περιεῖχε ἐπίσης μερικὰ διάσπαρτα τμήματα ὄστων, καθὼς καὶ ἀρκετὰ τμήματα κονιαμάτων μὲ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια χωρὶς διακόσμηση, καὶ κάποια μεγαλύτερα τμήματα ἱκανοῦ πάχους, πού θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὄψη τῶν ἀρμῶν μεταξὺ τῶν βαθμίδων τῆς πεσμένης κλίμακας τοῦ χώρου. Σὲ βάθ. 2.58 μ. ἀπὸ τὸ

ΣΣ, λίγο ψηλότερα δηλαδή από τὸ ἐπίπεδο τοῦ σκαλοπατιοῦ, ἤρθαν στὸ φῶς καὶ σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα μερικές πολὺ μικρές ἀσβεστολιθικές καὶ σχιστολιθικές πλάκες σὲ σχεδὸν ὀριζόντια θέση. Στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκαν πεσμένα στὸ δάπεδο, κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὄψης τοῦ κτιστοῦ κατωφλιοῦ τοῦ ΝΑ. ἀνοίγματος ἐπιμήκης συγκέντρωση ἀπανθρακωμένων ξύλων, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ λίθινος τριπτήρας (εἰκ. 65), καθὼς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου: μικρὸς κάλαθος, μικρογραφικὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ μικρὴ συγκέντρωση τμημάτων καμένου ξύλου.

Ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου στὸ βόρειο μισὸ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ Χώρου 20, στὸ τμήμα δηλαδή πρὸς Β. τοῦ σκαλοπατιοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθ. 2.50 μ., βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, σὲ βάθ. 2.92 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ὅπου ἤρθε στὸ φῶς τὸ κατώφλι τοῦ βορείου ἀνοίγματος τοῦ Χώρου 20. Πρόκειται γιὰ μεγάλη πλάκα, διαστ. 0.94×0.54 μ. καὶ μέγ. 0.09 μ., ποὺ καταλαμβάνει σχεδὸν ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ἀνοίγματος, ἀλλὰ ὄχι καὶ ὅλο τὸ πλάτος του. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τυπικὸ κατώφλι μὲ ὄλμους, ὅπως τὸ κατώφλι τοῦ ΝΑ. ἀνοίγματος, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ μία βαθμίδα τῆς μικρῆς κλίμακας ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν Χῶρο 53 στὸν Χῶρο 11, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ Χώρου 20 δὲν χωριζόταν μὲ ξύλινη θύρα ἀπὸ τοὺς ἡμιπόγειους Χώρους 11 καὶ 12. Σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἤρθαν στὸ φῶς πεσμένα ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα τοῦ μεγάλου πιθοειδοῦς, ἀνάποδα πεσμένου. Τὸ χῶμα σ' αὐτὸ τὸ βάθος διέφερε ἀπὸ αὐτὸ τῆς ὑπερκείμενης στρώσης. Ἦταν σκοτεινοῦ καστανοῦ χρώματος, ἀρκετὰ σκληρὸ καὶ ἰδιαίτερα συμπαγές. Ἐμφάνιζε ἐπίσης πολλὰ ἴχνη καύσης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συγκέντρωση καμένου χρώματος περιεῖχε πολλὰ μικρότατα τεμάχια κάρβουνου, ἂν καὶ ὄχι τόσο ἔντονα ὅσο τὸ χῶμα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς κλίμακας. Ἴσως στὰ ἐνδιάμεσα ὑπῆρχε ξύλο. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ κυρίως ἀγγεῖα, καθὼς καὶ λίγα τμήματα ὀστών. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ δαπέδου ἦταν μικρὰ ἀγγεῖα, συγκεκριμένα 5 κωνικὰ κύπελλα, 6 προχοῖδια καὶ ἓνας μικρὸς κάλαθος. Μὲ τὴν ἐξάιρεση ἑνὸς κωνικοῦ κυπέλλου ποὺ ἤρθε στὸ φῶς πεσμένο σὲ βάθ. 2.75 (εἰκ. 66), ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα βρέθηκαν

μεταξύ τῶν ὀστράκων τοῦ πιθοειδοῦς πού προαναφέρθηκε, καθὼς καὶ πίσω ἀπὸ αὐτά, μέσα σὲ πυκνὴ συγκέντρωση τμημάτων καμένου ξύλου, πιθανῶς πεσμένα ἀπὸ ξύλινο ράφι πού θὰ βρισκόταν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 59).

Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ ΝΑ. ἀνοίγματος τοῦ Χώρου 20, ἐπίχωση ἡ ὁποία βρισκόταν σὲ ἐπίπεδο ὑψηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ ὑπόλοιπου ἀνατολικοῦ μισοῦ τοῦ χώρου, δηλ. σὲ βάθ. 2.30-2.44 μ. Τὸ κατώφλι εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριό του πού ἔφεραν στὸ φῶς οἱ φετινὲς ἐργασίες (εἰκ. 56-57). Εἶναι κτιστὸ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μεγάλους σπασμένους λίθους τοποθετημένους ἐγκάρσια στὸ ἄνοιγμα, πού βρέθηκαν σὲ βάθ. 2.25 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, οἱ ὁποῖοι φέρουν ἀπὸ ἓναν κυκλικὸ ὄλμο ὁ καθένας στὸ νότιο τμήμα τους, δηλαδὴ πρὸς τὸν Χῶρο 53, προφανῶς γιὰ τὴν περιστροφὴ ξύλινων θυροφύλλων. Ἡ ἀσβεστολιθικὴ πλάκα σὲ ὀριζόντια θέση πατοῦσε σὲ σειρὰ ἀπὸ μικρότερους, ὅπως καὶ τὰ δύο σκαλοπάτια μεταξὺ τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου κατωφλιοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Τὸ χῶμα κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι ἦταν ἀνοικτὸ καστανό, σκληρὸ καὶ συμπαγές, ὅπως δηλαδὴ τὸ χῶμα τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ Χώρου 20, καὶ δὲν περιεῖχε κανέναν λίθο. Ἐφερε ἴχνη καύσης σχεδὸν σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση καὶ μικρότατα τεμάχια κάρβουνου. Περιεῖχε ἐπίσης ἰκανὴ ποσότητα ὀστράκων, τὰ ὁποῖα ἦταν στὴν πλειονότητά τους μικρά, μεταξὺ τους καὶ πολλὰ ἀδιάγνωστα, σχεδὸν ὅλα ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα. Συλλέχθηκαν 14 μικρὰ βότσαλα ὑπόλευκου ἕως γκριζωποῦ χρώματος πού ἤρθαν στὸ φῶς σὲ βάθ. 2.37-2.39 μ. σὲ διασπορὰ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση. Τέλος, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνία τοῦ μεγάλου λίθου πού ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κατωφλιοῦ ἤρθε στὸ φῶς, μεταξὺ συσσωματωμάτων ἀλάτων, ἓνα προχοῖδιο.

Σχετικὰ μὲ τοὺς τοίχους τοῦ Χώρου 20, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ 53 καὶ νότιος τοῦ δυτικοῦ κλιμακωστασίου τοῦ Χώρου 20, πατεῖ ἐπάνω στὸ κατώφλι τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου πρὸς τὸν Χῶρο 20, ἴσως ἀπὸ μετακίνηση τοῦ τοίχου πού θεμελιώνεται πιὸ χαμηλά (εἰκ. 57).

Οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 20¹⁹ εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελῶς κτισμένοι μὲ ἀδρὰ λαξευμένες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες διαφόρων μεγεθῶν, στὴν πλειονότητά τους μεσαίου μεγέθους (εἰκ. 57). Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν τῶν γειτονικῶν Χώρων 11 καὶ 12, ἀπὸ τοὺς ὁποίους χωρίζεται μὲ μεσοτοιχία. Ἡ μόνη διαφοροποίηση στὴν τοιχοποιία παρατηρεῖται στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξη τοῦ βόρειου τοῖχου (νότιος τοῖχος Χώρων 11 καὶ 12), ὅπου ἐμφανίζει ἐπιμελέστερη καὶ ἰσχυρότερη κατασκευὴ ἀπὸ μεγάλου μεγέθους ἀσβεστολιθικὲς πλάκες.

Χῶροι 11 καὶ 12

Οἱ Χῶροι 11 καὶ 12 (σχ. 1-2) εἶναι γειτονικά δωμάτια στὴν βόρεια πρόσοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου, τὰ ὁποῖα ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ ἄνοιγμα πρὸς τὴν νότια ἀπόληξη τοῦ μεσοτοίχου (εἰκ. 67). Ἔχουν καὶ τὰ δύο κόγχη στὸν βόρειο τοῖχο τους (εἰκ. 68). Δὲν ἔχουν παράθυρο, καὶ εἶναι ἡμιυπόγεια, ἀφοῦ τὸ δάπεδό τους βρίσκεται σὲ ἐπίπεδο κατὰ περίπου 0.50 ἕως 1 μ. χαμηλότερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν Χώρων 26 καὶ 53, τοὺς μόνους χώρους δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι προσβάσιμα τὰ δωμάτια (εἰκ. 71). Ἡ πρόσβαση ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ Χώρου 20 μὲσῶ μικρῆς κλίμακας τριῶν βαθμίδων.

Χῶρος 11

Ὁ Χῶρος 11 (σχ. 1-2) εἶχε ἀνασκαφεῖ σὲ μεγάλο μέρος του στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. Τότε εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀνώτερη καὶ μεγάλο τμήμα τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ χώρου, ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε προχωρήσει σὲ μεγαλύτερο βάθος στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ κυρίως στὸ

19. Διαστάσεις τῶν τοίχων τοῦ Χώρου 20: βόρειος τοῖχος: μῆκ. 3.96 μ., ὕψ. 1.72-2.38 μ., πάχ. 0.80 μ., δυτικὸς τοῖχος (μέχρι τὴν νότια πρόσοψη τοῦ ανοίγματος): μῆκ. 2 μ., ὕψ. 1.70-1.80 μ., πάχ. 0.90 μ., ἀνατολικὸς τοῖχος: μῆκ. 2.73 μ., ὕψ. 1.80-2.13 μ., πάχ. 0.90 μ., νότιος τοῖχος: μῆκ. 2.65 μ., ὕψ. 1.80-1.95 μ., πάχ. 0.80 μ. Τὸ ΒΑ. ἄνοιγμα τοῦ δωματίου ἔχει πλάτ. 1.06 μ., τὸ ΝΑ. 1.20 μ. καὶ τὸ ΝΔ. 1.30 μ.

ΝΔ., πρὸς τὸ ἄνοιγμα πού ὀδηγεῖ στὸν γειτονικό Χῶρο 12 (εἰκ. 69). Στὸ τελευταῖο τμήμα εἶχε μάλιστα ἀποκαλυφθεῖ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου. Γιὰ τὴν προστασία τῆς ἄσκαφης ἐπίχωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος εἶχαν κατασκευαστεῖ τὸ ἔτος 1990 κατὰ μῆκος τῆς παρεῖας τῆς, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου, πρόχειροι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, καὶ κυρίως στὸ νότιο τμήμα, μπροστὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὸν Χῶρο 12, ὅπου ἡ ὑψομετρικὴ διαφορά ἦταν μεγαλύτερη (εἰκ. 70). Καλυπτόταν ἐπίσης ἀπὸ φερτὸ χῶμα. Μὲ τὴν ἀποχωμάτωση ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ βάθ. 2.60 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ἀμέσως ἀνατολικά τῆς παρασπάδας τοῦ μεσοτοίχου τῶν Χώρων 11 καὶ 12 καὶ σὲ ἐπαφή μὲ αὐτήν, τμήμα πίθου ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μερικῶς κατὰ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου (εἰκ. 71). Πρόκειται γιὰ μεγάλο πίθο, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν θέση του. Μεταξὺ τῶν ὄστράκων του διακρίνονται καὶ μεγάλα τμήματα τοῦ χεῖλους. Εἶναι ἰδιαίτερα κακῆς διατήρησης, προφανῶς λόγῳ τῆς σύνθλιψῆς του ἀπὸ τὸ πεσμένο οἰκοδομικὸ ὑλικό. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ του συλλέχθηκαν πολλὰ κυρίως μικρὰ ὄστρακα τῶν τοιχωμάτων του, καθὼς καὶ μερικὰ ὄστρακα ἄλλων ἀγγείων. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του συλλέχθηκε μόνον ἓνα πόδι χύτρας. Ὁ πίθος παρέμεινε στὴν θέση του. Κατὰ τὶς ἐργασίες ἀποχωμάτωσης κάτω ἀπὸ τὸ φερτὸ χῶμα συλλέχθηκε στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, στὰ ΒΑ. τοῦ πίθου, σὲ βάθ. 2.83 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ἓνα μικρότατο (μῆκ. 0.006 μ.) τεμάχιο πολυεδρικῆς ὀρείας κρυστάλλου.

Λόγῳ τῆς πτώσης ὀγκωδῶν λίθων, ἡ ἄσκαφη ἐπιφάνεια τοῦ Χώρου 11 βρισκόταν σὲ διάφορα ἐπίπεδα (εἰκ. 69). Ἐνα μικρὸ τμήμα μὲ πεσμένες πλάκες σχιστολίθου βρέθηκαν στὴν ΝΑ. γωνία κατὰ μῆκος τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Χῶρο 20, σὲ βάθ. 2.35 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ἐνα τμήμα βόρεια τοῦ προηγούμενου καὶ σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ δωματίου, ἂν καὶ στὸ βόρειο τμήμα τὸ πλάτος του μειωνόταν σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ, σὲ βάθ. 2.44 ἕως 2.58 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ἀκόμη τὸ ὑπόλοιπο βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου δυτικὰ τοῦ προηγούμενου ἔφθανε ἀπὸ βάθ. 2.70 ἕως 2.83 μ., καὶ τέλος ἡ περιοχὴ τοῦ πίθου σὲ ἐπαφή μὲ τὸ νότιο τμήμα τοῦ μεσοτοίχου τῶν Χώρων 12 καὶ 11, βρισκόταν σὲ βάθος ἕως 2.81 μ. Στὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ Χώρου 11 εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ἀπὸ βάθ. 2.95 μέχρι 3.01 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ.

Στὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ ὀλοκληρώθηκε καὶ ἡ ἀφαίρεση τῆς κατώτερης ἐπίχωσης τοῦ δωματίου πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἀπὸ βᾶθ. 2.35 μέχρι 2.70 ἕως 2.83 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Τὸ χῶμα ἦταν καστανό, σχετικὰ μαλακὸ καὶ χαλαρό, καὶ περιεῖχε λίγες ρίζες. Περιεῖχε ἐπίσης σχετικὰ λίγους καὶ κατὰ κανόνα μικροῦ μεγέθους πεσμένους ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους. Στὸ κεντρικὸ-βόρειο τμῆμα τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε στὸ κατώτατο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος μία ὁμάδα πλάκων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, στὴν πλειονότητά τους σχιστολιθικῶν, οἱ ὁποῖες βρισκόνταν σὲ σχεδὸν ὀριζόντια θέση (εἰκ. 72). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ πεσμένο τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου τοῦ ἄνω ὀρόφου. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὕστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, καθὼς καὶ μερικὰ διάσπαρτα τμήματα ὀστῶν. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἦταν ἓνα κωνικὸ κύπελλο κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ δύο μικρὲς συγκεντρώσεις κάρβουνων. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς κατώτερης ἐπίχωσης ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἄσκαφης ἐπίχωσης τοῦ δωματίου βρέθηκε σὲ ἓνα περίπου ἐνιαῖο ἐπίπεδο ἀπὸ βᾶθ. 2.70 ἕως 2.83 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Οἱ κατώτερες στρώσεις ποὺ ἀφαιρέθηκαν μέχρι βᾶθ. 2.94 ἕως 3.21 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἀποτελοῦν τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου (εἰκ. 73). Τὸ χῶμα ἦταν σὲ ὅλο τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ὁμοιογενές, χρώματος καστανοῦ, σχετικὰ ὑγρὸ καὶ μαλακὸ. Περιεῖχε ἀκόμα ἀρκετοὺς πεσμένους λίθους, κατὰ κανόνα μικροῦ μεγέθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μερικοὺς μικροὺς σχιστολίθους καὶ μεσαίου μεγέθους ἀσβεστολίθους. Ἀπὸ βᾶθ. 2.79-3.30 μ. εἶναι ὁμοιογενὴς ὁ χαρακτήρας τοῦ στρώματος. Ἡ στρώση ποὺ βρισκόταν ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο εἶχε μεγαλύτερη περιεκτικότητα σὲ κάρβουνα. Στὸ ΒΔ. τμῆμα τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε σὲ βᾶθ. 2.78 μ. μία σειρὰ πλάκων σὲ λοξὴ σχεδὸν θέση. Οἱ πλάκες ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὰ ΒΑ. τοιχώματα τοῦ προαναφερθέντος πίθου καὶ προχωροῦσαν σὲ περίπου καμπύλη γραμμὴ μέχρι καὶ τὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου, ὀρίζοντας ἔτσι τὸ ΒΔ. τμῆμα τοῦ δωματίου. Σὲ βᾶθ. 3-3.16 μ. φάνηκε ὅτι οἱ πλάκες αὐτὲς πατοῦσαν (μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς βορειότερης) ἐπάνω σὲ χῶμα καὶ ἀφαιρέθηκαν. Κάτω ἀπὸ τὴν δεύτερη ἀπὸ Β. πλάκα ἀποκαλύφθηκε ἓνα κωνικὸ κύπελλο.

Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ στρώματος ἀποκαλύφθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου τὸ πλάκωστρωτο δάπεδο ἀπὸ βᾶθ. 2.94

έως 3.16 μ. από το ΣΣ, το οποίο είναι καλύτερης διατήρησης στο νότιο μισό του δωματίου και στο ΒΔ. τμήμα του (είκ. 68). Αποτελείται από ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθών, στην πλειονότητά τους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις είναι θραυσμένες σε επί μέρους τμήματα.

Στην ΒΑ. γωνία στο κατώτατο επίπεδο του στρώματος, από βάθ. 3.04 μ. από το ΣΣ, ήρθε στο φως άνεστραμμένο ολόκληρο το ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων με το χείλος ενός ακόμα μεγάλου πίθου. Σώζει την σειρά των τεσσάρων ανώτερων καθέτων λαβών και πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση από λοξές ταινίες ανάμεσα σε αυτές (είκ. 75). Το τμήμα αυτό του πίθου εισχωρούσε σε επίπεδο βαθύτερο από του δαπέδου του δωματίου. Συγκεκριμένα η έσωτερική περιφέρεια του χείλους του ήρθε στο φως από βάθ. 3.27 μέχρι 3.48 μ. από το ΣΣ. Ήταν εν μέρει καλυμμένο από μεγάλη πλάκα σε σχεδόν οριζόντια θέση (με ελαφρή κλίση από ΒΔ. προς ΝΑ.), η οποία μετά την αφαίρεση του πίθου επανατοποθετήθηκε στην θέση όπου βρέθηκε, αφού πρώτα προστατεύθηκε το τμήμα στο οποίο εισχωρούσε ο πίθος. Αν και δεν βρέθηκαν τμήματα των κατώτερων τοιχωμάτων και της βάσης του πίθου αυτού, επάνω στην ανώτερη απόληξη των τοιχωμάτων του και σε επαφή με τον βόρειο τοίχο ήρθε στο φως τμήμα μεγάλου πώματος πίθου με την κάτω επιφάνεια προς τα πάνω. Στην ΝΑ. γωνία επίσης ήρθε στο φως συγκεντρωμένη ομάδα αγγείων (είκ. 74).

Το στρώμα του δαπέδου χαρακτηρίζει ή ιδιαίτερα αυξημένη ποσότητα των οστράκων σε σχέση προς τις υπερκείμενες στρώσεις. Προέρχονται από αγγεία διαφόρων μεγεθών, στην πλειονότητά τους από μικρά αγγεία, κυρίως κύπελλα. Συλλέχθηκαν επίσης πολλά τμήματα οστῶν, διάσπαρτα σε όλη την έκταση του χώρου. Χαρακτηριστικό του στρώματος του δαπέδου ήταν ή συγκέντρωση κάρβουνων μέσα στην οποία βρέθηκε ή απόληξη (μήκ. 0.007 μ.) μικρότατου πολυεδρικού τεμαχίου όρειας κρυστάλλου. Ένα ακόμα λίθινο αντικείμενο, ένα μικρό, αρκετά βαρύ λίθινο τμήμα μελανού χρώματος, συλλέχθηκε στο νότιο τμήμα. Στην ΝΑ. γωνία ήρθε στο φως ένα μεγάλο κέρατο, πιθανώς από αίγαγρο.

Όλα τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ στρώματος τοῦ δαπέδου ἦταν πεσμένα ἀγγεῖα, στὴν πλειονότητά τους κύπελλα καὶ προχοῖδια, τὰ ὁποῖα ἤρθαν στὸ φῶς σὲ μικρὲς καὶ μεγάλες ὁμάδες μέσα σὲ συγκεντρώσεις κάρβουνων. Οἱ ὁμάδες αὐτὲς τῶν εὐρημάτων ἐμφανίστηκαν στὶς τρεῖς γωνίες τοῦ δωματίου (εἰκ. 76). Στὴν κατώτατη στρώση, πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐπεκτάθηκαν ἐπίσης κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 77) καὶ στὸ τμήμα κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου ποὺ βρίσκεται μετὰ ξὺ τοῦ πίθου καὶ τῆς ΒΔ. γωνίας, καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξή τοῦ νότιου τοίχου (εἰκ. 78).

Τέλος, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πιθarioῦ τῆς ΒΑ. γωνίας ἀφαιρέθηκε τὸ χῶμα ἀπὸ βᾶθ. 3 ἕως 3.48 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Δὲν περιεῖχε κανέναν πεσμένο λίθο, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ κατώτατο ἐπίπεδο. Συλλέχθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν, καθὼς καὶ ἀρκετὰ διάσπαρτα τμήματα ὀστῶν, ἓνα ἀνεστραμμένο ἰδιαίτερα μεγάλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο δίπλα σὲ μεγάλα ὄστρακα τοιχωμάτων καὶ χεῖλους καλάθου, ἓνα κωνικὸ κύπελλο, καθὼς καὶ μικρὸς χαύλιος ἀγριόχοιρου καὶ μερικὰ σχετικὰ μεγάλα τμήματα καμένου ξύλου.

Οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 11 εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένης κατασκευῆς (εἰκ. 79). Εἶναι κτισμένοι μὲ ἀδρὰ λαξευμένες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες διαφόρων μεγεθῶν, στὴ πλειονότητά τους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, μὲ τὴν σποραδικὴ χρήση ἴδιου μεγέθους σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἡ τοιχοποιία ἐμφανίζει μεγάλη ὁμοιογένεια καὶ εἶναι ἡ ἴδια μὲ αὐτὴν τοῦ γειτονικοῦ Χώρου 12. Ἡ μόνη διαφοροποίηση παρατηρεῖται στὶς ἀπολήξεις τοῦ μεσοτοίχου τῶν δύο χώρων καὶ τοῦ νότιου τοίχου, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζουν ἐπιμελέστερη καὶ ἰσχυρότερη κατασκευὴ ἀπὸ μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες²⁰. Τὸ ΝΑ. ἄνοιγμα τοῦ δωματίου ἔχει μῆκ. 1.06 μ. καὶ τὸ ΝΔ. 1.30 μ.

20. Οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 11 ἔχουν τίς ἀκόλουθες διαστάσεις: βόρειος μῆκ. 2.33 μ., ὕψ. 2.70-2.85 μ., πᾶχ. 0.90 μ., δυτικὸς μῆκ. 2.52 μ., ὕψ. 1.75-2.60 μ., πᾶχ. 0.80 μ., ἀνατολικὸς μῆκ. 3.88 μ., ὕψ. 2.50-2.90 μ., πᾶχ. 0.90 μ., νότιος μῆκ. 4.13 μ., ὕψ. 2.05-2.80 μ., πᾶχ. 0.80 μ.

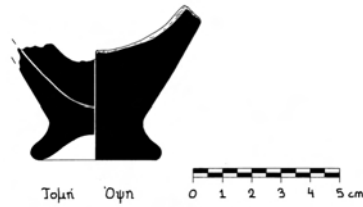
Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει κόγχη ἢ ὁποῖα βρίσκεται σὲ ὕψ. περ. 1.30 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο (εἰκ. 79)²¹. Ἔχει ὕψ. 0.40 μ., πλάτ. 0.35 μ., βάθ. 0.75 μ. Ἐξωτερικὰ τοῦ δυτικῶν τοιχώματος τῆς κόγχης καὶ σὲ βάθ. περ. 0.15 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο σχηματίζεται στὴν νότια ὄψη τοῦ βόρειου τοίχου ἐπιμήκης προεξοχὴ μήκ. 0.60 μ. καὶ μέγ. πλάτ. 0.15 μ., ἢ ὁποῖα ἀπολήγει στὸν δυτικὸ τοῖχο. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ὑποτυπῶδες ράφι.

Χῶρος 12

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου 12 εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1990 μέχρι τὸ πλακόστρωτο δάπεδο καὶ ὁ χῶρος εἶχε σκεπαστεῖ. Μὲ τὴν ὀλοκλήρωση φέτος τῆς ἀποχωμάτωσης τοῦ χώρου (εἰκ. 80) συλλέχθηκε μεταξὺ τῶν πλακῶν τοῦ ΝΔ. τμήματος, κοντὰ στὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Χῶρο 11, ἡ βάση μὲ μεγάλο τμήμα τῶν κατώτερων τοιχωμάτων πρῶιμου κωνικοῦ κυπέλλου μὲ πόδι (eggcup) MM I-MM II περιόδου²² (εἰκ. 81, σχ. 25). Τὸ ἀγγεῖο, τὸ ὁποῖο φέρει μελανὸ ἐπίχρσιμα, ἦρθε στὸ φῶς ἀνεστραμμένο. Εἰσχωροῦσε στὴν ἄσκαφη ἐπίχρωση μεταξὺ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ μόνον ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης τοῦ ἦταν ὀρατὴ μετὰ τὸν καθαρισμὸ πού ἀκολούθησε τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ δωματίου. Ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο ἦρθε στὸ φῶς τὸ πρῶιμο κύπελλο, ἀφαιρέθηκε ἄσκαφη ἐπίχρωση πάχ. 0.04-0.05 μ. σὲ ἀναζήτηση καὶ τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν βρέθηκε. Συλλέγονται μόνον λίγα μικρά, δυσδιάγνωστα ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα.

21. Εἶχε ἐμφανισθεῖ στὶς ἀνασκαφές τοῦ 1990.

22. Βλ. Lahanas, *Ein Keramikdepot aus Archanes und seine Bedeutung für die Entwicklung der mittelminoischen Keramik* (δ.δ. Παν. Freiburg 2004) 57, 59-60, 62, 276. Ἀνήκει στὸν τύπο A 2 τοῦ Λαχανᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ στὶς Ἀρχάνες στὴν MM IA, πιθανῶς καὶ στὴν MM IB. Σημειώνεται ὅτι τὸ παρόμοιο κύπελλο πού ἦρθε φέτος στὸ φῶς ἐξωτερικὰ τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου (A 1) ἀνήκει στὸν τύπο A 1 τοῦ Λαχανᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ στὶς Ἀρχάνες στὴν MM IA-B, ἂν καὶ εἶναι χαρακτηριστικότερος γιὰ τὴν MM IB.

Σχ. 25. Eggcup ἀπὸ τὸν Χῶρο 12.

Ἀπὸ τὸν Χῶρο 12 ἀφαιρέθηκαν ἐπίσης μερικές πεσμένες πλάκες πὸ εἶχαν ἀφεθεῖ στὴν θέση τους στὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ δωματίου μετὰ τὸ τέλος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς καὶ ἀνασκάφηκε ἡ ἐπίχωση πάχ. 0.04-0.10 μ. πὸ παρεμβαλλόταν μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου: Κάτω ἀπὸ τις δύο πλάκες τῆς ΒΔ. γωνίας ἀφαιρέθηκε χῶμα μέχρι τὴν ἀποκάλυψη τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου σὲ βάθ. 3.25 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Τὸ χῶμα ἦταν καστανό, ὑγρὸ καὶ συμπαγές. Συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα, στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα. Ἐπίσης ἀρκετὰ διάσπαρτα, μικρὰ καὶ μεγαλύτερα ὄστα. Κάτω ἀπὸ τις τρεῖς πλάκες τοῦ κεντρικοῦ-δυτικοῦ τμήματος ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση μέχρι τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου (εἰκ. 80) σὲ βάθ. 3.22 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Τὸ χῶμα ἦταν ἀνοικτὸ καστανό, σχετικὰ σκληρὸ καὶ συμπαγές. Συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, μετὰξὺ τους καὶ πόδια ἀπὸ χύτρες. Συλλέχθηκαν ἐπίσης 3 μικρὰ τμήματα ὀστέων. Σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἐπίχωσης ἤρθαν στὸ φῶς πλῆθος μικρῶν καὶ μεγαλύτερων τεμαχίων καμένου ξύλου. Κάτω ἀπὸ πλάκα τῆς ΝΔ. γωνίας ἀφαιρέθηκε χῶμα καστανό, ὑγρὸ καὶ συμπαγές μέχρι τὴν ἀποκάλυψη τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου, σὲ βάθ. 3.14 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Συλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν, καθὼς καὶ πολλὰ διάσπαρτα, μικρὰ τμήματα ὀστέων, μετὰξὺ τους καὶ δύο γνάθοι μικροῦ σαρκοβόρου. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τελευταίας στρώσης ἤρθαν στὸ φῶς πλῆθος διάσπαρτων τεμαχίων καμένου ξύλου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν, σὲ βάθ. 3.09 ἕως 3.10 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα πεσμένα ἐπάνω στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου (εἰκ. 82), τὰ δύο ἀπὸ αὐτὰ ἀνεστραμμένα.

Τὸ πλακόστρωτο τοῦ δαπέδου σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ Χώρου 12 εἶναι καλύπτερης διατήρησης ἀπὸ αὐτὸ τοῦ γειτονικοῦ Χώρου 11 (εἰκ. 67). Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβεστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθῶν, στὴν πλειονότητά τους μεσαίου καὶ μεγάλου μεγέθους, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ βάθ. 3.10 ἕως 3.25 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ.

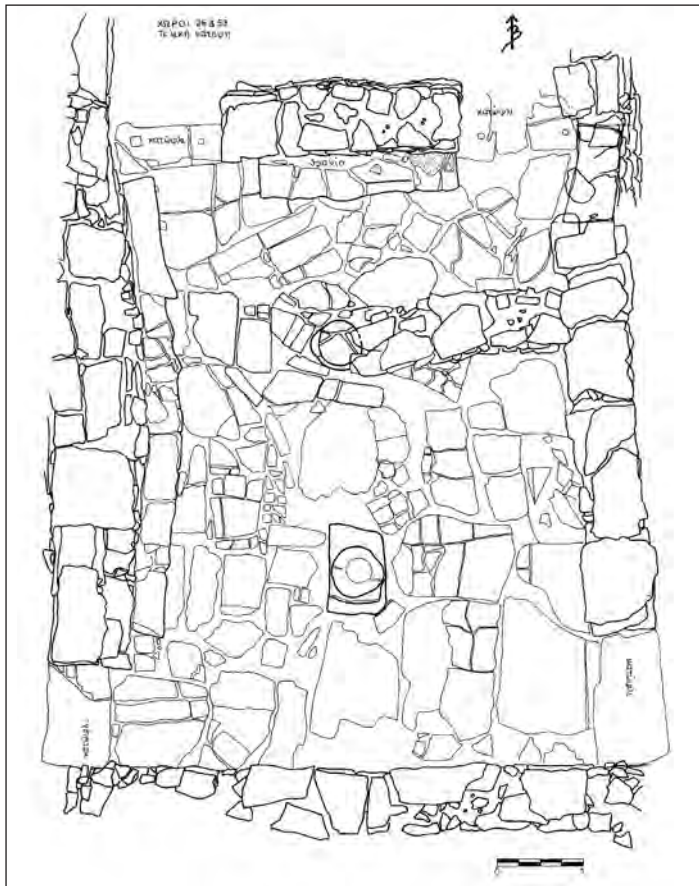
Οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 12 ἐμφανίζουν ἀκριβῶς τὰ ἴδια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά μὲ αὐτοὺς τοῦ γειτονικοῦ Χώρου 11²³. Ὁ βόρειος τοῖχος ἔχει καὶ ἐδῶ κόγχη, ἡ ὁποία βρίσκεται σὲ ὕψ. περ. 1.35 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ ἔχει ὕψ. 0.53 μ., πλάτ. 0.08-0.30 μ., μέγ. βάθ. περ. 0.70 μ.

Χῶροι 26 καὶ 53

Μεσότοιχος μεταξὺ τῶν Χώρων 26 καὶ 53

Οἱ ἐργασίες στὸ σημεῖο αὐτό (σχ. 1-2) εἶχαν στόχο τὴν καθαίρεση καὶ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τμήματος τοῦ μεσοτοίχου τῶν Χώρων 26 καὶ 53. Πρόκειται συγκεκριμένα γιὰ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τοίχου, μῆκ. 1.40 μ. καὶ πλάτ. περ. 0.80 μ. (σχ. 26). Ὅπως εἶχε παρατηρηθεῖ ἤδη πέρυσι κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ μεσοτοίχου, ἡ τοιχοποιία τοῦ συγκεκριμένου τοίχου διέφερε ἀπὸ αὐτὴν τῶν ὑπόλοιπων, ἦταν δηλαδὴ κτισμένος ἀμελέστερα καὶ μὲ μικρότερους λίθους, ἔτσι ὥστε θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε μεταγενέστερη προσθήκη (εἰκ. 84). Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ λίθοι ὀλόκληρου τοῦ τοίχου δὲν δένουν μὲ τὴν τοιχοποιία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῶν χώρων αὐτῶν, στὸν ὁποῖο προσκολλᾶται καὶ οἱ πλάκες τῆς πλακόστρωσης τῶν χώρων εἰσχωροῦν κάτω αὐτόν (εἰκ. 83-84). Ἡ καθαίρεση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου τῶν Χώρων 26 καὶ 53 σκοπὸ εἶχε ἐπίσης τὴν περαιτέρω διερεύνηση τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ αὐτόν σὲ σημεῖο στὸ

23. Ἔχουν τὶς ἀκόλουθες διαστάσεις: βόρειος μῆκ. 2 μ., ὕψ. 2.80-2.90 μ., πᾶχ. 0.90 μ., δυτικὸς μῆκ. 3.80 μ., ὕψ. 2.55-2.90 μ., πᾶχ. 0.90 μ., ἀνατολικὸς μῆκ. 2.57 μ., ὕψ. 1.81-2.75 μ., πᾶχ. 0.80 μ., νότιος (κοινὸς μὲ τὸν Χῶρο 11) μῆκ. 4.13 μ., ὕψ. 2.05-2.80 μ., πᾶχ. 0.80 μ.

Σχ. 26. Κάτοψη τῶν Χώρων 26 καὶ 53 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

ὁποῖο πέρυσι εἶχε πιθανολογηθεῖ ἡ ὕπαρξη καὶ δεύτερου κίονα μιᾶς ἐνδεχόμενη ἀρχικῆς, ἐνιαίας ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῶν Χώρων 26 καὶ 53.

Σημειώνεται ὅτι τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ καθαιρέθηκε ἦταν μετακινημένο ἐλαφρὰ πρὸς Ν.-ΝΔ. λόγω τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς. Σχετικὰ μὲ τὴν δυτικὴ ἀπόληξή του, σημειώνεται ὅτι διατηρεῖται χαμηλὰ πιθανή «παραστάδα», ἐφ' ὅσον οἱ λίθοι τοῦ τοίχου ἀμέσως ἀνατολικά τῆς σχηματίζουν ἓνα σαφές μέτωπο καλύτερης διατήρησής, στὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶχε προσκολληθεῖ αὐτή (εἰκ. 83).

Ἡ καθαίρεση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ μεσοτοιχοῦ ξεκίνησε ἀπὸ βάρθ. 1.27 μ. καὶ ὀλοκληρώθηκε σὲ βάρθ. 2.35 ἕως 2.50 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, στὸ βάθος δηλαδὴ ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὸ τμήμα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τῶν Χώρων 26 καὶ 53 καὶ ἡ ἀναζητούμενη λίθινη βάση τοῦ κίονα πού καλυπτόταν ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ τοίχου καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ ἐναπομείναν τμήμα (εἰκ. 85).

Ἡ βάση τοῦ κίονα εἶναι θραυσμένη σὲ τουλάχιστον τέσσερα τμήματα καὶ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.62 μ. ἀπὸ τὸ νότιο μέτωπο τοῦ θρανίου τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 53 καὶ σὲ ἀπόσταση 1.98 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ θρανίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν Χώρων 26 καὶ 53. Βρίσκεται στὸν ἴδιο ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἄξονα σὲ σχέση πρὸς τὴν βάση πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι νοτιότερα καὶ ἡ ὁποία ἀπέχει 2.04 μ. ἀπὸ τὸ θρανίον τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 86-87). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά της βρίσκεται σὲ βάρθ. 2.30 μ., ἐνῶ ἡ κάτω ἀπόληξή της σὲ βάρθ. 2.46 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ἡ διάμετρος της ἐπάνω εἶναι 0.50-0.51 μ. καὶ κάτω 0.56-0.60 μ., ἂν καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς περιφέρειάς της ἐμφανίζει στὴν κάτω ἀπόληξή της μία καμπύλη προεξοχῆ μήκ. 0.20 μ., πλάτ. 0.06 μ. καὶ πάχ. 0.04 μ., ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ περιτρέχει τὴν βάση. Τὸ πάχος τῆς βάσης εἶναι 0.15-0.18 μ. Σημειώνεται ὅτι τὸ χῶμα στὴν περιοχὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά της, καὶ κυρίως στὸ κεντρικὸ καὶ νότιο τμήμα της, πάχ. 0.03-0.04 μ., ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ ἕως τεφρό, χωρὶς ὅμως νὰ περιέχει σαφῆ τμήματα κάρβουνου. Ἀπὸ διάφορα σημεῖα τῆς περιφέρειας τῆς βάσης τοῦ κίονα καὶ κυρίως σὲ ἐπαφή μὲ αὐτὴν συλλέχθηκε ποσότητα ὀστράκων. Μεταξύ τους εἶναι τμήματα κωνικῶν κυπέλλων, καθὼς καὶ σχετικὰ μεγάλο ὄστρακο στὸ ΝΑ. τμήμα τῆς βάσης τοῦ κίονα, θραυσμένο σὲ ἐπὶ μέρους τμήματα στὸ χεῖλος καὶ τὰ ἀνώτερα τοιχώματα μὲ ὑπερυψωμένη ὀριζόντια λαβὴ πού ἀνήκει πιθανότατα σὲ γεφυρόστομο ἀγγεῖο.

Στὴν θέση ἀπὸ ὅπου ἀπομακρύνθηκαν οἱ λίθοι τοῦ κατώτατου δόμου τῆς «παραστάδας» τοῦ μεσοτοιχοῦ, κυρίως στὸ νότιο μισό της, σὲ μία περιοχὴ διαστ. περ. 0.30×0.40 μ. καὶ σὲ βάρθ. 2.30 ἕως 2.39 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἦρθε στὸ φῶς πυκνὴ συγκέντρωση τμημάτων καμένου ξύλου (εἰκ. 85). Τὸ καμένο ξύλο παραμένει στὴν θέση του, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα τμήματα

πὸν συλλέχθησαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ του. Εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται καὶ γιὰ ἀπανθρακωμένο τμήμα τοῦ ξύλινου κίονα.

Κόγχη ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53

Κατὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ συγκεκριμένα τοῦ βόρειου μισοῦ τοῦ Χώρου 53 καὶ τοῦ νότιου μισοῦ τοῦ ΝΑ. ἀνοιγματος τοῦ Χώρου 20 (εἰκ. 88), ἀποκαλύφθηκε μεγάλη κόγχη ποὺ καταλάμβανε τὸ τμήμα αὐτὸ (εἰκ. 89). Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κόγχης στάθηκε δυνατὴ μόνον μετὰ τὴ στερέωση τῆς ὀροφῆς τοῦ νότιου τμήματος μὲ μεταλλικὰ στηρίγματα, τὰ ὁποῖα παραμένουν στὴν θέση τους.

Ἡ κόγχη βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.05-1.10 μ. ἀπὸ τὸν μεσότοιχο τῶν Χώρων 26 καὶ 53. Ἔχει μέγ. μῆκ. 1.10 μ., μέγ. ὕψ. 0.55 μ. καὶ μέγ. βάθ. 0.58 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἀπόληξη τοῦ δαπέδου τῆς βρίσκεται σὲ βάθ. 2-2.06 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, καὶ εἰδικότερα σὲ ὕψος περ. 0.20-0.30 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Χώρου 53 μπροστὰ ἀπὸ αὐτήν. Ἀναλυτικότερα, τὸ νότιο τμήμα τοῦ δαπέδου τῆς βρίσκεται σὲ βάθ. 2.04 μ., τὸ κεντρικὸ σὲ βάθ. 2-2.06 μ. καὶ τὸ βόρειο τμήμα σὲ βάθ. 2.05 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Στὸ νότιο τοίχωμα τῆς κόγχης, τὸ ὁποῖο σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ βόρειο ἦταν καλῆς διατήρησης, σχηματίζεται ἐσωτερικὰ ἐσοχὴ σὲ ἀπόσταση περ. 0.15 μ. ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ὄριό τῆς, ἀποτελώντας οὐσιαστικὰ ἓνα δεύτερο, ἐσωτερικὸ τοίχωμα πλάτ. 0.13-0.15 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κόγχης ἀφαιρέθηκε χῶμα χρώματος καστανοῦ, ἀρκετὰ συμπαγές, ποὺ περιεῖχε πλῆθος πεσμένων λίθων τοῦ τοίχου, στὴν πλειονότητά τους ἀσβεστολίθων μικροῦ ἕως μεσαίου μεγέθους. Ἀπέδωσε ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ κατὰ κανόνα ἀγγεῖα, κυρίως κύπελλα, καθὼς καὶ μερικὰ τμήματα ὀστῶν σὲ διασπορὰ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς κόγχης. Τὰ κυριότερα εὐρήματα ἦρθαν στὸ φῶς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κόγχης.

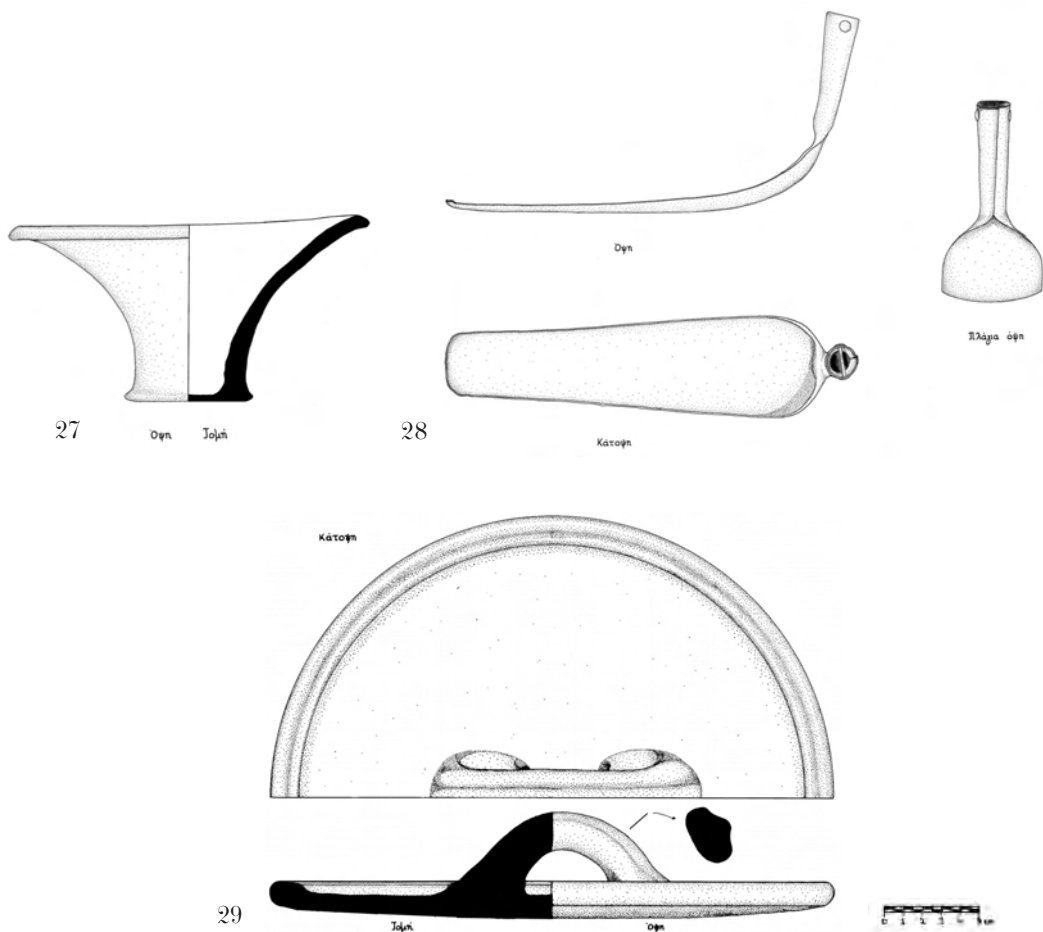
Στὸ ἐξωτερικὸ τμήμα τῆς κόγχης καὶ δίπλα στὸ βόρειο τοίχωμά τῆς, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴν ΝΑ. γωνία τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ ΝΑ. ἀνοιγματος τοῦ Χώρου 20, σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὸν μεσότοιχο τῶν Χώρων 26 καὶ 53 καὶ σὲ βάθ. 1.93 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ἦρθε στὸ φῶς ἀνεστραμμέ-

νος, σχεδόν ἀκέραιος κάλαθος (εἰκ. 90, σχ. 27). Τὸ ἀγγεῖο ἔμοιαζε νὰ εἶναι τοποθετημένο καὶ πατοῦσε ἐπάνω σὲ χῶμα. Βαθύτερα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νότιου μισοῦ τῆς κόγχης, στὸ τμήμα ποὺ ὀρίζεται νότια ἀπὸ τὴν ἐσοχὴ ποὺ σχηματίζει τὸ δεύτερο ἐσωτερικὸ τοίχωμα, ἤρθαν στὸ φῶς δύο χάλκινα ἀντικείμενα.

Τὸ ἓνα χάλκινο ἤρθε στὸ φῶς σὲ σχεδὸν ὀριζόντια θέση, σὲ ἀπόσταση 0.15 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοίχωμα τῆς κόγχης (0.02 μ. ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἐσωτερικὸ τοίχωμα), σὲ βάθ. 1.93 ἕως 2.03 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, καὶ ἔμοιαζε καὶ αὐτὸ νὰ εἶναι τοποθετημένο ἐκεῖ, ἂν καὶ πατοῦσε ἐπίσης σὲ χῶμα. Πρόκειται γιὰ ἐπιμήκης καὶ λεπτὸ χάλκινο ἐργαλεῖο (εἰκ. 91-92) ποὺ μοιάζει μὲ σπάτουλα ἢ ρηχὴ κουτάλα. Ἔχει ὑπερυψωμένη, ἐπιμήκη κυλινδρική ὑποδοχὴ ξύλινου στείλεοῦ, ἢ ὁποῖα φέρει στὴν ἀπόληξή της δύο μικροὺς ἤλους γιὰ τὴν στερέωσή του. Ἔχει μῆκ. 0.20 μ., πλάτ. 0.053-0.032 μ. καὶ πάχ. 0.002-0.001 μ. Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ στείλεοῦ ἔχει μῆκ. 0.06 μ. καὶ διάμετρο στὴν ἀπόληξή της 0.018 μ. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ της συλλέχθηκαν κατὰ τὴν συντήρηση τοῦ σκεύους ὑπόλειμμα τοῦ ξύλινου στείλεοῦ.

Τὸ δεύτερο χάλκινο (εἰκ. 93) ἤρθε στὸ φῶς βόρεια τοῦ πρώτου σὲ ὀριζόντια θέση ἐπάνω σὲ χῶμα, σὲ ἀπόσταση 0.18-0.30 μ. ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ὄριο τῆς κόγχης καὶ 0.38 μ. ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἐσωτερικὸ τοίχωμα τῆς κόγχης, σὲ βάθ. 1.98 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Πρόκειται γιὰ μικρὴ χάλκινη σμίλη μῆκ. 0.135 μ., πλάτ. 0.007-0.023 μ. καὶ πάχ. 0.001-0.002 μ.

Στὸ νότιο τμήμα ἐπίσης τῆς κόγχης, ποὺ ὀρίζεται νότια ἀπὸ τὸ δεύτερο ἐσωτερικὸ τοίχωμα, ἀλλὰ στὸ βαθύτερο τμήμα της, δηλαδή μεταξὺ τῶν χάλκινων εὐρημάτων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τῆς κόγχης, ἤρθαν στὸ φῶς προσεκτικὰ τοποθετημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο πήλινο πῶμα καὶ λίθινος τριπτήρας (εἰκ. 94 καὶ 95). Τὸ πήλινο πῶμα, πιθανότατα πιθοειδοῦς ἀγγείου, διαμ. 0.305 μ. μὲ ὄρθια τοξωτὴ λαβὴ στὸ κέντρο τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειάς του ἤρθε στὸ φῶς τοποθετημένο σχεδὸν ὄρθιο σὲ ἀπόσταση 0.33 μ. ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ὄριο τῆς κόγχης καὶ 0.11 μ. ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἐσωτερικὸ τοίχωμα, σὲ βάθ. 1.80 ἕως 2.02 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ἀκριβῶς δίπλα στὸ πῶμα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δεύτερο, ἐσωτερικὸ τοίχωμα, σὲ βάθ. 1.87 ἕως 1.98 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ., 0.38 μ. ἀπὸ τὸ ἐξωτε-

Σχ. 27-29. Κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53: 27. Κάλαθος. 28. Χάλκινο σκεῦος. 29. Πήλινο πῶμα.

ρικὸ ὄριο τῆς κόγχης ἦρθε στὸ φῶς τριπτήρας ἀπὸ λίθο σκοτεινοῦ χρώματος, περίπου τριγωνικοῦ σχήματος, διαστ. περ. $0.11 \times 0.12 \mu$. καὶ πάχ. 0.07μ .

Στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς κόγχης ἐπάνω στὸ δάπεδό της, ἀμέσως ΒΑ. τῆς χάλκινης σμίλης σὲ ἀπόσταση 0.26μ . ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ὄριο τῆς κόγχης καὶ 0.42μ . ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἐσωτερικὸ τοίχωμά της, σὲ

βάθ. 2.07 μ. από τὸ ΣΣ, βρέθηκε μεγάλο τμήμα ἀνεστραμμένου ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου, τὸ ὁποῖο εἶχε συνθλιβεῖ ἀπὸ τοὺς πεσμένους λίθους. Στὸ βόρειο καὶ περισσότερο διαταραγμένο τμήμα τῆς κόγχης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κάλαθο πὺ προαναφέρθηκε καὶ ἄρκετὰ διάσπαρτα μικρὰ καὶ μεγαλύτερα τμήματα πηλοχώματος, βρέθηκαν διάσπαρτα τμήματα λευκοῦ κονιάματος. Ἐνα μικρὸ τεμάχιο φέρει ἐρυθρὴ ἐπιφάνεια.

Σημειώνεται ὅτι τὸ σύνολο τῶν εὐρημάτων πὺ βρέθηκαν φέτος στὴν κόγχη σχετίζεται ἄμεσα μὲ μία πυκνὴ συγκέντρωση ἰδιαίτερα σημαντικῶν, κυρίως λίθινων καὶ χάλκινων εὐρημάτων πὺ ἦρθαν στὸ φῶς κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὴν περιοχὴ ἀμέσως ἐξωτερικὰ τῆς κόγχης, καὶ μάλιστα ἐξωτερικὰ τοῦ κακῆς διατήρησης βορείου τμήματός της, ἀπὸ ἐπίπεδο χαμηλότερο τοῦ δαπέδου τῆς κόγχης μέχρι καὶ τὸ δάπεδο τοῦ Χώρου 53²⁴. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἰδιαίτερα σημαντικὴ αὐτὴ ὁμάδα ἀντικειμένων θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ τοποθετημένη στὸ βόρειο τμήμα τῆς κόγχης, ἀπὸ ὅπου καὶ κατέπεσε κατὰ τὴν σεισμικὴ καταστροφὴ τοῦ κτιρίου.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου εἶναι τὸ μοναδικὸ χάλκινο σκεῦος πὺ μοιάζει μὲ σπάτουλα/κουτάλα (εἰκ. 91-92), ὅπως δείχνει τὸ ξύλο πὺ σώθηκε στὸ σωληνοειδὲς στέλεχος/λαβή, θὰ εἶχε μακρὸ ξύλινο κοντάρι. Παρόμοιο δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ μινωικὰ παραδείγματα. Μία πιθανὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴν λειτουργία του δίνει πιθανῶς σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὴν Κνωσὸ μὲ γυναικεῖα μορφή πὺ κρατεῖ ξίφος στὸ ἓνα χέρι καὶ μακρὸ κοντάρι πὺ τελειώνει σὲ κάτι σχετικὸ μὲ τὸ χάλκινο τῆς Ζωμίνθου²⁵. Ὁ Evans²⁶ τὸ ὀνομάζει «lustral sprinkler» καὶ

24. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται πῆλινο προχοῖδιο, 5 λίθινοι τριπτῆρες, 3 χάλκινοι διπλοὶ πελέκει, χάλκινο ἀναθηματικὸ μαχαίριδιο, καθὼς καὶ χάλκινη σμίλη πανομοιότυπη μὲ αὐτὴν πὺ βρέθηκε φέτος στὴν κόγχη (Ἔργον 2013, 54, εἰκ. 50α, β, ΠΑΕ 2013).

25. CMS II 3, ἀρ. 16.

26. Evans, PM II 793, εἰκ. 517.

τὸ παρομοιάζει μὲ *aspergillum* σὲ ρωμαϊκὸ δηνάριο τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα ἢ τὸ «*holy water sprinkler*» τῶν Ρωμαίων ἀρχιερέων²⁷. Ἡ θεὰ δηλαδή τῆς κνωσιακῆς σφραγίδας κρατεῖ τόσο θρησκευτικὸ, ὅσο καὶ κοσμικὸ σύμβολο. Παρόμοιο σύμβολο/σκεῦος εἰκονίζεται σὲ ἀνάγλυφο ὄστρακο πού βρέθηκε στό «*House of sacrificed oxen*» τῆς Κνωσοῦ. Ὁ Evans πιστεύει ὅτι τέτοια «*holy water sprinkler*» (ἁγιαστούρα, σκεῦος γιὰ ἁγιασμό) χρησιμοποιοῦν στὰ μινωικὰ ἀνάκτορα, στίς «δεξαμενές καθαρυμῶν», ὅπως στὴ Ρώμη. Ἦταν δηλαδή ἓνα σύμβολο ἱερατικῆς λειτουργίας. Ἀκόμη πιστεύει²⁸ ὅτι στίς δεξαμενές καθαρυμῶν χρησίμευαν γιὰ νὰ ἀλείφουν μὲ λάδι ἢ κάτι ἄλλο, γιὰτι βρέθηκαν πολλὰ *clay flasks* μεγαλύτερα ἢ μικρότερα χονδροειδοῦς κατασκευῆς. Σημειωτέον ὅτι πολὺ κοντά, στὸν Χῶρο 11 καὶ 26, στίς γωνίες μέσα σὲ φωτιά, βρέθηκαν παρόμοια ἀγγεῖα. Τὸ σκεῦος τῆς σφραγίδας τῆς Κνωσοῦ ὁ Ἔβανς τὸ συγκρίνει μὲ τὸ σκεῦος πού κρατεῖ ἢ μία μορφή στό «ποτήρι τῆς Ἀναφορᾶς» ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα²⁹. Ὁ Nilsson³⁰ φαίνεται ὅτι συμμερίζεται τὴν ἄποψη τοῦ Ἔβανς. Ἀντίθετα ὁ Μαρινᾶτος³¹ πιστεύει ὅτι εἶναι τὸ καμπύλο ξίφος τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν, πού δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεῖα τώρα πού βρέθηκε τὸ σκεῦος τῆς Ζωμίνθου. Δὲν μοιάζει τυπολογικὰ ἐπίσης μὲ τὰ «*crook shaped*» σκῆπτρα, *insignia* τῆς ἱερατικῆς βασιλείας τῶν Φαραώ³². Ἡ σχέση μὲ τὸν σφραγιδόγλυφο τῆς Κνωσοῦ καὶ ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ Ἔβανς γι' αὐτὸν μοιάζει πιὸ πιθανή.

27. Αὐτόθι: 518.

28. *PM* IV 937.

29. *PM* II 793, εἰκ. 517· IV 937, εἰκ. 907.

30. *MMR* 1950, 349-350 εἰκ. 160.

31. Σπ. Μαρινᾶτος, Μ. Hirmer, *Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς* (Αθήνα 1959) 102 εἰκ. 102.

32. K. Lange, M. Hirmer, *Egypt* (London 1956) 333, εἰκ. 156.

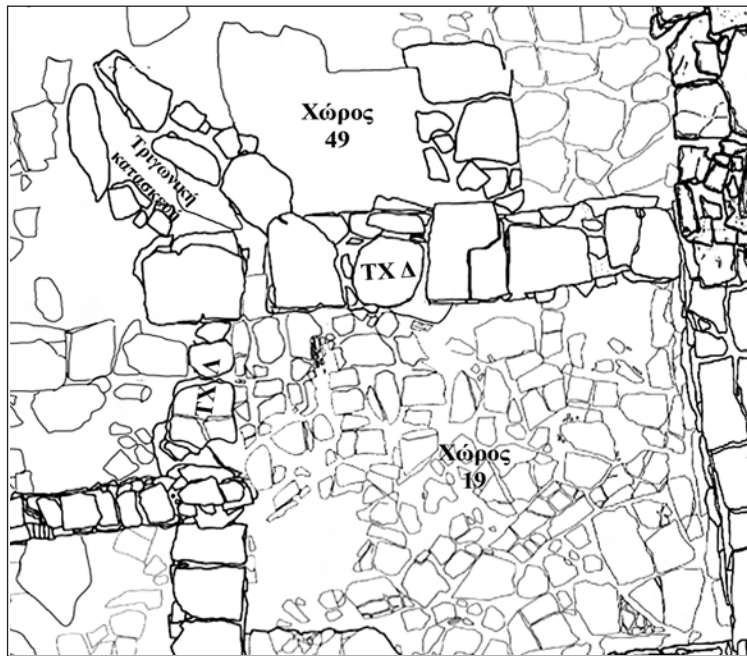

Χῶροι 19, 28, 49 καὶ 54

Χῶρος 19 - φωταγωγός

Στὸν Χῶρο 19 (φωταγωγός) (σχ. 1-2, εἰκ. 96), σὲ συνέχεια τῆς περυσινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 2013, ἀφαιρέθηκε καὶ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς λιθορριπῆς στὴν ΒΔ. γωνία, ποῦ εἶχε παραμείνει λόγω τοῦ ἰδιαίτερα μεγάλου μεγέθους πλακοειδοῦς λίθου (πλατύσκαλο) (εἰκ. 97). Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀνασκαπτόμενου τμήματος τῆς λιθορριπῆς εἶναι: 1.60 μ. (στὸ βόρειο τμήμα), 1.10 μ. (στὸ ἀνατολικὸ τμήμα) καὶ 1.30 μ. (στὸ δυτικὸ τμήμα). Οἱ τελικὲς διαστάσεις τοῦ φωταγωγοῦ εἶναι 3.77 μ. (B.-N.)×4.45 μ. (A.-Δ.).

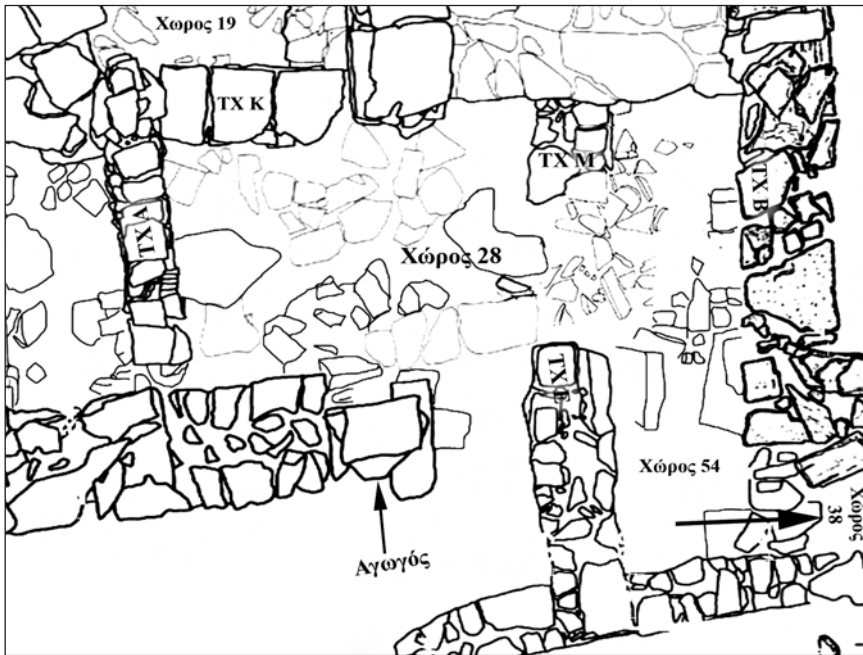
Συνολικὰ ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση πάχ. 0.78 μ. σὲ βάθ. 1.94-2.72 μ. μὲ σύσταση χρώματος καστανή, σχετικὰ μαλακή, χαλαρή, λεπτόκοκκη, σποραδικὰ ἔχνη κάρβουνου, σποραδικὰ μικροὺς ἀσβεστοποιημένους ἀπὸ τὴν πυρὰ λίθους, πλακίδια σχιστολίθων καὶ λιγιστὰ ὀστὰ ζώων. Σὲ βάθ. 1.94-2.47 μ. ἀφαιρέθηκαν οἱ ἰδιαίτερα μεγάλου μεγέθους πλακοειδεῖς λίθοι (λιθορριπή) μὲ λιγιστὴ κεραμική, μεταξὺ τῆς ὁποίας σημειώνεται τμήμα μελαμβανοῦς βαθμιδωτοῦ κυπέλλου. Στὴν συνέχεια σὲ βάθ. 2.47-2.72 μ. ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση τοῦ δαπέδου χωρὶς τὴν παρουσία λίθων καὶ μὲ ἰδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση κεραμικῆς. Κατὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων λίθων, ἀποκαλύπτεται καὶ καθαρίζεται πλήρως ἄνοιγμα πλάτ. 0.24 μ. ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ Τοίχου Δ (εἰκ. 98) καὶ συγκεκριμένα ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ πεσσὸ τοῦ Τοίχου Δ καὶ τὸν διπλανὸ σὲ αὐτὸν λίθο. Τὸ ἄνοιγμα ἴσως συνδέεται μὲ τὴν παρακείμενη στὰ ΒΔ. τριγωνικὴ κατασκευὴ τοῦ Χῶρου 49, ποῦ εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τὰ ἔτη 2011 καὶ 2012. Στὸ ἄνοιγμα συλλέχθηκε χαρακτηριστικὴ κεραμική, ὅπως χεῖλος προχοειδοῦς καὶ τμήμα κυπέλλου μὲ καστανὴ ταινία περὶ τὸ χεῖλος. Στὸ ΒΔ. τμήμα τῆς λιθορριπῆς συλλέχθηκαν πόδια χυτῶν, ὄστρακα μὲ ταινίες ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα, ἓνα μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τῆς λιθορριπῆς, ἀποκαλύφθηκε σὲ ὀλόκληρο τὸν χῶρο τοῦ φωταγωγοῦ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους (σχ. 30). Ἐπίσης ἀποκαλύφθηκε καὶ ὀλό-

Σχ. 30. Κάτοψη του Χώρου 19 μετά τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

κληρο τὸ νότιο τμήμα τοῦ Τοίχου Δ πὺ ἐδράζεται στὸ πλακόστρωτο δάπεδο, ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ 2-3 σειρὲς λίθων, ἐνῶ πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα του, πὺ συνδέεται μὲ τὸν Διάδρομο 16, ἡ τοιχοποιία διακρίνεται ἀπὸ μικροὺς λίθους στὸ κατώτερο τμήμα του. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸ εἶναι: λίθινο ἀντικείμενο, πιθανότατα τμήμα ἐργαλείου μὲ ὀπή, φακοειδοῦς σχήματος καὶ κατεργασμένες τὶς δύο πλευρές του, ἄωτα κύπελλα, συσσωμάτωμα πηλόμαζας, ἓνα πὺ σχηματίζει ὀρθή γωνία καὶ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο (πιθανῶς θήκη ξυλοδεσιᾶς) πεσμένο προφανῶς ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου, ἐνῶ ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω του διακρίνονται ἴχνη καμένου ξύλου.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 19 ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 2013 τμήμα ἀγωγοῦ (Τοῖχος I) σὲ σχῆμα Π (εἰκ. 99), σὲ βᾶθ. 2.66 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α., πὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸ ἴδιο δίκτυο ἀγωγῶν μὲ ἐκεῖνο τοῦ Χώρου 28.

Σχ. 31. Κάτοψη τῶν Χώρων 28 καὶ 54 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Χώρος 28

Τὸ 2014 ἔγινε ἔρευνα καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 28 σὲ συν-
χεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 2013 (σχ. 31) καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ
τοῦ Τοῖχου Μ πὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο
τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου τοῦ χώρου αὐτοῦ, προκειμένου νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ἡ
ἀνασκαφικὴ εἰκόνα σὲ σχέση μετὰ τὴν πρωιμότερη φάση κατασκευῆς.

Ἡ ἔρευνα διεξήχθη σὲ δύο τμήματα: στὸ πρῶτο, πὺ βρίσκεται
ἀκριβῶς νότια τοῦ Τοῖχου Μ, καὶ στὸ δεύτερο, πὺ βρίσκεται στὰ δυτικὰ
του (ἀνάμεσα στὸν Τοῖχο Μ καὶ στὸν Τοῖχο Ε), προκειμένου νὰ διαπι-
στωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἀγωγῶν ὑδάτων, ὅπως εἶχε ἤδη διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν
προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, καθὼς μιὰ σειρά πλακοειδῶν λίθων
μεγάλου μεγέθους (εἰκ. 100) μετὰ κατεύθυνση Β.-Ν. βρίσκεται στὴν ἴδια
κατεύθυνση μετὰ τὸν Τοῖχο Ι (εἰκ. 99), ὁ ὁποῖος σώζεται στὸ ἐπίπεδο τῆς
θεμελίωσης (Χώρος 19) καὶ ὁ δυτικότερος λίθος τοῦ ὁποῖου ἐδράζεται

σὲ δύο μικρότερους λίθους, σχηματίζοντας Π. Οἱ λίθοι αὐτοὶ βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δάπεδο τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Ὁ ἀγωγός (εἰκ. 100) ποὺ περνάει κάτω ἀπὸ τὶς τρεῖς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 28, ἔχει μῆκ. 1.35 μ. (Β.-Ν.) καὶ πλάτ. ἀπὸ 0.50-0.73 μ. (Δ.-Α.). Οἱ πλάκες αὐτὲς βρίσκονται σὲ βάθ. 2.63-2.92 μ. καὶ ἔχουν ἔντονη κλίση ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΔ. Σὲ ἀπόσταση 3.45 μ. βόρεια ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ ἀγωγοῦ στὸν Χῶρο 28, ποὺ ἔχουν κατεύθυνση Β.-Ν., βρίσκεται ὁ ἀγωγός σὲ σχῆμα Π. Κατὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο τμῆμα τοῦ δικτύου ἀποκαλύφθηκε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ Διαδρόμου 18.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιεῖται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Ὁ πιθανῶς παλαιότερος Τοῖχος Μ ἔχει πλάτ. 1.47 μ. (Β.-Α.) καὶ σωζ. μῆκ. 0.72 μ. (Α.-Δ.). Βρίσκεται σὲ βάθ. 2.63-2.98 μ. (σχιστολιθικὴ πλάκα προγενέστερου τοῦ Χώρου 28 δαπέδου). Ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ δύο σειρὲς λίθων στὴν νότια πλευρὰ του. Ἐδράζεται σὲ πλακοειδῆ σχιστόλιθο, ποὺ ἀνήκει πιθανότατα στὸ προγενέστερο δάπεδο, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 28, ποὺ βρίσκεται σὲ βάθ. 2.52 μ.

Στὸ πρῶτο τμῆμα ποὺ ἀνασκάφηκε, ἀκριβῶς νότια τοῦ ἀρχαιότερου Τοίχου Μ, ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση συν. πάχ. 0.35 μ. σὲ βάθ. 2.78-3.13 μ. Ἡ σύσταση τοῦ χόματος εἶναι ὅπως καὶ τοῦ Χώρου 19 (φωταγωγοῦ). Στὸ τέλος τῆς ἀφαίρεσης τῆς ἐπίχωσης στὸ ΝΑ. τμῆμα τοῦ Τοίχου Μ, διακρίνονται λιγστοὶ μεσαῖοι μεγέθους πλακοειδεῖς λίθοι, πάνω στοὺς ὁποίους ἐδράζεται τὸ νότιο τμῆμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ πιθανότατα ἀποτελοῦν τὸ δάπεδο πρωιμότερης φάσης. Στὸ ΝΔ. τμῆμα τοῦ Τοίχου Μ διακρίνεται μεγάλη συγκέντρωση ἀπὸ πεσμένους πλακοειδεῖς λίθους μεγάλου μεγέθους, πιθανότατα πεσμένους ἀπὸ τὸν Τοῖχο Μ, λιγστοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφαιρέθηκαν, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους διακρίνονται χάρσματα. Ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε εἶναι πλούσια, καὶ περιλαμβάνει χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα ὄστρακα, μερικὰ ἀγγεῖα μεγάλου μεγέθους, ἀρκετὰ τμήματα ἀπὸ πόδια καὶ σώματα χυτρῶν, ἀρκετὰ μικρὰ κύπελλα (βάσεις καὶ χεῖλη), χονδροειδεῖς λαβές, λεπτότεχνα ὄστρακα μὲ μελανὴ καὶ ἐρυθρὴ ταινιοειδῆ διακόσμηση, τμήματα ἀπὸ τροπιδωτὸ κύπελλο, κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα ἀπλὰ ἢ μὲ κυματοειδῆ ἔξωτε-

ρική επιφάνεια, τμήματα σφαιρικών κυπέλλων με έξω νεύον χειλός, τμήμα πινακίου, τμήμα γεφυρόστομου άγγείου, χειλός καρποδόχης, καδόσχημου κ.ά., όλα σε εξαιρετικά θραυσμένη κατάσταση. Ανάμεσα στα εύρηματα όστά ζώου.

Στό δεύτερο τμήμα που ανασκάφηκε, δυτικά και ΒΔ. του Τοίχου Μ (τμήμα άγωγού), αφαιρέθηκε επίχωση συν. πάχ. 0.47 μ. (είκ. 100), σε βάθ. 2.90-3.37 μ., με σύσταση χώματος όπως και νότια του τοίχου αυτού. Ανάμεσα στα εύρηματα ύπηρχε και μικρό δόντι που πιθανότατα ανήκει σε αγριόχοιρο. Η κεραμική περιλαμβάνει χονδροειδή και λεπτότεχνα όστρακα με χαρακτηριστικά: τμήμα βάσης μεγάλου μεγέθους καδόσχημου άγγείου, χονδροειδείς λαβές άγγείων, λεπτότεχνα όστρακα με έρυθρή και μελανή διακόσμηση, κύπελλο με έξω νεύον χειλός, ταινιοειδή λαβή κυπέλλου, τμήμα σώματος και χείλους τροπιδωτών κυπέλλων, βάση με αποτύπωμα φύλλου, λαβή σε σχήμα θηλιάς, όπως του Χώρου 18 (σχ. 14) κ.ά.

Χώρος 49. Τριγωνική κατασκευή

Σε συνέχεια της ανασκαφικής περιόδου 2012, ξεκίνησε ή έρευνα στο έσωτερικό της τριγωνικής κατασκευής (είκ. 101) που βρίσκεται ακριβώς ΒΔ. του Τοίχου Δ, προκειμένου να διερευνηθεί ή χρήση της, καθώς και ή σχέση της με τό άνοιγμα που αποκαλύφθηκε φέτος ανάμεσα στον πεσσό και στον παρακείμενο λίθο του Τοίχου Δ (βλ. Χώρο 19) και όδηγεϊ στο έσωτερικό αυτής της κατασκευής. Αφαιρέθηκε σύσταση χώματος όμοια με αυτή των Χώρων 19 και 28. Η έρευνα σταμάτησε στο σημείο που οι λίθοι του ανατολικού τμήματος της κατασκευής σταματούν σε βάθος, ένω στο δυτικό τμήμα εδράζονται σε ένα μικρό πλακοειδή λίθο, σε βάθ. 2.90 μ. Ο ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους σχιστόλιθος που καλύπτει τό μεγαλύτερο τμήμα του έσωτερικού της κατασκευής βρίσκεται σε βάθ. 2.75 μ. Ανάμεσα στα όστρακα βρέθηκε τό ήμισυ ενός κυπέλλου και λίγο κάρβουνο.

Η τριγωνική κατασκευή έχει μήχ. 2.20 μ. (ΒΑ.-ΝΔ.) και πλάτ. από 0.11 μέχρι 0.52 μ. Βρίσκεται σε βάθ. 2.49-2.75 μ. Η χρήση της δέν είναι σαφής. Πιθανώς είναι βόθρος ή χτιστή έστία.

Χῶρος 54

Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ ἄρχισε τὸ 2012 στὸν μικρῶν διαστάσεων Χῶρο 54 (εἰκ. 102), ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς νότια τοῦ Χώρου 28 καὶ ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς Τοίχους E, Z, B (σχ. 31), προκειμένου νὰ ξεκαθαριστεῖ ἡ χρῆση του καὶ κυρίως τὸ ἀνατολικό του τμήμα ποὺ βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ ἀγωγοῦ (βλ. Χῶρο 28), δυτικὰ τοῦ Τοίχου M. Στὴν ΝΔ. πλευρὰ του ὑπάρχει ἀνοιγμα πρὸς τὸν Χῶρο 38. Ὁ Χῶρος 54 ἔχει διαστ. 2.05 μ. (A.-Δ.)×1.28 μ. (B.-N.). Στὴν ἀνώτερη στρώση ἀφαιρέθηκαν λιγροστοὶ πεσμένοι ἀσβεστοποιημένοι πλακοειδεῖς λίθοι μεσαίου κυρίως μεγέθους ἀπὸ τὸ ἀνατολικό τμήμα τοῦ χώρου. Στὸ τέλος τῆς πρώτης στρώσης, στὴν ΝΔ. μόνο γωνία τοῦ Χώρου 54, στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου ἀνοίγματος, ἡ σύσταση τοῦ χόματος διαφοροποιήθηκε σὲ ἓνα τμήμα διαστ. 0.65×0.50 μ. μὲ ἔντονη τὴν παρουσία μικρῶν ἀσβεστοποιημένων ἀπὸ τὴν πυρὰ λίθων, κομματιῶν κάρβουνου καὶ ὀστράκων. Στὴν κατώτερη στρώση, πάχ. 0.03 μ. σὲ βάθ. 2.90-2.93 μ., διακρίνεται δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλόχωμα καστανοῦ χόματος, μὲ ἀρκετὰ ἴχνη καύσης, λεπιδόχωμα, χαλικάκια καὶ θραύσματα ὀστράκων. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει ὑπόστρωμα ἀπὸ ἰδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση θρυμματισμένων ἀσβεστολίθων καὶ σχιστολίθων, μὲ ἴχνη καύσης. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τοῦ δαπέδου ὑπῆρχαν κύπελλα, κυρίως ἄωτα, ἓνα ἀκέραιο μικρογραφικὸ κύπελλο καὶ δύο μεσαίου μεγέθους κομμάτια κονιάματος.

Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ Χώρου 54 (εἰκ. 102) φαίνεται νὰ συνεχίζονται σὲ βάθος: τοῦ δυτικοῦ Τοίχου Z ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι στιγμῆς 11 σειρὲς λίθων καὶ τοῦ βόρειου Τοίχου E 13 σειρὲς λίθων. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Τοίχου B ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ 9 σειρὲς λίθων, ἐνῶ ἀκριβῶς ἀνατολικά τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Χῶρο 38, ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς μεγάλου μεγέθους πλακοειδεῖς λίθοι. Στὸν Χῶρο 54, δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ γιὰ λόγους σταθερότητας τῶν τοίχων.

Διάδρομος 18

Στὸν Χῶρο 18 (εἰκ. 107), καὶ εἰδικότερα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ διαδρόμου, εἶχαν πραγματοποιηθεῖ τρεῖς δοκιμαστικὲς τομὲς τὸ 2010, δυτι-

κά του Κεραμικοῦ Ἐργαστηρίου, ἐνῶ τὸ 2013 εἶχε γίνει ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν εἴσοδο τοῦ διαδρόμου, ὅπου εἶχε ἐντοπιστεῖ τὸ κατώφλι πρὸς τὸν Χῶρο 49. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας τοῦ 2014 ἦταν ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ Διαδρόμου 18, πὺ ἔχει κατεύθυνση Ν.-Β. καὶ βρίσκεται στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου, δυτικὰ τῶν Χώρων 13, 14, 15, βόρεια τοῦ Χώρου 49 καὶ ἀνατολικά τοῦ Χώρου 57 (σχ. 1-2). Ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ Χώρου 57 ἀπέχει 0.50-1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ διαδρόμου. Παράλληλα καὶ ἀνατολικά τοῦ Διαδρόμου 18 βρίσκεται ὁ Διάδρομος 16. Οἱ δύο διάδρομοι ὁδηγοῦν στὸν Χῶρο 49.

Ἡ νότια εἴσοδος του βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοίχο τοῦ Χώρου 17 καὶ τὸν δυτικὸ τοίχο τοῦ Χώρου 15. Τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου (εἰκ. 106) ἔχει μῆκ. 1.58 μ. καὶ πλάτ. 0.80 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθ. 2.43 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Τὸ μῆκος τοῦ Διαδρόμου 18 ἀπὸ Ν. πρὸς Β. εἶναι 9.68 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος του, ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ποικίλλει ἀπὸ 1.58 μ. ἕως 0.20 μ. Συγκεκριμένα, ὁ διάδρομος ξεκινᾷ μὲ πλάτ. 1.58 μ. (τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ μέγιστο πλάτος), προοδευτικὰ στενεύει καὶ ἔχει πλάτ. 0.90 ὡς 0.69 μ., φτάνοντας μέχρι καὶ τὰ 0.20 μ. στὸ μέσο, τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ μικρότερο πλάτος τοῦ διαδρόμου. Μέχρι τὸ τέλος τοῦ διαδρόμου τὸ πλάτος κυμαίνεται ἀπὸ 0.60 ὡς 0.70 μ. (εἰκ. 103). Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἀπόκλιση τοῦ πλάτους τοῦ διαδρόμου ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ δυτικὸς τοίχος του παρουσιάζει ἐντονότατη κλίση πρὸς τὰ ἀνατολικά, πὺ ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς στὸν σεισμό πὺ εἶχε πλήξει τὸ κτίριο ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ ἀσφεντάμου³³ πὺ βρισκόταν μέσα στὸν διάδρομο. Στὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀφαιρέθηκε συνολικὰ ἐπίχωση πάχ. 1.36 μ. ἀπὸ βάθ. 1.78-3.14 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ μὲ μιά «ἐπιφανειακὴ» καὶ 8 ἀνασκαφικὲς στρώσεις³⁴. Στὸ λεγόμενον «ἐπιφανειακὸ» στρώμα βρέθηκαν σὲ θραυσμα-

33. Οἱ ρίζες τοῦ ὁποῖου προκάλεσαν ἐντονη μετατόπιση τοῦ δυτικοῦ τοίχου πρὸς τὰ Α. στὸ ὕψος τῶν Χώρων 13 καὶ 14.

34. Ἡ λεγόμενη «ἐπιφανειακὴ στρώση», ἡ ὁποία ἀναφέρεται μὲ αὐτὴ τὴν ὀνομασία στὰ ἡμερολόγια καὶ τὰ δελτία τῶν εὐρημάτων, ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὸ ἀνώτερο στρώμα, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1990 καὶ τὸ 2010.

τική μορφή πολλά πόδια χυτρῶν διαφόρων μεγεθῶν, σφαιρικά κύπελλα, κωνικά κύπελλα με ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, τμήμα πίθου με σχοινοειδῆ διακόσμηση τοῦ ὁποῦ σῶζεται τὸ χεῖλος, προφανῶς προερχόμενα ἀπὸ ἄνω ὄροφο. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὶς δύο πρῶτες ἀνασκαφικὲς στρώσεις πραγματοποιήθηκε ἀρχικὰ σὲ δύο τμήματα, τὸ βόρειο με μῆκ. 3.40 μ. καὶ τὸ νότιο με μῆκ. 3.80 μ. λόγω τῆς ὑπαρξῆς τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀσφεντάμου πὺ τὰ χωρίζε, ἐνῶ στὴν συνέχεια ἀνασκάφηκε ἐνιαῖα σὲ ὁλόκληρο τὸν Διάδρομο 18 (εἰκ. 105).

Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ διαδρόμου τὸ ἀνώτερο στρώμα ἀπὸ βᾶθ. 1.78 μ. μέχρι 2.35 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἀνασκάφηκε σὲ δύο ἐπίπεδα: Ἀπὸ 1.78-1.88 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο καὶ ἀπὸ 1.88-2.35 μ. πιὸ κάτω. Οἱ ἐργασίες ξεκίνησαν με τὴν ἀφαίρεση στρώματος πάχ. 0.10 ἐκ. ἀπὸ χαλαροὺς ἐπιφανειακοὺς λίθους. Βρέθηκαν λιγοστὰ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀπὸ πόδι χύτρας, τμήματα κωνικῶν κυπέλλων (βάσεις καὶ ἔξω νεύοντα χεῖλη), κύπελλα με κάθετα τοιχώματα καὶ ἓνα βαθμιδωτό. Τὸ πρῶτο στρώμα πὺ ἀφαιρέθηκε εἶχε πάχ. 0.57 μ. καὶ περιεῖχε λίθους μεγάλου μεγέθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχαν ὀρθογώνιο σχῆμα καὶ εἶχαν πέσει στὸν διάδρομο σὲ κάθετη ἢ ὀριζόντια θέση (εἰκ. 108). Συλλέχθηκε ποσότητα κεραμικῆς πὺ περιεῖχε χονδροειδῆ ὄστρακα, ὄστρακα ἀπὸ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα, θραύσματα ἀπὸ βάσεις ἀγγείων, λαβὲς καὶ χεῖλη ἀπὸ ἀγγεῖα, θραῦσμα με ὀριζόντιες ραβδώσεις, πόδια χύτρας, τμήματα ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ λαβὴ ἀπὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο. Ἀρχίζουσι νὰ πληθαίνουν τὰ τμήματα πίθων. Ἀπὸ 1.18 μέχρι 2.35 μ. (εἰκ. 109) βρέθηκαν τμήμα ἀπὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήμα ἀπὸ πρόχου. Ἀκόμα, βρέθηκαν ὄστὰ ζῶων καὶ ἐλάχιστα βότσαλα.

Ἀπὸ βᾶθ. 2.35 μ. μέχρι 2.76 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα ἀνασκάφηκε στρώμα συν. πάχ. 0.41 μ., πὺ ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ με τὸ ἀνώτερο στρώμα (εἰκ. 110). Στὸ βᾶθος αὐτὸ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κομμένου κορμοῦ τοῦ ἀσφεντάμου ἡ ἀνασκαφή συνεχίζεται ἐνιαῖα σὲ ὁλόκληρο τὸν διάδρομο (εἰκ. 105). Τὸ χῶμα εἶναι μαλακό, καστανοῦ χρώματος. Βρίσκονται θραύσματα σιδηρόπετρας καὶ μεγάλη συγκέντρωση σχιστολίθων καὶ ἀσβεστολίθων, μικροῦ καὶ μεγάλου μεγέθους με κάθετη, βόρεια καὶ ΒΑ. φορὰ πτώσης, οἱ ὁποῖοι προέρχονται

πιθανώς από τον πάνω ὄροφο ἢ από τους Χώρους 13-15 ἀνατολικά τοῦ διαδρόμου.

Πλήθος πεσμένων λίθων ἐμφανίζονται καί δυτικά τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ διαδρόμου. Στὸ βάθος αὐτὸ ἡ κεραμικὴ συνίσταται σὲ θραύσματα ἀπὸ κύπελλα ἄβαφα κωνικά μὲ ἔξω, ἔσω ἢ ὀριζόντια χεῖλη, μελαμβραφῆ μὲ κάθετα τοιχώματα ἢ βαθμιδωτά, ὄστρακο μὲ διακόσμηση καλαμοειδῶν, τμήμα γεφυροστόμου, τμήμα ἀπὸ πίθο, ὄστρακο μὲ μαστοειδῆ λαβή, ἄλλο μὲ γλωσσοειδῆ (σχ. 14), πόδι καὶ σῶμα χύτρας. Ἐνα ὄστρακο μελαμβραφές ὠοκέλυφο ὑποδηλώνει τὴν ἀρχαιότερη χρῆση τοῦ χώρου. Ὁ πηλὸς σὲ κάποια θραύσματα εἶναι ὁ τοπικὸς κίτρινος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πεσμένων λίθων, ἐμφανίζεται δυτικὰ ἄνοιγμα μῆκ. 1.12 μ. (εἰκ. 104), ἐνῶ συλλέγονται ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ κωνικά κύπελλα μὲ ἔσω καὶ ἔξω νεῦον χεῖλος. Στὸ ἄνοιγμα βρίσκεται μεγάλος πλακοειδῆς λίθος μῆκ. 1.10 καὶ πλάτ. 0.64 μ. σὲ βάθ. 2.62 μ. ποῦ ὀδηγεῖ σὲ ἄλλο χῶρο δυτικά, διάδρομο ἢ κλίμακα. Βρίσκεται πλήθος χονδροειδῶν ὀστράκων, πόδια χυτρῶν, ὄστρακο ἀπὸ πινάκιο, λαβές, ὄστρακο ἀπὸ πιθοειδῆς ἀγγεῖο, βάσεις καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ ὄστρακα ἀπὸ καδόσχημα ἀγγεῖα. Ἀκόμα συλλέγονται ἀπὸ βάθ. 2.35 μέχρι 2.48 μ., συνανήκοντα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ σωζ. ὕψ. 10.5 ἐκ. καὶ διάμετρο βάσης 6.4 ἐκ., τμήμα ἀπὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἓνα ὄστρακο μὲ λαβὴ τύπου θηλιᾶς (σχ. 14), ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ Χώρου 28, ἀπὸ μικρὸ καλαθόσχημο ἀγγεῖο, τμήμα ἀπὸ προχοειδῆς γεφυρόστομο ἀγγεῖο μὲ σωζ. ὕψ. 6.8 ἐκ., στὸ ὁποῖο διασώζονται καὶ ἴχνη μαύρου χρώματος. Ἐπίσης συλλέγονται μικρὰ τμήματα ἀπὸ κάρβουνα καὶ ξύλο.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα σὲ βάθ. 2.54-2.74 μ. ἐμφανίζονται τρεῖς πλακοειδεῖς λίθοι ποῦ ἀνήκουν στὸ δάπεδο σκεπαστοῦ ἀγωγοῦ ἀνάλογου τοῦ Χώρου 28. Ἡ ὕπαρξη ἀγωγοῦ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄνοιγμα διαστ. 0.88x87 μ. κάτω ἀπὸ πλακοειδῆ λίθο στὸ νότιο κατώφλι (εἰκ. 111). Ἀπὸ 2.48-2.76 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἀνασκάπτεται τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ Διαδρόμου 18 μὲ σκοπὸ τὴν ἐνοποίησή του μὲ τὸ νότιο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ διαδρόμου. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι σκούρα καστανὴ μὲ μεγάλη συγκέντρωση πεσμένων σχιστο-

λίθων, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο του καὶ ἀπὸ τὴν ὄροφή. Βρέθηκαν λιγιστὰ ὄστρακα καὶ ὄστὰ μικροῦ μεγέθους ἀπὸ ζῶα.

Ἀπὸ βᾶθ. 2.76-3.14 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἀνασκάφηκε τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο (στρῶμα δαπέδου). Τὸ συνολικὸ πάχος τῆς ἐπίχωσης πού ἀφαιρέθηκε ἦταν 0.38 μ. Τὸ χῶμα εἶναι ἀνοιχτὸ καστανό, μὲ ἐλάχιστους λίθους, ἐνῶ σὲ τμῆμα τῆς ἀρχῆς τῆς εἰσόδου στὸ κατώτερο ἐπίπεδο τὸ χῶμα εἶναι ἀμμῶδες καὶ λασπῶδες 0.55 μ. δυτικὰ τοῦ Χώρου 15. Βρέθηκαν ἓνα ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τμήματα μελαμβαφῶν κυπέλλων μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, πολλὰ τμήματα ἀπὸ χύτρες, μία πλατεῖα λαβὴ κυπέλλου, τμῆμα πύργου καὶ μικροῦ δίσκου. Σημειώνονται ἴχνη καύσης, ὅπως δείχνουν μικρὰ τμήματα ἀπὸ κάρβουνο σὲ μερικοὺς λίθους μικροῦ μεγέθους. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ στρῶμα δὲν παρατηρεῖται τὸ πλῆθος πεσμένων λίθων, ὅπως πιὸ πάνω. Ἐπίσης, βρίσκονται πλακοειδεῖς λίθοι τοῦ διαδρόμου, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους παρατηρεῖται ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου σὲ κάποια σημεῖα ἔχει ἔντονη κατωφέρεια. Ἐμφανίζονται ἄλλοι ἐπτὰ πλακοειδεῖς λίθοι σὲ διαφορετικὰ βᾶθη. Παρατηρεῖται ἔτσι μιὰ ἔντονη κατωφερὴς κλίση τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο ξεκινᾶ σὲ βᾶθ. 2.54 μ. καὶ σὲ ὀρισμένο σημεῖο καταλήγει σὲ βᾶθ. 3 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ἡ κεραμικὴ πού συλλέγεται σὲ σχέση μὲ τὰ δύο προηγούμενα στρώματα εἶναι λιγότερη. Βρίσκονται χονδροειδῆ ὄστρακα, πόδια ἀπὸ χύτρες, τμήματα ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ συνανήκοντα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖο, καθὼς καὶ ἐλάχιστα ὄστὰ ἀπὸ μικροῦ μεγέθους ζῶα.

Συμπερασματικὰ σημειώνεται ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου ἐντοπίζονται δύο ἀνοίγματα ἀπὸ ἀγωγὸ ὕδρευσης, ὁ ὁποῖος ξεκινᾶ ἀπὸ τὸν Χῶρο 49 καὶ φτάνει ὡς τὸ τέλος τοῦ διαδρόμου. Τὸ νότιο ἀνοίγμα τοῦ ἀγωγοῦ (εἰκ. 111) βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν πλακοειδῆ λίθο/κατώφλι τοῦ διαδρόμου σὲ βᾶθ. 2.63 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, μὲ μῆκ. 62 ἐκ. καὶ ὕψ. 26 ἐκ., ἐνῶ τὸ βόρειο ἀνοίγμα τοῦ ἀγωγοῦ (εἰκ. 112) βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, πού ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 13 πρὸς τὰ δυτικά. Στὸ κέντρο τοῦ διαδρόμου ἐμφανίσθηκαν πλάκες κάλυψης τοῦ ἀγωγοῦ. Παρατηρεῖται ἐπίσης ὅτι κάτω καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἀνοίγματα ὑπάρχουν τοποθετημένοι κάθετα πλακοειδεῖς ἀσβεστόλιθοι. Τὸ βόρειο ἀνοίγμα ξεκινᾶ σὲ βᾶθ. 2.74 μ. καὶ τελειώνει σὲ βᾶθ.

3.09 μ. από το ΣΣ με μῆκ. 0.40 μ. και ὕψ. 0.32 μ. Τὸ νότιο ἄνοιγμα βρίσκεται ψηλότερα σὲ σχέση με τὸ βόρειο τοῦ ἀγωγοῦ. Σύμφωνα με τὰ παραπάνω, ὁ ἀγωγὸς εἶχε ἔντονα κατηφορική κλίση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. και βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ διαδρόμου.

Χῶρος 57

Ὁ Χῶρος 57 (σχ. 1-2, εἰκ. 107) βρίσκεται στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐρευνηθεῖ τὸ 1990. Ἀνατολικά ἀπὸ αὐτὸν βρίσκεται ὁ Διάδρομος 18, νότια ὁ Χῶρος 17 και βόρεια ὁ Χῶρος 57α. Οἱ διαστάσεις του εἶναι μῆκ. 5.40 μ. και πλάτ. 2.70 μ. Ἡ συνολική ἐπίχωση χώματος πού ἀφαιρέθηκε ἦταν 0.80 μ. με ἀρχικὸ βᾶθ. ἀπὸ 1.76/1.86 και τελικὸ βᾶθ. 2.44/-2.56 μ.³⁵

Ἀπὸ βᾶθ. 1.76-188 μ. πού ξεκίνησε στὸ ἀνώτατο φετινὸ στρώμα ἀλλὰ και πιὸ κάτω μέχρι βᾶθ. 2.2-8 μ., ὁ χῶρος εἶχε χωριθεῖ σὲ δύο μέρη λόγω τῆς μὴ εὔρεσης ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων. Ἀπὸ ψηλὰ ἤδη βρέθηκε ἐνδιαφέρουσα κεραμική σὲ θραυσματική κατάσταση, ὅπως τμήματα πρόχου καλῆς ποιότητας μαζί με τμήματα πίθου και χυτρῶν (πόδια, σῶμα), τμήμα ἄβαφου ἀγγείου κοσμούμενου στὸ γωνιῶδες σῶμα με ἐγγάρακτο ψαροκόκκαλο. Ἀκόμη διάφοροι τύποι κυπέλλων, ὅπως ἄβαφα ἡμισφαιρικά τμήματα μελαμβαφῶν με κάθετο, βαθμιδωτὸ ἢ τροπιδωτὸ σῶμα, τμήμα ἄβαφου κυπέλλου με κυματοειδὲς σῶμα, ἄλλο λεπτὸ μικρὸ πού ἀνοίγει πρὸς τὰ ἐπάνω³⁶, ὅμοιο με αὐτὸ πού βρέθηκε στὸν Διάδρομο 10 και στὸν Χῶρο 42, πολλὰ χονδροειδῆ με καταλιβάδες ἢ χεῖλος με μαστοειδῆ λαβὴ κ.ἄ. Τέλος τμήμα πήλινου ἀγωγοῦ.

Γιὰ λόγους πού ὑπαγόρευε ἡ ἔρευνα ὁ χῶρος ἀνασκάφηκε σὲ δύο τμήματα: Ἡ πρώτη περιοχὴ πού ἀνασκάφηκε φέτος καταλάμβανε τὸ

35. Ἡ ἀπόκλιση αὐτοῦ τοῦ εἶδους ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ χῶρος δὲν ἦταν ἐπίπεδος, ἀλλὰ ὑπῆρχε κατωφερὴς κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Ν. πρὸς Β.

36. Βλ. *Intermezzo* 220, εἰκ. 730, ἀρ. 1010.

ἀνατολικό τμήμα τοῦ χώρου δυτικά ἀπὸ τὸν Διάδρομο 18. Ἡ δεύτερη περιοχή περιελάμβανε τὸ κεντρικὸ καὶ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ χώρου.

Ἀνατολικὸ τμήμα³⁷

Ἀπὸ βάρθ. 1.88-2.02 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, ἀφαιρέθηκε στρώση στό «ἀνατολικὸ τμήμα» τοῦ Χώρου 57 (εἰκ. 115) μὲ ἐπίχωση συν. πάχ. 0.14 μ. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ χώρου καὶ πάνω ἀπὸ αὐτόν, ἡ σύσταση τοῦ χόματος εἶναι σκούρα καστανή, μέτριας σκληρότητας μὲ μικρὴ παρουσία πετρωμάτων καὶ σχιστολίθων. Βρίσκεται πλῆθος χονδροειδῶν ὀστράκων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν ἐνδείξεις καύσης, λαβές, θραύσματα ἀπὸ πιθοειδῆ ἀγγεῖα, βάσεις ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα, πόδια ἀπὸ χύτρες καὶ τμήμα χεῖλους ἀπὸ ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο μὲ κομματί ἀπὸ τὴν λαβὴ του. Ἀκόμα, συλλέγεται σχεδὸν ἀκέραιο μικρογραφικὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τμήμα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διασώζεται ἡ βάση. Ἐπίσης ὄστρακα καὶ ἓνα ἀκέραιο ἀπὸ κωνικά μὲ ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, ἢ ἀπὸ κύπελλα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ ταινιόσχημη λαβὴ πού πλαταίνει πρὸς τὰ κάτω, καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ καδόσχημο.

Ἀπὸ 2.02-2.29 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, στό «ἀνατολικὸ τμήμα» τοῦ Χώρου 57 μὲ ἐπίχωση συν. πάχ. 0.27 μ. ἡ σύσταση τοῦ χόματος εἶναι παρό-

37. Στὸ συγκεκριμένο σημεῖο πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν τοίχων καὶ τὴν μετονομασία τοῦ χώρου ὡς Χώρου 57, ἡ περιοχή ὀνομαζόταν συμβατικά ὡς «περιοχὴ δυτικά τοῦ διαδρόμου 18» μὲ διαστ.: μῆκ. 7.50 μ. καὶ πλάτ. 5.50 μ. (ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ διαδρόμου). Ἀκόμα, «ἡ ἐπιφανειακὴ στρώση», ἢ ὁποῖα ἀφαιρέθηκε καὶ ἀναγράφεται μὲ αὐτὴ τὴν ὀνομασία στὴν κεραμική, δὲν ἦταν τὸ πραγματικὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, καθὼς ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω ὁ ἐν λόγῳ χῶρος εἶχε ἐρευνηθεῖ καὶ σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο (1990, 2010). Ἐπομένως, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ὁμάδα κεραμικῆς τῆς «ἐπιφανειακῆς στρώσης» ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνώτερη φετινὴ στρώση. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς κεραμικῆς, καθὼς ἀπὸ -1.76 ὡς -1.88 μ. (ἀνώτερο ἐπίπεδο) δὲν βρέθηκε μεταγενέστερη κεραμική, ἀλλὰ εἶναι παρόμοια μὲ αὐτὴ τῶν ἐπόμενων στρώσεων.

μοια με τής προηγούμενης, ενῶ στο ἀνώτερο ἐπίπεδο αὐτῆς τῆς στρώσης ἀποκαλύπτεται ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Χώρου 57. Ἐξω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρίσκεται πλῆθος κεραμικῆς, μὲ χαρακτηριστικότερα χονδροειδῆ ὄστρακα, ὄστρακα ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα (βάσεις), ὄστρακα ἀπὸ πιθοειδῆ ἀγγεῖα, λαβές, πόδια ἀπὸ χύτρες, βάσεις ἀπὸ κλειστά ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα ἀπὸ προχοειδῆ ἀγγεῖα(;). Ἐπίσης, βρίσκονται ὄστρακα ἀπὸ σῶμα, πιθανόν, χονδροειδοῦς προχοειδοῦς ἀγγείου ἀπὸ κεραμοχρωμο πηλό, στὸ ὁποῖο μετὰ τὸν καθαρισμὸ του παρατηρήθηκε διακόσμηση μὲ ταινίες μελανοῦ χρώματος (σχ. 33), τμήμα ἀπὸ ἄωτο κύπελλο μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, πάνω ἀπὸ λίθο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὸ ΒΑ. ἄκρο τοῦ τοίχου καὶ σὲ βάθ. 2.12 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ὁ πηλὸς εἶναι κεραμοχρωμος καὶ φέρει διακόσμηση μελανοῦ χρώματος κάτω ἀπὸ τὸ ἔξωτερικὸ τοῦ χεῖλους καὶ καστανέρυθη ταινία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους. Τέλος, βρίσκονται συνανήκοντα τμήματα ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖο σὲ βάθ. 2.14 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ σὲ ἀπόσταση 0.37 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 2.14 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο.

Ἡ δευτέρη περιοχὴ καταλάμβανε τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου δυτικὰ ἀπὸ τὸν διάδρομο, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ὅλο τὸν Χώρο 57 δυτικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στὸ ἀνώτερο στρώμα τοῦ χώρου καὶ ἀπὸ βάθ. 1.76-1.88 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, στὸ κεντρικὸ τμήμα ἀφαιρέθηκε συν. ἐπίχωση 0.12 μ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ κεραμικὴ ἀπὸ βάθ. 1.76-1.88 μ. εἶναι ὅμοια μὲ τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε πιὸ κάτω σὲ βάθ. 1.88-2.15 μ. τοῦ ἴδιου χώρου. Πρόκειται γιὰ πλῆθος χονδροειδῶν καὶ λεπτότεχνων ὀστράκων, τμήματα ἀπὸ χύτρες διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων (κυρίως πόδια), χεῖλος μὲ κομβιόσχημη λαβή, ὄστρακα ἀπὸ κλειστά ἀγγεῖα, πλῆθος τμημάτων ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κυρίως βάσεις ἀλλὰ καὶ χεῖλη μὲ ἔσω ἢ ἔξω νεῦον χεῖλος, τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα κατασκευασμένα ἀπὸ κεραμοχρωμο πηλό μὲ προσμείξεις, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο σώζονται ἀκέραια. Ἀκόμη τμήματα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος μελαμβαφῶν κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, τμήμα μελαμβανοῦς σφαιρικοῦ ἀγγείου, βάση ἀπὸ ρυτὸ, λαβές κυλινδρικές ἀπὸ προχοῖδια ἢ ταινιόσχημες ἀπὸ κύπελλα, ὄστρακα ἀπὸ καρποδόχους, ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα καὶ προχοὴ ἀπὸ γεφυρόστομο ἀγγεῖο. Πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ εὑρεση, ἥδη ἀπὸ

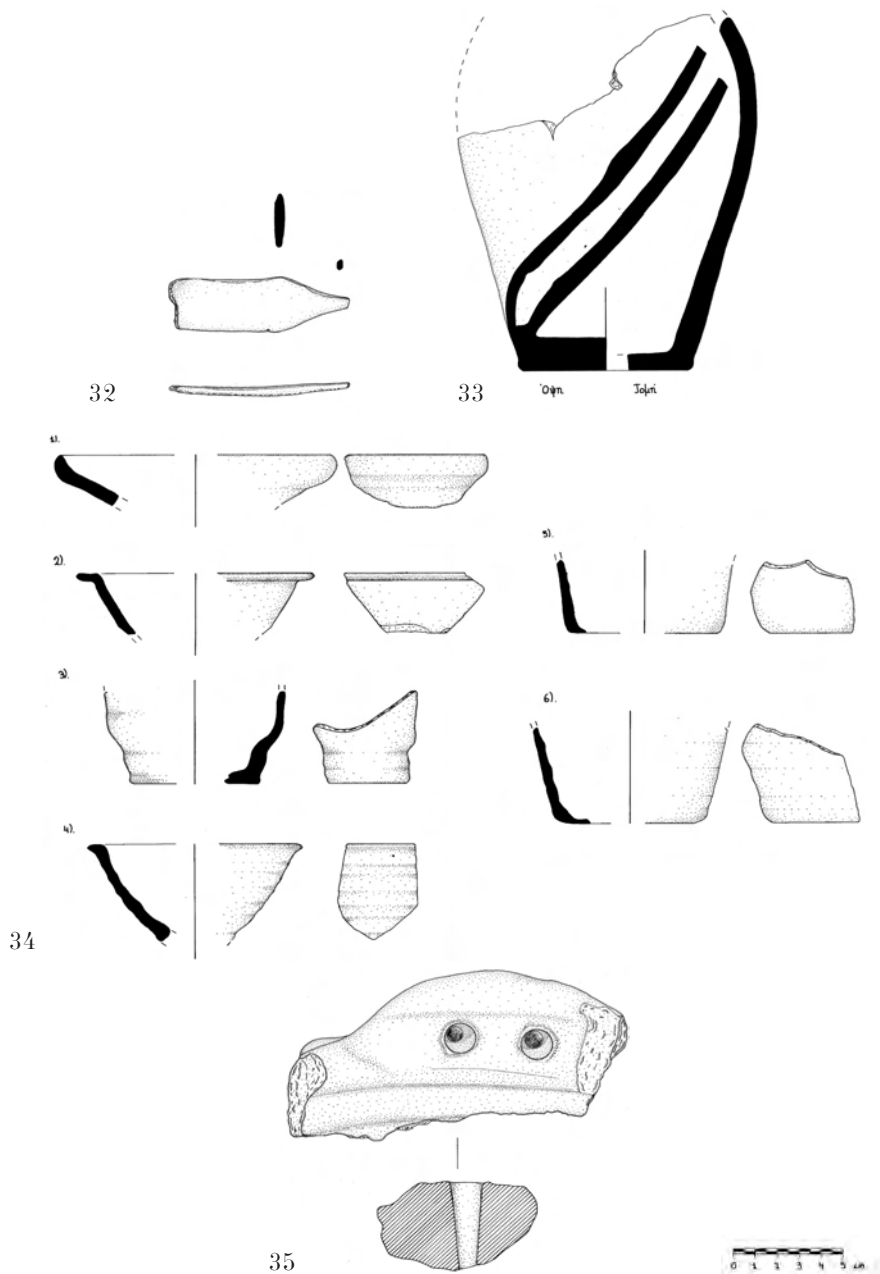
τὸ ἀνώτερο στρώμα, πλήθους τμημάτων ἀπὸ διαφορετικούς πίθους, ὅπως δείχνουν τὰ χεῖλη. Ἐνδεικτικότερα, βρέθηκαν τμήμα βάσης ἀπὸ πίθο, κατασκευασμένο ἀπὸ ανοιχτόχρωμο πηλό, συνανήκοντα τμήματα ἀπὸ πίθο καὶ τμήμα πίθου διαστ. 0.17×0.13 μ. (εἰκ. 114) ἀπὸ κεραμόχρωμο πηλό, στὸ ὁποῖο διασώζεται χεῖλος μὲ διακοσμητικὴ ταινία. Ἀκόμα συλλέγεται ἓνα μικρὸ μεταλλικὸ κυλινδρικό ἀντικείμενο καὶ πλῆθος ὀστῶν ζώων μικροῦ μεγέθους. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν δόντια ἀπὸ αἴγες καὶ χοίρους, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἰδιαίτερο ὄστος διαστ. 0.08×0.03 μ., τὸ ὁποῖο φέρει ἐνδείξεις ἐπεξεργασίας, καθὼς τὸ σχῆμα του ξεκινᾷ ὡς ὀρθογώνιο, ἀλλὰ καταλήγει σὲ μυτερὴ ἀπόληξη (σχ. 32). Ὅλα τὰ παραπάνω εὐρήματα ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὸ στρώμα ποῦ ἀφαιρέθηκε δὲν ἦταν ἐπιφανειακό, ἀλλὰ ἦταν τὸ στρώμα ποῦ ἀκολούθησε τὴν ἐξερεύνηση τῆς δεκαετίας τοῦ 1990, προκειμένου νὰ ἀποτυπωθοῦν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ κτιρίου, οἱ ὁποῖοι συνεχίζονται δυτικότερα καὶ εἶναι ἀκόμη σκεπασμένοι.

Ἀπὸ βᾶθ. 1.88-2.10 μ., δηλ. λίγο πρὶν τὴν ἐμφάνιση ὄλων τῶν τοίχων τοῦ «κεντρικοῦ τμήματος» τοῦ Χώρου 57, μὲ ἐπίχωση συν. πάχ. 0.22 μ., ἡ ἀνασκαφὴ ἐξαπλώνεται σὲ ὅλο τὸν χῶρο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ σύσταση τοῦ χρώματος εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴ τοῦ «ἀνατολικοῦ τμήματος». Βρίσκεται πλῆθος κεραμικῆς, μὲ ἐνδεικτικότερα χονδροειδῆ ὄστρακα, ὄστρακα ἀπὸ πιθοειδῆ ἀγγεῖα, λαβὴ γλωσσοειδῆ ἀπὸ πιθοειδῆς (σχ. 35), πόδια ἀπὸ χύτρες, καὶ λεπτότεχνα ἀγγεῖα, τρία ὄστρακα μὲ διακοσμήσεις ταινιῶν, θραύσματα ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα, ὄστρακα ἀπὸ βάση καὶ σῶμα ανοιχτοῦ ἀγγείου, καὶ πλῆθος ὀστῶν μικροῦ μεγέθους ἀπὸ ζῶα. Ἀκόμα, συλλέγονται δυὸ τμήματα ἀπὸ πίθους μὲ πηλό κεραμόχρωμο. Τὸ ἓνα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μεγάλα τμήματα 0.14×0.11 μ. καὶ 0.19×0.16 μ. στὰ ὁποῖα διασώζεται κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἡ ταινία διακόσμησης. Τὸ ἄλλο ἔχει διαστ. 0.39×0.12 μ. καὶ βρέθηκε σὲ βᾶθ. 2.03 μ. Διασώζεται τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ταινία ἀπὸ τὴν διακόσμηση.

Ἀπὸ 2.10-2.28 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ ἀφαιρέθηκε στρώμα μὲ ἐπίχωση συν. πάχ. 0.18 μ. μὲ ὅμοια σύσταση τοῦ χρώματος μὲ τὴν προηγούμενη. Συλλέγονται χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα ὄστρακα, θραύσματα ἀπὸ ἄωτα

κωνικά κύπελλα, πόδια και ὄστρακα ἀπὸ χύτρες διαφόρων τύπων, λαβές κυρίως ἀπὸ πιθοειδῆ ἀγγεῖα, λαίμους ἀπὸ λεπτότεχνο ἀγγεῖο μικροῦ μεγέθους καὶ πλῆθος ὀστέων μικροῦ, κυρίως, μεγέθους. Ἀκόμα, βρίσκονται δύο συνανήκοντα τμήματα, πιθανὸν ἀπὸ κέρνο, σὲ βάθ. 2.15 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, τμήμα ἀπὸ μεγάλο κλειστὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖο, ὄστρακα ἀπὸ προχοειδῆ ἀγγεῖο σὲ βάθ. 2.17 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, τμήμα ἀπὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήματα ἀπὸ χύτρα.

Ἀπὸ βάθ. 2.28-2.49/-2.56 ἀφαιρέθηκε ἐνιαῖα τὸ στρώμα (εἰκ. 116). Ἡ συνολικὴ ἐπίχωση ποῦ ἀφαιρέθηκε ἦταν 0.21-0.28 μ. Ἡ διαφορά στὸ βάθος ὀφείλεται στὴν κατωφέρεια τοῦ χώρου ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι σκούρα καστανή, μέτριας σκληρότητας, μαζί μὲ ἔντονη παρουσία ἀσβεστολίθων καὶ σχιστολίθων στὴν περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου καὶ συγκεκριμένα σὲ ἀπόσταση 0.26-0.87 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 1.66-2.56 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο μὲ βόρεια καὶ νότια φορὰ πτώσης. Οἱ λίθοι εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἢ τὸν ἐπάνω ὄροφο τοῦ κτιρίου. Βρίσκονται χονδροειδῆ καὶ λεπτότεχνα τμήματα κυπέλλων (σχ. 34), κατασκευασμένα ἀπὸ κεραμόχρωμο πηλὸ ἐξαιρετικῆς ποιότητας, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται κυρίως στὴ ΜΜ ΙΙΑ περίοδο καὶ τμήμα μικρογραφικοῦ ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου, ἀρκετὰ ψηλὸ. Ἐπίσης, συλλέγονται βάσεις καὶ τμήματα ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα, λαβές ἀπὸ ἀγγεῖα (κυρίως ἀπὸ πιθοειδῆ), ὄστρακα ἀπὸ πίθους, ὄστρακα ἀπὸ κλειστὰ καὶ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα καὶ πόδια χυτρῶν. Σὲ βάθ. 2.35 μ. ἀφαιροῦνται τμήματα πίθου, διαστ. 0.28×0.25 μ. καὶ 0.16×0.11 μ., ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα διασώζονται δύο λαβές, μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα μαζί μὲ ταινίες διακόσμησης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐμφανισθεῖ ὑψηλότερα, σὲ βάθ. 2.17 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 1 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 57. Ἐπίσης, συλλέγονται ὄστρακα βάσης καὶ λαίμου ἀπὸ ψηλὸ ἀγγεῖο σὲ βάθ. 2.45 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ καὶ σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ 1.75 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου. Σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 1.78 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ βρίσκεται πήλινο ἀντικείμενο μὲ μικρὴ διάτρητη ὀπή γιὰ ἀνάρτηση σὲ βάθ. 2.28 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ, διαστ. 0.06×0.50 μ.

Σχ. 32-35. Χῶρος 57: 32. Ὀστέينو ἐργαλεῖο. 33. Προχοειδές. 34. Ὅμαδα κυπέλλων διαφόρων τύπων. 35. Γλωσσοειδῆς λαβὴ ἀπὸ πιθοειδές.

Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα ότι στον χώρο αυτόν έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός τμημάτων από πίθους (λαβές, χείλος, μέρη από σώματα (είκ. 114), καθώς και ὄστρακα από χύτρες διαφόρων ειδῶν, τὸ ὅποιο δείχνει ὅτι πιθανὸν ὁ χώρος σὲ κάποιο σημεῖο νὰ χρησίμευε καὶ ὡς χώρος ἀποθήκευσης, εἰδικότερα γιὰ τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα. Λαμβάνοντας, μάλιστα, ὑπ' ὄψη καὶ τὸ γεγονός ὅτι πλῆθος τμημάτων πίθων ἢ ἀκόμα καὶ ὀλόκληροι πίθοι ἔχουν βρεθεί σὲ ἄλλους χώρους τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου, οἱ ὁποῖοι ἀποδόθηκαν σὲ χώρους τοῦ ἄνω ὀρόφου, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι καὶ ὁ Χῶρος 57 μέχρι τὸ βάθος πού ἀνασκάφηκε τὸ 2014 βρισκόταν σὲ τμήμα τοῦ ἄνω ὀρόφου, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ἐπίπεδο πού βρίσκεται σχετικὰ μὲ τὸν Διάδρομο 18. Ἐνα τμήμα πού εἶχε ἀφεθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 2010³⁸ στὸ ΒΑ. τμήμα του ἀκολούθησε τὴν στρωματογραφία τοῦ Χώρου 57 καὶ ἔδωσε ἀνάλογα εὐρήματα.

Στὸν Χῶρο 57 ἀπὸ βᾶθ. 1.91-2.29, 2.10-2.28 μ. ἀποκαλύφθηκαν καὶ οἱ τέσσερις τοῖχοι (είκ. 113)³⁹. Ἐπειδὴ ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε σὲ βάθος κατὰ τὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ πιθανότατα τὸ βάθος τῶν τοίχων θὰ μεταβληθεῖ πρὸ κάτω. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὀρθογώνιοι ἀσβεστόλιθοι μαζί μὲ κάποιους στρογγυλεμένους. Οἱ ἀσβεστόλιθοι μὲ τὸ στρογγυλεμένο σχῆμα βρίσκονται τοποθετημένοι κυρίως στὸ ἀνώτερο σωζόμενο τμήμα τῶν τοίχων σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ συγκεκριμένα στὸ νότιο ἄκρο του παρατηρεῖται μεγάλος πλακοειδῆς ἀσβεστόλιθος, λευκοῦ χρώματος, μῆκ. 1.19 μ. καὶ πλάτ. 0.70 μ. Ὁ λίθος αὐτὸς εἶναι πολὺ μικρότερος σὲ πάχος ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Σύμφωνα μὲ τὶς παρούσες ἐνδείξεις, δὲν πρέπει

38. Ἀναφέρεται ὡς «γλωσσοειδῆς τμήμα» στὰ ἡμερολόγια.

39. Οἱ τοῖχοι ἔχουν τὶς ἑξῆς διαστάσεις: α) ὁ νότιος τοῖχος: μῆκ. 2.60 μ., πλάτ. 0.35-0.40 μ., μέγ. ὕψ. 0.53 μ., βρέθηκε σὲ βᾶθ. 1.91 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (είκ. 126), β) ὁ βόρειος τοῖχος, μῆκ. 2.67 μ., πλάτ. 66-70 ἐκ., μέγ. σωζ. ὕψ. 0.30 μ. ἀποκαλύφθηκε σὲ βᾶθ. -2.15 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (είκ. 127), γ) ὁ δυτικὸς τοῖχος: μῆκ. 4.07 μ., πλάτ. 45-75 ἐκ., μέγ. ὕψ. 57 ἐκ. καὶ βᾶθ. -1.90 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου σὲ σχέση μὲ τὸ ΣΣ (σχ. 36) καὶ δ) ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος: μῆκ. 5.20 μ., πλάτ. 0.40-0.62, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.37 ἐκ. σὲ βᾶθ. -2.05-2.11 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ.

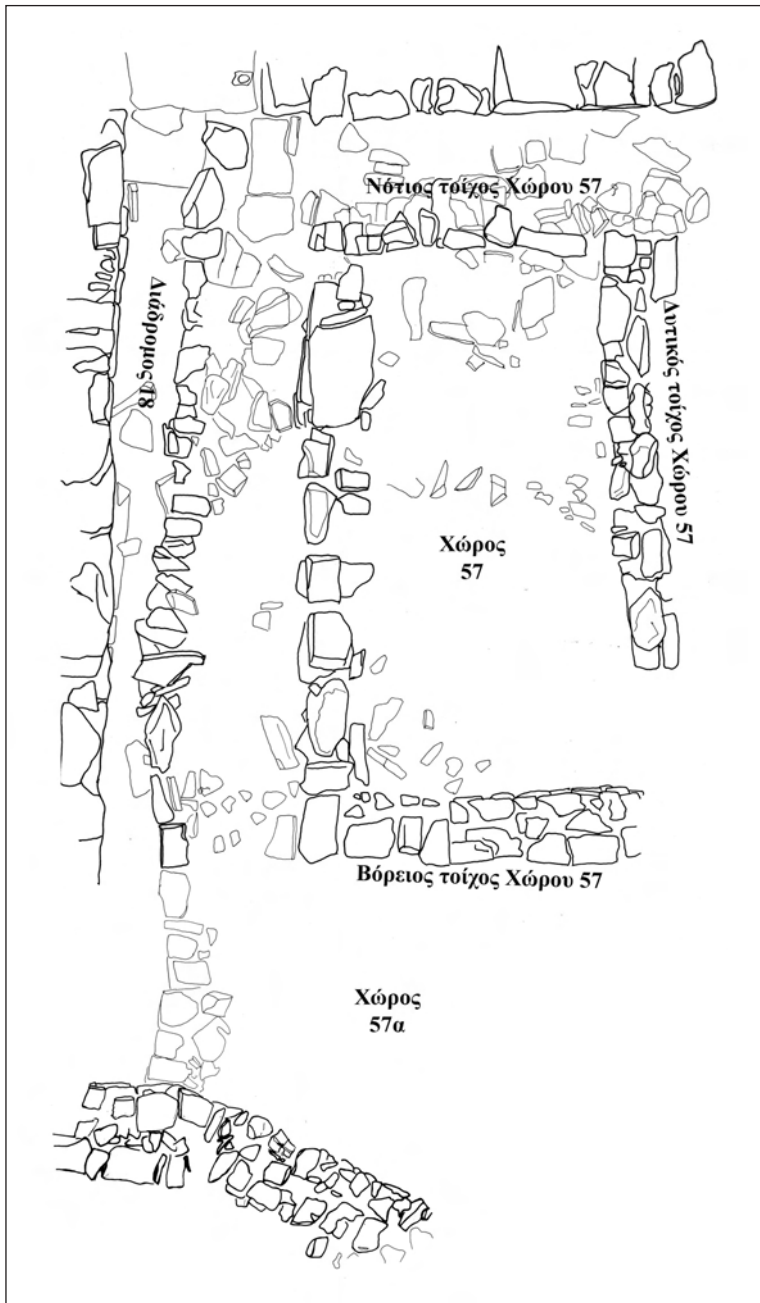
νά ἀνήκει στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀλλὰ προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ κατώφλι τοῦ ἐπάνω ὀρόφου. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο βρέθηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Στὴν ΒΔ. γωνία τοῦ Χώρου 57, ἀνάμεσα στὸν βόρειο καὶ δυτικὸ τοῖχο, ἐντοπίζεται ἄνοιγμα (σχ. 1-2) μῆκ. 1.10 μ. πρὸς ἄλλο χῶρο, τὸ ὁποῖο δὲν ἀνασκάφηκε. Ἀκόμη παρατηρεῖται ὅτι ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος ἔχουν μετακινήθει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση, γεγονός πού εἶναι ἐμφανέστερο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 57, καθὼς ἔχει ἔντονη κλίση, ἐνῶ ὀρισμένες πέτρες ἔχουν κυλήσει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση.

Σημειωτέον ὅτι μεταξὺ τοῦ πεσμένου πρὸς τὰ ἀνατολικά δυτικοῦ τοίχου τοῦ Διαδρόμου 18 καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 57 μεσολαβεῖ κενὸς χῶρος 0.50-1.50 μ., πού ὀφείλεται στὴν μετακίνηση τῶν τοίχων ἀπὸ τὸν σεισμό (σχ. 36).

Ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὴν κεραμικὴ, τὴν σύσταση τοῦ χρώματος καὶ τοὺς τοίχους τοῦ Χώρου 57, οἱ στρώσεις στὰ διάφορα βάθη ἀνήκουν σὲ ἐνιαῖο ἀρχαιολογικὸ στρώμα καὶ πιθανότατα ἀποτελοῦν χαλάσματα ἄνω ὀρόφου.

Τέλος, ἐξωτερικὰ καὶ νότια τοῦ Χώρου 57 καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Χώρου 17 πραγματοποιήθηκε καθαρισμὸς τοῦ νότιου τοίχου ἀπὸ βᾶθ. 1.91-2.65 μ., τοῦ δυτικοῦ ἀπὸ 1.90 ὠς 2.04 μ. καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀπὸ 2.11-2.66 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Ὁ νότιος τοῖχος ἐρευνήθηκε περισσότερο γιὰ νὰ ἐλεγχθεῖ τὸ ἄνοιγμα πού ὑπῆρχε δυτικὰ τῆς εἰσόδου τοῦ Διαδρόμου 18. Ἐξωτερικὰ ὑπῆρχαν πεσμένοι σχιστόλιθοι καὶ ἀσβεστόλιθοι. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ὀδηγοῦσε σὲ στενὸ διάδρομο μεταξὺ τῶν Χώρων 57 καὶ 17, πού σὲ κάποιον σημεῖο συνδέονται μὲ κάθετο τοιχάριο. Ἴσως πρόκειται γιὰ μικρὴ σκάλα, χρῆζει ὅμως λεπτομεροῦς ἔρευνας. Τὰ θραυσμένα κεραμικὰ εὐρήματα εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ Χώρου 57, ὅπως π.χ. δύο ὀλόκληρα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ τμημα πύθου διαστ. 0.33×0.14 μ., στὸ ὁποῖο διασώζεται μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ σῶμα καὶ ταινίες ἀπὸ τὴν διακόσμηση, σὲ ἀπόσταση 0.65 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Χώρου 57 καὶ 0.20 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 17 σὲ βᾶθ. 2.63 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Βρίσκονται ἐπίσης ὅστὰ ζῶων μικροῦ μεγέθους καὶ ἓνας ἐπεξεργασμένος σχιστόλιθος διαστ. 6×0.5 ἐκ. μὲ μιὰ διάτρητη ὀπή στὸ κέντρο του.

Σχ. 36. Κάτοψη των Χώρων 18, 57 και 57α.

Χῶρος 57α

Ὁ Χῶρος 57α (σχ. 1-2) βρίσκεται βόρεια τοῦ Χώρου 57, νότια τῆς περιοχῆς τοῦ κλιβάνου καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν Διάδρομο 18 καὶ τὸν Χῶρο 13 (εἰκ. 117). Ἡ περιοχὴ του ὀρίζεται ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 57 καὶ τοῖχο πού ἀποτελεῖ δυτικὴ προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 13, μῆκ. 4.10 μ. καὶ πλάτ. 0.73-0.90 μ.⁴⁰ Ἐχει σχῆμα τραπεζίου⁴⁰. Οἱ διαστάσεις τοῦ Χώρου 57α εἶναι: μῆκ. 3.50 μ. καὶ μέγ. πλάτ. 3.44 μ. Ἡ συνολικὴ ἐπίχωση πού ἀφαιρέθηκε ἦταν 0.65 μ. (2.10-2.75 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ), ἐνῶ πραγματοποιήθηκε καὶ καθαρισμὸς ἐξωτερικὰ τοῦ βόρειου τοίχου, ὅπου ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση 0.69 μ. μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ προαναφερθέντος τοίχου ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ του πλευρά. Στὴν φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ βᾶθ. 2.10 ὠς 2.23 μ. ἀφαιρέθηκαν πέντε στρώσεις στὶς ὁποῖες δὲν διακρίθηκαν ξεχωριστὲς φάσεις οὔτε στοιχεῖα ὀρόφου. Ἀκόμα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἀνώτερο στρώμα τοῦ Χώρου 57α ἀφαιρέθηκε ἐνιαῖα μὲ τὸ ἀνώτερο στρώμα τοῦ Χώρου 57, ἐξ αἰτίας τῆς μὴ ὑπαρξῆς ἀρχιτεκτονικῶν ἐνδείξεων. Ἡ σύσταση τοῦ χώματος εἶναι σκληρὴ/μέτριας σκληρότητας, σκούρου καστανοῦ χρώματος, μὲ ἀξιοσημείωτη τὴν ἀπουσία ἀβεστολίθων καὶ σχιστολίθων. Αὐτὸ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χῶρος 57α μπορεῖ νὰ ἦταν ἓνας ἐξωτερικὸς χώρος τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου, ἴσως μία αὐλὴ ἢ μία ταράτσα. Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἤδη ἐπίπεδο χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ πλῆθος ὀστράκων ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ 2010 πού εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ ἀνατολικότερο τμῆμα. Ἀκόμα, ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸν προέρχονται χονδροειδῆ ὀστρακα, λαβὲς ἀπὸ ἀγγεῖα, ὀστρακα ἀπὸ ἀνοιχτὰ καὶ κλειστὰ ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ὀστὰ ἀπὸ ζῶα, ἓνα θραῦσμα ἀπὸ ἀντικείμενο μὲ πλαστικὴ διαμόρφωση μῆκ. 0.036 μ. καὶ πλάτ. 0.015 μ. Ἀπὸ 2.33-2.50 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ βρίσκονται τμῆμα ἀπὸ βᾶση καὶ σῶμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου. Ἀπὸ 2.60-2.68 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ συλλέγονται ὀστρακα μεταξὺ τῶν ὁποίων τμῆμα ἀπὸ προχοῖδιο, ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ λίθινος

40. Ὁ συγκεκριμένος χώρος ὀνομάζεται στὰ ἡμερολόγια, τὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων καὶ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο ὡς «χώρος δυτικὰ τοῦ Δωματίου 13 καὶ βόρεια τοῦ Χώρου 57».

τριπτήρας. Τέλος, από 2.68-2.75 μ. από τὸ ΣΣ συλλέγεται τμήμα ἀπὸ καδόμετρο ἀγγεῖο διαστ. 0.23×0.21 μ., σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο του, 3.10 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 57 σὲ βάθ. 2.74 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι βρίσκονται ὄστρακα ἀπὸ μικρογραφικὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τὰ ὁποῖα φέρουν ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸν Χῶρο 57 (σχ. 34).

Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του ἄωτα κωνικὰ κύπελλα σὲ θραύσματα, ἐνῶ ἐξωτερικὰ ἀπὸ αὐτὸν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ λαβὴ ἀπὸ πίθο 0.12×0.07 μ. μὲ μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα του. Τέλος, βρίσκονται ὄστὰ ζώων μικροῦ μεγέθους.

Περιοχὴ ἐξωτερικὰ τῆς Βόρειας Πρόσοψης

Χῶροι 56α καὶ 56β

Ὁ Χῶρος 56 βρίσκεται ἐξωτερικὰ τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου τῆς Ζωμίνθου καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα της. Τὸ βόρειο τμήμα του ὀνομάζεται Χῶρος 56α καὶ τὸ νότιο Χῶρος 56β (σχ. 1-2 καὶ 37, εἰκ. 118).

Ἀνασκάφηκε τὸ 2013 στὰ ἀνώτερα στρώματα, ἐνῶ οἱ πρῶτες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶχαν γίνεϊ τὴν δεκαετία τοῦ 1980, γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου. Τὸ 2013 ἀφαιρέθηκαν συνολικὰ τέσσερις στρώσεις πού δὲν ἔχουν διαφοροποίηση στὴν σύσταση τοῦ χώματος (ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ συμπαγές). Στὸ τελευταῖο στρώμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2013 εἶχαν ἐμφανισθεῖ λίθοι μεγάλου μεγέθους στὸ δυτικὸ τμήμα, οἱ ὁποῖοι ἀφαιρέθηκαν ἐφέτος. Τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦταν ἡ πολὺ μεγάλη ποσότητα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων πού συλλέχθηκε στὰ ἀνώτερα κυρίως στρώματα. Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ εὑρεση χάλκινου ἐγχειριδίου στὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 56β⁴¹.

41. ΠΑΕ 2013.

Ὁ Χῶρος 56 εἶναι ἓνας ἐπίπεδος σχεδὸν τετράγωνος χῶρος (6.50×6.60 μ.), ὁ ὁποῖος χωρίζεται σὲ δύο ἐπιμήκειες χώρους μέσῳ μεσοτοιχοῦ ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ χαμηλὸ ὕψος (σχ. 37, εἰκ. 119). Οἱ τοῖχοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ μικροῦ, μεσαίου, στὸν μεσότοιχο κυρίως, ἀλλὰ καὶ μεγάλου μεγέθους λίθους δυτικὰ κυρίως σὲ ὀριζόντια διάταξη. Σὲ μερικά σημεῖα ἐντοπίζονται ἴχνη ἀπὸ κονίαμα, ἐνῶ ἄλλα εἶναι προσκολλημένα μεταξύ τους μὲ ἄλατα. Οἱ λίθοι τῶν τοίχων εἶναι ἀδρὰ λαξευμένοι ἀλλὰ προσεκτικὰ δομημένοι, καθὼς δὲν προεξέχουν. Ἡ βόρεια πρόσοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου εἶναι θεμελιωμένη σὲ βράχο, ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς ἓνα βαθμὸ λαξευθεῖ στὸ ὕψος τῶν θεμελίων⁴². Ἡ θεμελίωση στὸν Χῶρο 56β ξεκινᾷ κάτω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῆς βόρειας πρόσοψης, πού βρίσκεται 0.80 μ. πάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ Χώρου 56β, σὲ παλαιότερη δηλαδὴ φάση σὲ σχέση μὲ τὴν κύρια φάση τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, στοιχεῖο πού ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς βόρειας εἰσόδου στὸν Διάδρομο 10⁴³.

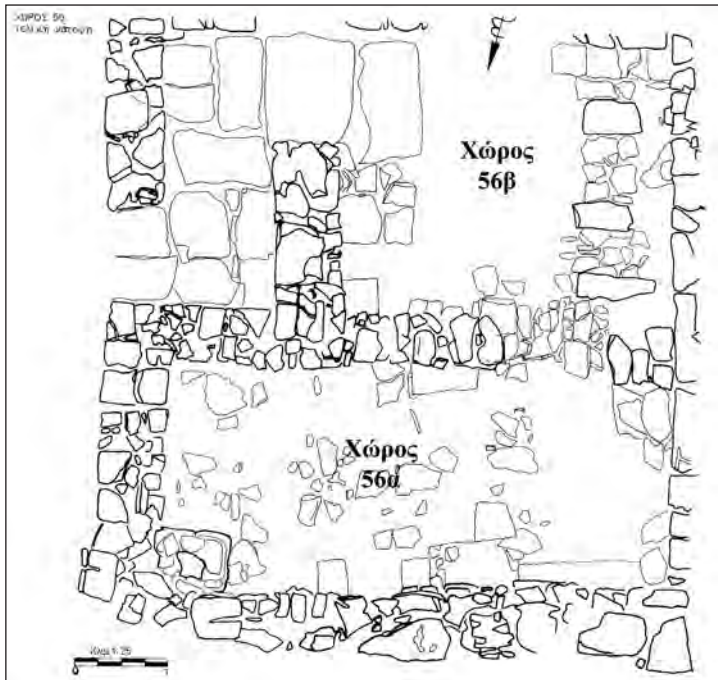
Ὁ Χῶρος 56α ἔχει ἔσωτ. διαστ. 5.40×2.40 μ. καὶ ὁ Χῶρος 56β 5.30×3 μ. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ βόρειος τοῖχος του σώζονται σὲ χαμηλὸ ὕψος, ἐνῶ σὲ μεγαλύτερο ὕψος σώζεται ὁ δυτικὸς τοῖχος πού προσκολλᾶται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Διαδρόμου 16 (εἰκ. 120).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν Χῶρο 56α τὸ 2014 ξεκίνησε ἀπὸ βᾶθ. 2.85-2.90 μ. συνεχίζοντας τὴν στρωματογραφία τῆς περιόδου τοῦ 2013⁴⁴. Ἀρχικὰ ἔγινε ἔρευνα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν τοίχων. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση

42. Γνωστὴ πρακτικὴ καὶ ἀπὸ τὴν Θήρα.

43. Ὅλα τὰ βᾶθη εἶναι ἀπὸ τὸ ΣΣ στὸ ὑψηλότερο σημεῖο στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ Δωματίου 12, ἐνῶ γιὰ τίς ομάδες ἀναφέρεται καὶ τὸ βᾶθος σὲ σχέση μὲ τὸ κρηπίδωμα τῆς βόρειας πρόσοψης, τὸ ὁποῖο εἶναι σὲ ὕψ. +0.80 μ. ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ Χώρου 56β.

44. Σὲ πάχ. 0.05 μ. ἔγινε καθορισμὸς Α. τοῦ χώρου καὶ ὄχι ἀφαίρεση στρώματος. Καθορισμὸς ἔγινε καὶ στὸν βόρειο τοῖχο, τὸν μεσότοιχο, τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ στὶς ΝΑ. καὶ ΒΑ. γωνίες τοῦ Χώρου 56α σὲ βᾶθ. ἔως -2.87 μ. ἀπὸ τὸ ΣΣ (-0.59 μ. ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα). Συνολικὰ ἀφαιρέθηκαν τρεῖς στρώσεις ἀπὸ τὸν Χῶρο 56α πάχ. 29 ἐκ. καὶ δύο στρώσεις ἀπὸ τὸν Χῶρο 56β πάχ. 19 ἐκ.

Σχ. 37. Κάτοψη τῶν Χώρων 56α καὶ 56β.

τοῦ χώρου ἐφανίσθηκε πλῆθος λίθων μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους (εἰκ. 121). Σὲ ἓνα σημεῖο τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ χώρου τὸ χῶμα εἶναι κεραμόχρωμο. Στὴν ΒΑ. γωνία παρατηρεῖται μικρῆς ἔκτασης ἐλαφρῶς γκρίζο χῶμα καὶ συλλέγεται μικρὴ ποσότητα κεραμικῆς. Ἀποσαφηνίζονται τοῦ βόρειου τοίχου τὰ ὅρια καὶ συλλέγεται λίγη κεραμικὴ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἀπὸ τὸ δυτικότερο σημεῖο τοῦ μεσοτοίχου. Τὰ ὄστρακα προέρχονται κυρίως ἀπὸ κύπελλα κωνικά μὲ ἔξω, ἔσω ἢ ὀριζόντιο χεῖλος καὶ λεπτὰ τοιχώματα.

Στὸν Χῶρο 56α τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ βάθ. 2.87-2.98 (0.59-0.70 μ. ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου), πάχ. 0.11 μ., ἔδωσε λίγα χονδροειδῆ ὄστρακα, τμῆμα εὐρύστομου ἀγγείου, ἓνα χοντρὸ μελαμβαφές, πιθανῶς ἀπὸ πίθο. Τὸ χῶμα εἶναι ξηρό, ἀνοιχτὸ καστανὸ μὲ πολλοὺς πεσμένους λίθους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ποὺ ἀφαιροῦνται. Μεταξὺ τῶν λίθων συλλέ-

γεται ἀρκετὴ ποσότητα χονδροειδοῦς καὶ λεπτότεχνης μελαμβαφοῦς κεραμικῆς, ὄστρακο πού φέρει διακόσμηση ἀπὸ μαῦρες ταινίες, τμήμα μεγάλης χύτρας, καὶ λίγα ὄστᾶ. Στὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ χώρου (1.86 μ. ἀπὸ τὸν νότιο καὶ 0.90 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο) συνεχίζεται τὸ γκρίζο χῶμα πού εἶχε φανεῖ ἀρκετὰ ψηλὰ καὶ ἔντονη συσσώρευση ὀστράκων. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ συλλέγονται λίγα τμήματα κάρβουνου, θραύσματα δύο ἀγγείων μικροῦ μεγέθους καὶ θραύσματα ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης αὐτῆς ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. 3.16 μ. λίθινη κατασκευὴ στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ χώρου (εἰκ. 122), παρόμοια μὲ αὐτὴ τῶν Χώρων 42 καὶ 9, μικρότερου ὅμως μεγέθους. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ σειρὲς λίθων στὸ νότιο καὶ δυτικὸ τμήμα τῆς καὶ παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ δυτικά. Τὸ νότιο τμήμα ἔχει μῆκ. 0.80 μ. καὶ ὕψ. 0.55 μ. ἀπὸ τίς πλάκες τοῦ χώρου, τὸ δυτικὸ ὕψ. 0.44 μ. καὶ μῆκ. 0.50 μ. καὶ τὸ ἀνατολικὸ 0.20 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς (ἄνοιγμα διαμ. 0.20 μ.) ἀνασκάφηκε μέχρι βάθ. 3.16 μ., ὅσο δηλαδὴ οἱ μικροῦ μεγέθους πλάκες τοῦ κυρίως χώρου καὶ ἀφαιρέθηκε χῶμα καστανὸ καὶ σκληρό, πάχ. 0.50 μ. Συλλέχθηκε μεγάλη, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνασκαπτόμενη ἔκταση, ποσότητα κεραμικῆς, βάσεις καὶ χεῖλη κωνικῶν κυπέλλων καὶ δύο ὄστρακα μὲ ἔντονες αὐλακες/κυμάτια, ἄβαφα ἐξωτερικά, μελαμβαφῆ μέσα, καθὼς καὶ λίγα τμήματα ὀστῶν καὶ λίγα τμήματα κάρβουνου. Δὲν ἐντοπίστηκε ἀκέραιο ἀγγεῖο ἢ ἄλλο εὔρημα. Στὸ νοτιότερο σημεῖο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 56α, καὶ στὴν βάση τοῦ τοίχου, ἓνα κενὸ ἀποτελεῖ ἴσως ἄνοιγμα ἀγωγοῦ.

Στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ χώρου πραγματοποιεῖται δοκιμαστικὴ τομὴ 1×0.50 μ. μὲ στόχο τὴν ἀποκάλυψη τοῦ βάθους τοῦ βόρειου τοίχου. Ἡ τομὴ, ἣ ὁποία διακόπτει παχὺ στρώμα πηλοχώματος, ἔφτασε σὲ βάθ. 3.27 μ. ἀποκαλύπτοντας σὲ μεγαλύτερο βάθος τὸν βόρειο τοῖχο (εἰκ. 123). Στὸ βαθύτερο σημεῖο τῆς τομῆς, ἀποκαλύπτονται τμήματα μικρῶν ἀγγείων πού ἀνήκουν σὲ παλαιότερη φάση καὶ δὲν ἀφαιροῦνται. Ἀπὸ τὴν δοκιμαστικὴ τομὴ συλλέγεται μικρὴ ποσότητα κεραμικῆς.

Ἀπὸ βάθ. 2.98-3.16 μ. (0.70-0.98 μ. ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου) σὲ στρώμα πάχ. 0.18 μ. τὸ πηλόχωμα ἐκτείνεται σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου. Ἡ θραυσμένη

κεραμική συνίσταται σέ τμήματα σφαιρικῶν κυπέλλων, πολλά κωνικῶν με ποικιλία στὰ χεῖλη, μελαμβαφῆ με κάθετα τοιχώματα, ταινιοειδείς λαβές κυπέλλων, μελαμβαφές τροπιδωτὸ ΜΜ ΙΒ περιόδου⁴⁵, πὺ δειχνουν τὴν ἀρχαιότητα τοῦ χώρου, καὶ πολλὰ τμήματα πίθων. Ἀπὸ τμήμα τοῦ δυτικῶ τοῖχου ὅπου ἀφαιροῦνται λίθοι ἀπὸ τοὺς κατακρημνισμένους μεγάλους στὸ ἐπίπεδο αὐτό, συλλέγεται μεγάλη ποσότητα κεραμικῆς, χονδροειδῆς καὶ λεπτότεχνη, λίγα ὅστὰ μικροῦ μεγέθους καὶ τμήματα κάρβουνου στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ χώρου. Σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸν μεσότοιχο καὶ 1.09 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο σὲ βάρθ. 3.10 μ. βρίσκεται μικρὸ κομμάτι ἀκατέργαστης ὀρείας κρυστάλλου. Σὲ ἀπόσταση 2.55 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ 0.60 μ. ἀπὸ τὸν μεσότοιχο στὸ ἴδιο βάρθος, βρίσκεται τριπτήρας.

Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικῶ τμήματος τοῦ μεσοτοῖχου, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Χώρου 56α, ἐντοπίζεται χαλικιάσβετο (εἰκ. 124) συν. μήκ. 1.02 μ. με μέγ. πλάτ. 0.60 μ. καὶ ἐλάχ. 0.30 μ. σὲ βάρθ. 2.98 μ., δηλαδὴ 0.16 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὶς μικρὲς πλάκες τοῦ Χώρου 56α. Τὸ χαλικιάσβετο (πάχ. μόλις 0.015 μ.) φαίνεται πὺς ἀποτελοῦσε ἐπίσης μέρος τοῦ δαπέδου ἄνω ὀρόφου. Συμπερασματικά: Ἡ μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ πηλοχώματος καὶ τοῦ χαλικιάσβετου ἐντοπίζεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο (βάρθ. 2.98 μ.), κάτω ἀπὸ τὴν μεγάλη ποσότητα πεσμένων λίθων καὶ σχιστολίθων τοῦ ἄνω ὀρόφου⁴⁶ πὺ ἀφαιρέθηκαν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ πάνω ἀπὸ τὶς πλάκες μικροῦ μεγέθους τοῦ ἰσογείου, πὺ ἀποκαλύπτονται σὲ βάρθ. 3.16 μ.

Ὁ Χῶρος 56β, ὁ νοτιότερος χῶρος, ἔχει στὰ νότια τὴν βόρεια πρόσοψη τοῦ Κεντρικῶ Κτιρίου, δυτικὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Διαδρόμου 16 καὶ στὰ ἀνατολικά τοῖχο σὲ χαμηλὸ ὕψος πὺ εἶναι ἐνιαῖος με τὸν Χῶρο 56α καὶ βρίσκεται 0.13 μ. κάτω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα τῆς βόρειας πρόσοψης. Στὸν Χῶρο 56α δὲν ἐντοπίστηκε ἐξωτερικὴ εἴσοδος, ἐνῶ

45. Christakis στὸ *Intermezzo* εἰκ. 15, 2, Betancourt στὸ ἴδιο, 92 εἰκ. 65: ΜΜ ΙΒ.

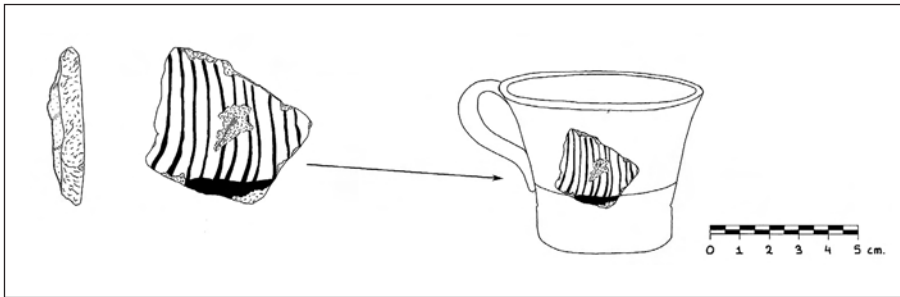
46. Ἐνα μέρος του παραμένει, λειτουργώντας ὡς μάρτυρας, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο ἀφαιρέθηκε, ἀφοῦ πρῶτα συλλέχθηκε δείγμα (Δχ. 2).

στὸν Χῶρο 56β βρέθηκε ἡ ἐξωτερικὴ εἴσοδος τῶν δύο χώρων στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, διαστ. 1×0.63 μ. Οἱ δύο χώροι φαίνεται νὰ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μέσῳ ἀνοίγματος στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μεσοτοίχου. Τὸ πιθανὸ ἄνοιγμα, πλάτ. 1.20 μ., ἔχει ἐμφανισθεῖ σὲ βάθ. 3.13 μ. καὶ καλύπτεται ἀπὸ πλάκες μεταξύ λιθαρίων (σχ. 37), πού ὑποδηλώνει ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ τμήμα πολυθύρου πού ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὸν μεσότοιχο καὶ ἔχει σχέση μὲ τὸ δυτικὸ πολύθυρο, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος πιὸ κάτω.

Κάθετα στὸν μεσότοιχο ὑπάρχει ἓνα ἐγκάρσιο τοιχάριο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν., πάχ. 0.20 μ., τὸ ὁποῖο στὸ δυτικὸ τμήμα του ἔχει ἴχνη πυρᾶς. Ἀπέχει 1.17 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ἀφήνει ἄνοιγμα 2.77 μ. πού χωρίζει σὲ δύο μέρη τὸν 56β. Στὴν δυτικὴ γωνία τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου τοῦ Χώρου 56β ἐντοπίζεται μικρῆς ἔκτασης χῶμα μὲ ἴχνη ἀπὸ στάχτη καὶ εἶναι ἀσβεστοποιημένο ἀπὸ τὴν πυρὰ λίθου.

Στὸν Χῶρο 56β ἀφαιροῦνται συνολικὰ δύο στρώματα. Τὸ πρῶτο σὲ βάθ. 2.88-2.98 μ. (0.60-0.70 μ. ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα) πάχ. 0.10 μ. καὶ τὸ δεύτερο ἐπίσης πάχ. 0.10 μ. σὲ βάθ. 2.98-3.08 μ. (0.70-0.80 μ. ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα). Δηλαδή βρίσκονται στὰ ἴδια βάρη μὲ τοῦ 56α. Στὸ ἀνώτερο στρῶμα τοῦ Χώρου 56β τὸ χῶμα εἶναι ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ Χώρου 56α, ὥστόσο οἱ πεσμένοι λίθοι εἶναι λιγότεροι σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνον. Ἡ ΒΑ. γωνία τοῦ Χώρου 56β ἦταν σκεπασμένη ἀπὸ πεσμένους μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους. Ἡ ἀφαίρεση τῶν λίθων αὐτῶν ἀποκάλυψε δύο λιθινες πλάκες σὲ βάθ. 2.98 μ., οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν εἴσοδο στὸν χῶρο. Τὸ κατώφλι ἔχει μῆκ. 1 μ., πλάτ. 0.63 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθ. 0.25 μ. ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο σὲ βάθ. 3.08 μ. ἀποκαλύφθηκε δυτικὰ πλακόστρωτο δάπεδο (εἰκ. 120) διαστ. 1.17×2.88 μ. Στὸ νοτιότερο σημεῖο τοῦ πλακοστρώτου, δημιουργεῖται ἄνοιγμα μῆκ. 2.77 μ.⁴⁷ στὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο πού ὀδηγεῖ

47. Τὸ πλακόστρωτο βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ γειτονικὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς καὶ παρουσιάζουν 0.65 μ. διαφορά μὲ τὸν κίονα κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μεσοτοίχου τῶν Χώρων 26 καὶ 53.

Σχ. 38. Όστρακο με ripple διακόσμηση από τον Χῶρο 56β.

στο δυτικό τμήμα του 56β, στο οποίο διατηρείται επίσης πλακόστρωτο. Ο χώρος απέδωσε αρκετή ποσότητα χονδροειδούς (χειλός με κομβιόσχημο ἔξαρμα, πόδια και σῶμα χυτρῶν, χείλη πίθων) και λεπτότεχνης κεραμικής (χειλός και λαιμός με δακτύλιο στην βάση πρόχου, τμήμα μελαμβαφούς σφαιρικού κυπέλλου, ἄλλου με κυματοειδές περίγραμμα στο σῶμα, χειλός μελαμβαφούς βαθμιδωτοῦ κυπέλλου, ὄστρακο με ripple (ρυθμός χελωνίου) διακόσμηση (σχ. 38). Συλλέγονται επίσης δύο ἄωτα κωνικά κύπελλα σὲ θραύσματα. Στην ΝΔ. γωνία τοῦ χώρου βρέθηκαν τμήματα ὀστέων και λίγα μικρά κομμάτια κάρβουνου. Στο βόρειο μισό τοῦ χώρου και ἑλαφρῶς πρὸς τὰ δυτικά ἀποκαλύπτεται συγκέντρωση ἑννέα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Λίγα μόλις ἑκατοστὰ ἀνατολικότερα, συλλέγονται ἄλλα τρία ἄωτα κωνικά κύπελλα (εἰκ. 125). Στο κατώτερο ἐπίπεδο ἡ ποσότητα τῆς κεραμικῆς εἶναι λιγότερη σὲ σχέση με τὸ προηγούμενο. Με τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀφαίρεσης τοῦ στρώματος ὀλοκληρώνεται και ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πλακοστρώτου, σὲ βάθ. 3.12 μ.

Στὸ ΝΔ. τμήμα τοῦ χώρου ἀποκαλύπτεται **πολύθυρο** μήκ. 2.70 μ. παράλληλα με τὸν δυτικό τοῖχο (εἰκ. 126), σὲ βάθ. 3.08-3.12 μ., στο βάθος δηλαδή τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου. Τὸ πολύθυρο, μήκ. 2.70 μ., ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου και προεκτείνεται βόρεια, παράλληλα με τὸν δυτικό τοῖχο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μεγάλες πλάκες τοποθετημένες ἀνάμεσα σὲ μικρότερους λίθους. Ἡ πρώτη πλάκα ἔχει ἀπόσταση 0.47 μ. ἀπὸ τὴν βόρεια πρόσοψη τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου, ἡ

δεύτερη απέχει 0.76 μ. από την πρώτη πλάκα και η τρίτη πλάκα 0.58 μ. από την δεύτερη. Το βορειότερο τμήμα του μοιάζει να βρίσκεται κάτω από το δυτικό τμήμα του μεσοτοιχίου. Πιθανώς έχει γίνει κάποια αλλαγή σε μεταγενέστερη φάση, όπως δείχνουν οι μεγάλοι πεσμένοι λίθοι του δυτικού τοίχου. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι την ίδια εικόνα εμφανίζουν οι πλάκες στο δυτικό τμήμα του μεσοτοιχίου και κάτω από αυτόν. Είναι πιθανόν το δυτικό αυτό πολύθυρο να γωνιάζει με εκείνο που έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., δηλαδή ίσως πρόκειται για παλαιότερο φωταγωγό που σκεπάστηκε εν μέρει από τον μεσότοιχο. Στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του Χώρου 56β αφαιρέθηκε λίθος ο οποίος εξέιχε και ερευνήθηκε ο τοίχος κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσής του στην ΝΔ. γωνία. Δεν αποκαλύφθηκε κάποια πλάκα ή λίθος, αντιθέτως εμφανίζει κενό σε βάθος, χωρίς να αποτελεί κάποια κόγχη, αποκαλύπτοντας λίθους του ανατολικού τοίχου του Διαδρόμου 16.

Συνοψίζοντας, το τμήμα που ανασκάφηκε το 2014 κάτω από το σωζόμενο κρηπίδωμα της βόρειας πρόσοψης ανήκει σε παλαιότερη φάση σε σχέση με τη νεότερη (νεοανακτορική) φάση του Κεντρικού Κτιρίου. Στην περιοχή αυτή διαπιστώθηκαν τουλάχιστον τρεις φάσεις. Μία που βρίσκεται κάτω από το ύψος του κρηπιδώματος της πρόσοψης του Νεοανακτορικού Κεντρικού Κτιρίου, στην οποία ανήκουν ο βόρειος, ο ανατολικός και ο μεσότοιχος, και μια ακόμη παλαιότερη στην οποία ανήκει το πολύθυρο. Ασφαλώς, όπως δείχνει η κεραμική, ένα τμήμα του χώρου αυτού χρησιμοποιήθηκε και στην Νεοανακτορική περίοδο.

Κεραμεικός κλίβανος

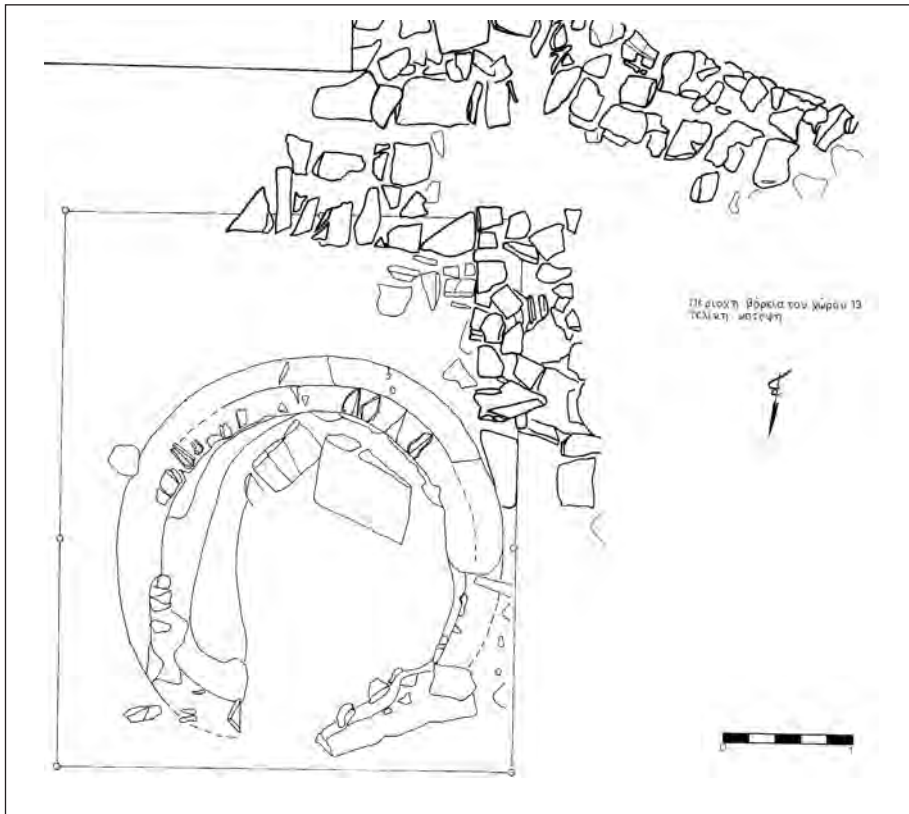
Στο τελευταίο στάδιο της ανασκαφής στην Ζώμινθο το 2014 αποφασίστηκε να ανασκαφεί ο κλίβανος, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1990 και συμπληρώνει την εικόνα του κεραμεικού εργαστηρίου.

Ο κλίβανος βρίσκεται βόρεια του Χώρου 13 (κεραμεικό εργαστήριο) (σχ. 39, εικ. 127) και σε απόσταση 2.26 μ. (δυτικό τμήμα) και 3 μ. (ανατολικό τμήμα) από αυτό. Το βόρειο όριο του απέχει 3.80 μ. από τον Χώρο 13. Το σχήμα του είναι πεταλοειδές, όπως έδειξε το δυτικό τμήμα

πού γωνιάζει και συνεχίζεται σέ όλο τὸ βόρειο μέρος. Αποκαλύφθηκε σέ βάθ. 3.27 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο⁴⁸.

Τὸ περιχέλιωμα τῆς περιφέρειάς του ἔχει πλάτ. 0.40 ἕως 0.45 μ., ἐνῶ πιὸ κάτω σχηματίζεται ἀναβαθμὸς πλάτ. 0.20 μ. καὶ ὕψ. 0.08 μ. Στὴν περιφέρεια τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας διατηροῦνται ἀποτυπώματα σὲ σχῆμα αὐλάκων ἀπὸ κάποιο κατασκευαστικὸ στοιχεῖο (σχ. 39, εἰκ. 127). Ὁ πηλὸς τῶν τοιχωμάτων εἶναι στὸ ἐσωτερικὸ ἐξαιρετικὰ καλὰ ψημένος λόγῳ τῶν ὑψηλῶν θερμοκρασιῶν καὶ περιέχει ὄστρακα ἀλλὰ καὶ μικρὲς πέτρες πού τὸ ἐνισχύουν. Ἀπὸ πολὺ ψηλὰ μέχρι χαμηλὰ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ πολλὰ κομμάτια ἀπὸ πηλόχωμα, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι μεγάλου μεγέθους (0.30-0.35 μ.), πού προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐσχάρα τοῦ κλιβάνου. Οἱ μεγάλοι λίθοι (εἰκ. 128) οἱ ὁποῖοι ἔπесαν ἀπὸ γειτονικοὺς χώρους προφανῶς ἔθραυσαν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλιβάνου καὶ ἐπομένως τὴν ἐσχάρα. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου βρέθηκε ὁμάδα μικρῶν λίθων, ἡ ὁποία ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν μᾶλλον τυχαία καὶ ἀφαιρέθηκε. Τὸ χρῶμα τοῦ χώματος εἶναι ἐρυθρὸ, ἰδιαίτερα στὴν περιφέρεια. Μιὰ διερευνητικὴ τομὴ πού ἔγινε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κλιβάνου προκειμένου νὰ βρεθεῖ ὁ πυθμὸς του δείχνει τὸν τρόπο χτισίματος μὲ πηλὸ καὶ λίθους. Σὲ βάθ. 4.01 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ 0.77 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ κλιβάνου τὸ χῶμα γίνεται μαῦρο (εἰκ. 129) μέχρι τὸ τελευταῖο σημεῖο τῆς ἔρευνας τοῦ 2014. Ἐπίσης σὲ βάθ. 4.53 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο, δηλαδὴ 1.26 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ κλιβάνου, φάνηκε σειρὰ ἀπὸ κομμάτια σχιστολίθου, ἐνῶ λίγο πιὸ πάνω (4.38 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο) βρέθηκε τριβεῖο καὶ βότσαλα. Παράλληλα μὲ τὴν τομὴ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κλιβάνου συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ δυτικὸ τμήμα μέχρι βάθ. 0.74 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικὰ ἡ ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτό. Μέχρι στιγμῆς ἡ ἔρευνα στὸν κλιβανὸ ἔφτασε σὲ βάθ. 1.26 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια καὶ ἀποδείχτηκε ὅτι εἶναι πεταλοειδῆς καὶ ἔχει διάμ. 3 μ. ἐξωτερικὰ καὶ 2.20 μ. ἐσωτερικὰ.

48. Ἀνώτερη πέτρα στὸν Τοῖχο 12.

Σχ. 39. Κάτοψη του κλιβάνου και τῶν περι αὐτὸν τοίχων.

Ἐξωτερικὰ τοῦ κλιβάνου ἔγιναν δύο τομῆς γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ τυχὸν συνέχειά του: α) Δυτικὴ τομὴ: Ἄρχισε σὲ βάθ. 3.18 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Στὸ δυτικὸ τμήμα οἱ λίθοι στὴν σειρὰ ἀποτελοῦν τοῖχο ἴσως σύγχρονο ἢ λίγο μεταγενέστερο τοῦ κλιβάνου, ὅπως δείχνει ἡ κεραμική, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν φαίνονται λίθοι τοίχου ἀρχαιότερου κτίσματος. Ὁ τοῖχος ποὺ ἀποκαλύπτεται σὲ βάθ. 3.01 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ σὲ ἀπόσταση 0.44 μ. ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 57α, ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος μέχρι 1.74 μ. ἀπὸ N.-B. καὶ ἔχει πλάτ. 0.47 μ. (εἰκ. 127, σχ. 39). Κατὰ τὸ καθάρισμα τῆς πλάγιας πλευρᾶς τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε δεύτερη σειρὰ πλακῶν σὲ βάθ. 3.29 μ.,

καθώς και λίθοι σέ βάθ. 3.40 μ. που ανήκουν σέ ἀρχαιότερη φάση. Οἱ λίθοι ἐφάπτονται στὸν κλίβανο ἢ βρίσκονται κάτω ἀπὸ αὐτόν. Ἐνδιαφέρον στὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ὅτι σέ βάθ. 3.30 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο συλλέχθηκε ἓνα eggcup, στοιχεῖο ἀρχαιότητας τοῦ τοίχου, παρόμοιο τοῦ ὁποῖου βρέθηκε στὸν Χῶρο 12.

β) Νότια τομή: ἐξωτερικὰ τοῦ κλιβάνου στὸ νότιο τμήμα του καὶ μεταξύ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ Χώρου 18 (εἰκ. 127, σχ. 39) ἀποκαλύπτεται σειρά λίθων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α., κάποιιοι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι καμένοι. Ἀποκαλύφθηκαν σέ βάθ. 3.34 μ. καὶ σέ ἀπόσταση 0.46 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 57α. Παράλληλα, ἀποκαλύφθηκε μιὰ σειρά λίθων βόρεια τοῦ ἀγωγοῦ σέ βάθ. 3.33 μ. καὶ σέ ἀπόσταση 0.42 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Χώρου 56α, ἐνῶ μιὰ τρίτη σειρά λίθων στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β. πρὸς Ν. σχηματίζει γωνία μὲ τὸ τοιχάριο αὐτό. Τὰ δύο τελευταῖα τοιχάρια ἴσως ἐξυπηρετοῦν τὴν κατεύθυνση τῶν ὑδάτων τοῦ ἀγωγοῦ. Γιὰ λόγους στατικότητας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Χώρου 57α, τὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ διερευνηθεῖ σέ ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑλένη Χρηστάκη, Γιάννης Γεωργίου, Γιώργος Καλομοίρης, Γιώργος Γιωργακόπουλος, Κώστας Στεφανάκος, Δημήτρης Κοκκινάκος, Γιάννος Πέτρου, ἡ ἀρχιτέκτων Λίλιτ Γιανναδάκη, οἱ σχεδιαστὲς Γιάννης Ἀνδρουλιδάκης καὶ Γιάννης Θεοδοσίου, ὁ συντηρητὴς Μύρων Νικάκης, ὁ φωτογράφος Γιάγκος Χαιρέτης, ὁ συντηρητὴς τοίχων Μιχάλης Μαυρογιαννάκης μὲ τὸν βοηθὸ του Κώστα Συκιώτη, οἱ εἰδικευμένοι τεχνίτες Χαράλαμπος Μαρομιχελάκης καὶ Ἀγάπιος Ρεθεμιωτάκης, ὁ ἐπιστάτης τῆς ἀνασκαφῆς Βασίλης Φασουλᾶς. Τὶς ἀεροφωτογραφίες ἔκανε ὁ Δημήτρης Τζωρτζάκης καὶ τὴν Γεωμαγνητικὴ ἔρευνα ὁ δρ Ἀπόστολος Σαρρῆς ἀπὸ τὸ ΙΤΕ. Διάφορες ἐργασίες, ὅπως τὴν μελέτη λίθων καὶ ὀστρέων, ἔκανε ὁ Κ. Φασουλᾶς ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Φυσικῆς Ἱστο-

ρίας. Ὁ Μαρίνος Φασουλᾶς προέβη σὲ διάφορες ἐργασίες στερέωσης καὶ κατασκευῶν γιὰ τὴν προφύλαξη τῶν εὐπαθῶν ὑλικῶν ποὺ ἔμειναν στὸν χῶρο. Περὶ τοὺς 55 ἐργάτες ἐργάσθησαν καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ λίγοι μετὰ τὸ πέρας τῆς γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν εὐρημάτων καὶ τὴν τακτοποίηση στὶς ἀποθήκες.

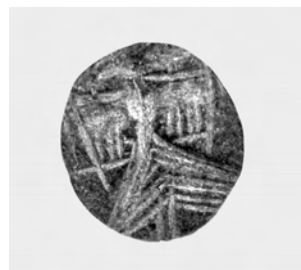
Είχ. 1. Νότιο τμήμα του Διαδρόμου 10 πριν την άνασκαφή του 2014.

Είχ. 2. Στενόμακρο άνοιγμα στον δυτικό τοίχο του Διαδρόμου 10.

3

4

5

Εἰκ. 3-5. Διάδρομος 10. 3. Δισκοειδὲς σκεῦος με βυθίσματα. 4. Σφραγίδα ἀπὸ στεατίτη με παράσταση γυναικας-πτηνοῦ. 5. Διπλὸς πέλεκυς.

Εἰκ. 6. Συγκέντρωση κυπέλλων στὸ στενόμακρο ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Διαδρόμου 10.

Είχ. 7. Αεροφωτογραφία του Κεντρικού Κτιρίου μετά την άνασκαφή του 2014.

Είχ. 8. Ὁ Διάδρομος 10 μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2014.

Είχ. 9. Φράξιμο τῆς θύρας μεταξύ τῶν Χώρων 8 καὶ 9.

Είχ. 10. Κονίαμα και άωτο κωνικό κύπελλο πάνω άπό τδ κατώφλι τής θύρας μεταξδ τδν Χδρων 8 και 9.

Είχ. 11. Πλάκα πάνω στο κατώφλι τής θύρας μετα την άποκάλυψη τής.

Είκ. 12. Παραστάδα τῆς θύρας μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.

Είκ. 13. Ἀεροφωτογραφία τοῦ Διαδρόμου 21 μετὰ τὴν λήξη τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς.

Εικ. 14. Άβαθές κύπελλο από τόν Διάδρομο 21.

Εικ. 15. Ό Διάδρομος 21 μετά τò τέλος τής άνασκαφής τού 2014.

Εἰκ. 16. Τὸ ἀνατολικὸ κατώφλι τοῦ Διαδρόμου 21.

Εἰκ. 17. Κονιάματα πεσμένα ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ Διαδρόμου 21.

Εἰκ. 18. Ἀεροφωτογραφία τῶν Χώρων 6 καὶ 22 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Εἰκ. 20α. Ἐλάσμα χρυσοῦ ἀπὸ τὸν Χῶρο 6.

Εἰκ. 20β. Τὸ γάλκνιο μαχαιρίδιο ἀπὸ τὸν Χῶρο 41.

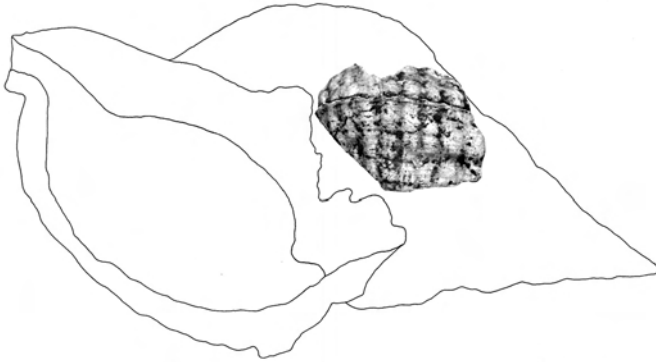

Εἰκ. 19. Τὸ θρανίον τοῦ Χώρου 41, πίσω ἀπὸ τὸ ὀπίσθιον ἄνοιγμα πιθανῶς ἀγωγῶ.

Εἰκ. 21-22. Χῶρος 41. 21. Πήλινη ἀγνύθρα. 22. Τμημα πηλίνου ἀγωγῶ.

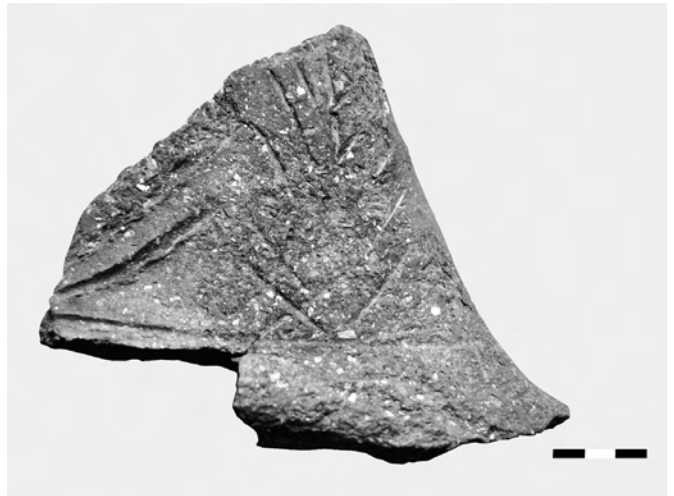

23

0 1 2 3 4 5 cm.

24

25

26

Εἰκ. 23-26. Χῶρος 41. 23. Θραῦσμα τρίτωνα. 24. Ἄγγειο με̐ διακόσμηση καλαμοειδῶν. 25. Τμῆμα πῆλινου κρατευτῆ. 26. Λίθινος τριπτῆρας.

Είχ. 27. Ἀεροφωτογραφία τῶν Χώρων 41-43.

Είχ. 28. Ἄνοιγμα μεταξύ τῶν Χώρων 41 καὶ 42.

Είχ. 29. Χώρος 42. Τὰ ἀνοίγματα στὸν βόρειο τοῖχο.

Είχ. 30. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Χώρου 42.

Εἰκ. 31. Ὅμάδα κωνικῶν κυπέλλων ἀπὸ τὸν Χῶρο 42.

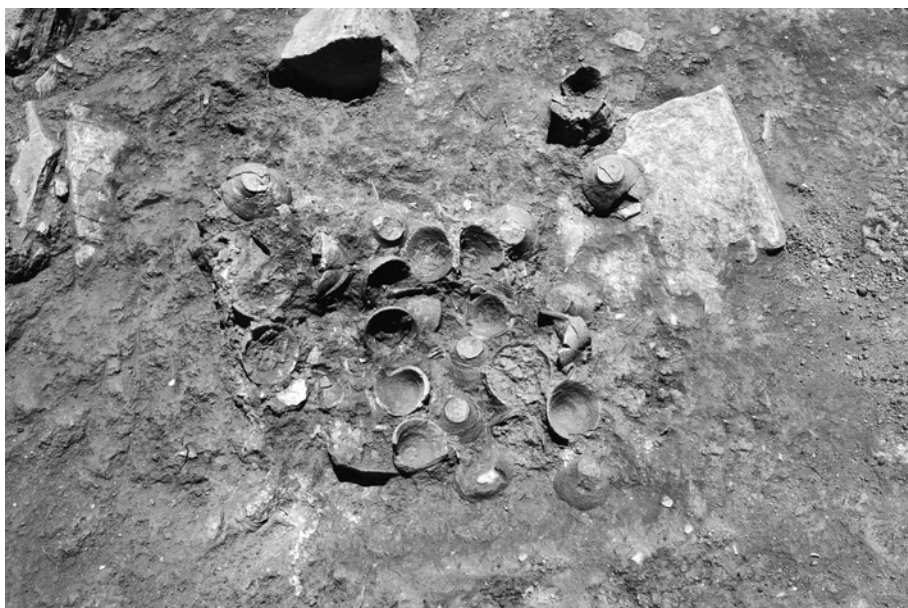
Εἰκ. 32. Πηλόχωμα ἀπὸ δάπεδο ἄνω ὀρόφου στὸν Χῶρο 42.

Εἰκ. 33. Τμῆμα πήλινου δίσκου ἀπὸ τὸν Χῶρο 42.

Είχ. 34. Λιθινή βάση κίονα στο δάπεδο του Χώρου 42.

Είχ. 35. Χώρος 42. Συγκέντρωση αγγείων μικρού μεγέθους *in situ*.

Εἰκ. 36. Τμήμα πήλινης φιάλης ἀπὸ τὸν Χῶρο 42.

Εἰκ. 37. Ἡ λιθινὴ κατασκευὴ τοῦ Χώρου 42.

Είχ. 38. Χῶρος 42. Πήλινος λύχνος *in situ*.

Είχ. 39. Χῶρος 42. Προχοΐδια *in situ*.

Εικ. 40. Οί Χώροι 35 και 40 μετά τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Εικ. 41. Ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ Χώρου 35.

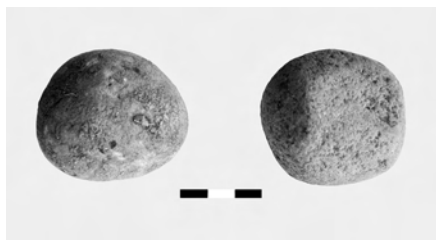

Είχ. 42. Ο νότιος τοίχος του Χώρου 35.

Είχ. 43. Άποψη των Χώρων 35α και 35β.

Εἰκ. 44. Λίθινοι τριπτῆρες ἀπὸ τὸν Χῶρο 35α.

Εἰκ. 45. Χάλκινο ἐγχειρίδιο ἀπὸ τὸν Χῶρο 35α.

Εἰκ. 46. Κομμάτια πηλοῦ μὲ ἀποτυπώματα ξύλου ἀπὸ τὸν Χῶρο 35α.

Εἰκ. 47. Χῶρος 35α. Τὸ πήλινο πυριατήριον *in situ*.

Είχ. 48. Νησίδα πηλοχώματος στὸν Χῶρο 35α.

Είχ. 49. Χῶρος 35α. Τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸν Χῶρο 10.

Εἰκ. 50. Ἄνοιγμα μεταξύ τῶν Χώρων 35α καὶ 35β.

Εἰκ. 51. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς κλίμακας τοῦ Χώρου 35β.

Εἰκ. 52. Ὁ Χῶρος 35β πρὶν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ κλιμακοστασίου.

Είχ. 53. Μάρτυρας πηλοχώματος στην ΒΑ. γωνία του Χώρου 35β.

Είχ. 54. Χώρος 20. Δυτικό σκέλος κλίμακας.

Εἰκ. 55. Ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ Χώρου 20.

Εἰκ. 56. Χῶρος 20. Τὸ νότιο κατώφλι.

Είκ. 57. Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς κλίμακας τοῦ Χώρου 20.

Είκ. 58. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τοῦ Χώρου 20.

Εἰκ. 59. Ἀγρεῖα κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 20.

Εἰκ. 60. Οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ Χώρου 20.

Είχ. 61. Καμένο σπρώμα πάνω από τις πλάκες του δαπέδου του Χώρου 20.

Είχ. 62. Πесμμένοι λίθοι του ανατολικού τμήματος του δυτικού σκέλους της κλίμακας του Χώρου 20.

Εἰκ. 63. Εὐρήματα πάνω στο δάπεδο κάτω ἀπὸ τὴν δυτικὴ κλίμακα τοῦ Χώρου 20.

Εἰκ. 64. Σαθρὸς πίθος κάτω ἀπὸ τὴν δυτικὴ κλίμακα τοῦ Χώρου 20.

Είκ. 65. Εύρηματα σέ καμένο στρώμα στήν ΝΑ. γωνία τοῦ Χώρου 20.

Είκ. 66. Κύπελλο κάτω ἀπό τὸ νότιο κατώφλι τοῦ Χώρου 20.

Εἰκ. 67. Ἀεροφωτογραφία τῶν Χώρων 11 καὶ 12 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Εἰκ. 68. Οἱ κόγχες στὸν βόρειο τοῖχο τῶν Χώρων 11 καὶ 12.

Εἰκ. 69. Ὁ Χῶρος 11.

Εἰκ. 70. Πρόχειρος ἀναλημματικός τοῖχος στὸν Χῶρο 11.

Εἰκ. 71. Λείψανα θραυσμένου πίθου παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Χώρου 11.

Είχ. 72. Χώρος 11. Σχιστολιθικές πλάκες δαπέδου άνω όρόφου.

Είχ. 73. Στρώμα επίχωσης πάνω άπό τό δάπεδο του Χώρου 11.

Εἰκ. 74. Ἀγγεῖα στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ Χώρου 11.

Εἰκ. 75. Πίθος στὴν ΒΑ. γωνία τοῦ Χώρου 11.

Εικ. 76. Συγκέντρωση αγγείων στο ΒΔ. τμήμα του Χώρου 11.

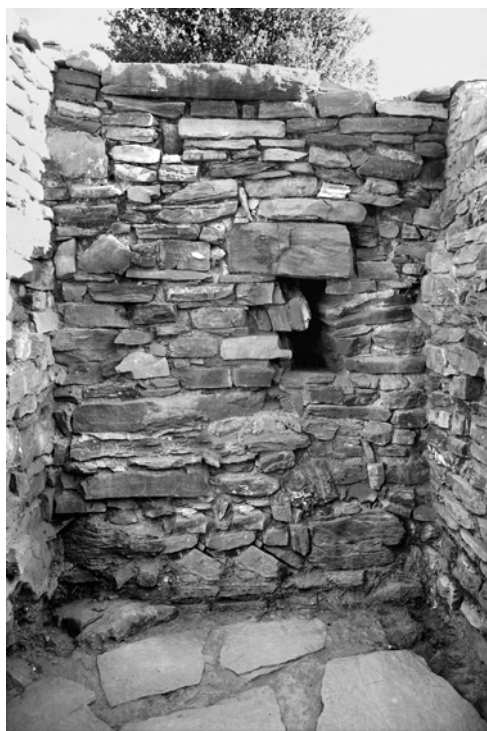

Εικ. 77. Κωνικά κύπελλα στο κεντρικό τμήμα του ανατολικού τοίχου του Χώρου 11.

Εἰκ. 78. Συγκέντρωση ἀγγείων στήν ἀνατολική ἀπόληξη τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ Χώρου 11.

Εἰκ. 79. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Χώρου 11.

Εἰκ. 80. Ὁ Χῶρος 12 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Είχ. 81. Eggcup *in situ* στὸν Χῶρο 12.

Είχ. 82. ΝΔ. τμήμα τοῦ Χώρου 12. Ὅμαδα κυπέλλων.

Εἰκ. 83. Ὁ μεσότοιχος τῶν Χώρων 26 καὶ 53.

Εἰκ. 84. Ὁ μεσότοιχος τῶν Χώρων 26 καὶ 53.

Εικ. 85. Ἡ βάση τοῦ κίονα κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μεσοτοιχείου τῶν Χώρων 26 καὶ 53 καὶ καμένο ξύλο πρὸς τὰ δυτικά του.

Εικ. 86. Οἱ βάσεις κίονων στὸς Χώρους 26 καὶ 53.

Εἰκ. 87. Ἀεροφωτογραφία τῶν Χώρων 26, 53 καὶ 20 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Εἰκ. 88. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ Χώρου 53 πρὶν τὴν ἀποκάλυψη τῆς κόγχης.

Είκ. 89. Ἡ κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53.

Είκ. 90. Ἄνεστραμμένος κάλαθος μέσα στήν κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53.

Εἰκ. 91-92. Χάλκινο σκεῦος ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53.

Είκ. 93. Χάλκινη σμίλη από τήν κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53.

Είκ. 94. Πήλινο πῶμα καί λίθος τριπτήρας ἀπό τήν κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53.

Εἰκ. 95. Πήλινο πῶμα ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Χώρου 53.

Εἰκ. 96. Ἀεροφωτογραφία τῶν Χώρων 19, 28, 49 καὶ 54 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Είχ. 97. Χῶρος 19. Ἡ λιθοριπτή πρὶν τὴν ἀφαίρεσή της.

Είχ. 98. Χῶρος 19. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο.

Εἰκ. 99. Τμήμα ἀγωγοῦ σχήματος Π μεταξύ τῶν Χώρων 19 καὶ 49.

Εἰκ. 100. Ἄγωγός στους Χώρους 19 καὶ 28.

Είχ. 101. Ἡ τριγωνικὴ κατασκευὴ στὸν Χῶρο 49.

Είχ. 102. Ὁ Χῶρος 54 μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

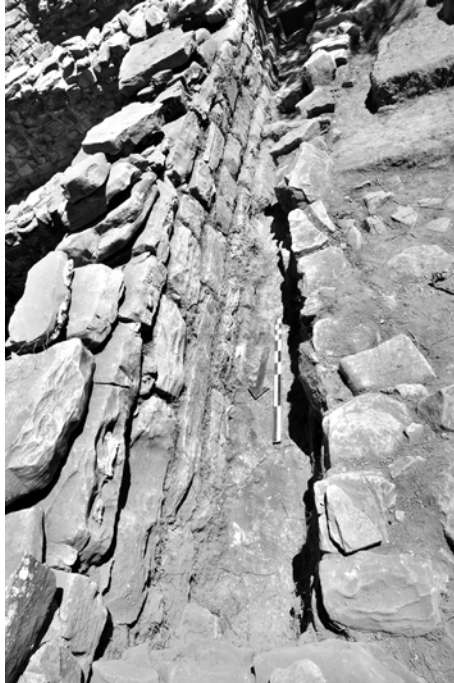

Εἰκ. 103. Ὁ ἀγωγὸς στὸν Διάδρομο 18.

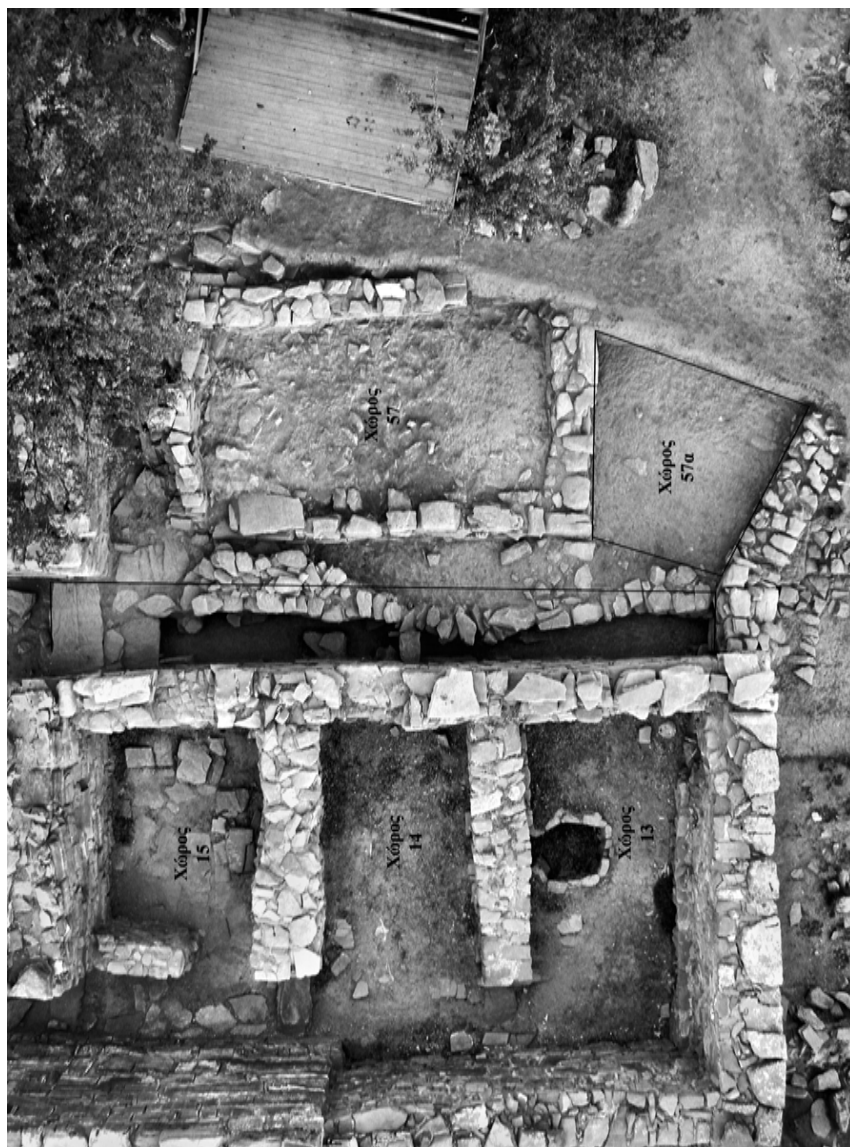
Εἰκ. 104. Ἀνοιγμα ΝΔ. τοῦ Διαδρόμου 18.

Είχ. 105. Ένοποίηση του βόρειου και του νότιου τμήματος του Διαδρόμου 18.

Είχ. 106. Τὸ κατώφλι τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ Διαδρόμου 18.

Είχ. 107. Αεροφωτογραφία του δυτικού τμήματος του Κεντρικού Κυρίου.

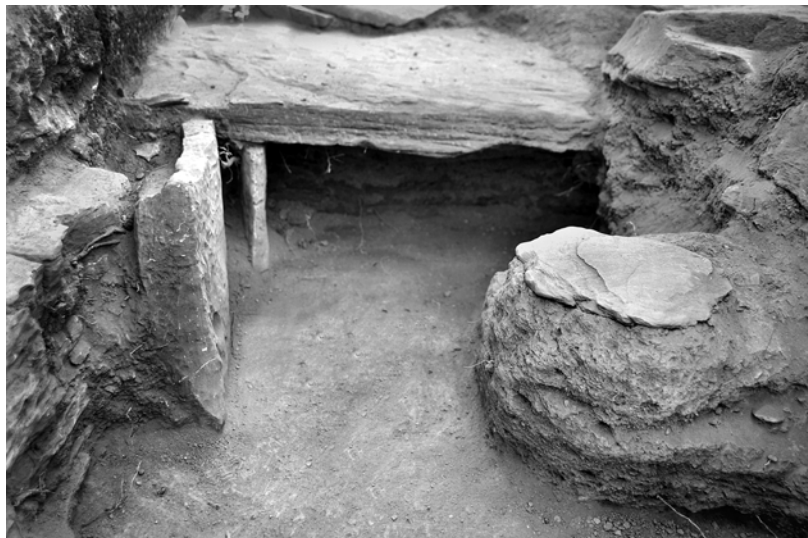
Είκ. 108. Νότιο τμήμα του Διαδρόμου 18. Πεσμένοι λίθοι σε ύψηλότερο επίπεδο.

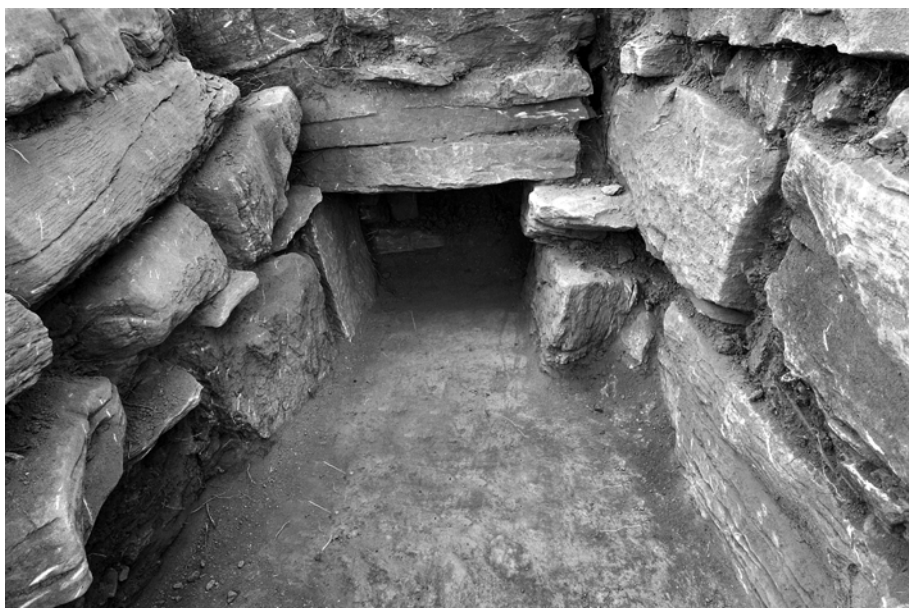
Είκ. 109. Διάδρομος 18. Στρῶμα κάτω από τὸν λιθοσωρό.

Είκ. 110. Διάδρομος 18. Βόρειο τμήμα, ἄνωτερο στρῶμα.

Εἰκ. 111. Τὸ νότιο ἄνοιγμα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ Διαδρόμου 18.

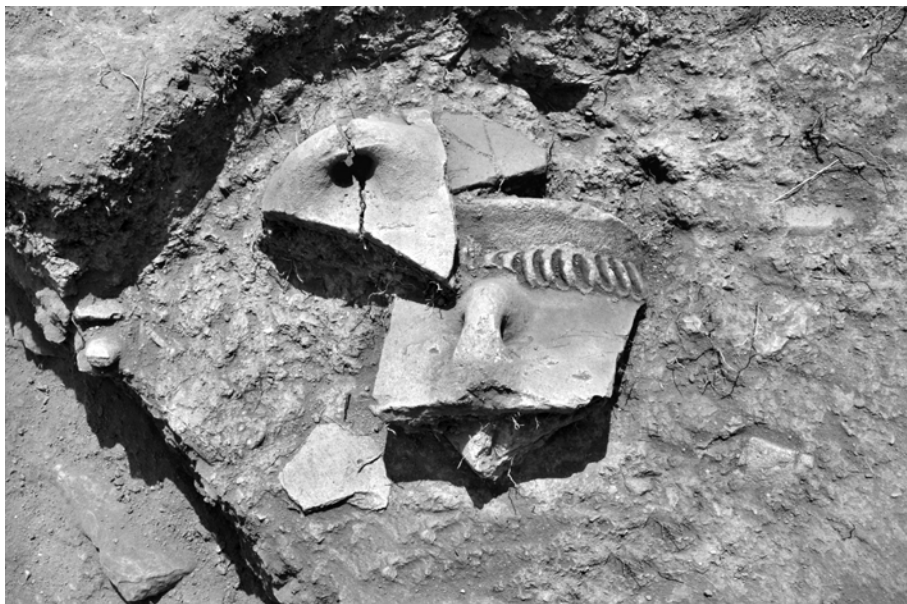

Εἰκ. 112. Τὸ βόρειο ἄνοιγμα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ Διαδρόμου 18.

Είκ. 113. Χώρος 57. Ο νότιος τοίχος.

Είκ. 114. Τμήμα πύθου από τόν Χώρο 57.

Εἰχ. 115. Ἡ ἀνώτερη στρώση τοῦ Χώρου 57.

Εἰχ. 116. Χῶρος 57. Ἐνιαῖο στρώμα ἄνω δρόφου.

Είχ. 117. Ο Χώρος 57α μετά τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Είχ. 118. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ΒΔ. τμήματος τοῦ Κεντρικοῦ Κτιρίου.

Εἰκ. 119. Ὁ Χῶρος 56.

Εἰκ. 120. Ἡ εἴσοδος καὶ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ Χώρου 56β.

Είχ. 121. Πεσμένοι λίθοι στο άνωτερο στρώμα του Χώρου 56α.

Είχ. 122. Κατασκευή ΒΔ. γωνίας του Χώρου 56α.

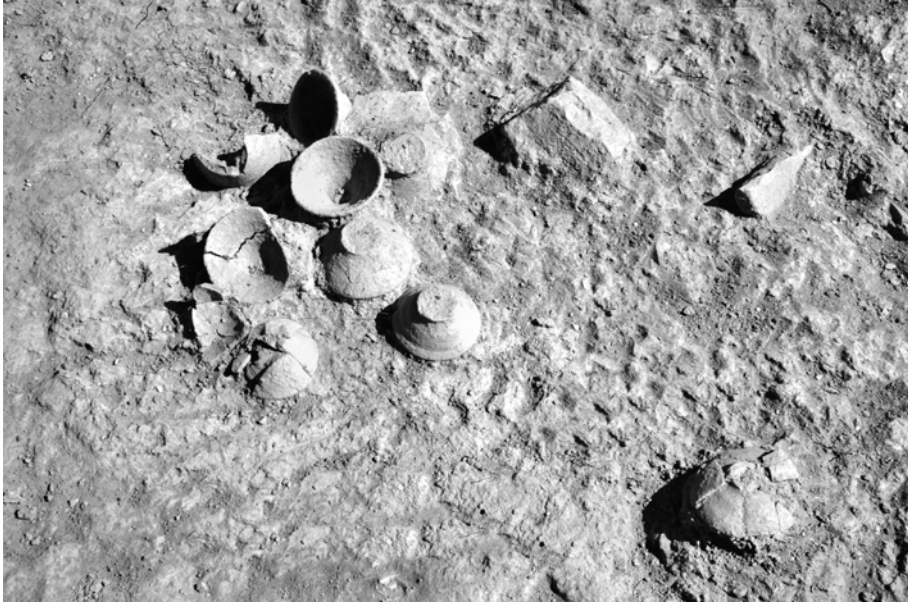

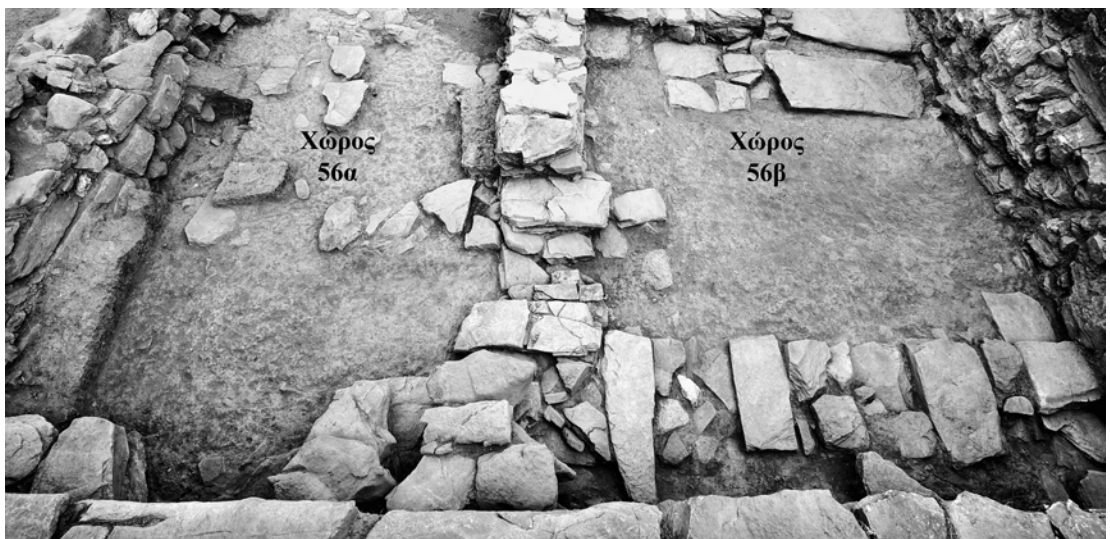
Εἰκ. 123. Ἡ τομὴ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Χώρου 56α.

Εἰκ. 124. Χαλικάσβεστο στὸν Χῶρο 56α.

Είκ. 125. Όμάδα άωπων κωνικῶν κυπέλλων στὸν Χῶρο 56β.

Είκ. 126. Πολύθυρο στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χῶρου 56β.

Εἰκ. 127. Αεροφωτογραφία τοῦ κλιβάνου μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2014.

Εἰκ. 128. Μεγάλοι λίθοι πού ἔπεσαν ἐντός τοῦ κλιβάνου ἀπό γειτονικούς χώρους.

Εἰκ. 129. Μαῦρο χῶμα στό ἐσωτερικό τοῦ κλιβάνου.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΟΥΜΑΣΑΣ

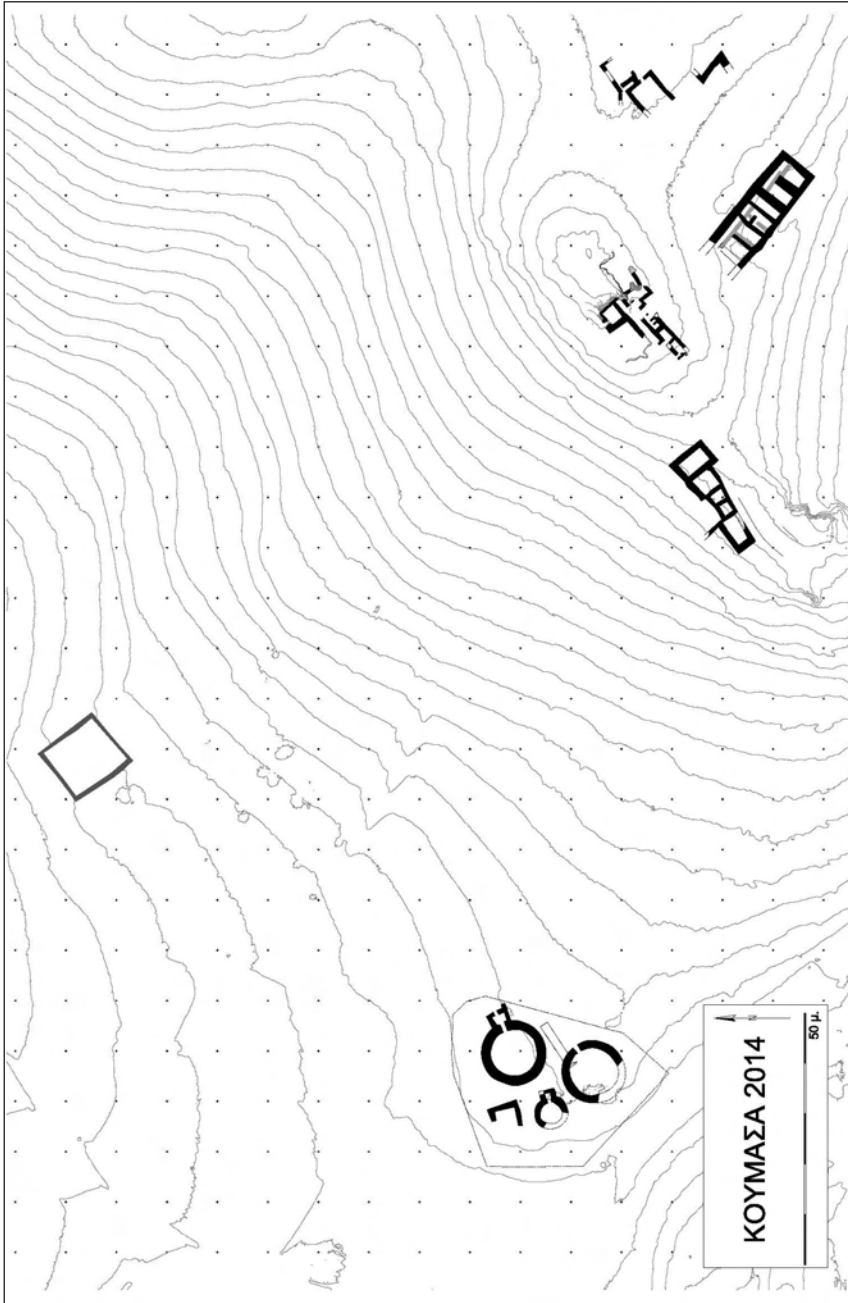
Ἡ ἀνασκαφή καὶ συστηματικὴ μελέτη τῆς μινωικῆς Κουμάσας στὸ πλαίσιο τοῦ πενταετοῦς ἐρευνητικοῦ προγράμματος (2012-2016) ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰνστιτοῦτο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης καὶ τὴν ΚΓ' ΕΠΚΑ συνεχίστηκε τὸ 2014 μὲ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα¹. Κατὰ τὴν τρίτη αὐτῆ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἡ ὁποία διήρκεσε ἀπὸ τὶς 15 Σεπτεμβρίου ἕως καὶ τὶς 10 Ὀκτωβρίου, ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε σὲ τρεῖς τομεῖς (σχ. 1, εἰκ. 1), καὶ συγκεκριμένα στὸν οἰκισμό, τὸ «ἱερό» καὶ τὸ νεκροταφεῖο, φέροντας καὶ πάλι στὸ φῶς ἀπροσδόκητα εὐρήματα ποὺ διευρύνουν σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ σημασία τῆς Κουμάσας στὴ μινωικὴ περίοδο.

Οἰκισμὸς

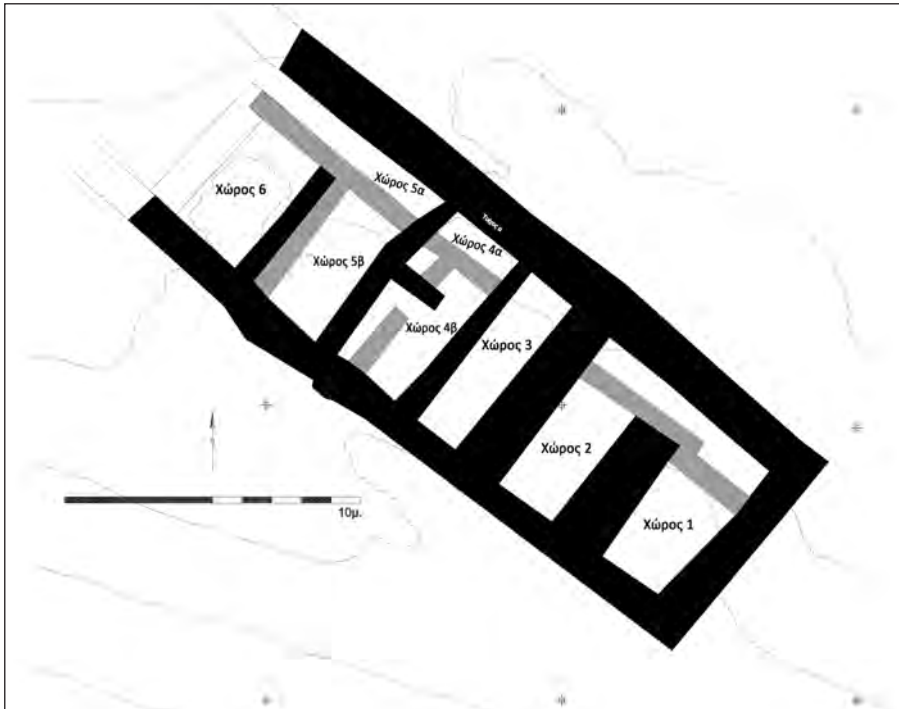
Στὸ νότιο τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ (Τομέας 1) ἐρευνήθηκε ἓνας ἀκόμη χῶρος τοῦ μεγάλου κτιρίου νότια ἐνὸς ἰσχυρότατου ἀναλημματικοῦ (;) τοίχου, ποὺ εἶναι ὁρατὸς σὲ μῆκ. περ. 23 μ. μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. (σχ. 2, εἰκ. 2). Συγκεκριμένα ἀνασκάφηκε ὁ Χῶρος 5B μέχρι καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 3α-β). Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα, τὸ ὁποῖο μὲ βάση τὴν κεραμικὴ ποὺ συλλέχθηκε χρονολογεῖται

---

1. Γιὰ τοὺς βασικότερους στόχους τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος καὶ τὰ σημαντικότερα ἀποτελέσματα τῶν προηγούμενων ἐτῶν βλ. ΠΑΕ 2012 καὶ 2013. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὸ τέλος τῆς ἔκθεσης.

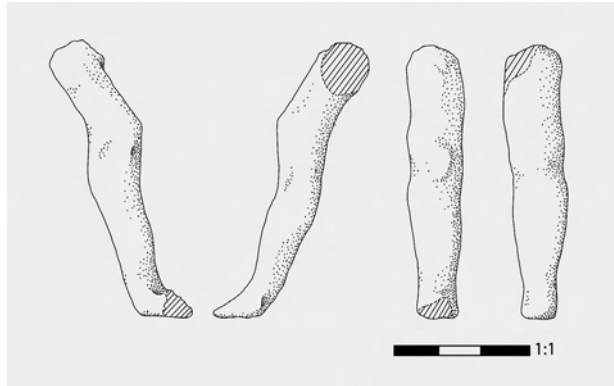

Σχ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο τής μινωικής Κουμάσας.

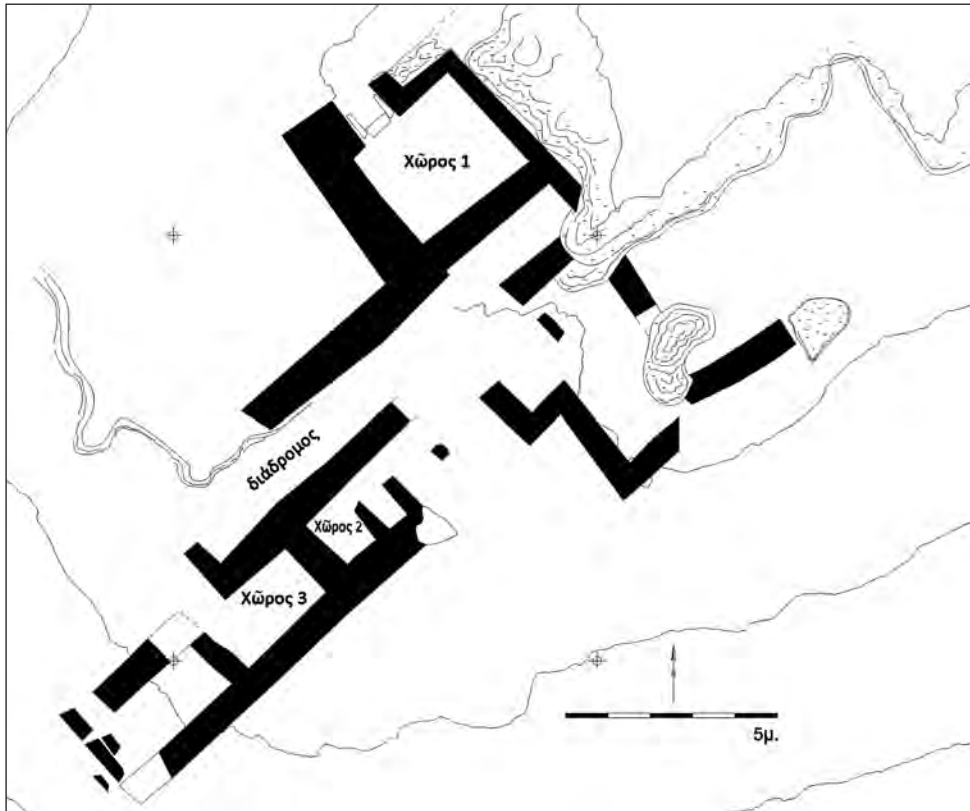
Σχ. 2. Κάτοψη του μεγάλου κτιρίου στον χώρο του Τομέα 1.

στή Νεοανακτορική περίοδο. Κάτω από το δάπεδο αυτό υπήρχε παχιά επίχωση, ή οποία ανήκε σε γέμισμα πάνω στο οποίο είχε θεμελιωθεί το νεοανακτορικό δάπεδο. Το ανώτερο τμήμα του γεμίματος αυτού περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ή οποία χρονολογείται στη Μεσομινωική II-III περίοδο, περιλαμβάνοντας αρκετά τμήματα αγγείων με πολύχρωμη διακόσμηση. Η μεγάλη ποσότητα της κεραμικής αυτής ομάδας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πρόκειται για σφραγισμένο σύνολο, κάνουν προφανή την εξαιρετική χρονολογική σημασία της. Η κεραμική αυτή παρέχει ένα αξιόπιστο *terminus post quem* για τη θεμελίωση του δαπέδου και τη χρονολόγηση της τελευταίας φάσης του οικισμού της Κουμάσας, τουλάχιστον σε αυτό το τμήμα του. Μεταξύ των ελάχιστων εύρημάτων πλὴν της κεραμικής ξεχωρίζει τμήμα ποδίου από πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο (πιθανῶς πυγμάχο) σε φυσιοκρατική απόδοση

Σχ. 3. Πόδι πήλινου ανθρώπομορφου ειδωλίου από τον Χώρο 5B (Τομέας 1).

(σχ. 3). Το κατώτερο τμήμα αυτού του γέμισματος περιείχε λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και σαφώς μικρότερη ποσότητα κεραμικής. Πολλά χαρακτηριστικά τμήματα αγγείων από αυτό το βάθος της επίχωσης χρονολογούνται στη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο. Κάτω από αυτό το γέμισμα ανασκάφηκε ένα ακόμη στρώμα, το οποίο περιείχε κεραμική της Μεσομινωικής ΙΒ-ΙΙ περιόδου με αρκετά τροπιδωτά κύπελλα και τμήματα αγγείων με τραχωτή ή πολύχρωμη διακόσμηση. Στο κατώτερο όριο του αποκαλύφθηκε δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα. Κάτω από αυτό το δάπεδο ήλθε στο φως ή επιφάνεια του φυσικού βράχου. Με αυτόν το τρόπο ολοκληρώθηκαν οι αρχαιολογικές εργασίες στον συγκεκριμένο χώρο. Συνδυάζοντας τα αποτελέσματα της εφετινής ανασκαφής με αυτά της έρευνας στους παρακείμενους χώρους το 2012 και 2013, γίνεται σαφές ότι το μεγάλο αυτό κτίριο θεμελιώθηκε στην Παλαιοανακτορική περίοδο πάνω στα ερείπια παλαιότερων κτιρίων της ίδιας περιόδου, όπως προέκυψε ήδη πέρυσι με την αποκάλυψη παλαιοανακτορικών τοίχων με διαφορετικό προσανατολισμό. Το κτίριο ήταν σε χρήση και κατά τη Νεοανακτορική περίοδο, όποτε και καταστράφηκε όριστικά. Λαμβάνοντας υπ' όψη τη γενικότερη έλλειψη στρωματογραφικών δεδομένων από μινωικούς οικισμούς της νότιας Κρήτης, τα συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας στον Τομέα 1 αναμένεται να διευρύνουν ση-

Σχ. 4. Κάτοψη τῶν κτιρίων στὴν περιοχή τοῦ «ἱεροῦ» (Τομέας 8).

μαντικά τις γνώσεις μας για τὴν ἱστορία μινωικῶν θέσεων στὴν περιφέρεια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Φαιστοῦ.

Τὰ ὄρια τοῦ Τομέα 1 ἐπεκτάθηκαν πρὸς ΒΑ. μὲ στόχο τὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτιρίου ἀλλὰ καὶ τυχόν ἐντοπισμὸ ἄλλων τοίχων ἢ χώρων. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἀποκαλύφθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τμημα μικροῦ κτιρίου (σχ. 4), τὸ ὁποῖο μὲ βάση τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό, κατασκευὴ καὶ κεραμικὴ ἀνήκει σὲ σαφῶς μεταγενέστερη περίοδο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κτίρια τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τῆς χονδροειδοῦς κεραμικῆς κάνει πιθανὴ τὴ χρονολόγησή του στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.

«Ἱερό»

Ἡ ἔρευνα τοῦ «ἱεροῦ», πού βρίσκεται στό πιό περιοπτο μέρος τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Κουμάσας, συνεχίστηκε μέ τήν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στήν περιοχή νότια καί ΝΔ. τοῦ Χώρου 1, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνασκαφεῖ κατά τὸ 2013 (Τομέας 8, εἰκ. 4 καί 5). Βασικός στόχος τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν σέ αὐτὸν τὸν τομέα ἦταν νά συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα τὰ ὁποῖα θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀσφαλῆ χρονολόγηση τῆς χρήσης τοῦ «ἱεροῦ», ἀλλὰ καί μιὰ πιὸ σαφῆ εἰκόνα τῆς λειτουργίας τῶν διάφορων χώρων πού ἀποκαλύπτονται σταδιακὰ στό ψηλότερο αὐτὸ σημεῖο τοῦ οἰκισμοῦ.

Πιὸ συγκεκριμένα, ἀφαιρέθηκε μεγάλο τμήμα ἐπίχωσης νότια καί ΝΑ. τοῦ Χώρου 1, ἀλλὰ καί νότια τῆς βραχῶδους κορυφῆς τοῦ λόφου Κορακιές, πού ὀρθώνεται στό κεντρικὸ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι πού ἦταν ἤδη γνωστοὶ μέ βάση τίς παλαιότερες φωτογραφίες ἢ ἀναφορές. Παρὰ τὸ ὅτι εἶναι χειρότερα διατηρημένοι, δίνουν σαφῆ εἰκόνα τῆς διάταξης τῶν χώρων σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ οἰκισμοῦ. Στὴν περιοχή αὐτὴ συλλέχθηκαν λίθινος τριπτήρας καί τριβεῖο μικροῦ μεγέθους, ὅπως ἐπίσης καί θραύσματα ἀγγείων πού χρονολογοῦνται στὴν Παλαιοανακτορικὴ (;) καί Νεοανακτορικὴ περίοδο. ΒΔ. καί Β. τῆς εἰσόδου τοῦ Χώρου 1 ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δωματίων ἀλλὰ καί λευκοῦ κονιάματος πού κάλυπτε τὸ δάπεδο ἐνὸς ἀπὸ αὐτούς. Τὰ ὅρια τῶν χώρων δὲν διακρίνονται λόγῳ τῆς κακῆς διατήρησης. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρεῖα τοῦ βόρειου τοίχου ἐνὸς ἀπὸ αὐτούς τοὺς χώρους διακρίνονται δύο χαμηλὰ βάθρα (;) ἀπὸ μικροὺς λίθους.

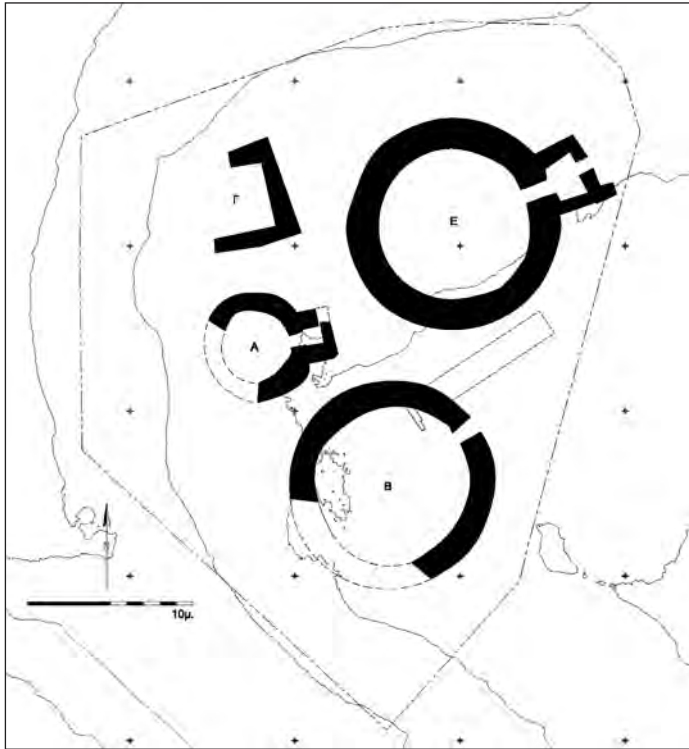
Ἐπὶ πλέον ἐρευνήθηκε μικρὸς ἐπιμήκης χώρος ἀκριβῶς νότια τοῦ Χώρου 1, ὁ ΝΑ. τοῖχος τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου, πού σέ αὐτὸ ἀλλὰ καί σέ ἄλλα σημεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ «ἱεροῦ» ὀρθώνεται κάθετα. Τὸ δάπεδο καί οἱ τοῖχοι τοῦ μικροῦ αὐτοῦ χώρου καλύπτονται μέ κονίαμα κυανοῦ (δάπεδο) καί ἐρυθροῦ (τοῖχοι) χρώματος (εἰκ. 6 καί 7). Τὸ ἐπικονιαμένο αὐτὸ δάπεδο προφανῶς συνανήκει μέ τὸ κατώτερο ἐπικονιαμένο δάπεδο τοῦ παρακείμενου Χώρου 1, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο καί ἔχει τὸ ἴδιο χρῶμα. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι καί τὰ δύο αὐτὰ δωμάτια ἀρχικὰ ἀποτελοῦσαν ἕναν κοινὸν χώρο, ὁ ὁποῖος μεταγενέστερα διαχωρίστηκε μέ

τοιχο. Ἡ νότια ἀπόληξη τοῦ κονιάματος τοῦ δαπέδου στὸν μικρὸ αὐτὸν χώρο, πού ἐρευνήθηκε ἐφέτος, σχηματίζει μιὰ σχετικά εὐθεῖα γραμμὴ κáνοντας ἔτσι πιθανὸ ὅτι τὸ κονίαμα διακοπτόταν σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὄριο ἀπὸ μιὰ κατασκευή, ἡ ὁποία δὲν διασώθηκε, ἴσως θρανίο. Τμήματα λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ κονιάματος διακρίνονται ἐπίσης σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸν ΝΔ. τοῖχο τοῦ χώρου. Στὴν τελευταία περίοδο χρήσης του ὁ ἐπιμήκης αὐτὸς χώρος εἶχε μᾶλλον τὸν χαρακτήρα εὐρύχωρης κόγχης, καθὼς λόγῳ τοῦ μικροῦ του μεγέθους δὲν θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ ἐξυπηρετήσει κάποια ἄλλη λειτουργία.

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε στὴν περιοχὴ τῶν χώρων πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2013 Ν. καὶ ΝΔ. τοῦ Χώρου 1, καὶ πιὸ συγκεκριμένα Ν. τοῦ διαδρόμου πού ἐκτείνεται στὸν τομέα αὐτὸν τοῦ οἰκισμοῦ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ. πρὸς ΒΑ. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶχε ξεκινήσει τὸ 2013 ἡ ἀνασκαφὴ τῶν χώρων ἑνὸς μεγάλου κτιρίου πού ἀκολουθοῦσε τὸν προσανατολισμὸ τῶν περισσότερων ἀποκαλυφθέντων κτιρίων τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ «ἱεροῦ». Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση δύο ἀκόμη χώρων καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα μεγάλου τοίχου ἀπὸ ἐπιμελῶς λαξευμένους πλακοειδεῖς λίθους (εἰκ. 8). Στὴ δυτικὴ ἀπόληξη τοῦ ἀνεσκαμμένου τμήματος τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε ἄνοιγμα, τὸ εὐμέγεθες κατώφλι τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ λίθο διαστ. $1.30 \times 0.70 \times 0.23$ μ. πού ἔφερε ἀβαθῆ κυκλικὴ ὀπή διαμ. 0.12 μ. γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ὄλμου τῆς θύρας. Συλλέχθηκε μικρὴ μόνο ποσότητα κεραμικῆς, τὰ χαρακτηριστικὰ τμήματα τῆς ὁποίας χρονολογοῦνται στὴ Νεοανακτορικὴ περίοδο. Ἡ ἔρευνα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος θὰ συνεχιστεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 2015.

Νεκροταφεῖο

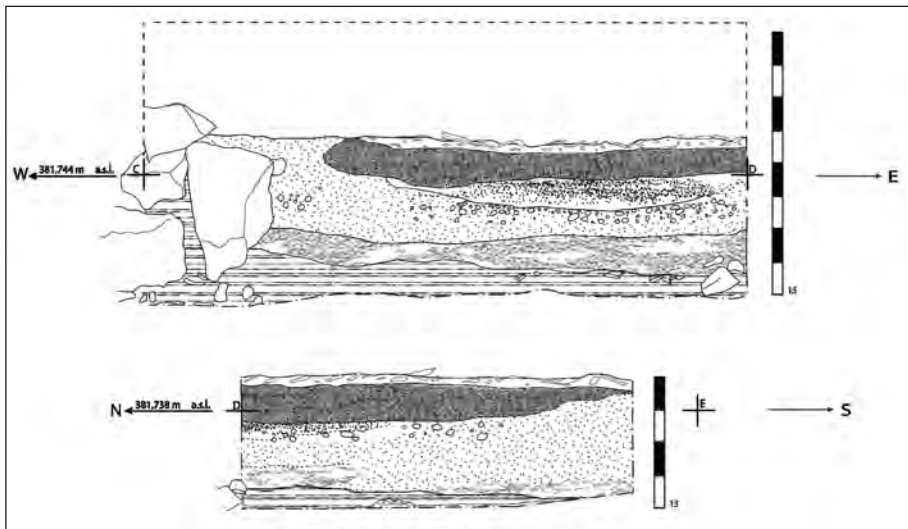
Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου εἶχε ὡς βασικὸ στόχο τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφαίρεση σποραδικῶν τμημάτων ἐπίχωσης στὸ μεταξὺ τῶν ταφικῶν κτιρίων χώρο, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν

Σχ. 5. Κάτοψη του μινωικού νεκροταφείου τῆς Κουμάσας.

Στ. Ξανθουδίδη (σχ. 5, εικ. 9). Τὸ σύνολο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ νεκροταφείου διακρίθηκε σὲ τομεῖς, τὰ ὅρια τῶν ὁποίων εἴτε εἶναι συμβατικά, εἴτε καθορίζονται ἀπὸ τὰ ταφικά κτίρια. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τῶν προηγούμενων δύο ἐτῶν εἶχαν ὀριστεῖ ὡς Τομέας 5 οἱ σωροὶ λίθων καὶ χόματος τῆς ἀνασκαφῆς Ξανθουδίδη Β. τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε, ὡς Τομέας 6 τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε ἀλλὰ καὶ ἡ περιοχὴ Α. καὶ ΝΔ. τῆς εἰσόδου του, ὡς Τομέας 7 τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου Β καὶ ὡς Τομέας 9 τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου Α. Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ὀρίστηκε ὡς Τομέας 10 ὁ χῶρος ποὺ περιβάλλει τὸν θολωτὸ τάφο Β, ὡς Τομέας 11 ὁ χῶρος Δ. τοῦ θολωτοῦ τάφου Α, ὡς Τομέας 12 ὁ χῶρος Δ., Α. καὶ Ν. τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε καὶ ὡς Τομέας 13 ὁ χῶρος Ν. καὶ Α. τοῦ ταφικοῦ κτιρίου Γ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου Β συνεχίστηκε ἡ ἀφαίρεση τοῦ κατώτατου ταφικοῦ στρώματος στὸ ΒΔ. μισό του, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαφο ἀπὸ τὸν Ξανθοῦδιδῆ (Τομέας 7). Καθὼς ἡ πλειονότητα τῶν μινωικῶν θολωτῶν τάφων ἀνασκάφησαν κατὰ τις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰ. μὲ τρόπο πού δὲν ἀνταποκρίνεται πλέον στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, ἡ δυνατότητα τῆς ἐνδεδειχτοῦ τεκμηρίωσης τοῦ κατώτατου ταφικοῦ στρώματος τοῦ θολωτοῦ τάφου Β, ἔστω καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ του, ἀποτέλεσε μιὰ ἰδιαίτερη ἐπιστημονικὴ πρόκληση. Ἡ εἰκόνα πού παρουσίαζε τὸ ἄσκαφο ΒΔ. ἥμισυ τοῦ τάφου – ἤδη κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ – ἦταν ἡ ἀκόλουθη: Πλήθος ἀνθρώπων ὅστῶν ἦταν διεσπαρμένο σὲ διάφορες συστάδες, καλύπτοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἄσκαφης ἐπιφάνειας τοῦ τάφου (εἰκ. 10). Τὰ ὅστα αὐτὰ προέρχονταν στὸ σύνολό τους ἀπὸ δευτερογενεῖς ταφές. Σὲ πολλὰ σημεῖα διακρίνονταν ἐπίσης ἴχνη πυρῶν, ἐνῶ κατὰ τόπους τὰ ὅστα καλύπτονταν ἀπὸ λεπτὴ στρώση ἀσβεστοχώματος. Οἱ περισσότερες συστάδες τοῦ σκελετικοῦ αὐτοῦ ὕλικου ἀφαιρέθηκαν, ἐνῶ παράλληλα ἡ ἀκριβὴς θέση εὔρεσης τῆς πλειονότητος τῶν ὅστῶν καταγράφηκε συστηματικὰ. Ὅπως εἶχε ἤδη παρατηρηθεῖ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 2013, τὸ ταφικὸ αὐτὸ στρώμα δὲν περιεῖχε σχεδὸν καθόλου κτερίσματα, μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση λίγα τμήματα ἀγγείων τῆς Πρωτομινωικῆς ΠΑ περιόδου καὶ ἐλάχιστα μικροαντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σφραγίδα τῆς ὠριμῆς Προανακτορικῆς ἢ πρῶιμης Παλαιοανακτορικῆς περιόδου. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης, πάχ. περ. 0.25 μ., ἔγινε προσπάθεια μιᾶς ὅσο τὸ δυνατόν λεπτομερέστερης τεκμηρίωσης, μὲ τὴ συστηματικὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση διαφόρων τομῶν (σχ. 6) ἀλλὰ καὶ τὴ λήψη δειγμάτων γιὰ μικρομορφολογικὴ ἀνάλυση (εἰκ. 11). Ἐνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ στοιχεῖο ἀποτέλεσε ἡ διαστρωμάτωση αὐτῆς τῆς ἐπίχωσης, ἡ ὁποία διέφερε κατὰ τόπους καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τέσσερις ἕως πέντε στρώσεις χρώματος διαφορετικοῦ χρώματος καὶ σύστασης. Μὲ βάση τὴν προκαταρκτικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ μικρομορφολογικῶν δεδομένων, ἡ πρῶιμη ἱστορία χρήσης τοῦ τάφου μπορεῖ νὰ ἀνασυντεθεῖ ὡς ἑξῆς: Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τάφου, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαλακοῦ κούσκουρα ἐξομαλύνθηκε καὶ καλύφθηκε μὲ χῶμα γιὰ τὴ δημι-

Σχ. 6. Τομή του κατώτερου ταφικού στρώματος του θολωτού τάφου Β.

ουργία ενός επίπεδου δαπέδου. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ δάπεδο ἔγιναν οἱ πρῶτες ἀποθέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ἀπὸ τίς ὁποῖες διασώθηκαν ὡστόσο ἐλάχιστα μόνο ὅσταν καὶ κτερίσματα. Αὐτὰ τὰ πενιχρὰ ἴχνη ταφικῆς δραστηριότητος καλύφθηκαν κατὰ τόπους – προφανῶς μετὰ ἀπὸ ἕναν καθαρισμὸ τοῦ τάφου – μὲ ξύλα, κλαδιὰ καὶ κοπριά αἰγοπροβάτων, τὰ ὁποῖα χρησίμευσαν ὡς καύσιμη ὕλη γιὰ πυρές. Πιθανὸν οἱ πυρές αὐτὲς χρησίμευσαν ὄχι τόσο γιὰ τὸν καθαρισμὸ/ἐξαγνισμὸ τοῦ τάφου, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ ἐναπομείνουσες σάρκες ἀπὸ τὰ πάμπολλα ὅσταν δευτερογενῶν ταφῶν ποὺ βρέθηκαν ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ αὐτὲς. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τίς ἐλάχιστες περιπτώσεις ἀρθρωμένων ὀστέων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τμήματα σωρῶν ποὺ δὲν εἶχαν πλήρως ἀποσυντεθεῖ. Τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ σκελετικῆς ὕλικου φέρει ἰσχυρὰ ἴχνη καύσης, κάνοντας σαφές ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ἀναπτύχθηκαν ἐξαιρετικὰ ὑψηλὲς θερμοκρασίες. Μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τίς πυρές, τὰ καμένα ὅσταν καλύφθηκαν μὲ ἀσβεστόχωμα, τὸ ὁποῖο διακρίνεται κατὰ τόπους ὡς λεπτὴ στρώσις. Οἱ προκαταρκτικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ τίς ταφικὲς πρακτικὲς στὸ ἐσωτερικὸ

ένος μινωικού θολωτού τάφου, αλλά δημιουργούν και μια σειρά έρωτημάτων τα όποια θα πρέπει να απαντηθούν στο πλαίσιο της συστηματικής αξιολόγησης αυτού του στρώματος.

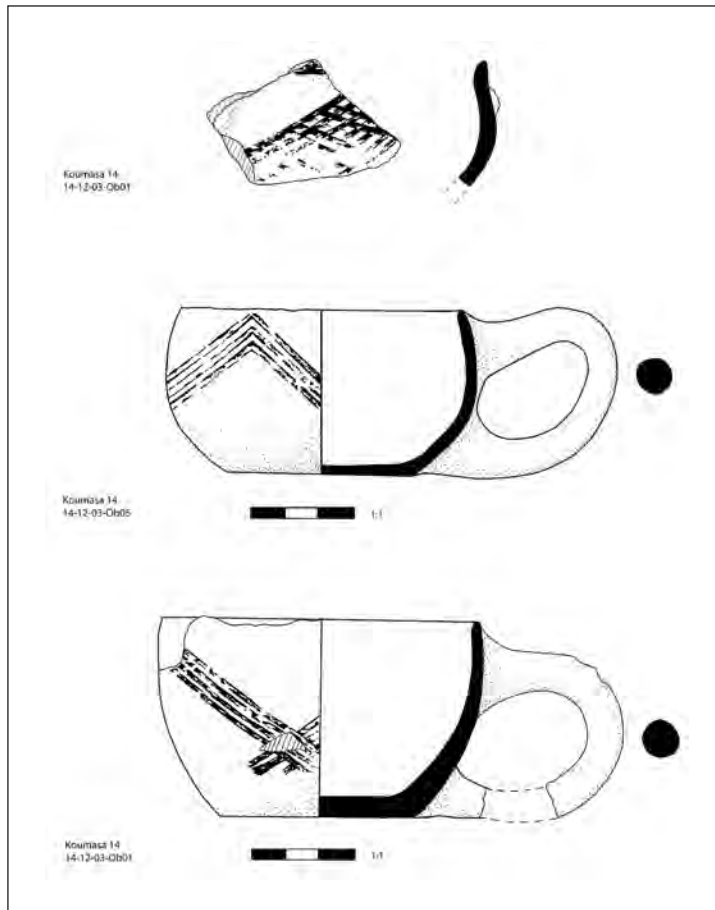
Κατά τη διάρκεια της φετινής ανασκαφής ολοκληρώθηκε και η έρευνα έξωτερικά του αφαιρεθέντος τμήματος τοίχου του θολωτού τάφου Β στο ΝΔ. τμήμα του, η οποία είχε αρχίσει το 2013, αποδίδοντας πλήθος εύρημάτων. Και αυτή τη χρονιά συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός μικροαντικειμένων, που προφανώς προέρχονταν από το έσωτερικό του τάφου. Το σύνολο αυτό περιλαμβάνει μεταξύ άλλων μια σφραγίδα, πέντε ψήφους και περίπου τριάντα λεπίδες όψιανού, οι περισσότερες από τις οποίες σώζονται μόνο τμηματικά. Τέλος, κατά τη διάρκεια καθαρισμού της εισόδου του τάφου εντοπίστηκε ακριβώς μπροστά από αυτήν και άμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους ένα ανεστραμμένο μόνωτο κύπελλο της Προανακτορικής περιόδου (εικ. 12), το οποίο είχε προφανώς αποθεθεί σε αυτό το σημείο κατά τη διάρκεια ή άμέσως μετά το τέλος μιας ταφικής τελετουργίας.

Οι εργασίες που συνεχίστηκαν και σε άλλους τομείς του νεκροταφείου απέδωσαν επίσης απροσδόκητα εύρηματα. Αρχικά, κατά τον καθαρισμό του έσωτερικού του θολωτού τάφου Α διαπιστώθηκε ότι αυτό είχε ανασκαφεί πλήρως από τον Ξανθουδίδη (Τομέας 9). Το ίδιο δέν ίσχυε ωστόσο και για το πρόσκτισμα του τάφου και την περιοχή άμέσως έξω από αυτό. Στο έσωτερικό του μικρού προσκτίσματος, και συγκεκριμένα στην παρειά του ανατολικού του τοίχου, αποκαλύφθηκε κυκλαδίζον ειδώλιο ρυθμού Κουμάσας από μάρμαρο, το οποίο ήταν σφηνωμένο σε όριζόντια θέση στο έσωτερικό του τοίχου κάτω από μεγάλο λίθο (εικ. 13-14). Ακριβώς έξω από το πρόσκτισμα, και συγκεκριμένα στη ΝΑ. γωνία του αποκαλύφθηκαν επίσης τρία ακέραια ή τμηματικά σωζόμενα αγγεία της Πρωτομινωικής ΙΙΑ περιόδου (εικ. 15).

Ανάλογες εκπλήξεις επεφύλασσε στην ανασκαφική ομάδα και η έρευνα των υπόλοιπων χώρων του νεκροταφείου, καθώς σε πολλά σημεία εντοπίστηκαν θύλακες ή λεπτές στρώσεις άσκαφης επίχωσης, οι οποίες περιείχαν είτε ακέραια αγγεία είτε άλλα μικροαντικείμενα. Στόν χώρο Α. του θολωτού τάφου Ε (Τομέας 12, εικ. 16), η ανασκαφή συνεχί-

στηκε με τὴν ἀφαίρεση τῆς παχειᾶς ἐπίχωσης στὰ νότια τοῦ προσκτίσματος τοῦ τάφου Ε, ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο εἶχε σταματήσει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 2012 καὶ μὲ φορά πρὸς Ν. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἑνὸς ἐπιφανειακοῦ στρώματος, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χαλαρὸ χῶμα καστανοῦ χρώματος, ἐντοπίστηκαν σὲ διάφορα σημεία τοῦ κατώτερου ὀρίου του ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ συγκεντρώσεις τμημάτων ἀγγείων μὲ μικρὸ ἀριθμὸ μικρῶν ὀστῶν. Εἶναι προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ τμημα ἐπίχωσης τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ἀνασκαφῆ ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ τελευταίου ὅτι οἱ λίθοι πού προεξέχουν στὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τοῦ θολωτοῦ τάφου νοτίως τῆς εἰσόδου του βρισκόνταν σὲ ὕψος 0.30 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους². Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ὅτι τὸ ἐπίπεδο πού ὁ Ξανθουδίδης χαρακτήρισε ὡς ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος μὲ τὴ συγκέντρωση ἀκέραιων ἢ τμηματικὰ σωζόμενων ἀγγείων. Ἡ μὴ ἀνεσκαμμένη ἐπίχωση περιεῖχε διάφορα ἀνοικτὰ ἀγγεῖα, στὴν πλειονότητά τους κύπελλα, τὰ ὁποῖα βρισκόνταν *in situ* σὲ ὄρθια θέση. Ἀπὸ τὴν ὄρθια θέση τους, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὰ βρισκόνταν σὲ διαφορετικὰ ὕψη χωρὶς νὰ πατοῦν σὲ δάπεδο, γίνεται προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ ἀποθέσεις κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χώματος πιθανότατα κατὰ τὴ διάρκεια ἢ μετὰ τὸ τέλος τελετουργίας. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ ἀγγεῖα δὲν τοποθετοῦνταν ἀπλὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεκροταφείου, ἀλλὰ θάβονταν σὲ μικρὸ βάθος κάτω ἀπὸ αὐτή, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὴ τους διατήρηση. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ χρονολογοῦνται στὴν ΠΜ ΙΙΑ περίοδο καὶ φέρουν διακόσμηση τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας (σχ. 7). Σὲ μιὰ περίπτωση ἐντοπίστηκε μιὰ ομάδα τεσσάρων κυπέλλων, ἑνὸς ἀνοικτοῦ ἀγγείου καὶ ἑνὸς μακροῦ ὀστοῦ, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἴσως ἀπὸ τὴν ἴδια ἀπόθεση μετὰ τὸ τέλος μιᾶς τελετουργίας. Σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐρημάτων μειώθηκε αἰσθητά. Τὸ στρῶμα αὐτὸ περιεῖχε τμήματα ἀγγείων καὶ ὀστὰ ζώων. Τὰ ἀνθρώπινα ὀστὰ εἶναι σὲ αὐτὸ τὸ τμημα τοῦ νεκροταφείου περιορισμένα, κάτι πού ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση

2. St. Xanthoudides, *The Vaulted Tombs of Mesara* (London 1924) 33.

Σχ. 7. ΠΜ ΙΙΑ άγγεία ρυθμού Κουμάσας από τον χῶρο Α. του θολωτού τάφου Ε.

ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχή ἀποτελοῦσε ὄχι χῶρο ταφῆς ἀλλὰ προσφορῶν ἢ ἄλλων τελετουργικῶν πρακτικῶν. Τὸ κατώτερο ὄριο αὐτοῦ τοῦ στρώματος ὀρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐπιφάνεια σκληροῦ πατημένου χῶματος μὲ τμήματα λευκοῦ κονιάματος, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ ὑπαίθριου χώρου τοῦ νεκροταφείου σὲ κάποια πρωιμότερη φάση τῆς λειτουργίας του. Ἡ κεραμικὴ ποὺ συλλέγεται ἀπὸ ὅλα τα στρώματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς χρονολογεῖται στὴν ΠΜ ΙΙΑ περίοδο. Τὸ γεγονός ὅτι μποροῦν νὰ διακριθοῦν δύο τουλάχιστον φάσεις χρήσης αὐτοῦ τοῦ τμή-

ματος τοῦ νεκροταφείου ἐντὸς τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς συγκεκριμένης περιόδου δὲν ἀποτελεῖ ἔκπληξη, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴ μεγάλη χρονική της διάρκεια, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὴ πιθανότατα ἀποτελεῖ μιὰ περίοδο ἀκμῆς τῆς Κουμάσας μὲ βάση τὰ εὐρήματα καὶ ἰδίως τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο.

Μπροστὰ ἀπὸ τὸ πρόσκτισμα τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε (Τομέας 6) ἀποκαλύφθηκε τμημα κτιρίου μὲ διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὸ πρόσκτισμα (εἰκ. 17). Τὸ κτίριο αὐτὸ διατηρεῖται σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος. Ἡ ἀπουσία κεραμικῆς ἢ ἄλλων εὐρημάτων καθιστᾷ σαφές ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε ἤδη διερευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Στ. Ξανθουδίδη, ὁ ὁποῖος πράγματι ἀναφέρει τμήματα τοίχων ἢ χώρων μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου Ε³. Πλέον διακρίνεται μόνον γωνία τοίχου, ἡ ὁποία δυσχεραίνει τὴν πρόσβαση στὸ πρόσκτισμα τοῦ θολωτοῦ Ε, κάτι ποὺ κάνει πιθανὸ ὅτι τὸ κτίριο ἀνήκει σὲ πρωιμότερη ἢ μεταγενέστερη φάση ἀπὸ αὐτὴ τοῦ τάφου, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἔχει θεμελιωθεῖ ἀκριβῶς στὸ ἴδιο ἐπίπεδο.

Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ κτιρίου Γ, κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ του τοίχου, ἀνασκάφηκε ἀδιατάρακτο στρώμα δευτερογενῶν ταφῶν (Τομέας 13). Τὸ σκελετικὸ ὑλικὸ συνοδευόταν ἀπὸ πήλινα ἀγγεῖα καὶ λίγα μικροαντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀκέραιο μικκύλο ἀγγεῖο ὀρθογώνιου σχήματος ἀπὸ γλωρίτη (εἰκ. 18).

Ἄρχισε ἐπίσης ἐφέτος ἡ ἀπομάκρυνση τῶν πέντε σωρῶν λίθων καὶ χωμάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Ξανθουδίδη, οἱ ὁποῖοι ἐκτείνονται στὶς παρυφές τοῦ νεκροταφείου κατὰ μῆκος τῆς περίφραξης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, μὲ κύριο στόχο τὴ μελέτη καὶ ἀνάδειξη τῆς ἀρχικῆς τοπογραφικῆς διαμόρφωσης τοῦ νεκροταφείου. Τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λιθωροὺς μεταφέρθηκαν σὲ παρακείμενη περιοχὴ ἰδιοκτησίας τοῦ Δήμου Γόρτυνας σὲ ἀπόσταση 100 μ. περ. Δ. τῶν τάφων, ἡ θέση τῆς ὁποίας σημειώθηκε στὸ ἡμερολόγιο τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ λιθωροὶ περιέχουν λίθους διαφόρων μεγεθῶν ἀπὸ τὴν τοιχοδομία τῶν τάφων. Μὲ βάση τὴ θέ-

ση τους στο νεκροταφείο, αυτοί θα μπορούσαν να συσχετιστούν με έναν ή δύο από τους παρακείμενους τάφους. Ο όγκος τους αποτελεί ένα ενδιαφέρον στοιχείο για το ελάχιστο μέγεθος του οικοδομικού υλικού που είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των τάφων.

Μετά το πέρας των ανασκαφικών έργων στον χώρο του νεκροταφείου, έγινε σαφές ότι αυτό εκτείνεται και εκτός του ανατολικού ορίου του αρχαιολογικού χώρου, εντός του παρακείμενου αγρού ιδιοκτησίας Γιώργου Κογεράκη. Στην τομή ύψους ακριβώς κάτω από την περίφραξη, η οποία διαχωρίζει τον αρχαιολογικό χώρο από το συγκεκριμένο αγροτεμάχιο, διακρίνεται παχύ στρώμα φερτού χρώματος πάχ. 30 εκ. περίπου, το οποίο είναι ιδιαίτερο χαλαρό και αναμοχλευμένο από τη σύγχρονη καλλιέργεια. Κάτω από αυτό το στρώμα διακρίνεται ωστόσο παχύ στρώμα το οποίο περιέχει πολλά τμήματα αγγείων, μερικά από τα οποία προεξέχουν της κάθετης επιφάνειας της τομής.

Κατά τη διάρκεια της εφετινής ανασκαφής έγινε μια πρώτη συστηματική προσπάθεια εντοπισμού των ορίων του οικισμού και συνακόλουθα του μεγέθους του (είκ. 19). Από τη διασπορά κεραμικής και από τους ορατούς τοίχους είναι σαφές ότι το κεντρικό τμήμα του οικισμού βρισκόταν στο πλάτωμα μεταξύ των δύο κορυφών του υψώματος Κορακιές, το οποίο εκτείνεται μεταξύ των δύο ασφαλτοστρωμένων δρόμων που οδηγούν προς τα Καπετανιανά (Α) και προς την Κουμάσα (Δ). Ο οικισμός εκτείνεται προς Α. μέχρι και το πλάτωμα ΝΑ. της ανατολικής κορυφής του υψώματος Κορακιές έως περίπου και τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο προς τα Καπετανιανά (σε αυτόν τον χώρο διακρίνονται τοίχοι κτιρίων και νεοανακτορική κεραμική). Το όριο του προς Δ. αποτελεί η περιοχή του νεκροταφείου. Τέλος ο οικισμός καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας και νότιας πλαγιάς του λόφου.

Τα νέα σημαντικά αυτά ευρήματα και στοιχεία από την έρευνα του νεκροταφείου, αλλά και η επικείμενη συστηματική αξιολόγησή τους, θα πλουτίσουν σημαντικά τις γνώσεις μας για την ιστορία του νεκροταφείου της Κουμάσας, αλλά και εν γένει για τις ταφικές πρακτικές στη μινωική Κρήτη κατά την Προανακτορική και Παλαιονανακτορική περίοδο.

Ἄεροφωτογράφιση

Στὸ τέλος τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τῆς Κουμάσας φωτογραφήθηκε μὲ τηλεκατευθυνόμενο ἀερόστατο καὶ *multi-copter* ἀπὸ τὸν Κώστα Ξενικάκη.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Στὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ Sebastian Traunmüller, Λέκτωρ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, Μαρία Ἀναστασιάδου, μεταδιδακτορικὴ ὑπότροφος Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, Κώστας Γεωργακόπουλος, διδάκτωρ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Λίβερπουλ, οἱ Ἀλίκη Πετράτου, Nadine Becker καὶ Petra Nemethova, ὑποψήφιος διδάκτορες Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης, οἱ Danae Lange, Stephanie Tuppatt, Laura Vuckovic καὶ οἱ Martin Blumenstein, Ruben Neidinger, Axel Nerlich, φοιτητὲς Ἀρχαιολογίας τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου, καθὼς καὶ ἡ Helen Vervoort, φοιτήτρια Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Leuven. Ἐπίσης συμμετεῖχαν οἱ Ρία Κιορπὲ καὶ Ἀναστασία Κατσαβέλη, φοιτήτριες Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οἱ ὁποῖες ἀνέλαβαν τὴν ἀνασκαφὴ, τεκμηρίωση καὶ μελέτη τῶν ἀνθρώπινων σκελετικῶν καταλοίπων ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Σέβης Τριανταφύλλου, ἐπίκουρης καθηγήτριας Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Ὄστεοαρχαιολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ τέλος οἱ Yuval Goren, καθηγητῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Τὲλ Ἀβίβ καὶ Doron Boness, ὑποψήφιος διδάκτωρ τοῦ ἴδιου πανεπιστημίου, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς μικρομορφολογικὲς ἀναλύσεις καὶ ἀναλύσεις ὕλικῶν. Στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκαν οἱ τεχνίτες Κώστας Ἀνδρουλάκης, Λευτέρης Καβουσανάκης καὶ Γιάννης Μηλιδάκης, καὶ οἱ ἐργάτες Βασίλης Βελόγλου, Μηνᾶς Καρουζάκης, Κώστας Κοκκινάκης, Γιώργος Κογεράκης, Μαρίνος Παπαδαντωνάκης, Γιάννης Πηρουνάκης, Γιώργος Σταματάκης, Κώστας Σταματάκης, Μανώλης Σταματάκης, Γιώργος Τσικνάκης, Δημήτρης Τσικνάκης καὶ Μιχάλης Τσικνάκης.

Είκ. 1. Άεροφωτογραφία τής μινωικῆς Κουμάσας (φωτ. Κώστα Ξενικάκη).

Είκ. 2. Άεροφωτογραφία τοῦ μεγάλου κτιρίου στὸν χῶρο τοῦ Τομέα 1 (φωτ. Κώστα Ξενικάκη).

α

β

Εἰκ. 3. Χῶρος 5B τοῦ μεγάλου κτιρίου τοῦ Τομέα 1. α. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (ἀπὸ Β.). β. Μετὰ τὸ πέρας τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (ἀπὸ Β.).

Είκ. 4. Τμήμα έλληνιστικού (;) κτιρίου.

Είκ. 5. Αεροφωτογραφία τής περιοχής του «ίερού» (Τομέας 8) (φωτ. Κώστα Ξενικάκη).

Εἰκ. 6. Ἐπιμήκης χώρος ΝΑ. τοῦ Χώρου 1, με ἐπικονιαμένο δάπεδο καὶ τοῖχο (ἀπὸ ΝΔ.).

Εἰκ. 7. Ἐπικονιαμένο δάπεδο καὶ τοῖχος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ΝΑ. τοῦ Χώρου 1 (ἀπὸ ΝΔ.).

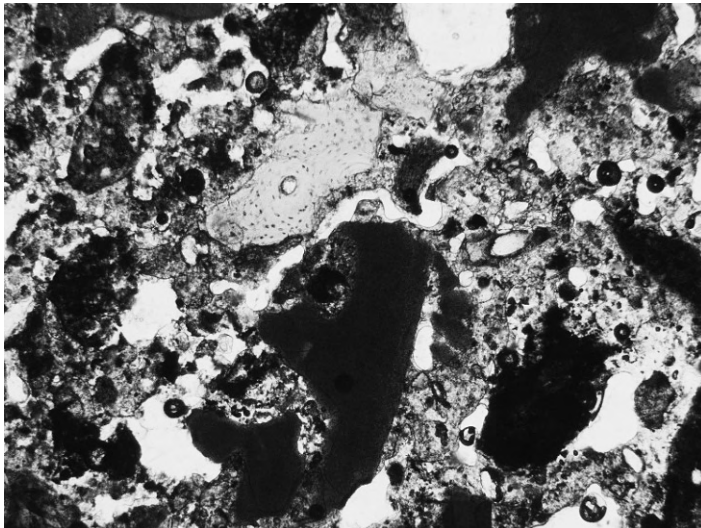
Είχ. 8. Νεοανακτορικό κτίριο στον χώρο του ιερού. Διακρίνεται μακρύς τοίχος και ευμέγεθες κατώφλι με άβαθῆ κοιλότητα για τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ὄλμου τῆς θύρας.

Είχ. 9. Ἀεροφωτογραφία τοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου τῆς Κουμάσας (φωτ. Κώστα Ξενιάκη).

Εἰκ. 10. Σκελετικά κατάλοιπα ἀπὸ τὸ κατώτατο ταφικὸ στρώμα τοῦ θολωτοῦ τάφου Β.

Εἰκ. 11. Λεπτὴ τομὴ τῆς μικρομορφολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ κατώτερου ταφικοῦ στρώματος τοῦ θολωτοῦ τάφου Β.

Είχ. 12. Άνεστραμμένο μόνωτο κύπελλο *in situ* από τόν χώρο τής είσόδου τού θολωτού τάφου Β (άπό ΝΑ.).

Είχ. 13. Κυκλαδίζον είδώλιο ρυθμού Κουμάσας άπό τόν πρόσκτισμα τού θολωτού τάφου Α (φωτ. Γιώργου Φαφαλῆ).

Είχ. 14. Τόν είδώλιο στην έσωτερική παρειά τού άνατολικού τοίχου τού πρόσκτισματος τού θολωτού τάφου Α.

Εἰκ. 15. Συγκέντρωση ἀγγείων ἔξω ἀπὸ τῆ ΝΑ. γωνία τοῦ προσκτίσματος τοῦ θολωτοῦ τάφου Α.

Εἰκ. 16. Ἀπόθεση ἀγγείων ἀπὸ τὸν χώρο Α. τοῦ θολωτοῦ τάφου Ε.

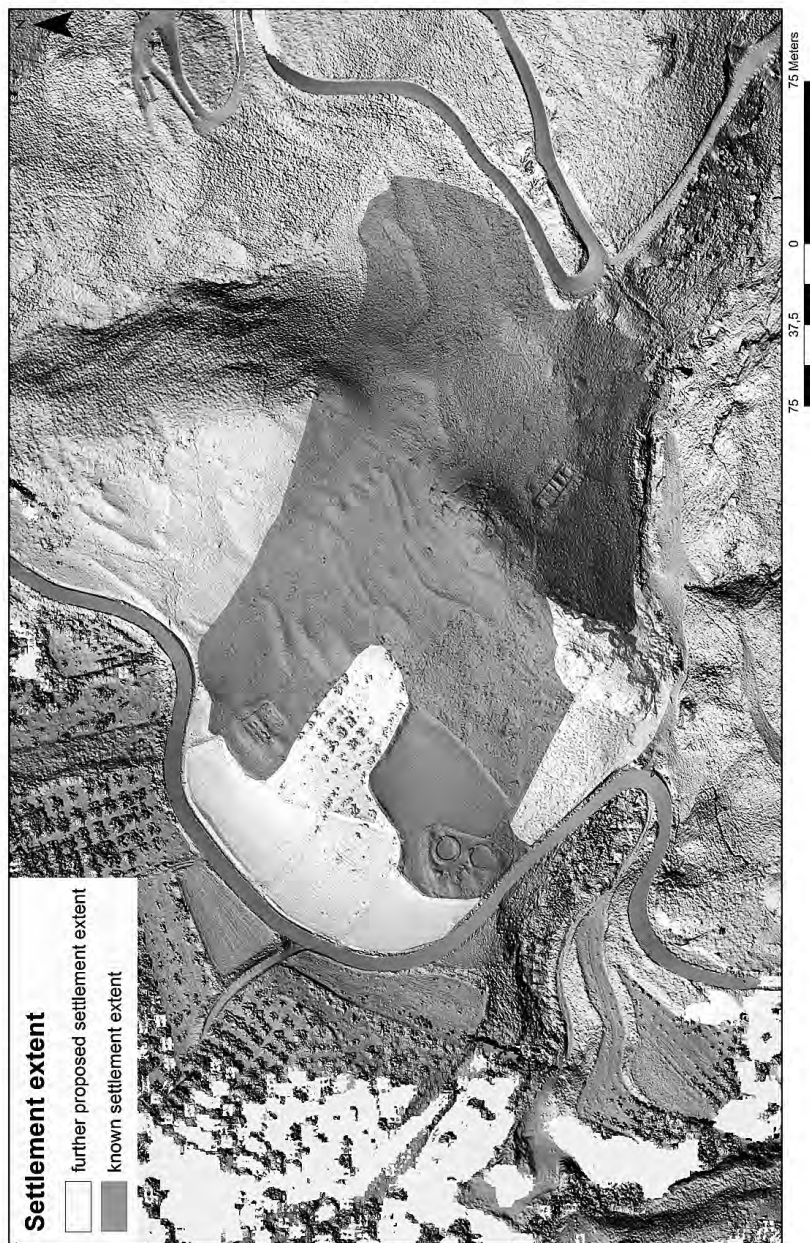

Είκ. 17. Πρόσκτισμα και τοίχοι μπροστά από την είσοδο του θολωτού τάφου Ε.

Είκ. 18. Σπρῶμα δευτερογενῶν ταφῶν ἔξωτερικά τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ταφικοῦ κτιρίου Γ. Διακρίνεται Πρωτομινωικὴ ΙΙΑ κεραμικὴ καὶ μικκύλο λίθινο ἀγγεῖο.

Εἰκ. 19. Πιθανή ἔκταση τῆς μινωικῆς Κομάσας.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

Οι εργασίες συντήρησης και προκαταρκτικής μελέτης τῶν εὐρημάτων τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸ 2014, ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου¹. Τὰ ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐφετινῆς περιόδου ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

Α. Καταγραφή καὶ προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικῶν συνόλων

Στὸ Ἡράκλειο, μὲ ἐπιβλέπουσα τὴν ἀρχαιολόγο Χ. Παπαδάκη, συνεχίσθηκε ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1967, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὑστερομινωικὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ «Κτίριο τοῦ ΒΔ. Τομέως». Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο προέρχεται ἀπὸ τὸν χώρο XLIX, τὴν περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὴ νότια γωνία τοῦ Δωματίου XLV, τὸ δωμάτιο LXII, τὴν περιοχὴ στὰ ΝΑ. του καὶ τοὺς χώρους LXIII, LXV, LXVII καὶ LXVIII. Οἱ ομάδες ποὺ καταγράφηκαν ἀνήκουν κυρίως στὴ φάση Ζάκρος V τῆς τοπικῆς ἀκολουθίας – ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ὙΜ IB περίοδο τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τῶν Evans καὶ Mackenzie – καὶ λιγότερο στὴν ἀμέσως προηγούμενη βαθμίδα, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς Ζάκρος IV (ἀντίστοιχη τῆς περιόδου MM III B - ὙΜ IA τοῦ ἴδιου συστήματος). Σὲ αὐτὲς ἀντιπροσωπεύονται ἀγγεῖα καὶ σκεύη οἰκιακῆς χρήσης, ὅπως «ἀγγεῖα πόσης» διαφόρων τύπων, μαγειρικὰ σκεύη, λεκανίδες, προχυτικὰ ἀγγεῖα καὶ πίθοι. Ἀπὸ τὰ καταγεγραμμένα θραύσματα ἄξια ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς εἶναι τμημα πρόχου μὲ

---

1. Γιὰ τοὺς συνεργάτες τῶν ἐργασιῶν βλ. στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης.

ανάγλυφες οριζόντιες στολιδώσεις και άκέραιο καθ' ύψος σωζόμενο κύπελλο με διακόσμηση που αντιπροσωπεύει τήν πρώιμη πολυχρωμική τεχνοτροπία.

Σε αντίθεση με εκείνον τῶν ομάδων τοῦ ἀνακτόρου, ὁ χρονολογικὸς ὀρίζοντας ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ κεραμικὴ τοῦ «Κτιρίου τοῦ ΒΔ. Τομέως» ἀνήκει στὴ βαθμίδα Ζάκρος IV, μὲ ἐλάχιστα ἐπίσκακτα ὄστρακα πρωιμότερων καὶ ὑστερότερων φάσεων. Οἱ εἴκοσι τέσσερις ομάδες ποὺ μελετήθηκαν ἐφέτος προέρχονται ἀπὸ τὰ δωμάτια Α, Β, Γ, Ε, Ζ καὶ Η. Τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ καταγεγραμμένα θραύσματα ἀνήκουν κυρίως σὲ λοπάδια καὶ «ἀγγεῖα πόσης» διαφόρων τύπων (ἄωτα κωνικά, κυλινδρικά, κωδωνόσχημα κύπελλα καὶ κυάθους), διακοσμημένες φιάλες τοῦ τύπου τῶν “in and out bowls”, μαγειρικὰ σκεύη (χύτρες, πλαθάνους, δίσκους καὶ λεκανίδες), καρποδόχες, προχυτικὰ ἀγγεῖα, ἡθμομυξίδες καὶ καδόσχημα καὶ πιθοειδῆ σκεύη. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ καταγράφηκαν ἄξια ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς εἶναι διάφορα τμήματα λεπτότεχων ἀγγείων πόσης διακοσμημένων μὲ τρέχουσες σπεῖρες καὶ βλαστόσπειρες, κομμάτια καδίσκου μὲ μικρὰ συνδεόμενα κισσόφυλλα σὲ ὀριζόντια διάταξη (εἰκ. 1) καὶ διάφορα τμήματα ἀπὸ “in and out bowls” μὲ χαρακτηριστική ταινιωτὴ –καὶ σὲ μία περίπτωση καὶ φυτικὴ– διακόσμηση (εἰκ. 2).

Στὴ Ζάκρο, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος, μελετήθηκε τὸ σύνολο τοῦ ὑλικοῦ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ χαρακτηρισμένο ὡς «Ἀκραῖο Ἀνατολικὸ Κτίριο βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος». Οἱ ἐβδομήντα τρεῖς ομάδες κεραμικῆς ποὺ καταγράφηκαν ἀποτελοῦν τὰ εὐρήματα τῶν χώρων Α, Β καὶ Γ τοῦ κατώτερου ἀνδῆρου τοῦ κτιρίου, μέρος τῶν ὁποίων εἶχε ἐξετασθεῖ κατὰ τὴ μελέτη τοῦ 2012. Καὶ τότε εἶχε διαπιστωθεῖ ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ ἓνα κλειστὸ στρῶμα καταστροφῆς, ποὺ χρονολογεῖται στὴ ΜΜ III B - ΥΜ ΙΑ περίοδο, τὴ φάση δηλαδὴ ποὺ προηγεῖται ἀμέσως τῆς ἴδρυσης τοῦ νέου ἀνακτόρου στὴ θέση. Ὅπως εἶχε ἐπισημάνει στὴν προκαταρκτικὴ του ἀνασκαφικὴ ἔκθεση ὁ ἴδιος ὁ ἀνασκαφέας, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τοῦ οἰκοδομήματος σώθηκαν σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, διατηρώντας στὶς περισσότερες περιπτώσεις μόνον τὸ κατώτερό τους ἥμισυ. Παρὰ τὸ γεγονὸς αὐτό, ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀποκατάσταση μερικῶν σκευῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ταυτοποίησις τῶν σχημά-

των και τῶν τύπων τῶν ὑπολοίπων. Ἀνάμεσά τους ἦταν τρεῖς τουλάχιστον ἀμφορεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας σώθηκε κατὰ τὸ ἡμίτομο, ἐμφανίζοντας μεγάλο ἐλλειψοειδές στόμιο και κυρτόκοιλο περίγραμμα σώματος, μεγάλο δῖωτο σταμνοειδές ἀγγεῖο, τουλάχιστον ἕξι διαφορετικὲς χύτρες, ἐκ τῶν ὁποίων μία, πού ἀποκαταστάθηκε, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον χαμηλὸ και εὐρὺ σχῆμα και ἦταν ἐφοδιασμένη με πλάτεια πρόχυση, δύο καδίσκοι, δύο τουλάχιστον πρόχοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία εὐρύστομη με ὠοειδές σῶμα, και ἀρκετὰ ἀγγεῖα πόσης, ἐκ τῶν ὁποίων δύο κύαθοι διακοσμημένοι με τὸ θέμα τῆς βλαστόσπειρας, ἐκτελεσμένο σὲ καθένα ἀπὸ αὐτοὺς με διαφορετικὴ τεχνοτροπία («ἀνοικτὸ ἐπὶ σκοτεινοῦ», ἀλλὰ και «σκοτεινὸ ἐπὶ ἀνοικτοῦ»). Ἰδιαιτέρα τὰ μικρὰ λεπτότεχνα ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται οἱ δύο τελευταῖοι κύαθοι, ἀλλὰ και λοπάδια με πλάτια ἔξω νεύοντα χεῖλη, ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος καταστροφῆς τοῦ κτιρίου στὴν προαναφερθεῖσα περίοδο, πού χαρακτηρίζεται, με ὄρους τῆς τοπικῆς στρωματογραφίας, ὡς «Ζάκρος IV». Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα πού καταγράφηκαν, σημειώνεται ἓνας σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς ὑφαντικῶν βαρῶν και σταθμίων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα και ἓνα πού σώζει στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του δύο ἐλλειψοειδῆ σφραγίσματα με δυσδιάκριτες παραστάσεις.

Οἱ λίγες ομάδες ἀπὸ τὸ Κτίριο βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος πού ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐξεταστοῦν περιλάμβαναν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη κεραμικὴ πού ἀνήκει, ἐπίσης, στὴν προαναφερθεῖσα περίοδο. Ἡ ἀποσπασματικότητα τῶν ἀγγείων τῶν ομάδων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση τοῦ ἀνασκαφέα ὅτι τὰ δωμάτια τοῦ κατωτέρου ἀνδῆρου τοῦ κτιρίου εἶχαν καταχωθεῖ στὸ τέλος τῆς ἐν λόγῳ περιόδου και ὅτι ὁ χῶρος πού αὐτὸ καταλάμβανε, κατὰ τὴν ἐπόμενη ΓΜ IB περίοδο εἶχε μετατραπεῖ σὲ αἶθρια ἀνδῆρα, ἴσως κοσμητικοῦ τύπου. Ἀνάμεσα στὰ σχῆματα πού ἀντιπροσωπεύονται εἶναι διάφοροι τύποι κυπέλλων, ὅπως τὸ κύπελλο με κάθετα τοιχώματα (straight-sided cup), τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο και ὁ ἡμισφαιρικὸς κύαθος, προχυτικὰ ἀγγεῖα, ὅπως ὁ γεφυρόστομος σκύφος και ἡ πρόχους διαφόρων τύπων, ἀνοικτὰ ἀγγεῖα κοινῆς χρήσης, ὅπως ἡ κολουροκωνικὴ λεκανίδα και ὁ καδίσκος, και ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους, ὅπως ὁ ἀμφορέας και ὁ εὐρύστομος πιθίσκος. Ἀξιοσημείωτη ὡς

πρός τήν τυπολογία τῶν ἀγγείων εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ λοπαδίου μὲ ἕξω νεύοντα καὶ πλατιά χεῖλη, ἀλλὰ καὶ τυπικῶν παλαιοανακτορικῶν τύπων ἀγγείων πόσης, ὅπως εἶναι ὁ τροπιδωτὸς κύαθος (carinated cup) καὶ τὸ κύπελλο μὲ στενὴ βάση (tumbler). Ἀρκετὰ κομμάτια κοσμοῦνται μὲ θέματα ἐκτελεσμένα σὲ τεχνοτροπία «σκοτεινοῦ ἐπὶ ἀνοικτοῦ», ἐνῶ λιγότερα εἶναι τὰ κομμάτια ποὺ κοσμοῦνται μὲ τεχνοτροπία «ἀνοικτοῦ ἐπὶ σκοτεινοῦ». Ἀνάμεσα στὰ διακοσμητικὰ θέματα, συνηθέστερα εἶναι οἱ τρέχουσες σπεῖρες, οἱ φυλλοφόρες ἢ ἀπλὲς ταινίες καὶ τὸ χελώνιο (ripple).

B. Συντήρηση εὐρημάτων

Στὸ Ἐργαστήριο Συντήρησης Εὐρημάτων Ζάχρου στὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ στὴ Ζάχρο συντηρήθηκε κεραμικὸ ὕλικὸ τριῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων (1971, 1978 καὶ 1979). Ἡ συντήρηση στὴν περίπτωση τῆς περιόδου 1971 ἐπικεντρώθηκε σὲ σύνολα τῶν παλαιοανακτορικῶν χρόνων ποὺ εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ κτιρίων τῆς μινωικῆς συνοικίας ποὺ ἐκτεινόταν ἀμέσως βόρεια τοῦ ἀνακτόρου, καὶ κυρίως ἐκείνων ποὺ εἶχαν χαρακτηρηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα ὡς «Κτίριο Ἀποθετῶν Κεραμικῆς» καὶ «Κτίριο Η». Ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τῶν συνόλων αὐτῶν, ἀποκαταστάθηκαν περὶ τὰ τριάντα πέντε ἀγγεῖα, κυρίως μικροῦ μεγέθους, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν πέντε ὑψηλὰ κύπελλα τοῦ τύπου τῶν tumblers μὲ διακόσμηση λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν περιφερικῶν ταινιῶν, περὶ τὰ δεκαπέντε ἄωτα καὶ μόνωτα κωνικὰ κύπελλα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν διακόσμηση περιφερικῶν λευκῶν ταινιῶν ἢ κηλίδων πάνω σὲ μελανὸ ἐπίχρῖσμα, πέντε τροπιδωτοὶ κύαθοι, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους μὲ διακόσμηση λευκῶν κρεμαστῶν ἀπὸ τὸ χεῖλος τόξων σὲ μελανὸ βάθος, μεγάλη μελανεπίχριστη λοπάδα μὲ ἐπίθετους λευκοὺς ὁμόκεντρος κύκλους στὸ ἐσωτερικόν, καὶ μικρὴ ἀπίοσχημη γεφυρόστομη πρόχους (εἰκ. 3), μὲ συστελλόμενο στόμιο καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ λευκὲς περιφερικὲς ταινίες, πάνω ἐπίσης σὲ μελανὸ ἐπίχρῖσμα.

Ἀπὸ τὰ λίγα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1978 ποὺ συντηρήθηκαν ἐφέτος σημειώνεται ἡ ἀποκατάσταση γιγάντιου, τετράωτου,

κολουροκωνικοῦ κάδου ἀπὸ τὸ «Σπίτι τοῦ Πολυθύρου», ἐφοδιασμένου μὲ μικρὴ ὀπὴ ἐκροῆς στὸ τοίχωμα ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν πυθμένα (ἴσως διαχωριστῆς λαδιοῦ;) (εἰκ. 4). Ἀντίθετα, τὸ ὑλικὸ τῆς περιόδου 1979 περιελάμβανε πλῆθος κεραμικῶν εύρημάτων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ «Ἀκραίου Ἀνατολικοῦ Κτιρίου βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος». Παρ' ὅλο ποὺ τὰ περισσότερα σκεύη τοῦ οἰκοδομήματος σώθηκαν σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση, ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀποκατασταθῶν ἐξ ὀλοκλήρου ἢ καθ' ὕψος μερικά, ὅπως μεγάλη εὐρεία καὶ σχετικὰ χαμηλὴ τριποδικὴ χύτρα μὲ πλατεῖα πρόχυση (εἰκ. 5) καὶ ἀμφορέας μὲ ἐλλειψοειδῆ στόμιο, κυρτόκοιλο, κομφὸ περίγραμμα καὶ διακόσμηση περιφερικῶν σκοτεινόχρωμων ταινιῶν στὸν ὄμο (εἰκ. 6). Ἀπὸ τὰ μικρὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀποκαταστάθηκαν ξεχωρίζουν λοπάδιο μὲ ἐπιπεδούμενα χεῖλη, μόνωτο κύπελλο μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ ἄλλο μεγάλο ἡμισφαιρικό, ἄωτο.

Στὸ Ἐργαστήριο Ζάκρου συντηρήθηκαν ἐπίσης μερικά εύρήματα ἀπὸ χαλκὸ, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζει μακρὺ, ἰσχυρὰ λυγισμένο λιθοπρίονο, τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ πεσμένο ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο στὴ σκάλα καθόδου τῆς καθαρτήριας δεξαμενῆς τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 7).

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

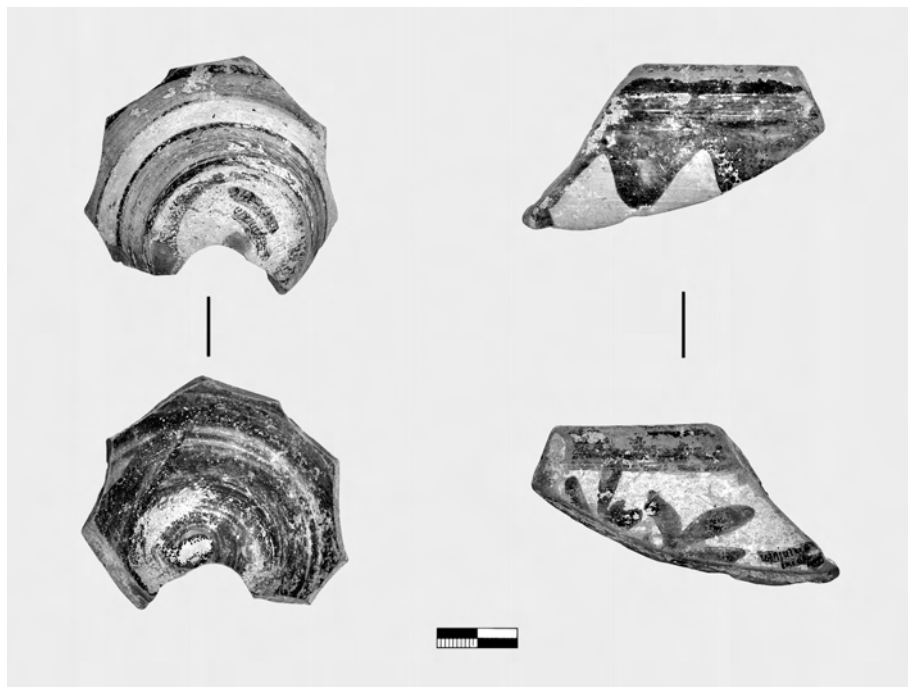
Στις ἐφετινὲς ἐργασίες, ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Γ. Γεωργακόπουλος, Μ. Ζωιτόπουλος, Μ. Κυρίτση, Χ. Παπαδάκη, Β. Πετράκης, Α. Σαλίχου καὶ Μ. Τσιμπουκάκη, οἱ φοιτητὲς ἀρχαιολογίας Δ. Παπαδοπούλου καὶ Β. Πόγκας, ὁ ἀρχιτέκτονας Θ. Νακάσης καὶ οἱ συντηρητὲς ἀρχαιοτήτων Κ. καὶ Μ. Νικάκης.

Οἰκονομικὴ ὑποστήριξη στὸ ἔργο προσέφεραν, καὶ γιὰ αὐτὴν τὴν περίοδο μελέτης, τὸ Institute for the Aegean Prehistory (INSTAP) καὶ ὁ Εἰδικὸς Λο-

γαριασμός Κονδυλίων Έρευνας (ΕΛΚΕ) του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τις έργασίες διευκόλυναν με διοικητική μέριμνα οι διευθύνσεις του Αρχαιολογικού Μουσείου Ήρακλείου και των ΚΓ' και ΚΔ' Έφορειών Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Τέλος, η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών προσέφερε ευγενικά στο πρόγραμμα, όπως κάθε χρόνο, χώρο στην Κνωσό για την πραγματοποίηση των εργασιών που διεξάγονται στο Ήράκλειο. Απευθύνονται προς όλους θερμές ευχαριστίες.

Είχ. 1. Κομμάτια διακόσμητου σκύφου «Κτίριο τοῦ ΒΔ. Τομέως».

Είχ. 2. «Κτίριο τοῦ ΒΔ. Τομέως». Κομμάτια ἀπὸ φιάλες μὲ διακόσμηση καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες.

Είκ. 3. Μικρή γεφυρόστομη πρόχους από τις παλαιοανακτορικές αποθέσεις της βορείας κλιτύος.

Είκ. 4. Μεγάλος κολουροκωνικός κάδος, πιθανῶς διαχωριστής λαδιῶ, ἀπὸ τὸ «Σπίτι τοῦ Πολυθύρου».

Εικ. 5. Τριποδική γύτρα από τό «Άκραϊο Άνατολικό Κτίριο βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος».

Εικ. 6. «Άκραϊο Άνατολικό Κτίριο βορείως τῆς Ὁδοῦ Λιμένος». Ἀμφορέας με ἔλλειψοειδές στόμιο.

Είκ. 7. Χάλκινο λιθοπρίονο από τὸ ἀνάκτορο, μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρησή του.

Είκ. 8. Πῶμα ἀπὸ κροκαλοπαγῆ λίθο καὶ πήλινη κυλινδρική σφραγίδα.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ*

Όπως και κατά τὰ προηγούμενα χρόνια ἡ Ἐταιρεία ἔδωσε ιδιαίτερη σημασία στὴν ὁμαλὴ ἔκδοση τῶν περιοδικῶν τῆς καὶ τῶν αὐτοτελῶν δημοσιεύσεων. Καὶ ἔδῳ ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία μᾶς ἐμπόδισε νὰ πραγματοποιήσουμε ὅσα ἐπιθυμούσαμε.

Ἀπὸ τὰ περιοδικὰ μας ἐκδόθηκε τὸ Ἔργον τοῦ 2013 καὶ ἀκολούθησε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς τοῦ 2014, τόμος 153 μὲ πολλές καὶ ἐνδιαφέρουσες μελέτες. Ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ ἐκδόθηκαν οἱ τόμοι 166 τοῦ 2011 καὶ 167 τοῦ 2012.

Τοῦ νεώτερου περιοδικοῦ μας, τοῦ Μέντορος ἐκδόθηκαν τὰ τέσσερα τεύχη 107-110 τοῦ 2014, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὸ τεῦχος 107, ἀφιερωμένο στὸν Στέλιο Ἀλεξίου καὶ τὸ 109, ὀγκῶδες 220 σελίδων, στὸ ὁποῖο ἐξετάζεται ἀπὸ διακεκριμένους ἀρχαιολόγους ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη (βλ. καὶ τεῦχος 106 τοῦ 2013, ὅπου δημοσιεύεται βιογραφικὸ κείμενο γιὰ τὸν Σπῦρο Ἰακωβίδη). Τὸ τεῦχος κυκλοφορεῖ καὶ ὡς ἀνεξάρτητο δημοσίευμα (BAE 297).

Στὴ σειρὰ τῆς «Βιβλιοθήκης» ἐκδόθηκαν κατὰ τὸ 2014 τὰ ἐξῆς βιβλία: Ὁ τελευταῖος τόμος τῆς μεγάλης δημοσίευσης τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ εἶχε διεξαγάγει ὁ Γιάννης Σακελλαράκης. Εἶναι ἔργο τῆς Ἰφιγένειας Τουρναβίτου καὶ ἐπιγράφεται: *Κύθηρα. Τὸ Μινωικὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό 4: Κεραμεικὴ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ*. Εἶναι πλήρης καὶ συστηματικὴ δημοσίευση τῆς κεραμεικῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὅπου ἐξετάζονται τὰ ἀγγεῖα κατὰ σχῆμα καὶ χρῆση, γίνονται ἡ τυπολογικὴ τους κατάταξη, ἀναλύονται οἱ διακοσμητικὲς ἐνότητες

---

* Βλ. καὶ Ἔργον 2014.

καί ἡ εἰκονιστική διακόσμηση, ἡ προέλευσή τους, παρέχονται στατιστικοί πίνακες, χάρτες, πλήρης ἐκτενής βιβλιογραφία καί ἐκτὸς ἄλλων χρησιμότατο εὐρετήριο ὀνομάτων καί πραγμάτων (BAE 289).

Τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο τῆς Αἰτωλίας ἡ Ἑταιρεία ἔχει ἐκδώσει δύο τόμους, ἔργα τοῦ κ. Γιάννη Παπαποστόλου: τὸ 2009 τὸν πρῶτο μὲ τίτλο *Θέρμος. Τὸ μέγαρο Β καὶ τὸ πρῶμο ἱερό*. *Ἡ ἀνασκαφή 1992-2003* (BAE 261) καὶ τὸ 2012 τὸν τόμο *Early Thermos* (BAE 277) τοῦ ἰδίου συγγραφέως. Τὸ 2014 ἡ Ἑταιρεία δημοσίευσε τρίτο τόμο, ἔργο ἐπίσης τοῦ κ. Παπαποστόλου μὲ τίτλο *Τὸ ἱερό τοῦ Θέρμου στὴν Αἰτωλία. Ἱστορία - Μνημεῖα* (BAE 291). Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ μία γενικὴ θεώρηση τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τοῦ μεγάλου Αἰτωλικοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του ἕως τὴν πτώση του καὶ περιλαμβάνει καὶ τὰ μνημεῖα ποὺ κατασκευάστηκαν στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος ἕως τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου γιὰ τίς σημαντικότερες ἀνασκαφές του στὴ Μεσσηνία κατὰ τὸ διάστημα 1952-1966 δημοσιεύονται συγκεντρωμένες καὶ χρονολογικῶς σὲ τόμο μὲ τίτλο *Ἀνασκαφαὶ Μεσσηνίας 1952-1966* μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, ὁ ὁποῖος προσέθεσε στὸν τόμο τὰ ἐξαιρετὰ ἀνασκαφικὰ σχέδια ποὺ εἶχε ἐκπονήσει ὡς συνεργάτης τοῦ Μαρινάτου. Προστίθεται ἀκόμη, πλὴν τοῦ προλόγου τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη, βιβλιογραφία καὶ ἐκτεταμένη ἀγγλικὴ περίληψη 60 σελίδων καὶ ἀναλυτικὸ εὐρετήριο (BAE 292).

Τῆς μεγάλης καὶ πολύχρονης ἀνασκαφῆς στὴ Σύμη Βιάννου στὴν Κρήτη ποὺ διηύθυνε ἡ Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων κυρία Ἀγγελικὴ Λεμπέση εἶχαν ἐκδοθεῖ ἕως τὸ 2013 τέσσερις τόμοι μὲ γενικὸ τίτλο *Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*. Τὸ 1985 ὁ πρῶτος τόμος *Χάλκινα κρητικὰ τορευμένα* (BAE 102), τὸ 2002 ὁ τρίτος τόμος *Τὰ χάλκινα ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια* (BAE 225), ἔργα καὶ τὰ δύο τῆς κυρίας Ἀγγελικῆς Λεμπέση, τὸ 1996 ὁ δεῦτερος τόμος στὰ γερμανικὰ μὲ τίτλο *Τὰ εἰδώλια ζώων ἀπὸ μέταλλο (Die Tierstatuetten aus Metall)* (BAE 159) τοῦ κ. Wolfgang Schürmann καὶ τὸ 2008 ὁ τέταρτος τόμος στὰ ἀγγλικά μὲ τίτλο *Πήλινα εἰδώλια ζώων (Animal Images of Clay)* (BAE 256) τῆς κυρίας Πολύμνιας Muhly. Τὸ 2014

ἐκδόθηκε ὁ πέμπτος τόμος στὰ ἀγγλικά, ἔργο τοῦ κ. Κωστῆ Σ. Χρηστάκη πού ἐπιγράφεται *Σημεῖα κεραμῶν* (BAE 293). Τὸ βιβλίο εἶναι συστηματικὴ μελέτη τῶν σημεῖων πού χάρασαν οἱ ἀγγειοπλάστες στὰ πλήρη ἀγγεῖα πού κατασκεύαζαν καὶ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Σύμης Βιάννου. Ἐξετάζονται τὰ ἀγγεῖα πού φέρουν σημεῖα, ὁ τύπος, ἡ μορφή καὶ ἡ θέση τῶν σημεῖων, τὰ σημεῖα πού ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο τῶν σκευῶν, συλλέγονται ὅλα ὅσα ἀπαντοῦν σὲ κρητικὰ ἀγγεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἀναλύονται τὰ στοιχεῖα πού παρέχουν καὶ ὁ λειτουργικὸς ρόλος τῶν σημεῖων αὐτῶν στὴν Κρήτη.

Εὐρήματα ἀνασκαφῶν τοῦ Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου δημοσιεύει μὲ τὸ νέο τῆς βιβλίο στὰ ἀγγλικά ἡ κυρία Χαρὰ Τζαβέλλα-Enjen, *Μυκηναϊκὴ κεραμεικὴ καὶ εἰδῶλια τῶν ἀνασκαφῶν Κεραμοπούλλου ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῶν Θηβῶν* (*Mycenaean Pottery and Figurines Keramoullou Excavations from the cemeteries of Thebes*) (BAE 294). Ἡ κυρία Τζαβέλλα κατατάσσει τοὺς τύπους τῶν ἀγγείων καὶ τῶν εἰδωλίων πού βρέθηκαν στὶς παλιὲς ἀνασκαφές τοῦ Κεραμοπούλλου καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ ἐξέτασή τους παρέχει τὰ γενικὰ συμπεράσματά της, καταλόγους τῶν ἐξεταζομένων καὶ πλήρη βιβλιογραφία.

Γιὰ τὸ μεγάλο ἀττικὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος στὴν Ἐλευσίνα τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ Ἐταιρεία ἐξέδωσε σημαντικὰ ἔργα. Τὸ 1991 ἓνα βιβλίο τοῦ Δημοσθένους Ζιρώ (BAE 120), τὸ 1999 καὶ τὸ 2010 δύο βιβλία τῆς κυρίας Κωνσταντίνας Κόκκου Βυριδῆ (BAE 185, 267), τὸ 2005 καὶ τὸ 2008 τὸ μνημειῶδες σύνταγμα τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ἱεροῦ, ἔργο τοῦ κ. Kevin Clinton (BAE 236, 259). Τὸ 2014 ὁ καθηγητὴς κ. Μιχάλης Κοσμόπουλος μᾶς ἔδωσε τὴ δῖτομη δημοσίευση *Τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος στὴν Ἐλευσίνα. Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ* (*The Sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age I-II*) (BAE 295-296).

Τὸ νέο ἔργο τοῦ κ. Κοσμόπουλου ἀποτελεῖ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν προϊστορικῶν εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Δημητρίου Φίλιου, τοῦ Ἀνδρέα Σκιαῖ, τοῦ Κωνσταντίνου Κουρουγιώτη, τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ, καὶ τοῦ Γιάννη Τραυλοῦ. Γιὰ τὴν πληρέστερη γνώση τῶν πραγμάτων ὁ κ. Κοσμόπουλος ἔκανε στρωματογραφικὴ ἀνασκαφὴ σὲ τμῆμα τοῦ ἱεροῦ πού δὲν εἶχε ἐρευνηθεῖ.

Τὸ ἔργο χωρίζεται σὲ μέρη. Στὸ πρῶτο γίνεται πραγμάτευση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς στρωματογραφίας καὶ ἀνασυστῆνεται ἡ στρωματογραφικὴ ἀκολουθία καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ οἰκισμού τῆς Ἐλευσίνας κατὰ τὴν τρίτη καὶ τὴ δεύτερη χιλιετία. Ἀκολουθοῦν κεφάλαια, ὅπου ἐξετάζεται διεξοδικῶς ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα, καὶ τὸ βιβλίο ὁλοκληρώνεται μὲ τὰ συμπεράσματα μὲ τὰ ὁποῖα παρέχεται ἡ εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ οἰκισμού, τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργάνωσής του, τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἐλευσίνας κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῶν ἐμπορικῶν τῆς σχέσεων μὲ τὴν Αἴγινα, τὶς Κυκλάδες, τὴ Βοιωτία, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἀθήνα.

Πρὶν ἀπὸ λίγο σὰς μνημόνευσα ὅτι τὸ τεῦχος 109 τοῦ *Μέντορος* εἶναι ἀφιερωμένο στὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη. Τὸ τεῦχος, ἐκτάσεως 220 σελίδων, περιέχει ὁμιλίες τῆς Δημόσιας Συνεδρίας φίλων, συνεργατῶν καὶ μαθητῶν του: Τοῦ ὁμιλοῦντος γιὰ τὸν βίο του, τῆς Μαρίας Παντελίδου Γκόφα γιὰ τὸ βιβλίο του *Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν*, τοῦ Joseph Maran, *Μυκηναϊκὲς ἀκρόπολεις. Ἡ συμβολὴ τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη στὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τους*, τῆς Ντόρας Βασιλικοῦ, *Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Περαιτῆς. Πενήντα χρόνια ἀργότερα*, τῆς Ναννῶς Μαρινάτου, *Σπύρος Ἰακωβίδης καὶ Σπυρίδων Μαρινᾶτος*, τοῦ Μιχάλη Κοσμόπουλου, *Ἱστορία δύο πόλεων. Ἡ Ἐλευσίνα καὶ ἡ Ἀθήνα στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ*, τοῦ Βασιλείου Ἀραβαντινοῦ, *Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης στὴ Βοιωτία. Τὸ χρονικὸ μιᾶς ἀρχαιολογικῆς δημιουργίας*, τῆς Ἰφιγένειας Τουρναβίτου, *Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης στὶς Μυκῆνες καὶ τοῦ Χρήστου Μπουλώτη, Στοιχεῖα γιὰ τὴν τοιχογραφικὴ τέχνη στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τοῦ Γλαῖ: Ἀπὸ τὸ θραῦσμα στὴν ἀναπαράσταση - Ἡ κινητικότητα ζωγράφων*. Ὁ τόμος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀποτίμησή τοῦ ἔργου τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη ἀπὸ πρόσωπα πού τὸν γνώρισαν, συνεργάστηκαν μαζί του ἢ ὑπῆρξαν μαθητές του.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 15 Μαΐου 2015
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 112, Ἰουνίου 2015, 209-229. Τὸ Πρακτικὸ τῆς
Β΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς 23 Νοεμβρίου 2014,
βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 110, Δεκεμβρίου 2014, 439-440.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2014
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 169
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ε.Ε.»
ΛΕΟΝΤΙΟΥ 9 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ

